Skala-Podil's'ka Memorial Book

Skala

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

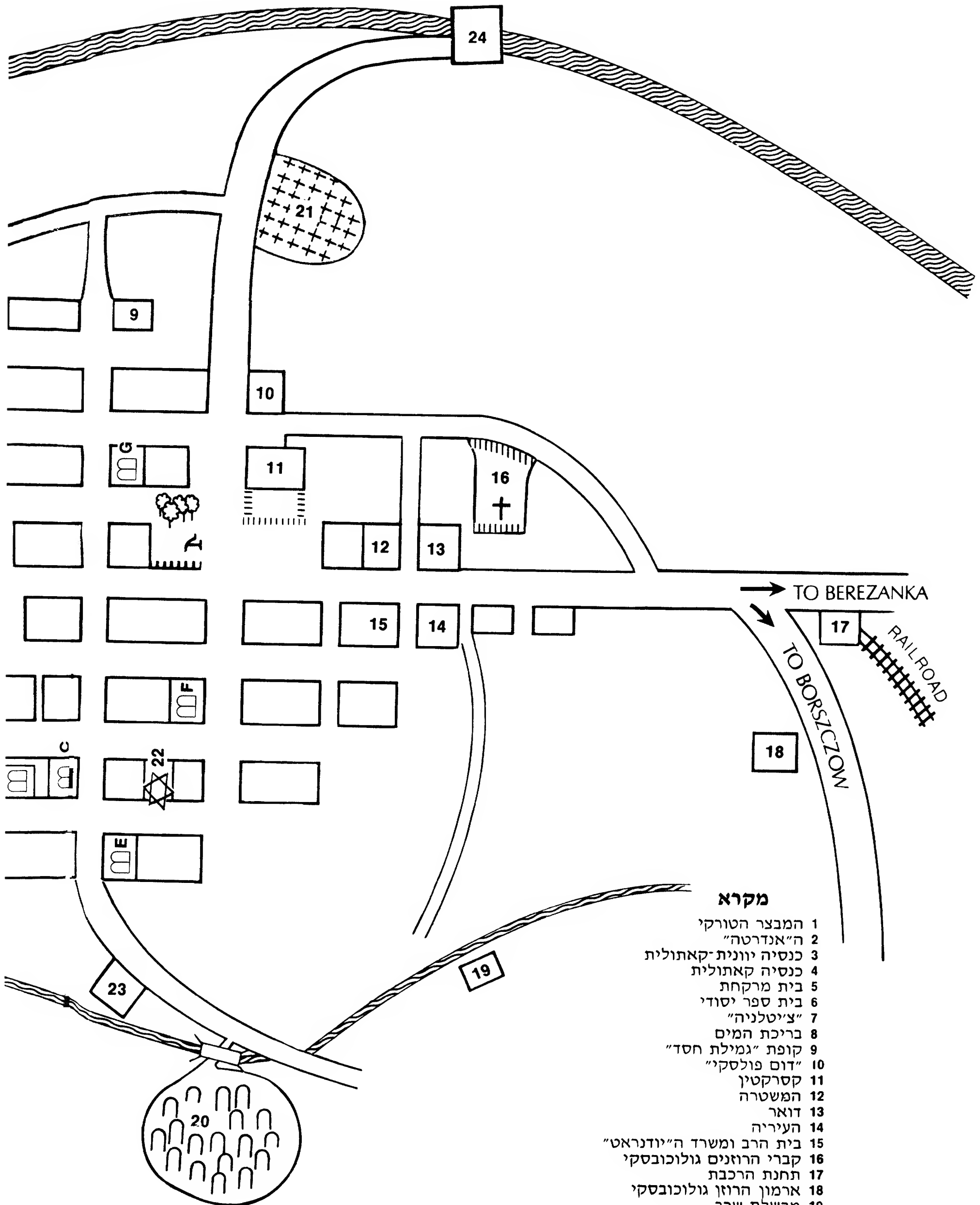
•

Original publication data

TITLE Skala / editorial board, Max Mermelstein (Weidenfeld) ... [et al.].
DESCRIPT 98, 261 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 23 cm.
SUBJECT Jews -- Ukraine -- Skala-Podil's'ka.
Skala-Podil's'ka (Ukraine) -- Ethnic relations.
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Skala-Podil's'ka.
ADD'L NAME Irgun yots'e Skalah.
ADD'L TITLE Sefer Skalah

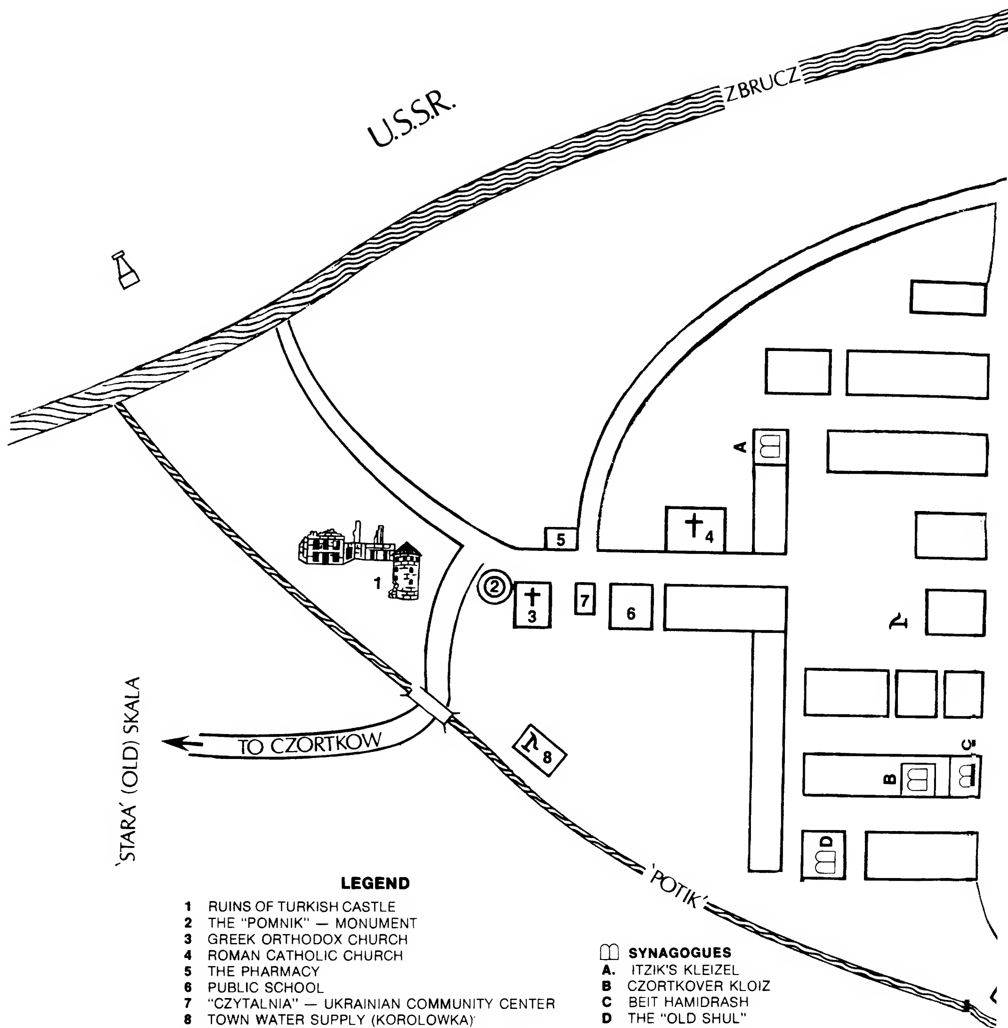
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

מקרא

1 המבצר הטורקי
2 ה״אנדרטה״
3 כנסיה יוונית־קאתולית
4 כנסיה קאתולית
5 בית מרקחת
6 בית ספר יסודי
7 ״צ׳יטלניה״
8 בריכת המים
9 קופת ״גמילת חסד״
10 ״דום פולסקי״
11 קסרקטין
12 המשטרה
13 דואר
14 העיריה
15 בית הרב ומשרד ה״יודנראט״
16 קברי הרוזנים גולוכובסקי
17 תחנת הרכבת
18 ארמון הרוזן גולוכובסקי
19 מבשלת שכר
20 בית הקברות היהודי
21 בית הקברות הנוצרי
22 בית־עם
23 בית־מרחץ
24 תחנת־קמח

LEGEND

1 RUINS OF TURKISH CASTLE
2 THE "POMNIK" — MONUMENT
3 GREEK ORTHODOX CHURCH
4 ROMAN CATHOLIC CHURCH
5 THE PHARMACY
6 PUBLIC SCHOOL
7 "CZYTALNIA" — UKRAINIAN COMMUNITY CENTER
8 TOWN WATER SUPPLY (KOROLOWKA)
9 FREE LOAN SOCIETY
10 "DOM POLSKI" — POLISH COMMUNITY CENTER
11 BARRACKS OF POLISH BORDER GUARDS
12 POLICE STATION
13 POST OFFICE
14 "GMINA" — CITY HALL
15 RABBI'S RESIDENCE AND "JUDENRAT" OFFICE
16 GOLUCHOWSKI MAUSOLEUM
17 RAILROAD STATION
18 GOLUCHOWSKI PALACE
19 DISTILLERY
20 JEWISH CEMETERY
21 CATHOLIC CEMETERY
22 "BETH AM" — JEWISH COMMUNITY CENTER
23 PUBLIC BATHS
24 FLOUR MILL

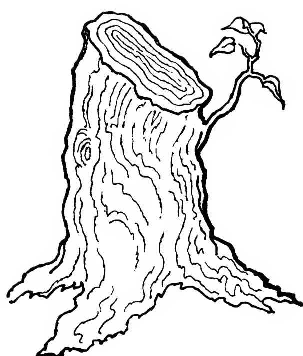
SYNAGOGUES
A. ITZIK'S KLEIZEL
B CZORTKOVER KLOIZ
C BEIT HAMIDRASH
D THE "OLD SHUL"
E "PORT ARTHUR"
F OTYNIR KLOIZ"
G STRYSOVER KLOIZ

BRIDGE

PUMP

בתי־כנסת
A איציק'ס קלייזל
B טשאָרטקאָווער קלויז
C בית המדרש
D ה"שול הישנה"
E "פורט־ארתור"
F אטיניר קלויז
G סטריסובר קלויז

ספר סקאלה

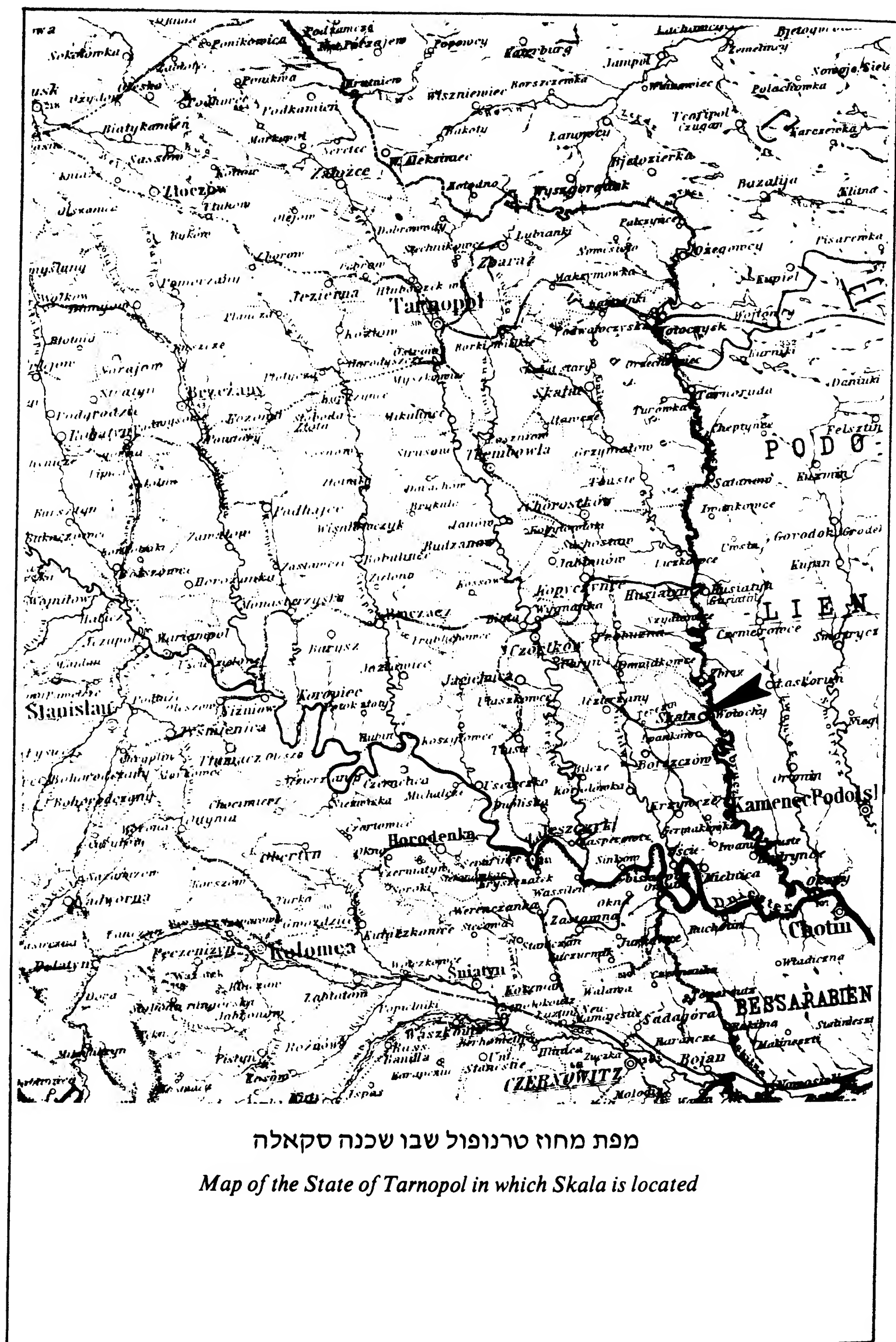

ספר סקאלה

המערכת:

מתתיהו וידנפלד (מרמלשטיין), יושב־ראש
חיים ברטלר
גדליהו לחמן
מוניו פידרר ז״ל
מקס פליט
בנימין רסלר
אריה שברצבך

ארגון יוצאי סקאלה
הועד למען ספר הזכרון
ניו־יורק - תל־אביב תשל״ח

מפת מחוז טרנופול שבו שכנה סקאלה

Map of the State of Tarnopol in which Skala is located

אריינפיר־וואָרט

דער געדאַנק צו פֿאַראײביקן דעם אָנדענק פֿון סקאַלער יידישן ישוב און צו דערציילן די קומענדיקע דורות וועגן זיין פּראַכטפֿולן אַמאָל און טראַגישן. אונטערגאַנג, איז שוין אויפֿגעקומען אין די 1950־ער יאָרן, נאָכדעם ווי די עטלעכע צענדליק לעבן־געבליבענע סקאַלער יידן, האָבן זיך דערשלאָגן צו אַ מקום־מנוחה, ווער אין מדינת ישראל און ווער אין אַמעריקע. אָבער ערשט דעם 19טן נאָוועמבער 1960, ביי דער יאָרלעכער יזכּור־פֿאַרזאַמלונג נאָך די סקאַלער קדושים אין ניו־יאָרק, איז פֿאָרמעל אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס צוצוגרייטן און אַרויסצוגעבן אַ סקאַלער יזכּור־בוך. כמעט אין דער זעלבער צייט האָט דער "אָרגון יוצאי סקאַלה" אין ישראל אָנגענומען אַן ענלעכן באַשלוס. אַ ישׂראל־אַמעריקאַנער "יזכּור־בוך קאָמיטעט" איז געגרינדעט געוואָרן און אַ קול־קורא איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן צו אַלע אונזערע בני־עיר צו באַטייליקן זיך אין דער אונטערנעמונג דורך אָפּגעבן עדות־שאַפֿטן, דורך שרייבן זכרונות און דורך זאַמלען בילדער און דאָקומענטן, ווי אויך די נויטיקע מאַטעריעלע מיטלען פֿאַר דעם צוועק.

לאַנג און שווער זיינען געווען די חבלי־לידה פֿון דעם "ספר סקאַלה". לכתחילה האָבן מיר געמיינט אַז די הויפּט־שוועריקייטן ביים אַרויסגעבן דעם "ספר סקאַלה" וועלן זיין מאַטעריעלע. באַלד האָבן מיר אָבער איינגעזען, אַז די גרעסטע שוועריקייט איז דער מאַנגל אין היסטאָרישע מאַטעריאַלן און מקורות פֿאַר דער צוגרייטונג פֿון אַזאַ בוך. ס׳איז אונז אויך קלאָר געוואָרן, אַז כמעט דער איינציקער מקור פֿאַר דער כראָניק פֿון דער יידישער קהילה אין סקאַלע, איז דער וואָס לעבט נאָך אין אונזער זכּרון — אין זכּרון פֿון דעם קליינעם הייפֿעלע פֿון לעבן־געבליבענע סקאַלער יידן אין אַמעריקע און אין ישראל.

דער באַוואוסטזיין, אַז מיר, די לעבן־געבליבענע, זיינען די איינציקע און די לעצטע טרעגער פֿון דער 600־יאָריקער געשיכטע פֿון אומגעבראַכטן סקאַלער יידישן ישוב, האָט נאָך מער געשטאַרקט אין אונז דעם באַשלוס, אַז די גייסטיקע ירושה פֿון דער יידישער סקאַלע, איר אַמאָליקער לעבנס־שטייגער, אירע געזעלשאַפֿטלעכע, קולטורעלע און צדקה־אינסטיטוציעס, אירע פּערזענלעכקייטן

און געשטאלטן, איר פאלקלאר און הומאר און דער גרויזאמער פיין און צער פון אונטערגאנג, מוזן פארצייכנט און פאראייביקט ווערן.

נאך לאנגע יארן פון ענדלאזע באמיאונגען, פון ראנגלענישן מיט אפאטיע, פון חילוקי־דעות און אנטוישונגען, איז א דאנק דער מסירת־נפש, דעם אויסדויער און דער עקשנות פון געציילטע יחידים, אין אמעריקע און אין ישראל, דער "ספר סקאלה" געווארן אווירקלעכקייט.

דער אינהאלט פון "ספר סקאלה" איז נישט אזוי רייך ווי מיר האבן געהאפט און געוואלט ער זאל זיין, און דאס איז אזוי נישט בלויז צוליב דעם שוין דערמאנטן מאנגל אין היסטארישע מקורות, נאר בעיקר איבער דעם וואס דער אכזריות'דיקער גורל האט אין די יארן פון דער שואה אוועקגעריסן פון אונז כמעט אלע אמאליקע סקאלער כלל־טוער און מנהיגים, וואס האבן זיכער מער געוואוסט וועגן סקאלע און זיינען מן־הסתם געווען פייאיקערע שרייבער פון אונז, די לעבן־געבליבענע. צום זכות פון די באטייליקטע אין דעם "ספר סקאלה" מוז אבער געזאגט ווערן, אז קיינער פון אונז איז ניט קיין פראפעסיאנעלער שרייבער און אז דאס וואס יעדער איינער פון אונז, האט לויט זיינע מעגלעכקייטן געשריבן, איז אן אמת'ע און אויטענטישע גביית־עדות, סיי וועגן דער אמאליקער, לעבעדיקער און שעפערישער יידישער סקאלע, סיי וועגן איר ליידן־פולן אונטערגאנג.

ביים צוגרייטן דעם "ספר סקאלה" האבן מיר אין זינען געהאט אונזערע קינדער ווי אויך אנדערע פאראינטערעסירטע לייענער און פארשער, וואס לייענען שוין ליידער נישט קיין יידיש, אונזער מאמע־לשון, און דערפאר זיינען כמעט א העלפט פון די וויכטיקע קאפיטלען אין דעם ספר ווי אויך די בילדער־אונטערשריפטן, געדרוקט געווארן אין העברעאיש און אין ענגליש. דאס האפן מיר, וועט העלפן דערנענטערן אונזערע קינדער און אייניקלעך צום אנדענק פון אונזער געבורטס־שטעטעלע סקאלע און צו דער גייסטיקער ירושה פון דעם אייגנארטיקן יידישן לעבנס־שטייגער אין אמאליקן מזרח־גאליציע, וואס איז אוועק מיט די פלאמען פון דער שואה.

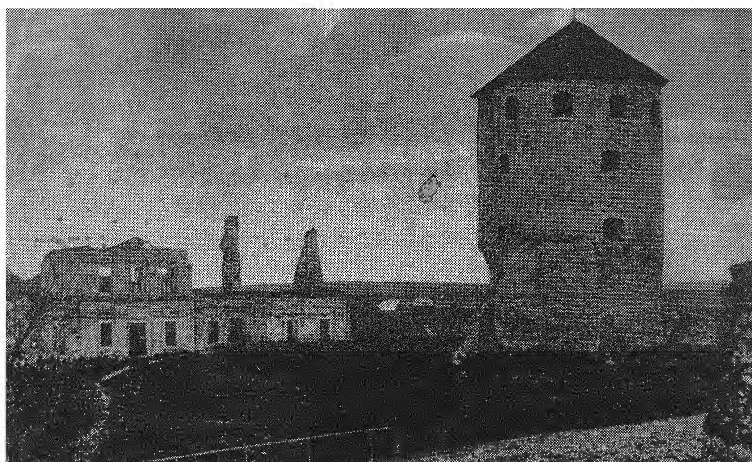
מאקס מערמעלשטיין (ווײַדענפעלד)
פארזיצער, רעדאקציע־קאמיטעט

אינהאלט

III. זכרונות ופרקי הווי

IV. ENGLISH SECTION

I. פרקים
לתולדות סקאלה

חורבות המבצר הטורקי - אתר היסטורי בעיירה

Ruins of the Turkish fortress - historic landmark in Skala.

גדליהו לחמן

לתולדותיה של סקאלה היהודית

מהיווסדו של הישוב עד תקופת השואה

א. קורות הישוב היהודי עד 1914

העיירה סקאלה שוכנת בחבל פודוליה המערבית על הגדה הימנית, המערבית, של הנהר זברוץ׳. נהר זה זורם כמעט בקו ישר מצפון דרומה, מתפתל בתוך עמק ציורי צר ורחב לסירוגין, ונשפך לנהר הגדול דנייסטר, כ־35 ק״מ דרומה מסקאלה. בשפך הנהר שוכנת העיירה אוקופ, מקום הולדתו של הבעש״ט.

סקאלה וסביבתה הגיאוגראפית מהוות דוגמה נאה של הנוף הפודוליאני (דרום־מזרח גליציה) הידוע ביופיו, בססגוניותו ובאדמתו הפוריה. זוהי ארץ גבעות ועמקים, יערות עבותים, ושדות נרחבים, עשירה במים, בעלת אקלים יבשתי ממוזג. הקיץ גשום וחם יחסית, בחורף הקר יורדים שלגים למכביר ושכיחות בו גם סופות שלג מלוות כפור עז. יפה היא פודוליה זו בשתי עונות השנה האחרות: באביב - הנוח והחמים, המלבלב, הפרחוני והריחני, ובסתיו - הבוער בצבעי אודם וזהב עלי - השלכת.

בתוך הנוף המרהיב הזה שזורה סקאלה, על מרכזה העיירתי הטיפוסי ועל פרבריה הכפריים, העוטרים אותה מצפון, ממערב ומדרום. העיירה בנויה על גבעה רמה שמורדותיה משתפלים בתלילות מזרחה, לעמק הנהר זברוץ׳, ומערבה לתוך הערוץ הצר, כמעט קניון, של נחל בלי שם סתם ״פוטיק״. השלוחה הצפונית של הגבעה היא צוק מרשים מחודד מוגן על ידי עמק הנהר וערוץ הנחל. עליו מתנוססות חורבות המבצר, בעל העבר היסטורי רב־החשיבות בתולדות פולין מעבר לשלוחת המבצר וערוץ הנחל משתרעת ״סקאלה הישנה״ (סטארא סקאלא) שאותה חוצה כביש עפר, המוביל צפונה להוסיאטין וצפונה־ מערבה לצ׳ורטקוב, ואילו מערבה מהנחל שוכן הפרבר הכפרי זאפוטוצ׳ה.

רק מדרום ומדרום־מערב אין מכשול טבעי בגישה לעיירה ובכוון הזה מובילות הדרכים לבורשצ'וב, מילניצה וזלשצ'יקי שעל שפת הדנייסטר. סקאלה הוותה דוגמה לישוב המעורב, האפייני לאזור גליציה: עיירה יהודית, המוקפת פרברים, שרוב אוכלוסייתם איכרים אקראיניים ובתוכם מפוזרות משפחות פולניות לא רבות.

עיירת־הספר סקאלה הייתה מעודה נתונה להתנפלויות של כל מיני פולשים, לא פעם נהרסה בעקבותיהן, ואף הייתה עוברת מרשות לרשות.

תולדות סקאלה מתחילות במאה ה־13. אז בנה נסיך רוטני אוקראיני מבצר בשלוחת ההר המוגנת ביותר על ידי המורדות התלולים, אולם הטאטארים הרסוהו בסוף המאה. המלך הפולני קזימיר הגדול כבש את פודוליה ומסר את סקאלה לנסיך קוריאטוביץ' בשנת 1331. הנסיך בנה את המבצר מחדש וקיימת סברה כי כבר אז התישבו כמה יהודים ליד המבצר וסיפקו לו את צרכיו בשנת 1395 ערך הנסיך הליטאי הגדול וויטולד מסע נגד הנסיך קוריאטוביץ', כבש כמה ישובים מבוצרים וביניהם את סקאלה והושיב בה את בני עמו. עם מותו של וויטולד ב־1430 כבשו הפולנים את המבצר הסקאלאי ומאז ועד 1772 השתייך כל האזור לממלכת פולין סקאלה היתה נתונה לכבושים ולהרס בלתי פוסקים מצד הטאטארים והוולוכים (הרומנים), ועדויות לכך נמצאות בכתבי זכויות (קיומים) שניתנו מדי פעם ע"י מלכי פולין לתושבי העיירה לפיהם משוחררים הם מתשלומים שונים לטובת אוצר המדינה באשר ישוב־ספר זה סובל קשות מהתנפלויות אויבים. כתבי זכויות אלה נמצאים בארכיון ממלכת פולין ותאריכיהם: 1510 1518, 1539.

מיפקד האוכלוסיה שנערך בשנת 1570, בימי שלטונו של המלך זיגמונט אוגוסט, מוכיח שסקאלה היתה עיר מחוז (סטרוסטבו) והיו בה 232 בתים, מהם 10 יהודיים. היהודים שלמו זלוטי (זהוב) אחד כדמי שכירות ואילו הנוצרים רק 12 אגורות. בשנת 1615 הרסו שוב הטאטארים את סקאלה, שרפוה ואת תושביה עם נשיהם וטפם לקחו בשבי והובילום לקרים לשוקי העבדים. בשנת 1621 הקים הנסיך לובומירסקי את מחנהו הצבאי על הריסות המבצר (המוגן יפה, כאמור לעיל, ע"י מורדות ההר התלולים) והתכונן להתקיף משם את הוולוכים והתורכים. הגיעה למחנהו משלחת מטעם האויבים כאילו לשם נהול שיחות שלום ולמעשה לשם ריגול. היא נעצרה עד לבואו של המפקד העליון של הצבא הפולני ההטמן כודקיביץ אשר יצא מהמבצר הסקאלאי בראש צבאו והכה את הצבא התורכי האדיר על יד כוטין שעל הנהר דניסטר 35 ק"מ דרומה מסקאלה. שוב שוקמה העיר וחייתה תוך רגיעה יחסית 20 שנה.

בימי שלטונו של המלך יאַן קזימייז' נכבשה העיר כמה פעמים ע"י הטאטארים, הוולוכים, התורכים והקוזקים של בוגדן חמילניצקי, נהרסה שוב עד היסוד ותושביה נרצחו או נלקחו בשבי. המבצר הסקאלאי ניזוק אמנם, אולם שוקם וחוזק שוב ושוב. בשנת 1665 נערך מיפקד, ממנו הסתבר שבעיר יושבות רק 15 משפחות, ואילו המבצר, אף כי חזק ומוגן ע"י חומה ומגדלי שמירה, עומד ריק. המפקד האחרון שעוד נערך ע"י השלטון הפולני בשנת 1765, מוסר כי בעיר סקאלה יושבים רק יהודים (!) העוסקים ב"אַרנְדָה", חכירה, במסחר זעיר וברוכלות. המבצר ההרוס נבנה מחדש כארמון ע"י "הסטרוסטה" אדם טַרלו, אולם כעבור כמה שנים נשרף בהפגעו מברק ולא שוקם עוד. חומותיו הבצורות עדיין עומדות על תלן. בשנת 1772 עברה סקאלה עם האזור כולו לשלטון אוסטרי היתה זאת שנת החלוקה הראשונה של פולין.

בשנת 1809 מסר נאפוליאון את חבל טרנופול, בו שוכנת סקאלה, לקיסר הרוסי אלכסנדר אולם אחרי קונגרס-וינה חזר חבל זה לשלטונה של אוסטריה

במאה ה19 היתה סקאלה החשובה ביותר שבאחוזותיהם של הרוזנים גולוכובסקי, משפחת אצילים מסועפת, רבת ההשפעה בגליציה וגם בחצר הקיסרות האוסטרו-הונגארית.

בין שתי המלחמות השתייכה סקאלה, כעיר-גבול, לפולין בספטמבר 1939 סופחה (יחד עם האזור של מזרח גליציה) לברית המועצות לרפובליקה האוקראינית הסובייטית. מסוף יוני 1941 עד סוף מארס 1944 היתה כבושה בידי הגרמנים-הנאצים

ראשיתו של הישוב היהודי

אפשר להניח שהישוב היהודי בסקאלה נתקיים כבר במאות 12-13, היות וקיימות ידיעות על היהודים שגרו בתקופה ההיא בכמה ערי הסביבה. לראשונה מוזכרים יהודי סקאלה במיפקד משנת 1570, לפיו חיו בעיר 10 משפחות יהודיות. הישוב היהודי גדל בתקופה שלאחריה ולפי המפקד משנת 1765 מנתה האוכלוסייה היהודית 362 נפשות. המקור הנ"ל קבע שבעיירה גרו יהודים בלבד ושהם עסקו בחכירה ובמסחר.

על אף תהפוכות הגורל שפקדו את העיר, במיוחד את תושביה היהודיים, הלך הישוב היהודי והתפתח מבחינה מספרית וכלכלית מסוף המאה ה-18 ועד מלחמת העולם הראשונה היו לכך כמה גורמים: עובדת היותה עיר גבול עם תחנת מכס וכן אפשרויות הברחה במימדים עצומים, תרמה לפיתוח המסחר החוקי והבלתי-חוקי. נוסף לכך השפיע לטובה על מצבם של יהודי סקאלה יחסם האוהד של בעלי אחוזת סקאלה הרוזנים

Wnet nadjechał Jan Wawelli z tajemnem zleczeniem od Alexandra Hospodara wołoskiego i z listami od baszy Białogrodu, w których oba snać dawali, że pokoju pragną. Gdy zmiarkowano, iż przewrotny ten człowiek, podjął się poselstwa dla wybadania umysłów i wyśledzenia wielkości sił naszych, zatrzymano go pod strażą, aż do przybycia Chodkiewicza, naczelnego wodza wyprawy tureckiéj. Wojny za Jana Kazimierza, przywiodły miasto do ostatniéj zguby, zwłaszcza gdy Jerzy Rakoczy ks. Siedmiogrodu, silną w zamku osadził załogę, dla utrzymania związku z swoim krajem i dawania odporu, ukrywającym się między górami oddziałom wojska polskiego. W kilka lat po ukończeniu wojennych zapasów, zesłani lustrat. 1665 r. podają: „wezwani przed nas mieszczanie, żadnego prawa nie produkowali, powiadając: że ich nie mieli (?) y teraz nie mają. Jest teraz mieszczanków 15, którym dano słobody na lat 12. Zamek na skale wymurowany, wkoło murem obwiedziony spustoszał Possessorem Sstwa iest Hier. Lanckoroński Podkomorzy podolski". Ostatnia lustr. 1765 r. takowe zawiera szczegóły: „Skała żadnéj osady kupców inszego narodu nie mająca, jedynie żydami, którzy arędę trzymają i kramiki drobnych rzeczy, jest osadzona. Na elewacyi skalistéj góry, zamek stary, murami dawnemi opasany, w którym miejscu pałac nowy murowany przez Adama Tarła Sstę był wyrestaurowany, ale ten w kilka lat po skończeniu przez ogień piorunowy spalony został i teraz pusto stoi, szczególnie w officynach mieszkanie zreparowane. Miesce od inkursyi Tatarów kiedyś musiało być do obrony zdatne, bo tego są dowodem mury i bastyony, in girum cały zamek opasujące. Z miasta prowent roczny na zł. 6487, gr 7 jest wylikwidowany. Do Sstwa należą wsi: Iwanków z Gusztynem, Krasiłów, Żabińce z Jarosławką, Latawa, Bereżanka, Dawidkowce, Łosiacz, Kołodrubka, Sienków. Czysty dochód ze Sstwa zł. 39,960, gr. 5, sz. 2." R. 1772 odpadło miasto z kilkoma wsiami do Austryi, z Bereżanki zaś utworzono Sstwo; uszczuplone takim sposobem Sstwo skalskie, składało się z przedmieścia Wołochy zwanego, czyniącego 1789 r. dochodu zł. 1676, gr. 8 i ze wsi Latawy nad Latawką, z któréj Flor. Tarło dzierżawca, miał czystéj intraty zł. 8337, gr. 8.

The Skala entry in a Polish Geographical Dictionary, published approximately 200 years ago.

Skała nad Zbruczem. Zarząd Podola po 1331 r. mający ks. Koryatowicze, odbudowali zniszczony przez Tatarów zamek. Urażony Witold W. ks. L. na Teodora Koryatowicza, zdobywa 1395 r różne grody, a w téj liczbie i Skałę, którą ludem swoim osadza. Po jego zgonie 1430 r., ubiegli Podolanie warownię i mocną osadzili załogą; odtąd Skała statecznie do korony należeć poczęła. Musiało być miasto przez nieprzyjaciela zniszczone, skoro uwolnił je Zygmunt 1510 r. od wszelkich czynszów na lat 4, od dziesięciny pszczelnéj na 2, od podwód zaś i uchwalić się mogących podatków na lat ośm. Tenże monarcha wyraża 1518 r: ponieważ przez napady Wołochów i Tatarów, postradali mieszczanie przywiléj na prawo magd., ponawiamy przeto takowe, jakoteż jarmark na wniebows. Pańskie i targ we wtorki odbywać się mające; a że zamek nasz Skała w Sztwie kamienieckiem leżący, wymaga znacznéj naprawy i przekształcenia, polecamy zatem: ażeby Stan. Lanckoroński Szta kamien. odbudował zamek, przy pomocy i nakładem mieszkańców, których z tego powodu do lat 2, uwalniamy od podatku miejskiego. — Po spaleniu miasta przez Wołochów, otrzymało 1539 r. uwolnienie jednoroczne od dostarczania podwód i opłaty czynszu. Z lustracyi 1570 r. okazuje się: że miejsce to było już odrębnem Sztwem niegrod.; że w mieście znajdowało się 186 domów chrześ., opłacających czynszu po 12 gr., żydowskich 10 po 1 zł.; następujące zaś domy nic nie opłacały: 2 wójtowskie, 3 szlacheckie, 4 popowskie, 25 zamieszkałe przez sługi zamkowe i 2 przez sługi miejskie; dziesięciny baraniéj dostało się sztuk 63, pszczelnéj pni 86, powołowszczyzny wołów i jałowic 117; kiedy kto role zamkowe najmuje, daje skopczyznę czyli 10tą kopę, a zamiast dziesięciny od wieprzów, składają mieszczanie pewną ilość owsa.—Piszą lustrat. 1615 r: „miasto in anno praesenti przez inkursyą tatarską spustoszone, włości popalone y poddani z żonami, dziećmi y dobytkami do Tatar zabrani, także y przez ludzi swobodnych pod pretextem żołnierskim t. i. Kozaki, którzy do Wołoch szli, są bardzo zniszczone". Ściągnąwszy tu ostatnich dni maja 1621 r. Stan. Lubomirski Podczaszy K., wytknął obóz, samem przyrodzeniem od niedostępnych skał i oblewu rzeki warowny.

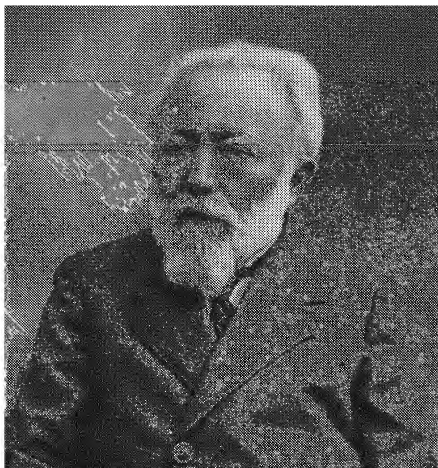
רישום „סקאלה" במלון גיאוגרפי פולני עתיק.

גולוכובסקי וביניהם אגינור גולוכובסקי "הזקן" (1875־1812), נציבה של גאליציה ושר הפנים של אוסטריה. (אחיו יוסף גולוכובסקי, (1858־1797), פילוסוף מקורב למשורר הפולני הדגול אדאם מיצקיביץ, נתפרסם בתכניתו לפתרון הבעייה היהודית על ידי הקמת מדינה יהודית בקאווקאז). אגינור גולוכובסקי "הצעיר" (1921־1849), בנו של אגינור הזקן היה מדינאי ודיפלומט, ובמשך כמה שנים שר החוץ של אוסטריה. בנו היה הרוזן האחרון שגר בארמון בסקאלה וניהל את האחוזה הגדולה. האצילים האלה ניהלו גם עיסקי מסחר רחבים עם יהודי סקאלה.

המבנה הכלכלי
של הקיבוץ היהודי

המבנה הכלכלי והמקצועי של האוכלוסייה היהודית היה רבגוני ־ מְסַבָּל ואכר יהודי ועד בעל אחוזה עשיר; מרוכל בשוק ועד ליצואן, שעסקיו אף מעבר לים. עוד במחצית המאה ה־19 רכשו שני יהודים עשירים אחוזות חקלאיות בסביבת סקאלה: יהושע דרימר (בכפר בוסירי) ואליעזר זיידמן (בכפר קריבץ).

בכלכלת יהודי סקאלה נודעה חשיבות מרובה לבתי־הבד לייצור שמנים אתיריים שיוצאו אף לחו"ל. את החמרים לייצור שמנים אלה ייבאו מרוסיה. בית־מבשל בירה בבעלותם של הרוזנים גולוכובסקי הוחכר לשני יהודים ותוצרתו אף היא היתה מיוצאת לחו"ל. כמו־כן הושכרה ליהודים טחנת־קמח הגדולה של הרוזנים. בבעלותם של יהודים היתה גם משרפת היי"ש ובית חרושת לליקרים, אשר שווקו באזור כולו. שני יהודים עסקו ביבוא

ר' פייביש־ליבר שטוק — בעל אחוזת פודפיליפיה.

Feivish-Lieber Stock, Jewish land-owner in Podfilipie.

מחרוזות אלמוגים מאיטליה. יעדם הסופי היתה רוסיה שאליה היו מגיעים בהברחה. יצוא ביצים לארצות אירופה המערבית נמצא גם כן בידי יהודים סקאלאים ונמשך, במימדים גדולים, עד מלחמת העולם השניה. בתחילת המאה הנוכחית התחיל להתפתח בסקאלה יצוא קטניות למיניהן: שעועית, אפונה, תלתן, קנבוס. כל זה נקנה ברובו ברוסיה ונשלח לגרמניה, שוויצריה, איטליה, צרפת, אנגליה וספרד ואפילו לארה״ב, קובה ופורטו־ריקו.

היו גם יצואנים גדולים של תבואות: חיטה, שיפון ושעורה. ברור כי עשרות ומאות משפחות התפרנסו אף הן ממסחר גדול זה: קוני התבואות מהאכרים, סבלים, בעלי עגלות, משגיחים, פקידים, ולהבדיל מבריחים. חלפני כספים עשו עסקים מצוינים עם מבריחים אלה. מצרכים מסויימים היו פטורים ממכס, לכן היו מעבירים אותם בגלוי בתחנת המכס שעל הזברוץ. כך היו קונים ברוסיה כמויות גדולות של סובין־מספוא לבהמות־ומוכרים אותם

זקן הסבלים ה״נאכשטעלער״.

The "Nachsteller," the oldest town porter.

לבעלי אחוזות, או לחוכריהם בגאליציה האוסטרית. סוחרי עופות היו קונים ברוסיה אווזים, שבשרם, שומנם וכבדיהם הוו מצרך מבוקש ביותר על ידי האוכלוסיה היהודית. מוצרים רבים אחרים נקנו ונמכרו בסיטונות ובקמעונות על ידי סוחריה המוכשרים של סקאלה: בתי מסחר גדולים לבדים ולבגדים מוכנים, לעורות, נעליים ומגפיים סדקית ומצרכי מזון. מחסני ברזל-בניה, כלי עבודה פח מכשירי עבודה פשוטים ומשוכללים סיפקו סחורתם לכל הסביבה אחד מסוחרי הברזל היה סוכנם של חברות מסחריות גדולות בווינה, פראג וברין. ושוב - הרבה מן הסחורות האלה היו מוברחות לרוסיה אשר היתה "בולעת" כל מה שהגיע מהמערב. כמה יהודים עשירים עסקו במסחר בחומרי בנין עצי בניה ונגרות. "הדרכים הפולניות" ומסילות הברזל היו זקוקות לכמויות עצומות של אבני תשתית וחצץ באשר באותם הימים זיפות כבישים לא היה ידוע בכלל. חומרים אלה הוכנו במחצבות המקומיות וסוחרי סקאלה סיפקו אותם למרחקים, עד טארנופול סטאניסלאבוב וזלוצ׳וב.

רובם של סוחרי הבדים, בגדים מוכנים, מוצרי עור נעליים ומגפיים היו מוצאים עיקר פרנסתם בירידים שהתקיימו בעיירות שבסביבה, והיו מחלקים את השבוע לשניים: שלושה ימים בירידים ושלושת הנותרים בחנויות שבבית.

בעלי מלאכה תפסו מקום חשוב בענפי העבודה והפרנסה בעיירה: חייטים, מהם מפורסמים בכל האזור; סנדלרים ידועי שם, פחחים, זגגים, נגרים, מסגרים, מהם מומחים מפורסמים נחתומים ואפילו נפחים, מקצוע הדורש כוח פיסי רב ואשר בדרך כלל היה בידיהם של אוקראינים

פרק מרתק בתולדות הפעילות המשקית והעיסוקים של יהודי סקאלה רשמו המבריחים בפי היהודים הם נקראו "פעקלמאכערס". עסק מסוכן ומכניס זה התפתח בסקאלה במשך דורות, ואף כי מעטים יחסית עסקו בו הלכו שמם ופרסומם לפניהם למרחקים והם הפילו חתתם על שומרי הגבול הרוסיים ועל הז׳אנדארמים האוסטריים כאחד הגבול שקק חיים בלילות. בחורף, כאשר הנהר קפא, קשה היתה ההברחה יותר מאשר בקיץ. קשה לפרט סוגי הסחורות והמצרכים שהוברחו: כל מה שהיה חייב במכס והיה גם מבוקש כמצרך המוני, הפך סחורה מוברחת. עסק זה הכניס רווחים לסוחרים, שהביאו את הסחורות ממרחקים, לסוחרים הקשורים למבריחים, לחלפנים ולמלווים ברבית: אלמוגים, טבק הרחה, חפיסות נייר דק לעשיית סיגריות, יי"ש, ליקרים, בדים, עורות, פרוות. זהו רק מבחר צנוע של סוגי הסחורות המוברחות. ההברחה היתה קשורה בסכנות היתקלות בשומרי הגבול, מריבות, אף קרבות דמים תפיסת העבריינים

ושפיטתם לעונשי מאסר כבדים. היו גם כנופיות מבריחים שלחמו זו בזו בגלל התחרות על לקוחות, מקורות הסחורה המוברחת ויעדיה. על רקע התחרות זו קרו מעשי נקמה ורצח, וגם בסקאלה התפרסם מקרה כזה שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה, והסיפור מצא הד בקרב הצבור היהודי והלא יהודי ובעתונות, הרחק ברחבי גאליציה כולה.

המבריחים עסקו גם בהברחת אנשים מרוסיה לגאליציה. זרם של עריקים כאלה שטף את הגבול בשנת 1905 בתקופת המלחמה הרוסית־היאפאנית, כאשר צעירים יהודיים החלו להימלט מסכנת הגיוס לצבאו של הצאר השנוא. הפליטים נעזרו על ידי אחיהם בסקאלה, רובם הגרו לארה"ב, אחדים הצטרפו לעליה השניה לא"י ואחרים השתכנו בסקאלה.

דת, מוסדות חינוך, אירגונים ציבוריים

יהודי סקאלה היו, רובם ככולם יראי שמים, שומרי דת ומסורת ומעטים היו החילוניים "החופשיים" בהשקפת עולמם. החסידות היתה מושרשת עמוק בלבם הרי בפינה זו של גאליציה נולד והתהלך הבעש"ט. ר' ישראל מרוזין עבר את הגבול בסקאלה בברחו מרוסיה במחצית המאה ה־19 הוא הקים את השושלת הסדוגורית ורבים היו חסידיו בעירנו אבל גם לרבי מוויזניץ היה קהל חסידים גדול ובין שני הצדדים שררו סכסוכים, תככים וקנאה, שהביאו לעתים למעשי איבה גלויים. ברור גם כי "כלי קודש" היו כפולים: שני רבנים, שני שוחטים וכו'.

בין רבני העיר המפורסמים יש להזכיר את ר' שלמה דרימר, מחבר "בית שלמה", אחד הפוסקים הנודעים בראשית המאה ה־19, את בנו ר' אברהם דרימר, מחבר "בארה של מרים" ואת נכדו ר' נטע דרימר, שכתב הגהות לחיבורו של אביו. בנו בכורו של ר' נטע, ר' שלמה דרימר למד משפטים באוניברסיטה בקראקוב הגיע לדרגת סרן ולתפקיד של סגן הרב הראשי בצבא הפולני. בספטמבר 1939 נשבה בידי הצבא הסובייטי ומת בכלא. בנו הצעיר של ר' נטע, ר' יהודה דרימר ירש כסא אביו בסקאלה, ובעת הכיבוש הנאצי נתמנה כחבר היודנראט. בספטמבר 1942 נשלח למחנה יאנובסקה ושם מצא את מותו.

סקאלה היתה משופעת בבתי תפילה. "שול" עתיקה מהמאה ה־16 נשרפה בשנת 1911. על חורבותיה נבנתה החדשה ולא נשלמה היה זה בנין ענקי עשוי אבני גזית וחלונותיו קמורים, שלא זכה להגיע לשלב הגמר ועמד בשממונו עשרות בשנים. באחת הפינות הוקם "שולעכל" שבו התפללו פשוטי העם. מנהג נאה היה נקוט בידיהם של שני רבני העיר, אחד חסיד צ'ורטקובאי והשני

האחים דרימר: סרן שלמה דרימר, סגן הרב הראשי בצבא הפולני בשנות השלושים ור' יהודה דרימר, אחרון רבני סקאלה.

The Drimmer brothers: Captain Shlomo Drimmer, deputy Chief Rabbi in the Polish Army during the 1930's, and Rabbi Yehuda Drimmer, the last Rabbi of Skala.

וויז'ניצאי: בימים הנוראים, בראש השנה לפני התקיעות וביום כיפור לפני תפילת נעילה היו הם באים, לסירוגין, עם נכבדי העיר אל השול הישנה, משמיעים דברי כבושין ומוסר באזני המתפללים ומקריאים סדר התקיעות לתוקע בשופר. היו עוד: בית מדרש וכעשרה בתי כנסת, "קלויזן וקלייזלך": צ'ורטקובר קלויז, ויז'ניצר - סטרוסובר, אוטינייר, איציק'ס קלייזל, "פורט־ארתור" (בית כנסת שנבנה בתקופת המלחמה הרוסית־יאפאנית ודמה במקצת למבצר) ועוד. היו גם מתנגדים, אלא שרישומם לא היה ניכר, ואילו "החופשיים" השתדלו לא לפגוע ברגשותיהם של הדתיים בפרהסיה.

מבחינת ההשכלה הרי ברור כי כל הילדים למדו ב"חדרים" ובתלמוד תורה, הבחורים העילויים למדו ביחידות בבתי המדרש או אצל רבני העיר, הלמדנים המופלגים, ואילו בני טובים ובניהם של המשכילים "החופשיים" למדו בגימנאסיות,

רובם בצ׳רנוביץ שבבוקובינה. רבה היתה חשיבותם של ״סטודנ־טים״ אלה בעיני עצמם ובעיני הבריות. בשנת 1906 הוקם בסקאלה בית ספר עברי ״תרבות״ והודות למוריו המוכשרים והמסורים, סיבאק וטננבלאט משך קהל תלמידים רב. פעילות חברתית־תרבותית ענפה מצאה ביטוייה בארגון נשפים, חגיגות וגם הצגות חובבים שהלהיבו את הצופים ומאזינים באותם הימים. לוותיקים מבין יוצאי סקאלה זכורה עוד ההצגה המוצלחת של הדראמה ״אלוהים, אדם ושטן״ (גאט, מענטש און טייפל).

יהודי סקאלה התעניינו בזרמים הפוליטיים וגם בשטח זה לא שררה תמימות דעות. החלוקה העיקרית הייתה בין ציונים וסוציאליסטים , והבדלי ההשקפות התבטאו לא רק בוויכוחים סוערים אלא גם ביריבות ועוינות. כאלה היו היחסים בתוך הקהילה היהודית ואילו בינה לבין האוכלוסיה הנוצרית שררו יחסים הוגנים בדרך כלל והאנטישמיות לא הורגשה במיוחד היהודים הוו רוב אוכלוסיית העיר עד שלהי המאה ה־19 וקצת פחות ממחציתה על סף מלחמת העולם הראשונה. בהתאם ליחסי כוחות אלה היתה ליהודי סקאלה נציגות נכבדה במועצת העיר וכהונת סגן ראש העירייה היתה, איפוא, שמורה במשך שנים רבות ליהודי. התפרסם במיוחד בתפקיד זה וולף איציק פרייפלדר שרחשו לו הערצה אף עמיתיו הגויים. דעתו היתה מתקבלת בדיוני הנהלת העיריה, אפילו אם היתה דעת יחיד. החברים האוקראינים היו מצטרפים אליה, באמרם: ״נאי ווז׳ה בודה יאק פאן וולקו קאז׳ה״ יהא כבר כפי שאדון וולף אומר״ - ולא היה צורך בהצבעה

ב. מלחמת העולם הראשונה

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נפלה אימה גדולה על יהודי סקאלה, בחששם בפני הסתערות הקוזאקים, אשר רק הנהר זברוץ הפריד בינם לבין עיירת גבול זו מספר מועט מבין היהודים האמידים הצליחו להמלט מערבה, למרות האיסור והשמירה מצד המשטרה האוסטרית. החזית נעה הלוך ושוב ובסוף אוגוסט 1914 נפלה סקאלה בידי הרוסים, אך ללא כיבוש צבאי ישיר אלא תחת שלטון אזרחי עם הפקידות הרוסית נוצרו יחסים נסבלים, אולם בקיץ 1915 הוטלה גזירת גרוש על כל היהודים שהתגוררו באזור הגבול. יהודי סקאלה גורשו לצ׳ורטקוב והמסע הרגלי התנהל בלווי הקוזאקים שלא חסכו שבטם מהצועדים. בבואם לצ׳ורטקוב רוכזו בחצרו של הרבי ולמחרת הובלו לעיירה קופיצ׳ינצה. כעבור ימים מספר הורשו לחזור לסקאלה, אולם לאחר שבוע ימים צווה עליהם לפנות לחלוטין את בתיהם ולהתרחק מהגבול 8 ק״מ

לפחות. המטלטלין הוחבאו אצל מכרים נוצריים, הבתים נסגרו והנודדים פוזרו לכל עבר, לכפרים, ולעיירות סמוכות, בהם חיו בתנאים עלובים, חיי עוני, דחקות ומחסור. למרבה האסון פרצה בקרבם מגיפת החולירע שבה נספו מאות קרבנות. כעבור שנה הורשו יהודי סקאלה לחזור לעירם ומצאו בה חורבן גמור: החיילים הרוסיים פרקו חלונות, דלתות, רצפות, גגות, כל חומר המתאים להסקה, או לבצורי החפירות והעמדות. האוכלוסיה האוקראינית השלימה את הגזל ומעט מאד ממנו הוחזר. הפליטים השבים לבתיהם עשו בהם תיקונים ארעיים בנסותם לשקם חייהם. נפתחו מקורות פרנסה שונים: יהודי רוסיה, הרעבה למצרכים מכל המינים, הגיעו מעבר לגבול מוכנים לקנות כל סחורה שהיא בזהב ובכסף. יהודי סקאלה קנו בסביבה הקרובה והרחוקה מכל הבא ביד ומכרו את הסחורה לאחיהם הרוסיים. מצרכים מסויימים היו מבוקשים במיוחד: נרות, נייר דק לעטיפת סיגריות, פצירות למקצצות־קש, תכשיטים זולים, וכו׳. מאידך גיסא התנהל מסחר בקנה מידה גדול בכוון הפוך: אספקת קמח, סוכר, מלח, טבק וגפרורים מרוסיה לאוכלסיית גאליציה הכבושה ולצבא בחזיתות. גם בין יהודי סקאלה היו קבלנים ספקים, שכמה מהם גרפו הון וזכו לכינוי "קריגס־געווינערס", דהיינו מתעשרי המלחמה. לקראת סוף המלחמה כבשו מעצמות המרכז שטחים עצומים באוקראינה עד העיר אודיסה שעל חוף הים השחור והודות לכך פרח המסחר ביתר שאת.

מובן מעצמו כי בתקופה סוערת ובמצב בלתי - יציב מעין זה אין לצפות להתפתחותם ולקידומם של חיי החברה והתרבות, מה גם שרובם של הצעירים בעלי ההשכלה והסטודנטים היו מגוייסים לצבא האוסטרי או הצליחו להשתקע בווינה, בירת האימפריה האוסטרית.

ג. בין שתי מלחמות העולם

בתום מלחמת העולם הראשונה התפוררה הקיסרות ההאבסבורגית ועל גאליציה עברו תהפוכות קשות במשך שנתיים עד שצורפה לרפובליקה הפולאנית החדשה. בתחילה הוקמה בה "הרפובליקה האוקראינית הדימוקראטית", אשר יחסה כלפי היהודים לא היה אוהד. גם הכנופיות של פטלורה פרעו ביהודי סקאלה, אלא שהפגיעות היו לאין ערוך קלות מאלה שבמזרח אוקראינה. יצויין, אגב, כי במקרה אחד הוכו אנשי פטלורה בסקאלה על ידי בחורים יהודיים ונאלצו להסתלק. בבסיסם הכלכלי ובפרנסותיהם של היהודים לא פגעו שלטונות אוקראינה המערבית. החל פורח המסחר בנפט, שמכרותיו נמצאו באזור

דרוהוביץ - בוריסלאב. יהודים שיתפו בעסקים אלה אוקראינים, כי רק על שמם אפשר היה להוציא רשיונות לרכישת נפט ולהעברתו לסקאלה במיכלי רכבת. יהודי רוסיה היו מעבירים את הנפט לחביות ומסיעים אותן בעגלות למרחבי אורקראינה המזרחית. כסף רב הצטבר בכיסיהם של יהודי סקאלה, אבל בהתחלף השלטון ובנפול הממשלה האוקראינית בטל ערכו ובעליו ירדו מנכסיהם.

בשנת 1920 נכבש האזור על ידי הצבא האדום. בסקאלה הוקם "רבקום" (וועד מהפכני) והבולשביקים פגעו קשות בעסקי היהודים ובפרנסותיהם. שלטון זה נמשך רק 7 שבועות ולאחר נצחונם של הפולנים במלחמתם נגד הסובייטים התיצב הגבול בין פולין לבין בריה"מ לאורכו של הנהר זברוץ' בחודשים הראשונים לשלטון הפולני סבלו היהודים מתגרת ידם של החיילים הפולנים, אנשי צבאו של הגנרל יוזף האלר. הם הכו יהודים וגזזו זקניהם ופאותיהם, ולא מעטים מבני סקאלה נפגעו מידיהם. במרוצת הזמן השתלט הממשל האזרחי על המצב והחיים חזרו למסלולם התקין.

* * *

בתקופה זו נאבק רובו של הצבור על קיומו ועל חיפוש מקורות פרנסה ארעיים, דלים ובלתי-בטוחים. נוצר אמנם מעמד של יהודים אמידים וכמה מהם אף עשירים, אולם שכבת העניים היתה גדולה לאין שעור. בין אלה לאלה הפרידה שכבת "הבורגנות הזעירה": סוחרים, שפרנסתם על מכירת תוצרת בדים, הנעלה, כלי עבודה, חמרי בנין וסדקית לסוגיהם ולמיניהם לאוכלוסיה הנוכרית. ממנה נקנתה התוצרת החקלאית: תבואה, קטניות, מספוא וביצים, שחלק ניכר ממצרכים אלה יוצא על ידי "האכספורטרים" (יצואנים) למערב-אירופה ואפילו מעבר לים. בימי רביעי בשבוע נערך יריד, שאליו היו מתכנסים אלפי אכרים מכפרי הסביבה. סוחרי סקאלה היו, מצידם, נוסעים לירידים שנערכו בעיירות אחרות ומביאים לשם תוצרתם: בדים וביגוד מוכן, עורות, מגפיים ונעליים, פרוות כבשים מעובדות וכובעי פרווה. בעיירה אולאשקובצה (לשקביץ) היה מתקיים יריד שנתי גדול שרב היה פרסומו ברחבי גאליציה המזרחית ובו תפסו מקום נכבד סוחרי סקאלה. (בפולקלור היהודי היתה רווחת האמירה: "עס איז א רעש ווי אויפן לאשקעוויצער יריד").

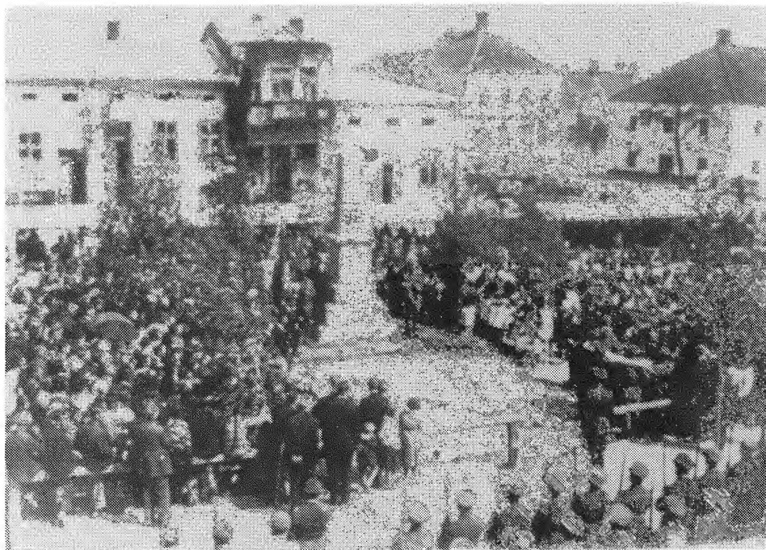
בעיסוקיהם של בעלי המלאכה היהודים בסקאלה לא חל שינוי מהותי בתקופה הנדונה בהשוואה לזו שלפני מלחמת העולם הראשונה. שירות חיוני לתושבי העיר סיפקו העגלונים, ובעלי הכרכרות, "הפיאקרניקים" שהסיעו "פאסאז'ירים" לתחנת

הרכבת, לערי המחוז בורשצ׳וב וצ׳ורטקוב ולעיירות הסביבה. לנוף האופייני לעיירה היהודית הוסיפו גוון מיוחד תגרניות השוק, ״המארקזיצערינס״ שלקוחותיהן היו אף הן נשים בלבד ובעיקר נוכריות. לא חסרו גם חקלאים יהודיים, אף כי מעטים היו, וביניהם שני בעלי אחוזות.

המקצועות החופשיים היו מיוצגים בדלילות רבה: 2 רופאים, 3 טכנאי שיניים, כמה מורים וגננות וכמה ״מאגיסטרים״, מסיימי פאקולטות למשפטים, שהתהלכו בטל מכיוון שבסקאלה לא היה בית משפט, והם ניסו להשתלם או למצוא עבודה בבורשצ׳וב. החיים הדתיים ושירותיהם היו מיוצגים בשפע: שני רבנים (כיאה לשני המחנות היריבים, חסידי צ׳ורטקוב וויז׳ניץ) דיינים, שוחטים, גבאִים, ושמשים ,לפי חלוקה דומה, ומלמדים: מלמדי דרדקי, תלמוד תורה, ובעלי ״חדרים״ פרטיים, מלמדי גמרא, מהם למדנים מופלגים וחריפי מוח, פידאגוגים מעולים, ואעפ״כ היתה פרנסתם בדוחק. לשם השלמת התמונה יש להזכיר ״פקידים״, אשר שרתו כמזכירים וכמנהלי חשבונות בחברות היצוא, בעסקים, במשרד הקהילה, בקופת גמילות חסדים, בטחנת הקמח וכד׳. במשך כעשור שנים כיהן יהודי כמזכיר העיר, תופעה נדירה בפולין בין שתי המלחמות. הרשימה הזאת אינה כוללת עדיין מספר יהודים די ניכר שאי אפשר להגדיר מעמדם ומהות עיסוקיהם ופרנסותיהם, בחינת ״לופטמענטשן״: קצת תווך, קצת ייעוץ, כתיבת בקשות ופניות לרשות (״ווינקעל־שרייבער״), שדכנים לעת מצוא וכיו״ב. בתחתית הסולם החברתי–הכלכלי הזה שכנו העניים, שכירי יום ושעה, משרתים, שואבי מים וכמובן מקבצי נדבות. יש להטעים כי עסקי הברחה,שתוארו לעיל, נמשכו עוד מספר שנים אחרי מלחמת העולם הראשונה וסיפקו פרנסה ורווחים ניכרים, אף כי לא מכובדים, למספר די ניכר של סוחרים, מתווכים, חלפנים, אורזים, סבלים ומבריחים. במרוצת השנים סגרה בריה״מ את הגבול הרמטית, ואילו הפולנים מצידם החלו להטיל עונשים כבדים על העבריינים עד כדי הרחקתם מרצועת הגבול לכמה שנים, לאחר שריצו גזר דינם בבתי־כלא.

אחוז די גבוה של משפחות חסרות אמצעי קיום היה בוודאי מגיע לגבול הרעב וחוסר כל לולא העזרה שהושטה להן משני מקורות: הלוואות ללא רבית מקופת גמילות חסדים שהוקמה על ידי עסקנים מקומיים, רובם ככולם, ציונים. הקרן נוסדה מתרומות נדיבות של יוצאי העיירה בארה״ב, ״הלנדסמנ־שפט״ הסקאלאית, ושל קרנות עזר שבארצות הגולה האחרות. המקור השני: משלוחי כסף וחבילות למשפחות שהיו להן קרובים מעבר לים. המדיניות האנטי־יהודית של שלטונות פולין וגילויי האנטישמיות מצד האוכלוסיה (החל מתקופת גראבסקי וכלה

בהחרפת המצב בשנות השלושים) הביאו, בדומה למקומות אחרים, לירידה כלכלית של האוכלוסייה היהודית בסקאלה. בגלל מצב זה היו פשיטות הרגל של סוחרים תופעה רגילה ושכיחה, בעיקר בקרב סוחרי הבדים וההלבשה. המצב החמיר והלך בשלהי שנות שלשים, וכאשר פלשו הסובייטים לאזור והחזיקו בו קרוב לשנתיים התמוטט לחלוטין המבנה הכלכלי, הרעוע בלאוו הכי, של יהודי סקאלה.

מצעד צבא פולני במרכז העיר בשנות השלושים.

Polish Army parade in the center of town (1930's).

באשר למוסדות החינוך וההשכלה שבסקאלה היהודית יש לציין שהילדים למדו בבית הספר העממי על שם פולאסקי, היחידי בעיירה, ובתום 7 שנות לימוד יצאו לחיי עבודה, לעזרת הורים ורק מעטים המשיכו לימודיהם בבתי ספר על-יסודיים מחוץ למקום. בשנת 1933 נוסד בית ספר תיכון פרטי דו־שנתי ובו למדו בני יהודים, פולנים ואוקראינים שהמשיכו לימודיהם בשתי הכיתות האחרונות לקראת בחינות הבגרות בבורשצ׳וב או בצ׳ורטקוב. בית הספר נסגר בפרוץ המלחמה. אולם, נוסף ללימודי בוקר בבית הספר הפולני, למדו בני המשפחות שומרות המסורת ב״חדרים״ ואילו ילדי השכבה המשכילה יותר למדו בבי״ס עברי ״תרבות״ שהיו בו גם כיתות גן־ילדים וכיתות על־יסודיות. שם טוב יצא לבית ספר זה. הוא טופח באהבה על ידי ראשי הקהילה ומנהיגי המפלגות הציוניות המקומיות וגם התקציב הובטח על

The Beth-Am Jewish community center in Skala. **בית העם בסקאלה.**

ידם. בית הספר התברך במורים טובים: רויז, לדרמן, אוכסהורן, טפר ואחרים. חיים רויז היה מחנך דגול, נערץ על ידי מאות תלמידיו ומכובד בעיני כל הצבור. הגננות והמורים לעברית ארגנו אירועים תרבותיים, נשפים ספרותיים, הצגות חגיגיות, הכל על טהרת השפה העברית. אין תימה, איפוא, ששפה זו נשמעה ברמה גם בבית וברחוב. בית הספר שכן בבנין הנאה התלת־קומתי של "בית העם", שהוקם בשנת 1921 דווקא ברחוב צדדי, בסביבה המאוכלסת על ידי "עמך". האיש שתרם, יותר מכל להקמת מפעל

זה היה משה ויידברג (נספה בשואה). נוסף לחדרי ביה"ס פעל בו, בחדר שבמרתף, קן "השומר הצעיר", בקומה הראשונה שכנה הספריה וחדר הקריאה והעיון ובשניה אולם די גדול. ספריית בית העם מנתה על סף חיסולה 5000 ספר, מהם כ־2000 באידיש, כמספר הזה בפולנית, כ־800 בעברית וכ־300 בגרמנית. את הקמת הספריה יזם משה ויזנטאל (משה ברכה'ס - כיום בארה"ב) והוא גם ארגנה וניהלה בשנים הראשונות. בהתרחבה הצטרף אליו שלמה שברצבאך (נספה במחנה יאנובסקה) ועזר לו במסירות רבה פייבל גוטספלד. צוות זה תוגבר על ידי אברהם בילגורי, אשר ניהל למעשה את הספריה עד לסגירתה והחרמתה על ידי השלטונות הסובייטים ב־1939. בשנת 1933 נערכה תערוכה מרשימה של מבחר הספרים בכל השפות והיא הפכה מאורע חגיגי לכל נאמניה.

הפעילות הקולקטיבית מצאה ביטוייה באגודות וולונטא־ריות אפוליטיות, במפלגות ובתנועות הנוער. אבל גם יחסי אנוש מסובכים, התפלגויות לקבוצות העיינות זו את זו, ולאו דווקא על

ראשי הקהילה ועסקנים ציבוריים: (עומדים בשורה הראשונה משמאל לימין) טודרס צימרמן, אליעזר פיש, פישל גרפינקל, ניסן אולינגר, אברהם בילגורי, שלמה רוזנבוים, מוטל האוזנר, מוטי גוטספלד ומשה ויזנטל. (בשורה השניה): מוטי וידברג, בן־ציון פידרר, אברהם לדרמן, חיים רויז (ברנמן) ישראל־ליב פרייפלדר, משה פיירשטיין ומשה וידברג. (בשורה השלישית): פייבל גוטספלד, יוליק פרנקל ומנדל קלמן.

Jewish community leaders, standing from left to right: Todres Zimmerman, Eliezer Fish, Fischel Garfinkel, Nissan Ollinger, Abraham Bilgorei, Shlomo Rosenbaum, Motel Hausner, Motie Gottesfeld, Moshe Wiesenthal. Second Row: *Motie Weidberg, Ben-Zion Fiderer, Abraham Lederman, Chaim Roiz (Brenman), Israel-Leib Freifelder, Moshe Feuerstein, Moshe Weidberg.* Bottom Row: *Feivel Gottesfeld, Yulik Frenkel, Mendel Kelman.*

רקע מעמדי, דתי או פוליטי, היו מנת חלקו של הצבור היהודי. לפרסום עגום זכה הריב הקשה והממושך בין יגר, מזכיר העיריה, ובין פיירשטיין חבר מועצת העיריה וראש הקהל במשך תקופה מסויימת. לכל צד היו תומכים לרוב ואפילו ראשי הצבור הפולני הסתבכו במריבה זו. גם דרכי המאבק ואמצעיו לא הצטיינו בנימוסי-יתר ונחשולי האיבה געשו לעתים עד להשחית.

הודות ליוזמתם ולמסירותם הרבה של מנהיגי התנועות הציוניות המקומיות הוקמו קופת גמילות חסדים ובנק עממי להלוואות, שקרן היסוד שלו נתקבלה מה"ג'וינט". האנשים האלה היו ישראל לייב פרייפלדר, מרדכי (מוטי) ויידברג ובנציון פידרר. (שני הראשונים נספו בשואה ואילו ב"צ פידרר עלה ארצה לפני המלחמה ונפטר פה בשיבה טובה). ברכה מרובה, ובמקרים רבים הצלה ממש, הביאו פעולות אלה למאות נצרכים במצוקתם. ברוח זו פעלה גם אגודת "יד חרוצים", שהושיטה עזרה לחולים בתמיכה כספית צנועה ובארגון משמרות לילה ליד מיטותיהם. יו"ר אגודה זו במשך שנים היה שמעיה לחמן ולאחר פטירתו בשנת 1930 ירש מקומו חיים מייזלמן (נספה בשואה).

בחברה קדישא בלט במיוחד שמש הצ'ורטקובר קלויז, שלמה פרץ, שתום-העין, דמות ססגונית. הוא הצטיין בזכרון פינומנאלי, זכר מאות ימי-הזכרון והכיר המצבות בבית הקברות, בן 400 השנים, ותולדותיהן.

מבחינת ההשקפות הפוליטיות היה הציבור הסקאלאי מחולק לשני מחנות: ציונים ומתנגדיהם. הציונים הדתיים הפגינו את קיומם רק בבחירות לקונגרסים הציוניים בהצביעם על רשימת "מזרחי". לא היה להם ארגון או מנגנון מפלגתי מקומי כלשהו ולא תנועת נוער. לעומתם יכלו התנועות הציוניות "החופשיות" להתברך בקיום סניפים של מבוגרים ועל הכל בפעילות התוססת של תנועות הנוער: השומר הצעיר, גורדוניה, בוסליה, הנוער הציוני ובית"ר. היחסים בין חברי התנועות היו בדרך כלל הוגנים ושלווים ורק הוויכוחים הערים ב"טיילת" על ההתרחשויות בתנועה הציונית ובא"י היו לפעמים מחממים את האווירה, ובעיקר בתקופות התעמולה, הפצת השקלים והבחירות לקונגרסים הציוניים. היחסים החריפו לאחר הפילוג בתנועה הציונית ופרישתם של הרביזיוניסטים, שסניפם בסקאלה היה פעיל מאוד. תנועות הנוער התחרו ביניהן על זכות הבכורה בפעילות למען הקק"ל ועל השגת סרטיפיקאטים לחבריהן שעברו הכשרות חלוציות ממושכות. עלייתו של חלוץ ארצה הפכה תמיד למאורע חגיגי בחיי העיירה. המוני חברות וחברים, גם מתנועות אחרות, לווהו לתחנת הרכבת במסע פרידה נרגש. עשרות חלוצות וחלוצים זכו לעלות ארצה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם וגם בני

קבוצות בארגוני נוער ציוני בסקאלה ב־1931.

Zionist Youth Groups in Skala (1931).

"Hashomer Hatzair." **"השומר הצעיר"**

"Gordonia." **"גורדוניה"**

המעמד הבינוני תרמו חלקם לעליה. כבר ראשוני העליה השלישית שעברו מרוסיה לסקאלה, עוררו התלהבות ציונית בקרב תושביה, נעזרו על ידם בעלייתם ארצה, והחשובים שביניהם מרדכי פינגרמן ויצחק בוכהלטר (בהט). בעליה הרביעית עלו לא״י מספר ציוני סקאלה ובשנות השלושים גברה העליה וכך נוצר בארץ קבוץ סקלאי, המונה כיום, יחד עם ניצולי השואה, כ־80 איש.

"Hechalutz." "החלוץ"

"Hanoar Hatzioni." "הנוער הציוני"

חלק די ניכר מבין בני שכבת העמלים והעניים שבסקאלה היהודית היה שייך לאגודה אנטי־ציונית בשם"בראטרסטבו" (אחווה). המשטרה הפולנית חשדה בארגון זה כי נתון הוא להלכי רוח קומוניסטיים ואמנם היו מקרים של מעצרים, משפטים ובריחת החשודים לבריה"מ. מתוך חברי קבוצה זו צמחו פעילי השלטון המקומי תחת השלטון הסובייטי.

בראשית שנות ה־20 התארגנה בסקאלה להקת חובבים שפעלה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. נתגלו בה כשרונות שזכו לבקורת חיובית אף של מבקרים רציניים מבחוץ. בראש כולם הבמאי שלום מיהלמוט, שהיה גם שחקן מוכשר ואתו: ליבה

"צאתך לשלום" למוניו פידרר ורעייתו בעלייתם ארצה ב1933.

"Farewell' to Munio Fiderer and his wife as they leave (on aliyah) for Palestine (1933).

אגודת הפועלים "אחוה" (בראטרסטבו) שנוסדה בשנות 28־1927.

Members of "Braterstwo," a workers organization founded in Skala in 1927-28.

אדלמן, מוטל האוזנר, וולוול וואסרמן, משה בילגוריי (כולם נספו בשואה), בריש ווידברג, אריה שברצבך, אסתר וידברג, משה ויזנטל, לייב שברצבך, (אחדים חיים בישראל ואחרים בארה"ב). אפילו האינטליגנציה הפולנית והאוקראינית היתה מבקרת בהצגות הלהקה היהודית.

ד. סקאלה תחת השלטון הסובייטי

ב־17 בספטמבר 1939, עם עלות השחר, צלח הצבא האדום את הזברוץ׳, וסקאלה, בתוך גאליציה המזרחית כולה, נשארה בידי הסובייטים עד סוף יוני 1941. ניתנת האמת להאמר כי כל יהודי סקאלה, גם הציונים, קיבלו את הצבא האדום, מי באנחת רווחה ומי בהתלהבות; הרי גדול היה הפחד מסכנת הכיבוש הנאצי שהתקרב כבר לשערי העיר לבוב. עברו כמה שבועות והמצב נישתנה. קודם כל נשבר מטה לחמם של הסוחרים, חנויותיהם התרוקנו ונסגרו. המפרנסים, רובם ככולם, הפכו עובדי הממשל בכל ענפי המשק, כולל עבודות פיסיות קשות בחקלאות, במחצבות, בסלילת כבישים ומסילת הרכבת וכד׳. בני המשפחות שהתרוששו עזבו את סקאלה וחיפשו מקורות פרנסה וחיים בטוחים יותר בערים אחרות ובעיקר בלבוב. לאלה הצטרפו פעילי תנועות הנוער הציוניות שחששו, ובצדק, מפני רדיפות מצד הקומוניסטים. ב־25 בדצמבר 1939 נפלה על 17 משפחות יהודיות גזירת ה״נאציונאליזאציה״ (הלאמה). ללא כל התראה מוקדמת וללא נתינת רשות לקחת עמם משהו מרכושם ואפילו מבגדיהם, גורשו כמה עשרות נפשות מבתיהם, וכל רכושם הוחרם. רובם לא היו אפילו עשירים. אף פולני, אף אוקראיני לא נפגע - אם כי היו ביניהם משפחות יותר מבוססות ואמידות מה־״מולאמים״ היהודים. כמה וכמה יהודים גם נעצרו, כמקובל בבריה״מ, בחשכת הלילה ועקבותינם נעלמו, ללא דין וללא משפט. באפריל 1940 נאסרו בני משפחותיהם של האסירים וכמה משפחות מבין ״המולאמים״ נשלחו לסיביר. מקרה טראגי ומוזר כאחד חרות בזכרונם של שרידי העיירה: יהודי בשם מוטיל פיש נאסר בשלהי שנת 1939 על ידי המשטרה הסובייטית ונעלם לתקופה ארוכה. אשתו ותינוקו נאסרו ונשלחו לסיביר. כעבור חודשים מספר שוחרר האיש לאחר שאפילו לבולשביקים התברר כי חף הוא מכל פשע. פיש החל לטפל בהחזרת אשתו וילדו. מאמציו נמשכו עד יוני 1941 - ולשוא. פרצה המלחמה, הוא נספה בשואה ואילו אשתו ובנו חזרו מסיביר ועלו ארצה.

עגום הוא הסיכום של 21 חודשי השלטון הסובייטי בסקאלה: היהודים התרוששו, רכושם נתדלדל ופרנסתם בדוחק ובעבודה קשה; כל מוסדות התרבות היהודית השורשית והישגיה נמחקו; הפעילות הציונית, נושאיה ומטפחיה נרדפו על צווארם, שנתם של אנשים רבים נדדה בלילות ופחד קינן תדירות בלבם. ברם, חייהם לא היו בסכנה. מצב זה וחיים אלה הועלו על המוקד כאשר הסתערו הנאצים על בריה״מ ב־22 ביוני 1941.

Bibliography ביבליוגראפיה

1. Balinski-Lipinski: Polska Starozytna, Tom III, "Skala," Str. 642-643.
2. Slownik Geograficzny: Skala nad Zbruczem, Str. 171-173.
3. Encyklopedia Powszechna, Tom XXII, Warszawa, 1866.
4. Materialy do kwestji Zydowskiej w Galicji, opracował Stanislaw Gruinski, Lwow, 1910.
5. Bohdan Wasiutynski: Ludność Zydowska w Polsce w Wiekach XIX i XX, Warszawa, 1930.
6. בנציון רובשטיין: גאליציע און איר באפעלקערונג, ווארשע, 1923.
7. ארכיון "יד-ושם", רשות הזכרון, ירושלים.

בן־ציון פידערער

סקאַלע ביים טייך זברוטש

דאס שטעטל סקאַלע, דרום־מזרח גאַליציע (היינט־צו־טאָג סאָוועטישע אוקראַינע) ליגט ביים טייך, זברוטש, וואָס איז ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען די גרעניץ צווישן צוויי אימפּעריעס: עסטרייך־ אונגאַרן און צאַריש־רוסלאַנד.

ביז'ן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג און דער שואה (דער נאַצי־אָקופּאַציע און קאַטאַסטראָפע) האָבן אין סקאַלע געלעבט בערך צוויי טויזנט יידישע נפשות און אַרום אַזאַ צאָל אוקראַינער און פּאָליאַקן.

די גרינדונג פון סקאַלע; איר ערשטער יידישער ישוב

סקאַלע (דער טייטש: "אַ פעלז") שטייט טאַקע אויף אַ פעלז אַרומגערינגלט פון טאָלן און פלאַך־ערד באַזעצט מיט דערפער, פויערישע און פּריצישע ווירטשאַפטן, גיטער און פּאַסעסיעס, און איז אַרומגענומען פון וועלדער און פּלאַכלאַנד.

עס איז אַנצונעמען, לויט היסטאָרישע קוואַלן, אַז סקאַלע איז געגרינדעט געוואָרן, ווי אַן הויכע שוץ־פעסטונג דורך אַ רוטעניש־אוקראַינישן באָיאַר (אַ פּירשט) נאָך אין דרייצנטן יאָרהונדערט. אָבער נאָך אין דעם זעלבן יאָרהונדערט האָבן די טאַטערן חרוב געמאַכט די דאָזיקע באַפעסטיגונג.

עטלעכע צענדליק יאָר שפּעטער האָט דער פּוילישער קעניג קאַזימיעזש דער גרויסער דעראָבערט יענע געגענט (גאַנץ פּאָדאָליע) און צוריק אויפגעשטעלט די סקאַלע־ פעסטונג אויפ'ן פעלז. אַ סברא, אַז שוין דעמאָלט, בימי המלך קאַזימיעזש דעם גרויסן, האָבן אין סקאַלע זיך באַזעצט די ערשטע יידן הפנים איינוואַנדערער פון צפון־מערב, דהיינו שלעזישע און דייטשע פּראָווינצן.

יאָרן־לאַנג זענען אין גאַנץ פּאָדאָליע - סקאַלע אַריינגערעכנט - אָנגעגאַנגען כסדרדיקע מלחמות: איבערפאַלן פון טאַטערן, ליטווינער, וואַלאַכן

(רומענער), טערקן און די קאזאקן פון רוצח באהדאן כמעלניצקי. זעלטן אז עס איז אדורך א רוהיקער יאר־צענדליק.

מיט וואס האבן זיך פארנומען די ערשטע יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין סקאלע? מיט האלטן ארענדעס (דארפישע שענקען) מיט מסחר־ברענגען און שיקן סחורות קיין טערקיי און צו די אוקראינישע ראיאנען, מיט קליין־קרעמעריי און מיט מלאכה.

אין דער תקופה פון אלט־פוילישן קעניגרייך האבן יידן געהאט באקומען פאר הויכער אפצאלונג און קאפ־שטייער געוויסע "פריווילעגיעס" (קיומים), לויט וועלכע זיי האבן געקאנט אנגיין מיט זייערע פרנסות, מיט זייער קהילה־לעבן, מער־ווייניקער "אומגעשטערט". גיכער ווייניקער ווי מער ־ ווייל מיטן טויש פון די מלכים פלעג זיך אפט בייטן דער מצב און די "שטימונגען". דער פוילישער־קאטוילישער קלער (די גלחים) האבן אפט געפערדיקט שנאת ישראל און ס׳האבן נישט אויסגעפעלט קיין איבערפאלן אויף קהילות מצד דעם אויפגערייצטן המון. פארשטייט זיך, אז אין פארשידענע פעריאדן האט אויך דער יידישער ישוב אין סקאלע געליטן פון די דאזיקע מאוימדיקע דערשיינונגען. פונדעסטוועגן האבן יידן זיך געפרוכפערט און געמערט אין פוילן ־ אזוי אויך אין פאדאליע, אין סקאלע ביים טייך זברוטש.

א גרויסע ענדערונג ־ פאליטיש, און עקאנאמיש ־ איז פארגעקומען אין יאר 1772, ווען די פוילישע מלוכה איז צעטיילט געווארן צווישן רוסלאנד, פרייסן און עסטרייך. גאליציע (מיט פאדאליע) איז ארונטערגעפאלן אונטער עסטרייך. אין 1809 האט נאפאלעאן באנאפארטע איבערגעגעבן די געגענט פון פאדאליע (מיט סקאלע) צו רוסלאנד. אבער בעת׳ן קאנגרעס פון ווין אין 1812, נאך נאפאלעאנס מפלה, זענען יענע געגענטן צוריקגעגעבן געווארן צו עסטרייך.

אין די ערשטע עטלעכע צענדליק יאר פון עסטרייכ׳ס געוועלטיגונג איבער גאליציע האבן די יידן געהאט אויסצושטיין כלערליי באגרעניצונגען, שיקאנעס, און האבן געליטן פון שווערע שטייערן־לאסטן. בעיקר אזוי בימי דער "פרומער" קייסערין מאריא טערעסא.

די מערכה פון די יידן אין גאליציע און אין גאנץ עסטרייך, האט זיך אבער קענטיק געענדערט צום גוטן ערשט נאך 1848, נאך די רעוואלוציאנערע שטורעמס און אויפרודערונגען ווען יידן האבן זוכה געווען צו באקומען בירגער רעכט און אזוי איז געקומען אן אויפשטייג אויף א רייע געביטן: עקאנאמיש, פאליטיש, סאציאל־געזעלשאפטליך, בפרט אין קהילה־לעבן, וואס איז געווען אויטאנאם.

סקאלע אונטער עסטרייך

אונטער דער ממשלה פון דער עסטרייכיש־אונגארישער מאנארכיע, אין די זעכציקער יארן פון 19טן יארהונדערט־ באזונדערס נאכ׳ן עסטרייכיש־פרייסישן קריג ־ איז געקומען א תקופה פון פארהעלטניסמעסיקער רו און אפילו פון שפע; אויף אזוי ווייט אז מיט דער צייט האט סקאלע שוין געהאט עטלעכע

גרויסע גבירים און אפילו א פאר באזיצער פון לאנד־גיטער. מיר הייבן אן דווקא מיט זיי, נישט דערפאר וואס "רבי מכבד עשירים", נאר מחמת דער דאזיקער פאקט באווייזט, אז די קאנסטיטוציע פון עסטרייך־אונגארן האט געפירט צו קענטיקע שינויים לטובה, אויך וואס שייך יידן. אין משך פון לאנגע דורות איז דאך פאר יידן געווען פארבאטן צו באזיצן נכסים ווי לאנד־אייגנטום, פעלדער, וועלדער, און אט מיטאמאל אזא ענדערונג: יידן מעגן שוין זיין גוט־באזיצערס, ממש ווי די קריסטלעכע פריצים־אריסטאקראטן. איינער אזא מטופל מיט נכסים איז געווען ר' יהושע (ר' שיקע) דרימער, א למדן מופלג, א קאסאווער חסיד (שפעטער:וויזשניצ־ער). זיין ברודער הרה"ג ר' שלמה דרימער איז געווען דער שטאט רב. ר' שיקע איז געווען א סארט פריוואטער באנקיר: ער האט פארמאגט היפש מזומנים און פלעג בארגן צו פריצים און סוחרים אויף עיסקא. דערצו איז ער געווען א גרויסער מאנופאקטור סוחר און דער אייגנטימער פון גוט באסירי נישט ווייט פון סקאלע.

דער צווייטער איז געווען ר' אלעזר זיידמאן ־ א טשארטקאווער חסיד ־ וואס האט אויך פארמאגט מזומנים, א גרויס מאנופאקטור־געשעפט און דאס גוט קריוועש, נישט ווייט פון סקאלע איז געווען זיין אייגנטום.

זיין יורש פון קריוועש און פון מאנופאקטור־געשעפט איז געווארן זיין איידים, ר' שמריה מעלצער, אויך א הייסער טשארטקאווער חסיד. מיט דער צייט איז ר' שמריה מעלצער אריין אין שטאט־פאליטיק און איז אין יאר 1900 געווארן דער ראש הקהל (פארזיצער פון דער קולטוס־געמיינדע).

סוחרים און קרעמער

סקאלע איז געווען א האנדלס שטאט און אפילו אן אינדוסטריעלע שטאט. די סקאלער יידן זענען געווען רירעוודיקע און האבן געהאט אונטערנעמונגס־גייסט. עס האבן זיך געפונען אין סקאלע פאבריקן פון עטערישע אייל. די האט מען פראדוצירט בעיקר פון עניס און אביסל פון קימעל. די איילן און אויך די קערנער האט מען עקספארטירט קיין אויסלאנד, וואו מען האט זיי פארוואנדלט אין געלויטערטן ספיריטוס, פארפיומען און טואלעטן זייף. דעם עניס און דעם קימעל האט מען געבראכט פון בעסאראביע מיט גוישע פורלעך קיין סקאלע, ווייל קיין אנדערע קאמוניקאציע מיטלען זענען דעמאלט נישט געווען. די פאבריקאנטן זענען געווען: 1) ר' שמריה מעלצער מיט זיין זון ר' משה־דודי בשותפות מיט ר' הירשל אויערבאך און זיין שוואגער עזריאל גאלדשיין. 2) ר' ישראל ברימער. 3) ר' נטע דרימער, דער שפעטערדיקער סקאלער רב. 4) ר' הירשל אשכנזי. 5) ר' וועלוול בוקסבוים בשותפות מיט זיינע קינדער משה און איצי בוקסבוים. 6) יצחק שווארצבאך, וועלכער איז שפעטער אוועקגעפארן קיין אמעריקע.

פון די אייל־פאבריקן פלעגט מען מיט דעם איבערגעקאכטן עניס פעט מאכן בהמות, פון וועלכע מ'פלעגט אויך פארקויפן מילך אין שטאט לאחדים. דער סקאלער גראף גאלוכאווסקי האט אויסגעבויט אין סקאלע א ביר־ברויערי וואס די שוואגערס ־אהרון ברימער און דוד ווײדבערג האבן געדונגען און נאך עטלעכע יאר, נאך דעם ווי די ביר־ברויערי איז פארברענט געווארן,

אוועקגעגאנגען פון דעם געשעפט.

דעם גראַפ׳ס גרעסערע וואסער־מיל האבן געהאלטן אין פאכט ר׳ מענדל קאהן און ר׳ וואלף איציק פרייפעלדער (דער איינציקער יידישער וויצע־בירגער־מייסטער אין סקאלע פאר דער ערשטער וועלט מלחמה). נאך זיי האט די מיל געהאלטן ר׳ הירש קארמין. דער גראף האט אויך געהאט א קליינע מיל וואס איז געהאלטן געווארן אין פאכט פון ר׳ משה שטאק.

אין סקאלע זענען אויך געווען גרויסע קרעלן־סוחרים ווי ר׳ יונה וועלוול שרענצל און זיין זון ר׳ שיקעלע שרענצל. זיי זענען געווען גרויסע תלמידי חכמים און הייסע טשארטקאווער חסידים. ר׳ יונה וועלוול פלעגט אליין פארן קיין איטאליע ־ אנגעטאן אין דער שווארצער קאפאטע און חסידישן, סאמעטענעם קאפעליוש ־ איינצוקויפן די קרעלן, וואס פלעגן דערנאך אריבערגעשמוגלט ווערן קיין רוסלאנד.

ר׳ אברהמ׳ציע שענבערג מיט זיין שוואגער משה־איציע בוקסבאום האבן געהאט א ספיריטוס־ ראפינעריע און געליפערט ליקערן אין דער גאנצער געגנט.

עס האט זיך אויך אנטוויקלט אין סקאלע אן אייער־עקספארט. דער ערשטער אייער־עקספארטער איז געווען ר׳ קלמן בילגאריי. דערנאך איז צוגעקומען בעריש פעפער פון הוסיאטין און האט אויך געמאכט אן אייער־עקספארט געשעפט.

אין אנהויב פון צוואנציקסטן יארהונדערט האט זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען אן עקספארט פון הילזנפרוכטן, קליי־זאמען און מעל־זאמען אין סקאלע. בעיקר זענען די זאמען געקומען פון רוסלאנד, וואס איז געווען זייער רייך אין פאסאלעס, ארבעס, קאניטשינע און סימניע (זאמען). די סחורות האט מען עקספארטירט כמעט אין אלע אייראפעישע לענדער ווי דייטשלאנד, איטאליע, שווייץ, פראנקרייך, ענגלאנד און שפאניע. דער סקאלער עקספארט פון די סחורות האט געגרייכט ביז אמעריקע און אפילו ביז קובא און פארטא־ריקא. די סקאלער עקספארטערן זענען געווען די איינציקע אין מזרח־גאליציע, וועלכע האבן דעם האנדל פון די דערמאנטע ארטיקלען אויסגעברייטערט ביז אמעריקע און קובא. די הויפט־עקספארטערן זענען געווען: ישראל זיידמאן מיט זיינע שותפים יוסף וויינטרויב, זיין איידעם אליעזר שענבערג און אפרים קלינגער; שלום הערמעלע בשותפות מיט בן ציון פידערער. אלע דערמאנטע פאבריקאנטן, פראדוצענטן, אימפארטערן און עקספארטערן, זענען געווען חסידישע יידן מיט לאנגע שווארצע קאפאטעס און סאמעטענע קאפעליושן, שבת אטלעסענע בעקעשעס, שטריימלעך און ראזיוואולקעס (זיידענע איבערציערס אן קנעפ.)

וועלוול וואסערמאן און זיין ברודער חיים האבן אויך געהאנדלט גרויס מיט תבואות, אבער נאר אינלאנד.

עס האבן זיך געפונען אין סקאלע אויך אנגעזעענע טעקסטיל־געשעפטן, ווי דאס גרויסע מאנופאקטור־געשעפט פון ר׳ אלעזר זיידמאן. נאך זיין פטירה איז עס אריבערגעגאנגען צו זיין איידעם ר׳ שמריהו מעלצער. דאן איז געווען א גרויס מאנופאקטור־געשעפט פון ר׳ משה לייב דרימער, וואס איז איבערגעגאנגען נאך זיין פטירה צו זיינע צוויי איידעמס, חיים ישראל ערענבערג

און סאַניע ליבערגאל. דאס געשעפט איז געווען הורט און לאחדים. אין געשעפט פלעגן איינקויפן קרעמער פון דער גאנצער געגנט און אלע חתונה־קליידער האט מען איינגעקויפט ביי ערענבערג און ליבערגאל, לייב לונענפעלד, זלמן הויזנער און משה ווײדבערג.

נאך דער ערשטער וועלט־ מלחמה, בעת עס האט אין רוסלאנד געהערשט א גרויסער מאנגל אין טעקסטיל, זענען אין סקאלע אויפגעקומען א צאל נייע מאנופאקטור־סוחרים: ברוך טאבאק, מאיר זיסיע טאבאק, טודרוס צימערמאן, מענדל פייערשטיין, חיים פייערשטיין, דודי שרענצל, נחמן ברעטלער, שלמה ווײדענפעלד, די ברידער מאטיע און משה ווײדבערג, מענדל עהרנבערג, מיכל ווײזינגער, יעקב יוסעם, פישל גארפינקל, לייב שטאכיל, פייביש וויזענטאל, מעשיל קאהן, אברהם געלבשטיין, חייציע יאטשעס, הערשל עדלשטיין, ברוך אלינגער, שלמה לעמבערג.

אייזן געשעפטן: ר׳ עוזר מארמאראש האט געפירט א גרויס אייזן־געשעפט הורט און לאחדים. אויסער דעם האט ער געהאט פארטרעטונגען פון ווין, פראג, ברין פאר פארשיידענע דעליקאטע, לייכטע און טייערע סחורות וואס מ׳פלעגט קויפן צו שמוגלען קיין רוסלאנד. די שמוגלער פלעגן קויפן ביי אים די סחורות אויף בארג און ער פלעגט גוט פארדינען דערביי. ער איז געווען א וואזשנער נגיד. יעדן פרייטיק פלעגט ער גאנץ פרי שוין ווארטן אויף דער פאסט און אפשיקן אלע געלטער. אז פרייטיק נאך מיטאג איז צו אים געקומען אן ארעם קרעמערל בעטן עטלעכע קראנען, וואס אים איז נעבאך נישט דערגאנגען צו זיין צאלונג, פלעגט ער אים צום גמילות חסדים זאגן א פארציע מוסר ־ ס׳טייטש, ווי איז א מענטש אזא שלימזלניק: אז מ׳דארף גיין ליכט בענטשן, גייט ער ערשט אויף דער פאסט. הלמאי ער האט שוין גאנץ פרי, א זייגער 8, אלע זיינע צאלונגען עקספעדירט. ער איז אויף דער עלטער אוועקגעפארן קיין ארץ ישראל.

אויך ר׳ מנחם שיף האט געהאט א גרויס אייזן און בלעך־געשעפט. ער פלעגט באשטעלן אייזן און בלעך וואגאנענווייז און פלעגט פארקויפן הורט און לאחדים צו דער גאנצער געגנט. ער איז געווען אן איידעם פון הרב ר׳ אברהם דרימער ז״ל.

אייזן־געשעפטן האבן אויסער זיי אויך געהאט: הערשל וויינטרויב מיט זיין איידים מענדל בראנדעס, אליהו דאלינער, בנימין רובל און משה דאלינער.

זיידע שווארצבאך האט געהאט א גרויס געשעפט פון בוי־האלץ. ער האט אויך געפירט גרויסע מסחרים מיט שטיינער און שטיינדלעך, וואס ער האט געליפערט צו דער רעגירונג און צו דער באן־דירעקציע. די מסחרים האט ער געפירט בשותפות מיט זיין איידים בנציון פידערער. זייערע ליפערונגען האבן געגרייכט קיין סטאניסלאוו, טארנאפאל און זלאטשאוו.

האלץ־געשעפטן האבן אויך געהאט משה וואסערמאן, בשותפות מיט זיין זון אליעזר. אויך יעקב וואסערמאן האט געהאט א האלץ־געשעפט. זיי זענען נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה נתעשר געווארן פון די האלץ־מסחרים.

גאר א סך יידן אין סקאלע פלעגן האנדלען מיט רוסלאנד, דארט געקויפט תבואה און אנדערע פראדוקטן, אבער די סוחרים האבן קיין געלט צו

זייער מסחר נישט געהאט, פלעגט יעדער סוחר לייען ביי א חלפן רוסישע רובלס. חלפנים האבן געקויפט און פארקויפט רובל. פלעגן די קליינע סוחרים יעדן זונטיק נעמען רובל וויפל יעדער האט געדארפט און איבער דער וואך האנדלען אין רוסלאנד און פרייטיק פלעגן זיי ברענגען די סחורה קיין סקאלע צום צאלאמט און באצאלן, די סחורה פארקויפן און אפצאלן דעם חלפן פאר די רובלס וואס זיי האבן זונטיק גענומען. א טייל פון די סוחרים פלעגן ברענגען קלייען וואס איז געווען צאלפריי, און פלעגן די קלייען פארקויפן צו די גוט־אייגנטימער אדער גוט־פאכטער וואס פלעגן פעט־מאכן בהמות. מאנכע סוחרים פלעגן ברענגען גענדז און פארקויפן.

ארטיקע תבואה־סוחרים זענען געווען איציקל גערטלער, בערל ביטערמאן, איצי געלבארד, זלמן הערשער (ריינים) נתן הערשער, דוד אלי ווידנפעלד, ברוך פריש (יונה אברהמ׳ס) משה אפרים מענטשעל, יעקב בער טראסאוואוצקי, זיידע ווינגאסט מיט זיין זון מאטיס, יונה שור, מיכל יעגנדארף, פישל געמיינערמאן און אנדערע.

זיי האבן איינגעקויפט די תבואות ביי די פויערים, וואס האבן דאס געבראכט אין שטאט אריין; א קליינער טייל פלעגט גיין אין דארף אריין דארטן אויפצוקויפן די פראדוקטן.

פישל געמיינערמאן איז געווען א רוסישער און זייער א קלוגער. ער פלעגט האנדלען מיט׳ן פוילישן גלח, וועלכער איז געווען א פארביסענער אנטיסעמיט און האט נישט געקאנט קוקן אויף א יידן. טראץ דעם האט ער נישט געוואלט פארקויפן זיין תבואה דעם ״קולקא ראלניטשע״ (א פוילישער קאאפעראטיוו) ווייל זיי האבן אים נישט געוואלט צאלן, פלעגט ער פארקויפן זיין תבואה פישל געמיינערמאנען.

סוחרים פון פארטיקע מלבושים אין סקאלע זענען געווען: עובדיה שווארצבאך מיט זיינע צוויי זין הערשעלע און יענקעלע, אברהם יעגנדארף מיט זיין זון שמחה און שפעטער זיין איידים יצחק (מיצי) פוס, שמואל לייב ווייסמאן, און שפעטער זיין איידים שמואל העשעלעס, הערשל אויערבאך מיט זיין זון יעקל און איידים ישראל אפפעלבוים, בעריש פלאט, מאיר שאטנער און יוסף בלוטשטיין (רייכלס). די פארטיקע מלבושים פלעגן מערסטנס פארקויפט ווערן אויף ירידים אין שכנותדיקע שטעטלעך, מאנטיק אין בארשטשעוו, דינסטיק אין מילניצע, אדער פראבוזשנע, מיטוואך אין אזיעראן, אחוץ דעם שטאטישן יאריד אין סקאלע, און דאנערשטיק אין קאראליווקע. מיכל גאטעספעלד (טקאטש) מיט זיין ברודער שמואל גאטעספעלד (פאטער פון באוואוסטן אמעריקאניש־יידישן שריפטשטעלער און דראמאטורג חנא גאטעספעלד) פלעגן האנדלען מיט געוואנט און פארקויפן די סחורה אויף יארידים.

לעדער געשעפטן האבן געהאט: יוסף יאגיט, משה דוד שווארצבאך מיט זיינע זין מרדכי און וועלוול, דוד זאמער מיט זיין זון אלטער, שמעון שטערנשיין (נתנ׳ס) מיט זיין זון נתן, בנימין גאטעסמאן, דוד פיש, איציק לייב וואלאך, זכריה וויזענטאל מיט זיין איידים אביש שטערן, און משה ווינפעלד.

גאלאנטעריע־געשעפטן (צעלניק) האבן געהאט, פאר דער ערשטער

וועלט־מלחמה, די ברידער פרענקל, אברהם און פייוויש, די ברידער מענדל און חיים פייערשטיין, און נאך דער מלחמה: זיסיע פיינזילבער בשותפות מיט זיין שוואגער מאטל גאלדשיין; חיים ראפאפארט, ישראל לייב פרייפעלדער, לייב גאטליב און אנדערע.

שפייז־קראמען (שפיצערייי) האבן געהאט, ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה, סענדער טאבאק, שלום ליבערגאל, און יוסף ווידמאן. נאך דער מלחמה: ירחמיאל קאסירער, שלמה וויינרויב (אלטער׳ס), מענדל שניצער, ישראל פעקער, מאיר קרייטנער, חיים יעגנדארף, שאול באסיק, מרים־ביילע קאסירער, חיים לייבאוויטש, יצחק מאן, עוזיאל שטאק, מאקס שטערנבערג, מנחם פרעשל און אנדערע.

אכסניהס, שענקען, קאנדיטארייען. אויף וויפל עס געדענקט זיך האט סקאלע געהאט די פאלגנדע אכסניות (גאסטהייזער): טויבע מירל שווארצ־באך, מאליע ווייזינגער, דבורה לייבאוויטש און רייזיע פידערער. שענקען האבן געהאט: משה יעגנדארף, ישראל קאסירער, נתנאל (סאניע) קעלמאן, די ברידער גאלדהירש, און אנדערע.

קאנדיטארייען (צוקערניעס) האבן געהאט: איציע זאנדבערג, נחום עלקעס, מענדל קעלמאן און אברהם זאנדבערג (איצט אין ארגענטינע). די קאנדיטאריי פון איציע זאנדבערג איז אויך געווען א מין יוגנט־קלוב. דארטן פלעג זיך צענויפקומען יונגוואַרג עסן "ליאדי" (אייזקרים), טאָרטן, קרעם־אויפשניטן און אנדער נאשוואַרג, און דערביי פירן היציקע דיסקוסיעס וועגן פאליטיק, קולטור־פראגן, און באהאנדלען די פראבלעמען פון ארץ ישראל. פון די צוקערניעס פלעגן יידן זיך באזארגן מיט סיפאנען סאדע־וואסער, בעיקר לכבוד שבת נאכ׳ן קוגל.

בעלי מלאכה

שניידערס: משה מייזלמאן (ישראל זעליג׳ס) איז געווען דער בעסטער דאמען־שניידער, נישט בלויז אין סקאלע נאר אויך אין דער גאנצער געגנט. אנדערע דאמען־שניידערס זענען געווען: דניאל שיסלער (עמיגרירט מיט זיין משפחה קיין ארגענטינע). שלמה שינדלער, אסתר שאטנער, סאסיע הערשער, און אנדערע.

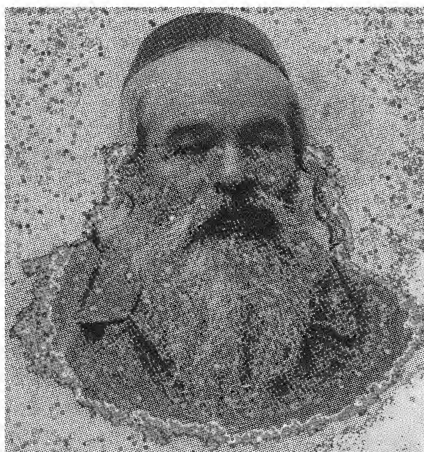
יעקב יאסיע וויינרויב איז געווען אן אויסגערופענער מענער־שניידער. אנדערע מענער־שניידערס זענען געווען: יוסף שניידער (חיים בער׳ס) שמואל (חאסיעס) שניידער מיט זיין אידים יעקב צייכנער, אברהם וויינרויב, שיקע קליינמאן, משה וויינרויב, זיידע און אברהם שיצער, יצחק קרעסל (דעם נאכשטעלער׳ס אידים), יעקל רופא, מאטל וויינרויב, מענדל באסיק, אברהם פליישמאן, מרדכי לייב קירשנער (טשאקאלאדע), משה גאטעספעלד, חיים שווארצבאך, שמואל שווארצבאך, מענדל שניידער און אנדערע.

שוסטערס: אברהם שיצער, טודרוס שיצער, ראובן שוסטער, אברהם באסיק, מרדכי באסיק, יהושע הערש באסיק.

בלעכערס: יוסף הערצאג, איציק זאנדבערג (דער איוואנקאווער), יואל עפשטיין, שלום עפשטיין, ראובן זאנדבערג, און אנדערע.
סטאליערס: אברהם ראבינאוויטש, נחמן רעליס, יוסף ראצעס (משה יונה׳ס) איציק ווייטמאן, ישעיה בלוטשטיין, און אנדערע.
שלאסערס: מרדכי קרעמעניצער, אברהם קיסילעווסקי, (אליהו קירזשנערס איידים), יעקב שווארצבאך (שלום׳ס).
גלעזערס: שמשון גאטעספעלד, עזריאל גאטעספעלד, שמעון שניידער, פייוול גאטעספעלד.
בעקערס: משה מאזנער און זיין זון לייביש, יידל ברענער, איציקל העכטנטאל, (בערעזשאנקער) און זיין זון וועלוועל, אלי הערשער, הערש שווארצבאך (ישראל שמעונ׳ס) חיים לינדמאן, זיידע זילבערבוש.
כליזמרים: יצחק יעקב קליינמאן מיט זיין זון יונה, און אנדערע אין זיין קאפעליע.

דער חסידישער וויצע־ביירגערמייסטער

אין סקאלע איז געווען א געמישטע באפעלקערונג. ווי שוין געזאגט האבן אין שטאט געלעבט קרוב צו צוויי טויזנט יידישע נפשות און בערך אזא צאל אוקראאינער און פאליאקן. צווישן די נאציאנאליטעטן האט געהערשט א לאנגער ״בורג־פרידן״. ס׳איז געווען אין די אינטערעסן פון דער רעגירונג אין ווין, אז עס זאל הערשן שלום און רו, לטובת דער אינערלעכער פאליטיק און דער ווירטשאפט פון לאנד. אזוי ביז צום אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג.

וולף־איציק פרייפלדר, סגן ראש־העיר בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה.

Woolf Itzik Freifelder, vice-mayor of Skala prior to World War I

אזוי לאנג ווי עסטרייך האט נאך עקזיסטירט, האבן די יידן כמעט נישט געפילט קיין אנטיסעמיטיזם און זיי האבן גוט געלעבט מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג.
אין דער שטאט־פארוואלטונג פלעגן זיין פארטראטן אלע דריי נאציאנאליטעטן. עס פלעגט תמיד זיין אן אוקראאינישער בירגערמייסטער און א

יידישער וויצע־בירגערמייסטער. ער איז געווען א הייסער וויזשניצער חסיד, זייער א קלוגער און דערצו א גאר גוטער פאליטיקער; ער האט געפירט די גאנצע שטאט־פאליטיק און איז תמיד געווען א חשוב ביי די באצירקס־באאמטע.

חסידים, רבנים און זייערע "קעמפענדיקע" צדדים

סקאלע איז געווען א חסידיש שטעטל. עס זענען געווען וויזשניצער חסידים, טשארטקאווער, הוסיאטינער, אטיניער, האראדענקער, און קאפיטשיני־צער. די טשארטקעווער און וויזשניצער חסידים האבן געהאט זייערן א רב און זייערן א שוחט. דער וויזשניצער צד איז געווען שטארקער און געהאט אלס רב, ר' אברהם דרימער ז"ל, דער זון פון הרה"ג ר' שלמה דרימער וואס איז געווען א סך יארן רב אין סקאלע. ער איז געווען דער מחבר פון דעם ספר שאלות ותשובות "בית שלמה". דער ספר איז גוט באקאנט אין דער רבנישער וועלט. נאך דער פטירה פון הרה"ג ר' שלמה דרימער, האבן די וויזשניצער חסידים אויפגענומען זיין זון ר' אברהם. ער איז געווען א גרויסער למדן, האט געלערנט טאג און נאכט. אין סוף פון ניינצטן יארהונדערט האבן די טשארטקאווער חסידים זיך מיישב געווען - זיי זענען דעמאלט נאך געווען שוואך - זיי ווילן כאטש א דיין, און זיי האבן פון בערעזשאן אראפגעבראכט הרב יהודה בנימין לויפער, אלס דיין. דא האט זיך אנגעהויבן דאס אמתע מחלוקת. יעדער צד האט געמיינט אז ער איז גערעכט.

זענען אויך געווען צווייערליי שוחטים. איין צד האט נישט גענוצט דאס פלייש פונעם אנדערן צד, ווי אויך נישט גענוצט דאס געשיר פונעם צווייטן צד, און בידע צדדים זענען זיך געווארן בלוטיקע שונאים. עס איז אפילו דערגאנגען ביז מסירות און פעטש.

די מחלוקה צווישן די צדדים האט אנגעהאלטן גאר לאנג, נישט בלויז באזונדערע רבנים און שוחטים, נאר אויך באזונדערע קלויזן (בתי תפילה) האבן די חסידים געהאט, און אוודאי און אוודאי אייגענע שמשים.

בתי המדרש, חברה קדישא און די שמשים

סקאלער יידן האבן מתפלל געווען אין א גאנצער ריי פון בתי תפילה און מנינים, יעדער איינער לויט זיין חסידישער נטיה, אדער סאציאלן שטאנד. געווען צוויי טשארטקאווער קלויזן און א סטריסיווער קלויז.ביידע טשארטקאווער קלויזן זענען חרוב געווארן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. בלויז איינע , די "נייע" איז ווידער אויפגעבויט געווארן. מתפללים פון דער אלטער טשארטקאווער קלויז האבן נאך דער מלחמה געשאפן א באזונדערן מנין אין הויז פון באקאנטן שטאטישן גביר און טשארטקאווער חסיד ר' שמריהו מעלצער.

די וויזשניצער קלויז, וואס איז אויך צעשטערט געווארן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז שוין מער נישט צוריק אויפגעבויט געווארן. די מתפללים (וויזשניצער חסידים) האבן געשאפן א וויזשניצער מנין אין הויז פון הרב

דרימער; א טייל האבן אויך געדאוונט אין דער אטיניער קלויז. אין די מיטעלע דרייסיקער יארן איז געשאפן געווארן נאך איין וויזשניצער מנין אין הויז פון ר׳ וועלוול שטאק.

אחוץ דעם האבן יידן מכל המינים געדאוונט אין שטאטישן בית המדרש, אין איציקס קלייזל, און אין דער ״פארט ארטור״ שול.

די גרויסע שטאטישע שול, וואס האט געשטאמט נאך פון 16טן יארהונדערט איז אפגעברענט געווארן אין יאר 1911. אויף אירע חורבות האט מען אנגעהויבן בויען א נייעם בנין, וואס איז, אבער, קיינמאל נישט פארענדיקט געווארן. עס זענען אויפגעשטעלט געווארן מאסיווע שטיינערנע ווענט, מיט הויכע האלב־רונדע, פענסטער. דער בנין איז געבליבן א נישט־פארענדיקטער. אינעווייניק, צווישן די דיקע ווענט, האט מען בלויז אויפגעשטעלט א קליין ״שולעכל״, אין וועלכן ס׳האבן געדאוונט פשוטע יידן.

אז עס זענען געווען בתי תפילה, זענען אויך געווען שמשים. אט איז דאס צעטל: חנינא שמש (אויף דער עלטער איז ער געווען א נאמן ביי ר׳ זיידע שווארצבאך ביי זיינע מסחרים פון בוי־שטיינער). אברהם אלי שמש פון דער שול, אהרון שמש פון בית־מדרש, בערל שמש פון דער סטריסעווער קלויז, לייזער שמש און זיין זון שלמה פרץ פון דער טשארטקאווער קלויז, יוסל שמש פון דער וויזשניצער קלויז, און אורי שמש פון דער אטיניער קלויז. אין סקאלע זענען די שמשים אויך געווען סערווירערס (קעלנערס) אויף אלע שמחות ביי יידן: חנינא שמש פלעגט הארעווען ביי א חתונה, ער האט געהאקט די פיש, דערנאך סערווירט. נאך דער סעודה פלעגט ער בעטן מ׳זאל אים געבן א ביסל סמעטענע צו עסן; ער האט געוואלט ווייזן, אז ער האט נישט טועם געווען פון דער פליישיקער סעודה.

די שמשים זענען אויך געווען אין דער חברא קדישא. אז מ׳פלעגט פרעגן ביי אברהם אלי שמש, וואס איז דער חילוק פון א חתונה ביז א לויה, האט ער געענטפערט: בראנפן טרינקט מען ביי ביידע, נאר אויף א חתונה גיט מען צו פארבייסן לעקאך און ביי א בר־מינן גיט מען צו פארבייסען קעז.

אברהם אלי שמש פלעגט אויך ליב האבן צו ״געבן א פלייצע״ אין באד פרייטיק מיט א בעזימל, בשכר א ״זעקסערל״. דער בכבודיקסטער פון אלע שמשים איז געווען שלמה פרץ, א בלינדער אויף איין אויג מיט אן עקזעמע אויף ביידע הענט. ער איז געווען א יודע־ספר און א בעל מוח חריף מיט אן אייזערנעם זכרון; ער האט געדענקט די יארצייטן פון אלע יידן אין שטעטל, און דעם ארט פון אלע קברים. ער איז אויך געווען דער סערווירער אויף אלע שמחות, און דער ראש פון די קברנים.

שמוגלערס (״פעקלמאכערס״)
בעלי־עגלות און טרעגערס

ווי א גרעניץ־שטאט האט סקאלע, פארשטייט זיך, אויך געהאט א צאל שמוגלערס (״פעקלמאכערס״, ווי מ׳האט זיי גערופן, אדער ״פאטשקארעס״). דאס זענען געווען יידן ־ איינשטעלערס ־ שטארקע, געוואגטע, וואס האבן, לפנים, נישט מורא געהאט פאר סכנות. אוודאי זענען זיי געווען אן אומבאדייטנדע

מינדערהייט צווישן די הארעפאשנע אידן. אט די דאזיקע "פעקלמאכערס" פלעגן אריבערשמוגלען כלערליי סחורות פון דער עסטרייכישער זייט גרעניץ קיין רוסלאנד און אויך סחורות אויף צוריק. דאס שמוגלעריי האט אריינגעבראכט רווחים, ווייל עס זיינען דאך נישט אפגעצאלט געווארן די גרעניץ־טאריפן (צאל־טאקס) פאר די סחורות, וואס זענען אריבערגעשווארצט געווארן אהין און צוריק. אמאל פלעג צווישן די "פעקלמאכערס" אויסברעכן א סכסוך מחמת קאנקורענץ און אנדערע טענה־מענה׳ס - וואס פלעג דערפירן צו בלוטיקע געשלעגן, געריכטס־פראצעסן און תפיסה. די "פעקלמאכערס" פלעגן, על פי רוב, זיין "פארבונדען" מיט די גרעניץ־וועכטערס פון ביידע זייטן (דורך גיבן שוחד). אויב ס׳איז נישט געלונגען אונטערצוקויפן די גרעניץ־וועכטערס איז נישט איינמאל אויסגעקומען צו פירן מיט זיי א "שלאכט".

די "פעקלמאכערס" פלעגן אויך אריבערשמוגלען פון רוסלאנד צו דער עסטרייכישער זייט גרופעס יידן, וואס זענען אנטלאפן פון "פאניען", פון צארן־לאנד און האבן זיך געלאזט אין וועג אריין אין פארשידענע לענדער, בעיקר קיין אמעריקע. באזונדערס פלעגן זיך אריבערפעקלען קיין עסטרייך רוסיש־יידישע יונגעלייט, וואס האבן נישט געוואלט דינען אין דער צארישער ארמיי.

ווי געזאגט, די "פעקלמאכערס" זענען געווען פאראארטעווועטע לייט. אז עס איז צווישן זיי אויסגעבראכן א סכסוך, איז גאר קיין אפשטעל נישט געווען. ס׳איז אפילו געשען א מארד. דער דאזיקער פאל, דער משפט פון רוצח און דער תפיסה־אורטייל אויף לאנגע יארן, האט שטארק אויפגערודערט די קהילה און האט געהאט א שטארקן אפקלאנג אין דער גאנצער סביבה.

סקאלע האט אויך געהאט א צאל בעלי־עגלות און "פיאקערניקעס".

זיי פלעגן פירן פאסאזשירן צו און פון דער באן־סטאנציע און אויך צו די שכנותדיקע שטעט און דערפער.

זיי, די בעלי־עגלות, אויך טרעגערס, זענען געווען פארביקע פאלקס־געשטאלטן. די טרעגערס האבן, על פי רוב געארבעט אין די פארשידענע תבואה־מאגאזינען, הורטאווע סקלאדעס און געשלעפט שווערע משא׳ס אויף זייערע פלייצעס.

זיי זיינען געווען ספעציאליסטן אין זייער פאך, זיי פלעגן אויך ארבעטן ביי דער באן, ביים פארלאדן תבואות, וואס מ׳האט געבראכט פון רוסלאנד.

איינער פון זיי האט געהייסן אברהם בינימעי. (דער צונאמען האט זיך גענומען פון דער אוקראינישער שבועה "ביהמע" (כ׳שווער ביים אייבערשטן). ער פלעג ארומגיין אין ברייטע הויזן. אז מ׳האט אים געפרעגט צו וואס ער דארף אזעלכע ברייטע הויזן? פלעג ער ענטפערן: "ברייטע הויזן זענען געזונט פאר די פיס און געזונט פאר די הויזן".....אנדערע טרעגערס זענען געווען שלום טרעגער (באסיק) משה לעוונקראן (דער נדן) שיקעלע טרעגער (גערבער), בנציון שוסטערמאן (דער גאדיעכעס), יאסל גאטעספעלד (שמעיה׳ס) יאסל שניידער (דעם קוימענקערערס), בערל קראנשטיין (כדרלעמר) בערל מאלאמוט (מישקע לאה׳ס), אהרון הערשער (באסיעס), מאקס קליינמאן, בנציון קליינמאן און אנדערע.

דער פאליציאנט מיט בארד און פאות

ביי אונדז אין סקאלע האט פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה ״רעגירט״ א לאנגע צייט אין דער געמיינדע א יידישער פאליציאנט. משה יונה האט ער געהייסן. ער איז געווען א פרומער, ער פלעגט טראגן א לאנגע בארד מיט פיאות; ער פלעגט יעדן שבת אין דער פרי גיין אין מקווה אריין און זיך צעלאזן די גאנצע בארד מיט די פיאות, ווייל א גאנצע וואך איז ער געגאנגען מיט אן אונטערגעבונדענער בארד, און פארבויגענע פיאות, פארשפיליעט מיט הארנאדלען, און שבת פלעגט ער גיין מיט א לאנגער שווארצער קאפאטע, דאווענען אין שול אריין. אין דער וואכן פלעגט ער גיין אין אן אלטן אפגעטראגענעם מונדיר פון א זשאנדארם און אויך אין אַן אלטן זשאנדארמסקע היטל. ער פלעגט געוויינלעך גיין מיט א שטעקן. אז א זשאנדארם האט געדארפט גיין מאכן א רעוויזיע, פלעגט משה יונה מיטגיין; אזוי אויך, אז מ׳האט עמעצן געדארפט פארהאלטן, איז ער מיטגעגאנגען מיטן זשאנדארם. ער פלעגט גיין רופן, אז מ׳האט עמעצן געדארפט, אין דער געמיינדע אריין. ער פלעגט אויך צעטראגן אויפפאדערונגען פון דער באצירקס־הויפטמאנשאפט.

צו זיינע דינסטלעכע פונקציעס פלעג משה יונה טראגן א שווערד, וואס האט געהאט בלויז א הענטל. די אויפפאדערונגען פלעג ער האלטן אין דער אויבערשטער קעשענע פון זיין זשאנדארמסקע ראק. ער האט פארשטאנען וויאזוי אנצושרעקן אביסל די דעמאלטיקע נאאיווע סקאלער יידן.

משה יונה האט געקענט יעדן יידן אין שטעטל און האט דאס געהעריק אויסגענוצט. אז ער האט געטראפן א ייד נישט קיין חכם, פלעג ער זיך א טאפ טאן ביים קעשענקעלע וואו ער פלעג טראגן די איינלאדונגען, האט דער ייד פארשטאנען, אז משה יונה האט פאר אים עפעס א פאפירל מיט א צרה. איז ער שוין צוגעגאנגען צו משה יונהן און געפרעגט וואס אזוינס ער האט פאר אים; האט אים משה יונה געזאגט: ״אברהמל, האסט שוין עפעס אפגעארבעט א שטיקל״. דער איבערגעשראקענער האט משה יונהן אריינגערוקט א קרויץ אין דער האנט אריין און איז געווען זיכער, אז משה יונה וועט שוין די זאך גלאט מאכן, כאטש ער האט גארנישט געזינדיקט. אזוי זענען נעבעך געווען דעמאלט די פשוטע יידן אפגעשראקן און תמיד זענען זיי געווען אין פחד, טאמער האבן זיי געטאן עפעס אן עבירה.

אויב דער זכרון פארפירט מיך נישט, האט סקאלע אין איין צייט, פארמאגט נאך אן אנדערן יידישן פאליציאנט, וואס מ׳האט גערופן יידעלע קאפוסטע. ער האט געהאט בלויז א בערדל, א לאנג, צעשפאלטן שווערדל, און די ציצית האבן זיך געבאמבלט פון אונטערן אפגעבליאקעוועטן פאליציירעק מיט פארגרינטע־מעשענע קנעפ. דער לעצטער יידישער געמיינדע פאליציאנט אין סקאלע איז געווען אליהו מייזעלמאן (זיסעלס). ער האט פונקציאנירט ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלט קריג אין 1939.

אז מ׳האלט שוין ביי די דאזיקע טיפן, קאן מען נישט אויסלאזן נאך איין ״כאראקטער״־געשטאלט, וואס סקאלע האט געהאט, דהיינו דער ״אל־

באקענטער" ישעיהו־משה. דאס איז געווען א האלבער תם, א האלבער צעדרייטער, וואס איז אומעטום אויסגעוואקסן אין צייט: ביי חתונות, בריתן, לוויות. ישעיהו־משה, א ברייטפלייציקער, א נידעריקער, מיט א קאלטענוואטער בארד, פלעג זיך אויפהאלטן וואו ס'איז אים אויסגעקומען אין באשטימטע טעג, אין מרחץ, אין פאליש פון שול, און אמאל, בעיקר זומער, אויפן בית עולם, אין טהרה שטיבל. ער איז צומייסט געווען א שווייגער, אבער האט ער געעפנט דאס מויל, האט ער געקאנט מאכן א פיינעם "מי שברך" און א "יברכך". ער האט געזאמלט נדבות, עסנווארג אין זיין אייגענעם טעפל, און ערב שבת און יום טוב, שטיקלעך געפילטע פיש, חלה, ביי באלעבאסטעס וואס האבן אים דערלאנגט זיין "פארציע" מחמת רחמנות און אויך מורא..ווי משה יונה, האט אויך ישעיהו־משה געקענט אלעמען אין שטאט, געוואוסט אלע נייעסן, רכילות און כלומרשטע סודות. אמאל פלעג ער ברומען, אמאל אונטערזינגען און שמייכלען.....

די ערשטע וועלט מלחמה;
רוסישע אקופאציע און דער גירוש

ס'איז אויסגעבראכן דער ערשטער וועלט־קריג. פון דער מאביליזירונג אין אויגוסט 1914 ביז צום באזעצן סקאלע דורך די רוסן איז די שרעק געווען אויסערגעוויינלעך. מ'האט זייער מורא געהאט פאר די רוסישע קאזאקן, און עס איז געווען פאר וואס מורא צו האבן, ווייל די קאזאקן זענען באמת געווען זייער גרויסע מערדער. יעדער ייד האט געוואלט אנטלויפן. עס איז געווען א פאניק; די עסטרייכישע מאכט, די זשאנדארמעריע האבן נישט ארויסגעלאזט, און מיט גרויסע שוועריקייטן איז א קליינע צאל סקאלער יידן אנטלאפן. דאס רוב איז געבליבן אין סקאלע און נאך דעם ווי די עסטרייכישע ארמיי איז אריבער קיין רוסלאנד און געגאנגען ביז דינאוויץ און געליטן א מפלה איז די ארמיי צוריק געקומען נאך א קורצער צייט. דערנאך האבן די רוסן אן א שאָס באזעצט סקאלע. א מזל איז געווען, אז סקאלע האט די קאזאקן נישט געזען, ווייל דאס רוסישע מיליטער איז נישט געגאנגען איבער סקאלע נאר איבער הוסיאטין און עס האט געדויערט מערערע וואכן ביז די רוסן האבן באזעצט סקאלע, און דאס איז געשען נישט דורך מיליטער, נאר דורך אדמיניסטראטיווע באאמטן. מ'האט זיך פאוואליע צוגעוואוינט צו די רוסישע סאלדאטן און צו די רוסישע באאמטען און מ'האט אזוי געלעבט ביז אין זומער 1915. דעמאלט האט מען די יידן פון סקאלע ארויסגעטריבן, גלייך ווי אלע יידן לענגויס דער אלטער גרענעץ. עס האט געהייסן, אז מ'טרייבט אלע יידן קיין רוסלאנד. קודם איז מען געגאנגען קיין טשארטקאוו צו פוס און רוסישע קאזאקן זענען נאכגעפארן אויף פערד און געטריבן און געהיט, עס זאל חלילה א ייד נישט אנטליפן. אין טשארטקאוו האט מען אלע סקאלער יידן אריינגעטריבן אין הויף פון דעם טשארטקאווער רבין אויף נאכטלעגער. גאנץ פרי האט מען די יידן ווייטער געטריבן קיין קאפיטשיניץ. א פאר טעג שפעטער איז געקומען א באפעל קיין קאפיטשיניץ, מען זאל די יידן צוריקלאזן אהיים. אכט טעג שפעטער, האט מען ווידער געגעבן א באפעל, אז די יידן מוזן אוועק פון סקאלע, זיי

קאנען גיין וואוינען וואו זיי ווילן, נאר מינדעסטנס 8 קילאמעטער ווייט פון דער גרענעץ; איז קיין איינציקער ייד נישט געבליבן אין סקאלע. אזוי זענען זיך סקאלער יידן צעלאפן וואוהין מ'האט געקאנט און מ'האט דאס פארמעגן באהאלטן ביי די קריסטלעכע איינוואוינער פון סקאלע.

אזוי האט מען זיך אפגעמוטשעט בערך א יאר צייט אין דערפער און אין די נאענטע שטעטלעך און מען האט געוואוינט אין קליינע גוישע שטיבלעך און יעדער איז געווען אויף געהאקטע צרות. בעת דער צייט האט אויסגעבראכן א כאלערע־עפידעמיע און א סך מענטשן זענען אויסגעשטארבן (עטלעכע הונדערט סקאלער יידן).

נאך בערך א יאר צייט איז געקומען א באפעל, מ'זאל די יידן צוריקלאזן אהיים קיין סקאלע. דעמאלט זענען א סך יידישע הייזער געווען צעשטערט, די רוסישע סאלדאטן האבן פשוט צענומען די הייזער, באזונדערס די טירן, פענצטער, פאדלאגעס, און נאך ברענבארע מאטעריאלן האבן זיי גענומען צום הייצן. די בלעכענע דעכער האט מען גענומען אין די שוץ־גרובנס. נאטירלעך האט יעדער זיך באמיט, די צעבראכענע הייזער צו פארריכטן, און מ'האט, ווי ווייט מעגלעך, צו ביסלעך פאריכט די דירות, אבי מ'זאל ווי עס איז קאנען וואוינען. א סך בלעכן פון די דעכער האט מען מיט דער הילף פון פאליציי אפגענומען ביי איוואנקאווער גויים, אוקראינער. אזוי האט זיך דאס שטעטל סקאלע צוריק באזעצט יעדער אין זיין געוועזענער דירה.

די רוסישע הערשאפט און יידישע פרנסות

ווי שוין דערמאנט איז סקאלע געווען באזעצט נישט פון מיליטער, נאר פון אן אדמיניסטראטיווער באאמטנשאפט. עס זענען געווען עטלעכע רוסישע פאליציאנטן, אן "אוריאדניק" און א פארטרעטער פון דעם "אויעזדני נאטשאלניק" (קרייז־אמט), וועלכער איז געווען אין בארשטשאוו. דער פארטרעטער האט געהייסן פידלער. איז געווען נישט קיין שלעכטער און עס האט זיך געפונען א ייד, וואס איז ביי אים געווארן א חשוב און פלעגט טאן א טובה ביים פריץ....

ביים אנהויב פון דער מלחמה איז אביסל געווען שווערלעך מיט פרנסה, אבער מיט דער צייט האט מען זיך צוגעפאסט צו די פארהעלטענישן. ווער עס האט געהאט א קראם האט אפגעלייזט פאר זיין סחורה; פלעגן קומען רוסישע יידן און באצאלן פאר יעדער שמאטע גאלד און זילבער, ביז די סחורות האבן זיך אויסגעלאזט. איז מען פון סקאלע געפארן אין אנדערע שטעטלעך און געקויפט "מן הבא ביד" און מ'האט אפילו די סחורה נישט אנגעקוקט, נאר מ'האט גענומען ריווח און יענער האט די סחורה ווייטער געפירט און ווייטער גענומען ריווח. עס זענען געווען פאלן, אז מ'האט געקויפט סחורות, וואס זענען גארנישט ווערט געווען און מ'האט גענומען ריווח לויטן חשבון 25־30 פראצענט. עס האט למשל געטראפן אז מ'האט געקויפט ליכט. דער לעצטער וואס האט אויפגעמאכט די קעסטלעך האט געפונען, אז די ליכט האבן נישט קיין קנויטן.

עס האט זיך געפירט א גרויסער האנדל מיט ציגארעטן־פאפירלעך; אין עסטרייך האט נישט אויסגעפעלט דער ארטיקל, עס זענען געווען פיינע קוואליטעטן וואס מען האט אויפן ארט אויך פארקויפט, נאר עס פלעגן זיין שמאטע־פאפירלעך, וואס אין עסטרייך האט זיי קיינער נישט געוואלט אנקוקן, זענען זיי געלעגן יארן לאנג ביי די קרעמערס און זענען פאר דער צייט פארשימלט און צונויפגעקלעפט געווארן. אין רוסלאנד איז תמיד געווען א מאנגל אין ציגארעטן־פאפירלעך. אז עס האט זיך גענפנט די גרענעץ, האט מען צונויפגעזוכט ציגארעטן־פאפירלעך פון ארבע פינות העולם. און אז די פאפירלעך זענען דורכגעגאנגען עטלעכע הענט און יעדער האט גענומען א געוויסן פראצענט ריווח, האט מען די דאזיקע סחורה לסוף אין רוסלאנד ארויסגעווארפן.

עס זענען געווען ענלעכע פאלן מיט אנדערע סחורות. מ׳פלעגט למשל זוכן קליינע פיילן צו די שעטשקארניע־מעסערס. דאס איז געווען אין רוסלאנד גלייך מיט גאלד. פלעגט מען ארומפארן זוכן פיילן, נאר די קליינע פיילן זענען שוין נישט געווען, האט מען געקויפט שוסטער־פיילן און גרויסע פיילן און צום סוף זענען זיי געבליבן ליגן. דער עיקר, מ׳האט געדרייט פרנסה. דערנאך האט מען געפירט רוסישע סחורות צו די פראנטן. מ׳פלעגט פירן מעל, צוקער, זאלץ, שוועבעלעך, און טאבאק און אנדערע סחורות פון רוסלאנד קיין גאליציע. שפעטער, אז דער פראנט האט זיך איבערגערוקט, און גאליציע איז באפרייט געווארן פון דער רוסישער אקופאציע, האט מען געבראכט פארשיידענע קריגס־סחורות פון עסטרייך ווי פאפיר־שלייקעס, פאפיר טעשלעך, פאפיר־בענדלעך און פארשיידענע בראשן־שפילקעס, פאטשערקעס, און נאך אזעלכע זאכן, און מען האט אנגעהויבן צו האנדלען מיט די סחורות קיין רוסלאנד, וואס איז ביז אדעס געווען אקופירט פון די עסטרייכער. די סחורות פלעגט מען אריבערפירן קיין אדעס, און קיין אומאן. עס פלעגן קומען יידן פון קיעוו, בערדיטשעוו און א סך אנדערע שטעט און שטעטלעך און אויסקויפן די סחורות און געבן פראצענטן ריווח. עס פלעגן קומען יידן און בעטן: איך האב טויזנט קערבלעך, פאקט מיר אן סחורה פאר 1,000 רובל. דאס איז שוין געווען ביים סוף פונעם קריג, ווען די יידן זענען צוריקגעקומען קיין סקאלע.

רעגירונגען בייטן זיך:
אוקראינע, באלשעוויקעס, פוילן

מיטן צוזאמענברוך פון דער עסטרייכיש־אונגארישער אימפעריע, האט אין מזרח־גאליציע זיך פארמירט אן אוקראינישע (מערב־אוקראינישע) נאציאנאליסטישע, כלומרשט דעמאקראטישע מדינה...דאס איז געווען ביים סוף פון ערשטן וועלט־קריג אין 1918.

פון אט דער אוקראינע האבן יידן גענוג געליטן; אבער אזוי ווי יידן האבן געדארפט פרנסה און עס איז געווען א מאנגל אין נאפט אין רוסלאנד און אויך אין גאליציע, האבן יידן אנגעהויבן האנדלען מיט נאפט. מ׳האט געמאכט שותפות מיט גוים אוקראינער ווייל מ׳האט געדארפט פארן ברענגען דעם נאפט

פון באריסלאוו אדער פעטשעניזשנע, און אזוי ווי אן א דערלויבעניש פון דער אוקראינישער מאכט האט מען נישט געקאנט ארויספארן, האט מען ארויסבאקומען א דערלויבעניש׳ אויף א גויישן נאמען צו ברענגען נאפט. אזא דערלויבעניש האט מען ארויסבאקומען פון דעם אוקראינישן מיניסטעריום אין סטאניסלאוואוו. מ׳האט געבראכט נאפט ציסטערנעסווייז.

ווי מ׳האט דורכגעפירט דעם נאפט ביז סקאלע מיט דער באן איז שווער צו דערציילן. די באן־סטאנציעס זענען געווען הפקר, יעדער באאמטער פון א סטאנציע האט געהאט א דעה, לאסט־צוגן האבן נישט קורסירט, נאר פאסאזשירן־צוגן, און די פאסאזשירן־צוגן זענען נישט געגאנגען נארמאל. אז מען האט געדארפט צוטשעפען א ציסטערנע צום פאסאזשירן־צוג, האט מען באצאלט דעם באן־שעף, האט ער געהייסן צוטשעפען די ציסטערנע צום פאסאזשירן צוג און האט דעם צוג דורכגעלאזט. נו, האט דער צוג־פירער אויך געדארפט פרנסה, ער האט געטענהט אז עס איז צו שווער פאר דער מאשין, ער קען די ציסטערנע נישט מיטנעמען, האט מען אים אויך באצאלט. דערנאך האט מען געמוזט אויף יעדער באן־סטאנציע אריבערגיין היטן מען זאל די ציסטערנע נישט אפטשעפען און איבערלאזן אויף דער סטאנציע, ווייל עס פלעגן פארקומען אזעלכע זאכן. דערנאך האט מען געמוזט פארן זוכן די ציסטערנע, נאך א מאל באצאלן דעם באן־שעף און דעם צוג־פירער, ביז מ׳האט ווייטער מיטגענומען די ציסטערנע.

אין סקאלע איז נאך דעמאלט די באן־סטאנציע נישט געווען פארריכט, האט מען די ציסטערנע געפירט נאר ביז טערעזין; קיין טערעזין זענען געקומען רוסישע יידן מיט פעסער און זיי האבן צוגענומען דעם נאפט קיין רוסלאנד.ביים נאפט האט מען פארדינט אן א שיעור געלט; נאך דעם ווי דער נאפט־מסחר האט זיך געענדיקט, האבן די סוחרים געהאט אזוי פיל געלט, אז זיי האבן עס נישט געקאנט איבערציילן. אבער די געלטער האבן צום סוף פארלארן זייער ווערט. א קליינעם טייל פון דעם געלט האט מען נאך געראטעוועט.

נאך א קורצן קריגס־פארמעסט צווישן דער ניי־אויפגעשטאנענער פוילישער מלוכה און דער מערב־אוקראינישער ״רעפובליק״, האבן פוילישע טרופן אינגאנצן פארנומען די געגענט און אוקראינע האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

דער אריינמארש פון די פוילישע טרופן קיין גאליציע האט מיט זיך געבראכט א כוואליע מיט צרות אויף די יידן; פארפאלגונגען, איבערפאלן, א פאגראם אין לעמבערג, און אין אנדערע מקומות. מען האט געכאפט יידן צו שווערער אומריינער ארבעט, מען האט געשניטן יידישע בערד און פיאות, געווארפן יידן פון די לויפנדיקע באן־וואגאנען, און אנדערע נבזה׳דיקע רדיפות. די דאזיקע מעשים האבן אפגעטאן צומייסט די ״האלערטשיקעס״, סאלדאטן פון פאזנער (פאזנאן) געגענט, אונטער דער קאמאנדע פון גענעראל האלער.

נאך פראטעסטן, אריינמישונגען פון אויסלאנד און אויספארשונגס־קאמיסיעס האט זיך די לאגע אביסל איינגעשטילט.

* * *

און אט א נייע מעשה: אין זומער פון 1920,בעת דער אפענסיווע פון לעאן טראצקי און טוכאטשעווסקי אויף פוילן און גאליציע, האט סקאלע פארזוכט דעם טעם פון אריינמארש פון די באלשעוויקעס. דאס זענען געווען אפגעריסענע־אפגעשליסענע נישט־דיסציפלינירטע כאפטעס. די באלשעוויקעס זענען געווען אין סקאלע בלויז זיבן וואכן. מען האט פון זיי שווער געליטן. זיי האבן כלומרשט "קאנפיסקירט" דאס הייסט גענומען וואס נאר ס'האט זיך געלאזט, וואס עס איז זיי געפאלן אין אויג און וואס עס איז זיי געקומען אונטער דער האנט. "רעוואלוציאנערן" קעמפערס פאר א כלומרשט, נייער געזעלשטפטלעכער ארדענונג האבן זיי קודם כל גענומען, געשלעפט, מיט גוטן און מיט בייזן, אן א סדר, אפילו אן תירוצים, און אן רחמנות. נאך זיבן וואכן פון דער דאזיקער אקופאציע איז מען פון זיי פטור געווארן.

ווידער איז גאליציע ־סקאלע בתוכה־ געווארן א טייל פון דער פוילישער מלוכה. דער פוילישער איינגעווארצלטער אנטיסעמיטיזם האט געבושעוועט אפענערהייט און אמאל פארשטעלטערהייט, און ווידעראמאל פארקערט. נאר יידן מיען זיך פון תמיד־אן צוצופאסן צו א געשאפענער לאגע. וואס שייך סקאלע איז אויך די אייגענע מעשה: יידן האבן געפירט האנדל, קליין־קרעמעריי און זיך פארנומען מיט מלאכה. א צאל יידן האבן זיך פארנומען מיט היימישע אויסארבעטונגען, פעלצן, געוואנטן, פעלן, שטיוול און מיט די סחורות געפארן אויף ירידים אין די ארומיקע שטעט. מען האט אויך געפירט די אויסארבעטונגען אויפ'ן בארימטן לאשקעוויצער יריד.

מחמת די שווערע שטייערן, וואס מלכות־פוילן האט ארויפגעלייגט אויף יידן, רעפרעסיעס, כלערליי אנטיסעמיטישע אויסנאמס־געזעצן איז דער עקאנאמיש־פאליטישער מצב פון די יידן געווארן ערגער פון טאג צו טאג. אין סקאלע, למשל, (פונקט ווי אין אנדערע שטעט) איז די צאל ארעמעלייט צווישן עטלעכע געציילטע גרעסערע אדער קלענערע נגידים, כסדר געוואקסן. אנדערע האבן זיך געמוטשעט מיט דער פרנסה.

די שטודירענדע יוגענט ־ מיט אנטי־יידישע אויסנאמסגעזעצן אויף די פוילישע אוניווערזיטעטן ־ האט געהאט ווינציק אויסזיכטן אויף א בעסערער צוקונפט. מען האט געזוכט און זיך געמיט אויסצוואוואנדערן: קיין אמעריקע, צפון און דרום, און עס האט זיך אנגעהויבן ביסלעכווייז אן עליה קיין ארץ ישראל.

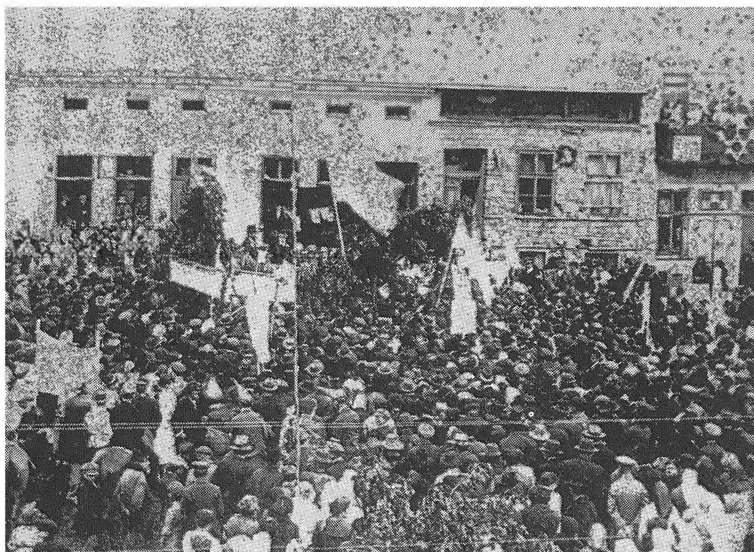
פונדעסטוועגן איז אין סקאלע, ווי אין אנדערע מקומות, אנגעגאנגען א לעבהאפטיקע קולטור־באוועגונג, פאליטישע פארטייען, חסידישע צדדים ־ יידן האבן זיך נישט מייאש געווען, נאר אנגעהאלטן א מעמד און זייער כבוד, ווי ווייט עס האט זיך געלאזט אונטער די אומשטענדן.

אנהייב פון ציוניזם אין סקאלע; דער זיידע ארעסטירט אן אייניקל...

ביז'ן אנהייב פון צוואנציקסטן יארהונדערט האט ציוניזם כמעט קיין דריסת רגל נישט געהאט אין סקאלע ־א חסידיש־פרומע שטאט. און מיטאמאל האט אין סקאלע זיך באוויזן דער ערשטער ציוניסטישער רעדנער.

אן אייניקל פון ר׳ וואלף איציק פרייפעלדער (דער וויצע־בירגערמייסטער פון שטאט) ישראל לייב פרייפעלדער, וואס איז דעמאלט שוין געווארן א באוואוסטזיניקער ציוניסט, האט זיך באשעפטיקט מיט דעם אראפגעקומענעם רעדנער און זיך באמיט אים צו העלפן.

אין שטאט, צווישן די פרומע, איז געווארן א קאך, מ׳האט זיך געפלייסט צו שטערן דעם רעדנער און נישט צו דערלאזן צו פארזאמלונגען. וואס זשע האבן די חסידים און קעגנערס פון די ציוניסטן געטאן? דער רעדנער האט נישט געהאט קיין דערלויבעניש פון דער באצירק־הויפטמאנשאפט צו האלטן זיין רעדע, האט וואלף איציק פרייפעלדער געשיקט דעם געמיינדע־ פאליציאנט משה יונה ראצעס, ער זאל ארעסטירן זיין אייניקל, ישראל לייב, אין דעם געמיינדע־ארעסט. מ׳האט אים געלאזט איבערנעכטיקן אין ארעסט ביז אין דער פרי, דערנאך האט מען אים ארויסגעלאזט.

יהודי סקאלה חוגגים את יום הצהרת בלפור ב־1920.

Celebrating Balfour Declaration Day, in 1920.

צו ביסלעך האט זיך ארגאניזירט אין סקאלע א ציון־פאראיין (אזוי האט מען עס דעמאלט גערופן). און עס איז אויסגעוואקסן א געזונטע ציוניסטישע ארגאניזאציע, טראץ דער שטארקער קעגנערשאפט פון די חסידישע קרייזן.

בערך אין יאר 1909־1908 האט זיך געגרינדעט א העברעישע שול, צו ערשט מיט היימישע לערערס. דערנאך האט מען ארייגעבראכט צוויי לערער: איינער האט געהייסן טענענבלאט און דער צווייטער סיוואק. די קעגנער פון דער שול האבן געקערט וועלטן, סטייטש מען פירט די קינדער אראפ פון דרך הישר?! אבער עס האט גארנישט געהאלפן. די שול האט זיך אנטוויקלט.

אין דער צייט פון דעם ערשטן וועלט־קריג האט זיך די ציוניסטישע ארבעט אפגעשוואכט. סקאלע איז געווארן אקופירט פון די רוסן ביז אויגוסט 1917. נאך דעם קריג האט זיך די ציוניסטישע ארבעט צו ביסלעך ווידער אנגעהויבן און די ציוניסטישע פארטיי אין סקאלע האט באשלאסן איבערצונעמען די קהילה. דאס איז דעמאלט געווען די שטרעבונג פון אלע ציוניסטן אין גאליציע; מ׳האט אויסגעקעמפט א שווערע מלחמה מיט די חסידים, וועלכע האבן געהאט אין די הענט די קהילות אין גאליציע און האבן דארט רעגירט ביד־רמה.

א דאנק בעיקר פיר מענטשן, וועלכע זענען געשטאנען אין שפיץ פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע - ישראל לייב פרייפעלדער,משה פייערשטיין, מאטיע ווײַדבערג, און ב.צ. פידערער, איז געלונגען ביי די ערשטע וואלן צו וויילן א ציוניסטישן קהילה־ראט.

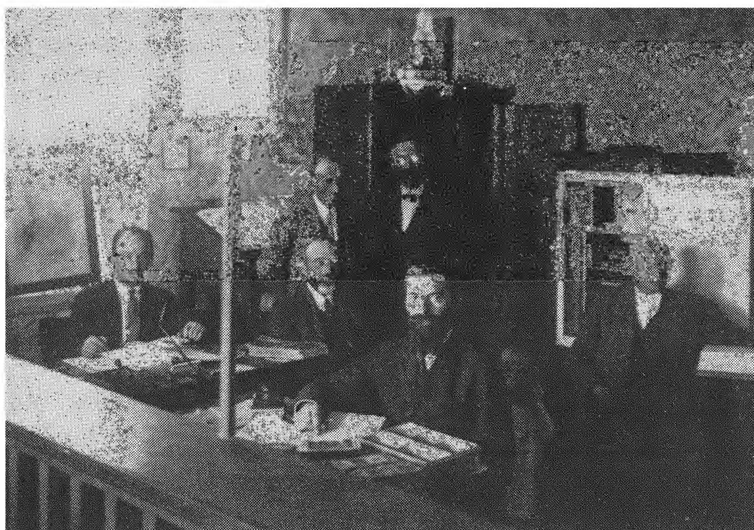
די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין סקאלע האט אויסגעבויט א שיינעם און גרויסן "בית־עם". דאס איז צו פארדאנקען דער הילף פון אמעריקאנער "דזשאינט" און משה ווײַדבערג ז״ל, וועלכער האט זייער פיל געהאלפן ביים בויען דעם "בית־עם". דארט איז געווען א בית־ועד פאר דער יידישער יוגנט, פאר מיטגלידער פון אלע פארטייען, פאר קולטור און בילדונג, פאר דער העברייאישער "תרבות"־שולע און פאר דער ביבליאטעק.

קהלישע אינסטיטוציעס און עסקנים

ארום יענער צייט האט מען געשאפן אין סקאלע א גמילת חסדים־קאסע און א פאלקס־באנק. די גרינדער און לייטער פון די צוויי אינסטיטוציעס זענען ווידער געווען די פיר עסקנים: ישראל לייב פרייפעלדער, משה פייערשטיין, מאטי ווײַדבערג און בן ציון פידערער.

די גמילת־חסדים־קאסע האט מען געגרינדעט אין אנפאנג מיט געלט, וואס מ׳האט אין סקאלע צונויפגענומען, דאן האט דער "סקאלער רעליעף־קאמיטעט" אין ניו־יארק געהאלפן. די גמילת חסדים־קאסע פלעגט העלפן מיט הלוואות, אן ציגזן שוואך־באמיטעלטע מענטשן.

די באנק האט מען געגרינדעט מיט דער הילף פון דעם "דזשאינט". פון אנהויב האט מען באקומען פונעם "דזשאינט" ווייניק געלט, אבער מיט דער צייט, נאך דעם ווי עס איז אוועק א יאר צייט, און עס איז געקומען א קאנטראל, האבן זיי געזען, אז מ׳פירט די קאסע אין בעסטער ארדענונג, האט מען אנגעהויבן שיקן מער געלטער, ביז עס איז געווארן אן אנגעזעענע פינאנץ־אינסטיטוציע אין שטעטל און עס האבן פון דער באנק נהנה געווען א סך סקאלער יידן. מ׳האט געגעבן הלוואות יעדן יידן ביז 600 זלאטעס. דאס איז דעמאלט געווען א שיינע סומע. נאטירלעך האט יעדער געגעבן צוויי זשיראנטן, כדי דאס געלט זאל זיין זיכער. ציגזן האט מען גענומען מינימאלע, עס זאל קלעקן אויף די הוצאות: דירה־געלט פאר דער ביורא און פאר דעם בוכהאלטער אאז׳וו. דאס האט געדויערט ביז צום צווייטן וועלט קריג. יעדעס יאר פלעגט קומען א קאנטראלער און האט קאנטראלירט די ביכער; תמיד איז געווען אלץ אין בעסטער ארדענונג.

ועד קופת גמילת חסדים. *Committee for "Free Loan Society."*

ביים אנפאנג האט מען געמיינט אין שטאט, אז די מענטשן האבן געמאכט א פריוואטע באנק פאר זיך. דערפאר האט וועלוול וואסערמאן אויך געמאכט א קאנקורענץ באנק און האט זיך אויך געווענדעט צום "דזשאינט", מען זאל אים שיקן געלט. דער "דזשאינט" האט נישט פארשטאנען וואס דא קומט פאר, זיי האבן געוואוסט אז מען האט ערשט נישט לאנג געמאכט א באנק אין סקאלע און פלוצלונג מאכט מען נאך א באנק; האבן זיי געשיקט א מענטש בסוד ער זאל זיך אין סקאלע אינפארמירן, ווער די ערשטע מענטשן זענען, וועלכע האבן געמאכט די באנק און ווער איז דער אנדערער טוער. נאך דער אינפארמאציע האט מען וואסערמאנען און זיינע שותפים (איך געדענק נישט ווער זיי זענען געווען) צוריקגעוויזן - איז געווארן אויס קאנקורענץ.

אין סקאלע איז געווען אן אלטער אפגעלאזענער בית־מרחץ. וואנעס פלעגט מען ניצן הילצערנע. א טייל זענען שוין געווען בלעכענע. אז מען האט געוואלט א וואנע, האט מען געמאכט אין שוויצבאד, און מיקאלע (דער באד־גוי האט געהייסן ניקאלע; דאס איז געווען די איינציקע באדינונג אין באד) פלעגט אנצאפן וואסער פון דעם קעסל און אנגיסן אין ביטל אריין. אויסטאן פלעגן זיך אלע יידן אין א קאלטער שטוב און צונויפלייגן דאס אנטועכץ אויף א באנק; א טייל האבן דאס אנטועכץ צוגעבונדן מיט א שטריקל, און א קלוגער פלעגט מיטנעמען א זאק אויף אריינצולייגן דאס אנטועכץ. א טייל יידן פלעגן די העמדער אויפהענגען אויף באלקנס פון שוויצבאד, זיי זאלן זיך אויסבריען אין דער היץ. דאס איז געווען א סגולה. דער בעדער ביז צום ערשטן וועלט־קריג האט געהייסן

הירש־וואלף, זייער א וואוילער, ארנטלעכער מענטש. אריינגיין אין שוויצבאד פרייטיק האט געקאסט 6 גרייצער. מיט א בעזעמל אפשמייסן האט אויך געקאסט 10 גרייצער.

נאכן ערשטן וועלט־קריג האט מען מיט דער הילף פונעם "דזשאינט" און מיט א ביישטייערונג פון די ארטיקע יידן, איבערגעבויט די גאנצע געביידע און איינגעריכטעט א מאדערן באד, מיט קאבינעס און פארצעלאן־וואנעס,מיט א שוויצבאד פון ערשטע און צווייטע קלאסן, מיט שאפקעלעך פאר דעם אנטועכץ און סאָפקעלעך צום אפרוען זיך, און א מקווה פון קאכל. א טייל יידן האבן געהאט א טענה, אז מען האט די באד איבערגעבויט און דער סופיט איז געווען פון בעטאן אן באלקנס, הלמאי מ'האט אפילו נישט קיין פלאץ וואו דאס קויטיקע העמד אויפצוהענגען...

אזוי בדרך כלל, האט אויסגעזען סקאלע, ביים טייך זברוטש, אין מזרח גאליציע, פאר'ן גרויסן בראנד און חורבן. ס'איז דארטן געווען א קאלירפולע, שעפערישע יידישע קהילה. בעת די רוהיקע יארן, אונטער דער עסטרייכישער מאנארכיע, פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז עס געווען א קהילה פון קענטיקער שפע און פרנסה. בעיקר, האבן יידן געניאסן פון בירגער־רעכט און פרייהייט, לויט דער קאנסטיטוציע.

נאכ'ן פונאנדערפאל פון דער עסטרייכישער אימפעריע, אונטער דער ממשלה פון פוילן, איז געקומען א קענטיקע ירידה אין א סך הינזיכטן. ס'האט זיך אויך פארשפרייט א ביטערער אנטיסעמיטיזם. דאך האבן סקאלער יידן - ווייטער אנגעהאלטן א מעמד, הגם א סך האבן זיך געראנגלט פאר זייער עקזיסטענץ, עקאנאמיש, פאליטיש און סאציאל.

אזוי, ביז'ן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, ווען די נאצישע אקופאנטן און זייערע אוקראינישע ארויסהעלפערס ימ"ש, האבן חרוב געמאכט די קהילה און פארשניטן די לעבנס פון די יידן. זאל דער אנדענק פון אונזערע מארטירערס, די קדושים, זיין געהייליקט אויף תמיד.

II. השואה

גל־עד לזכרם של קדושי סקאלה והכפרים הסמוכים שהוקם ב־1976 בבית העלמין בחולון ע"י ארגון יוצאי סקאלה בישראל.

Memorial tablet to the martyrs of Skala (and environs) dedicated in 1976 at the cemetery in Holon, Israel.

גדליהו לחמן

כך הושמדה ונחרבה סקאלה

א.

שני תאריכים יירשמו באותיות של דם ואש בתולדותיה של יהדות פולין: האחד בספטמבר 1939, שבו החלה השואה בקרב יהודי פולין המערבית, והעשרים ושנים ביוני 1941, התחלת כיבושה של פולין המזרחית בידי הגייסות הנאציים, לאחר 21 חודשי שלטון סובייטי בחבל ארץ זה.

לכיבושה של סקאלה בידי הצבא ההונגרי, ב־8 ביולי, קדמו שבועיים של פחד אין־אונים, חרדה לבאות ותקוות כמוסות שלא היה להן על מה להסתמך, ציפיה לניסים שלא התרחשו. כמה עשרות צעירים גויסו לצבא הסובייטי, תוך מחזות פרידה קורעים לבבות, כאילו ראו בני משפחותיהם, בעיני רוח, כי לא יתראו עוד בחיים. פקידי השלטון הסובייטי המקומי עזבו את העיירה ואליהם נתלוו אחדים מתושביה, אשר תפסו עמדות ומשרות רשמיות, או אהדו את המשטר וחששו מפני נקמתם של הגרמנים ותומכיהם מקרב האוכלוסיה האוקראינית. בהעדר מוסדות שלטון כלשהם, עלו על פני השטח האלמנטים השליליים, פורקי־עול, שודדים ובוזזים, אשר התנפלו על מחסני המצרכים, על

מבשלת־השכר ועל כל רכוש אחר שלא פונה. בעקבותיהם הלכו גם אכרים אוקראיניים הגונים, כביכול, וסחבו מכל הבא ביד. היהודים הסתגרו בבתיהם ופחד גדול השתרר בלבם. במקום ה״רייסובייט״ הוקמה מעין מועצה מקומית שהורכבה מנכבדים אוקראינים מקומיים, ואלה ציפו לבואם של ה״משחררים״ הגרמנים כדי לקבל מנוי רשמי מידיהם.

הצרות החלו מיד עם כניסתם של ההונגרים. אלה שנאו אמנם את האוקראינים אבל השתמשו בשירותיהם כדי להעביד את היהודים. פורסמה פקודה שעל כל היהודים הכשרים לעבודה להתייצב יום־יום לשם ביצוע עבודות שונות, ובעיקר — תקון הגשר על הנהר זברוץ׳ שפוצץ על־ידי הצבא הסובייטי הנסוג. ב־25 ביולי צוו ההונגרים על 15 יהודים, והרב יהודה דרימר בראשם, להתייצב בפניהם. את הרשימה סיפקו בוודאי האוקראינים אשר הכירו היטב את נכבדיה היהודים של העיירה. נדרש מהם לספק 50 ק״ג עור לסוליות, 10 עורות רכים שלמים, 10 זוגות מגפיים, 10 ק״ג קפה, 10 ק״ג פלפל ומצרכים שונים נוספים — וכל זאת תוך שעתיים. נלקחו בני ערובה והובהר לנציגות הנ״ל כי חייהם יהיו הפקר אם האולטימטום לא יתמלא כנדרש. להוותם נצטוו לכרות לעצמם קברים ומעשה זה פעל כמצופה. תושבי העיירה הוכיחו, כי בני ישראל ערבים זה לזה ואספו את הקונטריבוציה מרצונם הטוב, בהתנדבות וללא כפיה כלשהיא.

בשבוע האחרון של חודש יולי היו יהודי סקאלה עדים לאסונם של אחיהם, תושבי מחוז רוטניה הטראנסקארפאטית, שסופחה להונגריה לאחר פרוקה של צ׳כוסלובקיה ואשר לא היו אזרחי הונגריה לפי הסכם טריאנון. אלפי יהודים על זקניהם וטפם גורשו מישוביהם והובלו — רעבים, צמאים ומעונים בידי נוגשיהם, לעבר הגבול הפולני־הסובייטי לשעבר, הנהר זברוץ׳. האכרים והשוטרים האוקראיניים התעללו בהם ללא־רחם, שדדו שארית מטלטליהם והריצום כשהם מעולפים מהחום ומאפיסת כוחות, לעבר העיירה אורינין ועיר המחוז קאמיניץ־פודולסק, שתיהן באוקראינה הסובייטית, במרחק של 20־30 ק״מ מזרחית מסקאלה. יהודי סקאלה התגייסו לעזרתם של אחיהם האומללים, אספו מזון, לבוש, שחדו את הנוגשים כדי שיסכימו לחניה קצרה בתוככי סקאלה, שהשיבה במקצת נפשם של המגורשים ואפשרה לספק להם מזון חם, טפול דחוף לנזקקים ושכירת עגלות מהאכרים לשם הסעתם ליעדי גירושם. הצטיין בפעולות אלה עוזיאל שטוק, יהודי חזק בגופו וברוחו, נועז במלוי משימתו אשר ללא מורא ובמסירות נפש אף התלווה למחנה המגורשים מעבר לגבול והגן עליהם בדרך בפני נוגשיהם. כך זרמו הטראנספורטים הנוראים האלה משך ימים רבים ומתוך ים הסבל בלטו מקרים מזעזעים שהתרחשו

בסקאלה, תחנת הייסורים. נער, יליד בודאפסט, העז לבקש מ״המלווים״ ההונגרים שיתיחסו ביתר רחמנות אל המגורשים. כעונש על העזתו הוא נקשר לעץ בככר העיירה כשראשו כלפי מטה. הוא התענה כך כשעתיים, מדי פעם התעלף, נוגשיו שפכו עליו מים והמשיכו להתעלל בו. קרבנם האחר היה רב זקן, שניצל רגעי המנוחה לתפילה. בהינתן הפקודה להמשיך במסע לא זז הרב מיד, בעומדו בתפילת ״שמונה עשרה״. הוא הוכה קשות ורק תחנוניה של בתו ומתן שוחד לקלגסים הצילוהו מידיהם.

גורלם של המגורשים נחרץ כאשר הגרמנים נטלו מידי ההונגרים את השלטון בכל האזור. הם צוו על כשלושת אלפים מיהודי הונגריה, שהוחזקו באורינין, להתרכז בשדה באמתלה שיוחזרו לבתיהם. הם חוסלו, רובם ככולם, במטחי מכונות יריה ורק מעטים הצליחו להמלט מהטבח. שלושה נערים מהניצולים הגיעו לסקאלה וסיפרו על הרצח הנורא שבוצע,כידוע,על ידי אחת מיחידות הרוצחים, ה״איינזאצגרופפן״ הידועות לשמצה ולדראון עולם. הנערים נשארו זמן מה בסקאלה ובגבור הסכנה, עם התקרבות השואה השיג בשבילם ה״יודנראט״ תעודות-מעבר לגבול ההונגרי בהתאם לרצונם. הם קוו להציל חייהם בסביבה המוכרת להם ושלא היתה נתונה לשלטון הנאצי הישיר. ואמנם נצלו שלושתם: צבי זליקוביץ הוא חבר במושב נורדיה שליד נתניה, יעקב כץ מתגורר בעכו והשלישי חי בניו-יורק.

ב.

שלטונם המחמיר והעוין של ההונגרים בסקאלה היה כאין וכאפס לעומת זה שבא בעקבותיו. אף ההונגרים, שביניהם היו גם כמה אנשים בעלי רגש ויחס אנושי, רמזו כי עוד נתגעגע אליהם. בסוף יולי הגיעו הגרמנים, חיילים ובעלי תפקידים אזרחיים. בעיירה התמקם ה״צולגרנצשוץ״, משמר הגבול והמכס, אף כי הגבול הפולני-הסובייטי לשעבר בוטל בעקבות מסע הכיבוש הגרמני הרחק מזרחה. חיילי היחידה הזאת מלאו תפקידי שמירה וערכו סיורים לאורך הגבול, בעיירה ובפרבריה הכפריים. יעדם של הפקידים האזרחיים היתה אחוזתו הגדולה של הרוזן גולוכובסקי, אשר נמלט עוד מהכיבוש הסובייטי. הגרמנים הקימו בארמונו של הרוזן את ה״ליגנשאפטספרוואלטונג״ (מינהל האחוזה החקלאית), העבידו את האכרים האוקראיניים והטילו עבודות-כפיה קשות על היהודים, אשר את מכסתם היומית חייב היה ה״יודנראט״ לספק בהתאם לדרישת השליטים. נוסף לכך דרשו גם הם, בדומה לקציני ה״צולגרנצשוץ״, לספק להם מצרכים רבים ושונים כעולה על רוחם. המפקדה של ה״צולגרנצשוץ״ כללה

כמה קצינים, שכל אחד מהם רשם פרק משלו בתולדות שדידתם, השפלתם ושבירת רוחם של יהודי סקאלה. המפקד הבכיר היה המאיור בראון, שהתגורר בבית המינהל לשעבר של אחוזת הרוזן. כמעט ולא נראה ברחובות העיירה, לא קיים מגע עם ה"יודנראט", ואת כל זמנו בילה בנגינת כינור ועורר השתהות רבה בהזמינו, לעתים קרובות, את מנדל בוסיק, הכנר המוכשר שלנו, להתלוות אליו בנגינה. אף יחסו אל סבלם של יהודי העיירה היה אמביוואלנטי; לא השתתף אישית ולא הפעיל, כנראה, סמכויותיו כדי להרע לנו, אבל גם לא מנע מקציניו־פיקודיו להתעלל בקורבנותיהם.

השליט הכל־יכול והמטיל אימה על ה"יודנראט" ועל כלל היהודים, היה סרן הֶרַא, סגנו, כביכול, של בראון, אבל למעשה המפקד האכזרי וחסר הרחמים אשר רצונו קבע את גורלנו לשבט, ולעולם לא לחסד, בכל תחומי חיינו, כי על המוות ניצחו קלגסי הגסטאפו ובראשם ה"יודנרפרנט" קלנר. הרא הצטיין קודם כל כשודד וסחטן חסר כל רגש ומצפון; בהתפרצויות הזעם התכופות שלו היה מכה באכזריות את קורבנותיו ולפעמים מפעיל את אקדחו. ידועים לשמצה קצינים אחרים של ה"צולגרנצשוץ", כולם בדרגת סגן: ארתור אנגל, פייפר וגרוהר. אנגל שלח ידו בשוד רכושם של היהודים והיה "אורח" קבוע בבתיהם של תושבי העיירה, לרוב בלווית וילהלם פייפר. בו בזמן שאנגל היה מפעיל גם אגרופיו או את השוט ומשסה כלביו ביהודים, היה פייפר טיפוס עליז, לא פגע פיסית באיש; סתם שודד קטן וגנב אשר כל חפץ היה מוצא חן בעיניו. כל השודדים האלה שקדו תדיר על משלוח הרכוש השדוד למשפחותיהם בגרמניה. היהודים שעבדו בחצרו של ה"צולגרנצשוץ", בדיר, באורווה, ברפת, בלול, בשרותים וכעבדים ושפחות בדירותיהם,היו גם מתקינים ארגזים לאריזת הביזה, והם ידעו כי הרא הוא תושב כמניץ שבסאקסוניה, אנגל הוא מסגר בעיירה ייטרבוג, צפונית מערבית מברלין, ווגנר הוא תושב טרופאו וגרוהר הוא רוקח שמוצאו מבאדן. גרוהר זה היה ענק אלים ומסוכן אשר היה נטפל, משום מה, דווקא ליהודים גבוהים וחסונים. כך התנפל פעם במכות רצח על מוטיל גולדשיין בלי כל סבה הנראית לעין. גם החיילים הפשוטים נהגו לפי דוגמת קציניהם: רובם רשעים, אחדים אדישים לגורלנו. היו כמה מהם שהתייחסו בצורה אנושית ל"יהודיהם", דהיינו לעובדים במשקו של ה"צולגרנצשוץ."

עוד לפני התבססותו של הכובש הנאצי בעיירה נפל הקורבן הראשון ודווקא לא מידי הגרמנים: באחד הלילות הוטל רימון־יד לתוך דירתו של דוד (דודיע) הרשר, שכני בסטארה־סקאלה, ואשתו רוזה מבית ויינטראוב נפצעה פצעי מוות. כבר אז

נודע כי הרוצחים הם: יוליאן סטרוצ׳ינסקי, ״שגץ״ צעיר, שכננו מצד אחד, ומילקו סקורודה, נפח, שכננו ממול.

ג.

מיד עם כניסתם של הגרמנים לעיירתנו הוקם ה״יודנראט.״ מפקד היחידה קיבל מידי האוקראינים רשימת היהודים שהיו מוכרים בעבר כעסקנים צבוריים, והזמינם למפקדתו. על פגישה גורלית זו ספר בזמנו אברהם בילגוריי, היחידי שנשאר בחיים מכל חברי ה״יודנראט״ הסקאלאי: המפקד קיבל פניהם בצריחות פראיות, צווה לעמוד ליד הדלת, הודיעם כי שום חסד לא צפוי להם מצד הגרמנים וכל עוד יביאו תועלת לעם הגרמני — יחיו; אחרת — ימותו. את בילגוריי הוא מינה למזכיר ״מועצת היהודים״ שחייבת להתארגן תוך שעתיים. ואמנם התכנסה בביתו של הרב הצעיר, ר׳ יהודה דרימר, קבוצת עסקנים מקומיים ומביניהם נבחרו שבעה חברי ה״יודנראט״: מרדכי (מאָטיע) ויידברג — ה״יודנאלטסטה״, הרב דרימר, מאיר־זוסיה טאבאק, ניסן אולינגר, יוסף יאגעט, אברהם בילגוריי ואליעזר פיש — כמזכיר. אנשי ה״יודנראט״ התייצבו לפני המפקד הגרמני וזה הגדיר את תפקידו, הציג דרישותיו, והטיל את הגזירות הראשונות על הישוב היהודי: יש לארגן מיד ״אורדנונגסדינסט״ — שרות הסדר, שיבצע את הוראות ה״יודנראט״; כל יהודי יענוד על זרועו הימנית סרט לבן עם ״מגן־דוד״ כחול, והעובר על גזירה זו — יומת. מידי יום ביומו תסופק מכסת עובדי כפיה; יש לספק מיד כמות גדולה של רהיטים, כלי מיטה, כלי מטבח, מערכות כלי־אוכל וחרסינה — הכל בטיב משובח; על ה״יודנראט״ למלא כל דרישה של השלטונות הגרמניים לכסף, תכשיטים, מצרכים וכד׳ במלואה וללא דחוי — וכל זה לווה באיום של עונש מוות אם לא ייעשה כנדרש.

כדי שידעו השלטונות מספרם של עבדיהם, נדרש ה״יודנראט״ לערוך רשימה מדויקת של כל תושביה היהודיים של העיירה, וזאת מנתה 1424 נפשות. אוכלוסיה זו המשיכה לגור בבתיה שבמרכז העיירה, ברחובה הראשי וברחובות ובסימטאות הצדדיים, ואפילו 9 המשפחות שהתגוררו בפרבר הכפרי ״סטארה סקאלה״ (סקאלה הישנה) הושארו במקומותיהן. לא נוצר גיטו, ולמעשה גם לא רובע יהודי (יודנפירטל), רק ניתן צו שאסור ליהודים להמצא בסביבה הלא־יהודית. למען זיהוים של הבתים היהודיים הם סומנו מאוחר יותר, באוגוסט 1942, לקראת ה״אקציה״ הגדולה המתוכננת, במגן־דוד גדול, שצויר על הקיר החיצוני, או נתלה בחלון.

מיד עם כינונו החל ה״יודנראט״ לבצע את הפקודות של מפקד ״משמר הגבול״ ואת גזירותיו. תוך יום אחד, בהתאם לדרישה, סופקו לו החפצים והמצרכים כמפורט לעיל, ויש לציין כי הצבור ברובו הבין שמוטב להמציאם מרצונו הטוב ואף ללא תמורה. אולם בגבור הסחיטות והדרישות נתקל ה״יודנראט״ בסירוב ובהתנגדות והוא הפעיל את ה״אורדנונגסדינסט״. ה״יודנ־ראט״ מינה ״וועדת כספים״ שהעריכה יכולתו של כל יהודי, ולפי זה הטילה מסים על הכל, כדי לצבור תקציב שממנו ישולם עבור החפצים והמוצרים שהוחרמו, וכך יחולק העול הכבד בין כולם. אחרי חג הפסח 1942, צרף ה״יודנראט״ לוועדה זו כמה חברים מחוצה לו והם: מקס שטרנברג, יחיאל שוורצבך וסאמי השלס.

עבודת הכפיה הוותה בעיה קשה, כאובה ומאיימת על בטחונו הרופף בלאו־הכי של הישוב. ה״יודנראט״ נצטווה לספק מדי יום־ביומו 40 - 50 עובדים למעונותיו ולמשקו של ״משמר הגבול״, ומספר כפול לאחוזה החקלאית. הפחד מפני העבודה היה גדול כיוון שהיא לוותה בנגישות, התעללות ולעתים מכות קשות מידי השומרים והשוטרים. אנשים התחבאו וכאשר המכסה לא נתמלאה היו הרא וקלגסיו מפליאים מכותיהם באנשי ה״יודנראט״ וה״אורדנונגסדינסט.״ אלה היו נתונים במצב של סכנה מכאן וחשד ואיבה מכאן, ועבר זמן לא מועט עד שהאנשים הבינו כי אין מנוס מכניעה לדרישותיהם של הגרמנים.

ד.

בתחילת אוקטובר 1941 הוקמה בעיר צ׳ורטקוב המפקדה המחוזית של הגסטאפו, ואחד מהרוצחים נתמנה ל״יודנרפרנט״ (הממונה על היהודים) במחוז כולו. במקביל החלו לפעול השלטונות האזרחיים, ובפקודתם הוקם בצ׳ורטקוב ה״יודנראט״ המחוזי שניתנה לו גם סמכות הפיקוח ומתן הוראות ל״יודנראטים״ בעיירות המחוז, עיקרן — הטלת מסים והשתתפות בסיפוק דרישותיהם הסחטניות של הנאצים. אימה גדולה נפלה על יהודי הסביבה בהגיע השמועה הנוראה על הרצח ההמוני של עשרות אנשי האינטליגנציה הצ׳ורטקובאית, שנאספו על ידי הגסטאפו, הובלו ליער הסמוך ונורו על פי בור הקבר. גם אנשי ה״יודנראט״ המחוזי נרצחו ונתמנה ״יודנראט״ חדש שנאלץ להמשיך במלוי דרישותיהם של הרוצחים ביתר שאת. יהודי הכפרים גורשו ממקומותיהם והצטרפו לאחיהם בעיירות, כשהם מרוששים וחסרי כל. רכושם נשדד בידי האוקראינים ששתפו פעולה עם הגרמנים. כך גדלה אוכלוסית סקאלה לכ־ 1550 נפש

כאשר הגיעו אליה באפריל 1942 יהודי הכפרים: בורדיאקובצה, לוסיאץ׳, גושטין, ציגאן וטורילץ׳. הצטרפו אלינו גם כמה יהודים מהכפרים מושקאטובקה, וולקובצה, ניוורה וגרמאקובקה. הצפיפות גדלה, אמצעי הקיום נתדלדלו, השוד והסחיטה רוששו אַף את האמידים, והרעב החל להציק לעניים.

בסוף נובמבר 1941 החל לפעול ה״ארבייטסאמט״ (משרד העבודה) הגרמני והוא צווה להמציא לו רשימות כל הגברים והנשים, גילאי 16 - 60. כל ״יודנראט״ חויב לספק מכסת עובדי־כפיה, שיישלחו למחנה עבודה בורקי ווילקיה (Borki-Wielkie) ליד טארנופול, ויוחלפו מדי ששה שבועות על ידי אחרים. ה״יודנראט״ הסקאלאי ניסה להתחמק מגזירה זו בטענה שהאנשים הכשרים לעבודה עסוקים בעיירה עצמה ב״משמר הגבול״ ובאחוזה. לא הועילו לו טיעוניו. הוא קבע 50 אנשים מתוך הרשימה שבידו, והם הובלו לצ׳ורטקוב ב־ 2 בדצמבר 1941. בהגיעם למקום הריכוז הבחינו בתכונה חשודה של שוביהם והחלו לברוח לכל עבר. גם 22 מאנשי סקאלה ברחו והתחבאו, וה״יודנראט״ נצטווה למצאם ולהחזירם למחנה, אחרת תיפעל נגדו ה״גסטאפו״. היתה זאת צרת רבים, אלא שהאסון נמנע.

על 28 היהודים הסקאלאים שנכלאו יחד עם אחיהם מהעיירות האחרות במחנה העבודה הוטלה עבודת־פרך שלוותה תדירות במכות רצח, ענויים והרג מידי השוטרים האוקראיניים שאכזריותם לא ידעה גבול. בתנאים אלה של התשת הכוחות האיומה, רעב והתעללות היתה צפויה לכלואי המחנה סכנת כליה וודאית. משפחותיהם של האומללים הפצירו ב״יודנראט״ להצילם, אולם ארוכה ומלאת חתחתים היתה הדרך עד לשחרורם. ה״יודנראט״ שלח לבורקי איש־קשר שהצליח ליצור מגע כלשהוא עם מפקד המחנה, ובשבתו שם עלה בידו לעזור לנצרכים ולהשתדל לטובתם בעיתות סכנה. רבת ערך וחיונית ביותר היתה העזרה שהוגשה לכלואי המחנה בצורת משלוח שבועי סדיר של מזון, בגדים ותרופות שהצילו ממש את חייהם. במקביל הופעלו כל האמצעים והקשרים כדי לשחררם, ולאט־לאט הצליחה המשימה. מחנה בורקי תבע בינתיים את קורבנו הראשון מבני עירנו: משה שטוק, בנו של עוזיאל שטוק, נהרג בתאונת עבודה. אביו האומלל והנועז, כדרכו תמיד, היה מוביל משלוחי־העזרה של משפחות הכלואים במחנה לבניהם, ובהגיעו למחנה הלמה בו בשורת איוב על מות בנו. הוא הוציא גופתו מהמחנה, הובילה, יחיד ובודד, בחשכת הלילה, בדרך הארוכה והמסוכנת והביאה לקבר ישראל בסקאלה.

עוד טרם התאוששה הקהילה מהמכה הזאת ושוב נגזרה עליה, בפברואר 1942, גזירה חדשה לשלוח מכסה נוסף של עובדי־כפיה למחנה בורקי. הפעם ידע ה״יודנראט״, שלמרות כל האיומים וההזהרות איש לא יענה לקריאתו להתגיים מרצונו למחנה בורקי, כי הרי כולם ראו שאלה, שברחו מהקבוצה הראשונה שהתגייסה, חזרו הביתה ולא קרה להם כלום. ה״יודנראט״ עשה איפוא מאמצים לשחד את ה״ארבייטס־אינספקטור״, כדי לבטל את הגזירה, אך כל מאמציו עלו בתוהו. בפקודת השלטונות הנאציים גייסה אז המשטרה האוקראינית לעזרתה את אנשי ה״אורדנונגסדינסט״ ועצרה קודם־כל מספר יהודים שעבדו במקומות עבודה קבועים וגם חדרה בלילה לבתים יהודיים ותפשה כל מי שידיה השיגו. בני משפחה של כמה מבין האסירים הצליחו, עוד במקום, לשחד שוטרים אוקראיניים, או גרמנים ולשחררם, אך הרוב הובל, מוקף משמר מזוין, למקום הריכוז האיזורי של עובדי־כפיה בבורשצ׳וב. בדרך הצליחו עוד כמה מהאסירים לברוח, אך 18 איש בכל זאת נשלחו למחנה בורקי. הנאצים לא הסתפקו במספר זה ודרשו הרבה יותר עובדי כפיה. אימה ופחד אחזו בכל הקהילה, אלא שברגע האחרון קרה מפנה גורלי: ה״ארבייטסאינספקטור״ האיזורי הועבר למקום אחר והגזירה נדחתה לפי שעה.

חורף 1941 ־ 1942 הביא עמו גזירה נוספת: איסוף כל בגדי חורף עשויים פרווה באיום שהעלמתם תיענה בעונש מוות. מעטים העזו להחביא פרוות אצל מכריהם האוקראיניים בתקוות־שווא כי בתום הפורענות יקבלון חזרה. גם חפצים ורכוש רב־ערך אחרים הוסתרו במרוצת הזמן אצל הגויים, בעליהם נספו בשואה והגויים ירשו הכל. בנוגע לרבים מבין האוקראיניים נתקיים גם הפסוק: ״רצחת וגם ירשת.״ כך עבר חורף קשה זה בקור, ברעב, בחיל וברעדה, אַך האביב בישר צרות נוראות גדולות מאלה.

ה.

ידוע לכל, כי הנאצים תיכננו מעשיהם הנתעבים ביותר, החטיפות, ״האקציות״, ההשמדה ההמונית — דווקא לימי חג ומועד. מכה קשה ירדה על סקאלה ועל כל עיירות המחוז בחג הפסח תש״ב. כל ה״יודנראטים״ נצטוו להגיש רשימות הגברים גילאי 12 ־ 60, ועל כל אלה להתייצב בבורשצ׳וב ביום א׳ דפסח 2 באפריל 1942, כדי לקבל ״תעודות־זהוי״ חתומות על ידי

השלטונות. הצו כלל גם את חברי ה״יודנראט״ וה״אורדנונגסדינסט״, ועובדה זו וכן היקף המבצע עוררו חשדות בלב רבים, אלא שאי־ציות פרושו היה עונש מוות. בבוקרו של יום הפקודה יצאו מאות אנשים, רובם ברגל ועשרות קשישים בעגלות, לעבר בורשצ׳וב, מרחק של 15 ק״מ. (כיוון שהמסע היה בחזקת פיקוח נפש, התיר הרב נסיעה בחג.) בשעה היעודה הגיעו למקום הריכוז כ־160 איש בלבד, קיבלו את פניהם השוטרים האוקראיניים. התרמית פעלה בינתיים; המתקהלים הופנו לאולמות שבהם ישבו פקידי – רישום, כביכול. אולם כאשר התאספו מאות יהודים משאר העיירות התלקחה התופת. ההמונים הוקפו על ידי בריוני הגסטאפו והמשטרה האוקראינית ובמכות רצח, שיסוי כלבים ויריות הובלו לתחנת הרכבת ולמחנה העבודה. בין השבויים היו 84 יהודי סקאלה, יחסית הרבה פחות מאשר משאר העיירות. מזלם של הנושרים היה בכך שבמסעם האיטי לבורשצ׳וב הישיגתם בשורת־איוב מפי סערקע קסירר, אשה אמיצה שנשלחה על ידי אברהם בילגוריי להזהיר את המתמהמהים שינוסו על נפשם. ואמנם נסנו בבהלה דרך שדות ויערות והגענו הביתה יגעים ואבלים על האסון שפקד את אחינו האומללים דווקא בחג הפסח, חג החרות והיציאה משעבוד לגאולה . . .

דאגה קשה ועול חומרי כבד נוסף הוטלו על כתפיהם של בני המשפחות שנפגעו, של העיירה כולה ושל ה״יודנראט״, שאמנם הכפיל מאמציו להקל על סבלם של כלואי המחנה לספק צרכיהם המינימאליים ולעודדם, אבל לא היה ביכולתם של כל אלה להושיעם. עזרה רבה וחשובה הושיט שליח ה״יודנראט״, חיים ברטלר, אשר שהה ימים, שבועות וחודשים ליד המחנה. הוא היה איש הקשר בין ה״יודנראט״ לבין האסירים, העביר להם את המשלוחים, כסף ושאר עזרה, ולפעמים נאלץ גם להשתדל אצל מפקד המחנה האכזרי למען איש אומלל שסכנת מוות היתה צפויה לו. במרוצת הזמן עלה בידי ה״יודנראט״ לשחרר או לפחות להחליף אסירים תשושי־כוח בקרוביהם שהתנדבו במקומם, הכל תמורת שלמונים מרובים. לא חסרו תקריות שיצרו מצבים מסוכנים, בהם רק כפשע היה בין הצלה בדוחק ובין מותם הוודאי של אנשים רבים. באחד הימים ברחו ממחנה עבודה סטופקי שני אסירים מבני עירנו, אב ובנו (למעשה היו פליטים מאחד הכפרים שגורשו לסקאלה). קרה נס שהתקרית הסתיימה בתשלום כופר

ניכר ותמורתו חוסלה התקרית המסוכנת.

בימים ההם נפל קרבן תמים שני בידי המרצחים. היה בעיירתנו יהודי תמהוני, לייב שכטר, תלמיד חכם וירא שמים אבל מוזר בהליכותיו. בבוא הנאצים החל שכטר לשגר מכתבים אל שלטונות המחוז ובהם מחאות על יחסם אל היהודים. יום אחד הופיע ב״יודנראט״ ה״ס.ס.־מאן״ ברטשניידר, נהג הגסטאפו בצ׳ורטקוב, צווה להוליכו אל לייב שכטר, הובילו אל חורשת קברי הרוזנים גולוכובסקי, רצח אותו ופקד על ה״אורדנונגסדינסט״ לטמון את הגופה. רוצח זה נאסר לפני כמה שנים והועמד בפני בית משפט במאנהיים שבגרמניה. הוא מת בכלא טרם שהמשפט הגיע לסיומו.

ו.

תולדות השואה מספרות גם על קיומו ופעילותו של ארגון ״העזרה הסוציאלית העצמית״ (יידישע סאציאלע אליינהילף) ברחבי הכיבוש הנאצי, פרט למזרח הרוסי. כותב שורות אלה פנה אל מרכז הארגון בקראקוב שבו היה פעיל בן עירנו צבי צימרמאן (מי שעתיד היה להיות חבר הכנסת במדינת ישראל) וממנו קיבל מנוי לעמוד בראש סניף הארגון הזה בסקאלה. ה״יודנראט״ נתן הסכמתו לפעילות זו והוחל בהקמת מטבח (במרתף בית הכנסת ״פורט־ארתור״), באיסוף לחם יום־יום, לעניים המרודים, בגדים למשלוח למחנות וכד׳. עזרו לי בכך חיים הירש וחיים מייזלמן ונדמה היה כי נוספה עוד לבנה למבנה הרעוע של הצלת אנשים מסכנים מחרפת רעב וקור. אלא שפעולה זו לא הוכתרה בהצלחה כי פורענות חדשה התחוללה סמוך להתחלתה, באמצע חודש מאי 1942.

ה״יודנראט״ קיבל שוב פקודה לשלוח עובדי כפיה למחנה והיה ברור לכל, כי לא יצליח במלוי משימה זו. לכן בא הוא בדברים עם המפקד של ״משמר הגבול״ וזה (יתכן, שמיוזמתו האישית) פקד על אנשי ה״יודנראט״, ה״אורדנונגסדינסט״, העזרה הסוציאלית ועוד כמה אחרים להתייצב במפקדתו. התאספנו כחמישים איש, ופתאום הוקפנו על ידי חיילי המשמר והובלנו בסך אל בניין העיריה. חיים יאגעט (אשר החליף לפני זמן מה את אביו החולה יוסף יאגעט, כחבר ה״יודנראט״) ניסה לברוח והרא ירה בו ופצעו ברגלו. אדם צעיר ואמיץ זה הוצא כמובן מ״המצעד״ ועל אף פציעתו התעסק בארגון משלוח המזון למחנה, כדרכו, במסירות רבה. נאסרנו באולם העיריה. בלילה הצליחו כמה

אנשים לברוח. בבוקר ערך הרא מסדר האסירים, שיחרר כשלושים איש ושלח עשרים, ואותי ואת חבריי מה־י.ס.א. בתוכם, לכלא ה"גסטאפו" בצ׳ורטקוב. מפקד בית הסוהר היה קצין ה־ס.ס. ובר, אשר הפליא בנו את מכותיו באלה המסוקסת שבידו ואני ספגתי את רובן, כי נבחרתי על ידי אחיי לצרה כראש התא, עקב ידיעתי את השפה הגרמנית. לימים היינו מוצאים לעבודה מפרכת בחצר בית הסוהר ושם השתוללו הס"סמאנים מַרטין וקוכמַאן. לזה האחרון היה כלב ענק ושמו "בוללו" וכאשר קוכמאן היה מרים אצבעו מול אסיר כלשהו, היה הכלב מזנק ומשסע את פניו של הקורבן. למארטין היה "תחביב" אחר: הוא היה משכיבנו על רצפת תא־האסירים ורוקד במגפיו הכבדים על גבינו. בבית הסוהר ישבו גם כ־120 שבויי־מלחמה רוסיים, רובם פוליטרוקים וביניהם לא מעט יהודים, לפי מראה־פניהם. יום־יום היו פוקדים עליהם להסתובב במעגל כשידיהם שלובות מאחורי פדחתם, וכך 8 ־ 10 שעות רצופות. את הכושלים או המתעלפים היו השוטרים האוקראיניים הורגים בקתות רוביהם או מרוצצים פניהם במגפיהם. כך מתו כולם תוך שבועות מעטים.

ה"יודנראט" עשה מאמצים נואשים להקל על סבלותינו על ידי משלוח מזון ושתדלנות אצל הגסטאפו דרך ה"יודנראט" המחוזי. משא ומתן זה נמשך זמן רב מאד. סוף־סוף ניצלו מצפורני הגסטאפו אחד־עשר אנשים, על ידי מתן שוחד וכופר נפש עצום, והאחרים, אשר בינתיים נוספו אליהם עוד כמה עשרות יהודים מעיירות אחרות, נשלחו למחנה העבודה. עוד נמשכת צרה זו והנה הוטלה גזירה נוספת. בסוף חודש יוני נדרש ה"יודנראט" לשלוח שבעים וחמש נערות לעבודה במחנה ליד העיר יגלניצה. ה"יודנראט" טען כי אין כלל נשים פנויות לעבודה מחוץ לעיירה. נמצאו שש בחורות במקום המספר הגדול הנ"ל ואז ערך הרא חיפושים בלילה אחד ואסף, ללא אבחנה, יותר נשים מהמספר הנדרש. שוב משא ומתן ושוב תשלום כופר־נפש ואעפ"כ לא היה מנוס מלשלוח עשרים בחורות למחנה העבודה.

ז.

באותם ימים אפלים כשפרפרה נפשו של כל יהודי בין פחד אימים לבין תקווה זעירה חסרת־סכוי, לא ידע איש ולא ידע העולם החופשי על החלטותיה של וועידת וואנזה, שהתכנסה ב־20 בינואר 1942 בראשותו של ריינהארד היידריך ואשר הפרטיכל של דיוניה נרשם בידי אדולף אייכמאן. שם הותוו ונקבעו שלבי"הפתרון הסופי", משם הועברו ההוראות לארצות הכבוש, לגליליהן ולמחוזותיהן — ומשמעותן, בשלב הראשון שהחל

בראשית הקיץ 1942, השמדת מחציתה של האוכלוסיה היהודית, שהייתה כבר צפופה זמן רב בגיטאות וברובעים סגורים. אולם מחנות העבודה היו זקוקים למשלוחים של עובדי־כפיה בלתי־פוסקים ואף הוקמו מחנות חדשים לקליטתם. שתי הזרועות החונקות הקטלניות פעלו במקביל: מי לעבודת כפיה ומי למוות. אחד האמצעים בידי הרוצחים היה רישום האנשים מטעם ה״ארבייטסאמט״ וחלוקתם לכשירים לעבודה ולבלתי־כשירים. לשם כך ניתנה פקודה לכל הגברים, גילאי 16־60, להתייצב בצ׳ורטקוב ולקבל תעודות זיהוי חתומות על יד ה״יודנרפרנט״ של הגסטאפו. כרגיל, היו יהודי צ׳ורטקוב ראשונים למלוי פקודה זו, בראשם אנשי ה״יודנראט״ ושאר המוסדות, אשר התייצבו בפני הרשות ב־18 באוגוסט 1942. חלקם זכו בתעודות ״הגואלות״ ואילו כמאתיים איש אחרים נעצרו ונשלחו למחנה העבודה קאמיונקה שליד טארנופול. ה״יודנראטים״ של עיירות המחוז למדו הלקח הנורא, שלמו שוחד רב, והשיגו וויתור משמעותי, לפיו הוחתמו תעודות הזיהוי במקובץ, בהעדרותם של מחוייבי ההתיצבות.

במקביל החלה לפעול מכונת־השילוח להשמדה — ה״אקציות״. עוף השמים נשא שמועות מחרידות על רציחות המוניות ברחבי גאליציה כולה. באקציה שבצ׳ורטקוב נתפשו אלפי יהודים ונשלחו ברכבות־משא אל הבלתי־נודע. שני שמות הפילו אימה על כל לב יהודי: המחנה ברחוב יאנובסקה בלבוב ומחנה ההשמדה בלז׳ץ. אלא שזה האחרון נשאר בגדר מסתורין ולא נודע עליו שום דבר וודאי עד הסוף.

ראש ״מחלקת היהודים״, איש ה״גסטאפו״ קלנר, היה ״מבקר״ ב״יודנראט״ הסקאלאי לעתים די קרובות ויוצא ממנו עמוס חפצי־ערך ומתנות שעלו ליהודי העיירה בדמים רבים, תרתי־משמע. ביום 25 בספטמבר 1942, הביא לו ניסן אולינגר, חבר ה״יודנראט,״ ״מתנה״, ישר למשרדו של קלנר בצ׳ורטקוב, כפי שזה דרש. בצהרי היום הופיע קלנר בעצמו ב״יודנראט,״ וודא שהמתנה נשלחה אליו ושאל לאפשרות קליטתם של יהודי הישובים שבסביבה בתוך הרובע היהודי בסקאלה. תשובת ה״יודנראט״ היתה כי בחודש מארס כבר עברו לסקאלה יהודי הישובים הכפריים שבסביבה ורבה הצפיפות בעיירה. קלנר צווה על שני חברי ה״יודנראט״ להתלוות אליו לסיור ברובע, כדי לבדוק אם אמנם נכון הדבר, ובינתיים להכין בשבילו מתנה נוספת: כמות הגונה של עור קשה להתקנת סוליות ו־12 מטבעות זהב. בשובו הביע קלנר שביעות רצון מתוצאות הסיור והבטיח ל״יודנראט״ כי ״הכל יהיה בסדר״ וכי ליהודי סקאלה לא יאונה כל רע. (נודע לנו אחר כך כי על תעלול־המרמה הזה חזר קלנר בכל העיירות

האחרות שבמחוז). בהגיעו לצ׳ורטקוב, ששם המתין לו אולינגר עם ״המתנה״ הגדולה, חזר קלנר על אותה הבטחה וכאשר הגיע איש ה״יודנראט״ לפנות ערב הביתה, נפוצה מיד השמועה בין כולנו, והיהודים התמימים חשבו כי הפעם יוכלו לחוג את חג הסוכות ברגיעה יחסית. משום כך גם לא הקפידו רבים לישון ב״בונקרים״ — מקומות מחבוא, שהותקנו ונבנו לעשרות כדי להסתתר בהם בעת צרה, או לפחות להיות קרובים אל פתחיהם.

״האקציה״ — החטיפה, החלה בשעה שש לפנות בוקר ביום שבת, א׳ דסוכות, 26 בספטמבר 1942. אנחנו, המשפחות היהודיות המעטות שעדיין התגוררו בפרבר הכפרי ״סטארה סקאלה״, היינו העדים הראשונים להתקרבות האסון. לפני עלות השחר שמענו רעש עמום של מנועי מכוניות בכביש שליד בתינו (הכביש המוביל מצ׳ורטקוב לסקאלה), מה גם שהוזהרנו קודם על ידי שכננו מיכל יגנדורף כי משהו עלול להתרחש. אותו העיר בשעות הלילה קצין ״המשמר״ וילהלם פייפר המוזכר לעיל, אשר רחש איזו אהדה למיכל, שעבד בדיר החזירים ובמשק־החי של ״משמר״ ופקד עליו לבוא מיד, עוד בלילה, לדיר, כדי לטפל בחיות, כביכול. בישבנו בלילה ליד החלונות, בחשיכה, ראינו טור ארוך של מכוניות עמוסות אנשים מזויינים ומתקדמות לאט באורות כבויים לעבר העיירה. התחבאנו בשדות ובין השיחים שבסביבה, כל אחד במקום אחר. (אמי ניצלה לפי שעה ואני נתגליתי כעבור כמה שעות על ידי שני שוטרים אוקראיניים, הובלתי מוכה קשות העירה ושם הצלחתי לברוח).

העיירה הוקפה בכ־150 ז׳נדארמים, אנשי ה״שופו״ וה״קריפו״, שוטרים אוקראיניים — ובראש כולם קלנר עם עוד 3 - 4 אנשי ״גסטאפו״. משנכנסו העירה כינס קלנר את ה״יודנראט״ ואת ה״אורדנונגסדינסט״, צווה עליהם להתלוות למבצעי הפעולה ולפקח על איסוף הריהוט וכל המטלטלים שבדירות הנפרצות והמתרוקנות מדייריהם. העיירה נסרקה בקפדנות ובדייקנות אכזרית מקצה עד קצה. דלתות נפרצו בהלמות מוטות וגרזנים, כל בית נסרק מהמרתף עד עליית־הגג, בחיפושים מדויקים ובמומחיות של כלבי־צייד בדמות בני־אדם. נתגלו בונקרים מוסווים היטב ובהם עשרות אנשים שהוצאו משם במכות רצח והובלו אל קסרקטין משמר הגבול הפולני לשעבר, שהיה מוקף גדר־תיל. (גידור זה נעשה על ידי הנאצים עוד באביב של השנה והם הפיצו שמועה כי מכינים מחנה לשבויים, או לפועלים צרפתיים . . .). הצוותות המחפשים והפורצים לווו על ידי אכרים אוקראיניים שגויסו במהירות הבזק עם עגלותיהם, רוקנו את הדירות והובילו את הרכוש השדוד אל מחסנים מאולתרים — ואלה, דווקא בתי הכנסת שעמדו ריקים ועזובים זה זמן רב. גם

האוקראיניים שדדו לעצמם רכוש רב. קלנר ושני עוזריו, אנשי ה״גסטאפו״ פַאהל ופראנץ ניהלו את ה״אַקציה״ בפראות, בצריחות, מכות ויריות. במהלכה נרצחו קרוב ל־30 זקנים, חולים, אלה שניסו להסתתר או שהתנגדו להובלתם כ״צאן לטבח״. כך רצח פאהל אשה זקנה שברחה לתוך מרתף בבית ה״יודנראט״, ואברהם בילגוריי מעיד כי ראה במו עיניו כמה מעשי רצח נוספים שבוצעו בידי פאהל. (פושע זה עומד למשפט במאנהיים והתהליך המשפטי נסחב כבר כמה שנים). הוא וקלגסיו ערכו גם חיפושים אכזריים על גופיהם של העצורים בקסרקטין ושדדו מהם כל תכשיט או חפץ בעל־ערך, שנמצא ברשותם. כך השתוללה התופת כל שעות היום עד הערב, ואז שקטה ה״אקציה״ והשתררה דממת מוות שהופרעה מדי פעם על ידי יריה, צריחת הרוצחים, שעוד מצאו מישהו שיצא ממחבואו, ואנחותיהם של כלואי הקסרקטין. היה ליל ירח בהיר, השמים הביטו על השמדת בני־אדם חפים מפשע — ושתקו... ביום ראשון, ב׳ דסוכות נמשכה האקציה, אולם רק מעטים עוד נתגלו. שכנינו האוקראיניים הוכיחו גם בזה את שנאתם המסורתית ליהודים ואחדים מהם שיתפו פעולה עם הנאצים, גילו בונקרים ומסרו את יושביהם לידי הרוצחים.

ה״אקציה״ הסתיימה בשעה 12 בצהרי אותו יום ראשון ותוצאותיה היו איומות: קרוב ל־700 שבויים והרוגים. אולם עדיין לא נתקררה תאוותם הפראית של קלנר וחבר מרעיו. החיים והמתים נמנו ונספרו, ה״יודנראט״ נצטווה לקבור את ההרוגים, והם הובאו, לקבר אחים בבית העלמין. בשעה 11 נערך מפקד סופי. אנשי ה״יודנראט״ הועמדו אף הם בשורה, נאמר להם כי מספר החטופים קטן מדי (פחות מ־50 אחוז מכלל האוכלוסיה) ולכן ייענש גם ה״יודנראט״: הרב יהודה דרימר, אליעזר פיש ומאיר זוסיה טאבאק צורפו ל״משלוח״. טאבאק הצליח לפדות את נפשו בכופר גבוה, שני האחרים ועוד שני חברי ה״אורדנונגסדינסט״ שהתנהגותם לא מצאה חן בעיני קלנר הובלו עם האחרים. בשעה 12 הוצעדו מאות הזקנים, הילדים, הגברים והנשים אל תחנת הרכבת. שומריהם התעללו בהם בפראות לכל אורך הדרך, העמיסום לקרונות־משא בצפיפות נוראה, 75־80 נפש בקרון, והובילום אל הבלתי־נודע. כעבור ימים אחדים נתקבלה ידיעה ממחנה יאנובסקה בלבוב כי עם בואם של החטופים נערכה הסלקציה הנוראה והידועה: שליחת הנשים, הזקנים והילדים למחנה השמדה בלז׳ץ וכליאת הנותרים במחנה עד שייחרץ גם גורלם. קורות מחנה ההשמדה הזוועתי בלז׳ץ אפופה תעלומה, מעט מאד מהנעשה שם הסתנן במקוטעין החוצה, גם לא נשאר זכר ממנו. הנאצים הצליחו למחוק שרידיו מעל פני האדמה ולשרוף שלדיהן של מאות אלפי הגופות לפני כיבוש האזור על ידי

הצבא הסובייטי בקיץ 1944. שם מצאו את מותם מחציתם של אחינו קדושי העיירה סקאלה. ניצולים ספורים נשארו בחיים מכל הטראנספורטים שהובלו לבלז׳ץ, אלה שהעזו לקפוץ מהקרונות וניצלו מכדורי השומרים. (אחד מהם הוא בן עירנו אברהם בראנדס־טראסאבוצקי). לא עברו ימים רבים והחלו להגיע בשורות איוב ממחנה יאנובסקה: ריצת אנשים עמוסי לבנים במעלה הגבעה, הריגת הנחשלים; הרב דרימר, אליעזר פיש ויוסף מייזלמַן נרצחו ראשונים ואחריהם חוסלו במקום או נשלחו לבלז׳ץ הנותרים. אולם כל עוד היו בחיים אחרוני אחינו, עונו בעבודות פרך והיו עדים יום־יום למותם של אחיהם לצרה. הוגשה להם עזרה בדרך־לא־דרך. במחנה עבדה אשה פולניה שהסכימה להעביר ידיעות ובקשות מכלואי המחנה אלינו שרידי העיירה. נמצא גם צעיר פולני שהסכים תמורת שכר־טרחה גבוה להעביר פעם בחודש מצרכי מזון חיוניים לידי אותה אשה, והיא היתה מגניבה אותם קמעא־קמעא אל המחנה בשביל אחינו המעונים שהיו כבר במצב של אפיסת כוחות ועל סף הגוויעה מרעב. מפיהם של כמה אנשים שהצליחו להימלט מהמחנה נודע מאוחר יותר, כי משלוחי־הצלה אלה האריכו חייהם של המעונים, לא רק של בני עירנו, אלא גם של אחרים שאתם התחלקו אנשינו במזון שקיבלו. היו כמה נסיונות בריחה מהמחנה הנורא. משה בילגוריי ניסה ונתפש על ידי איש ה״קאפו״ שהחזירו למחנה אבל לא מסר אותו לידי הרוצחים למוות מידי. הוא ושלמה שברצבך היו אחרוני הקורבנות שחוסלו במחנה.

ח.

ה״אקציה״ הסתיימה והעיירה שיכלה ממחצית בניה. המחצית השניה הסתתרה בבונקרים, התאבלה בדומיה־של־פחד על האבידה האיומה וציפתה לגורלה שהיה לוט בערפל ובחרדה המשתקת את החושים. פאהל התהלך ברחובות החרבים וחיפש אנשים לעבודות ריכוז הרכוש שנשדד ומיונו. רק כעבור ימים מספר העזו הניצולים להגיח ממחבואיהם, לשקם ההריסות והדירות החרבות ולהתאימן לחיי דלות ועוני ארעיים, כי אחרי האסון הגדול לא היה כבר ספק, כי נסחבים אנו לקראת תהפוכות גורליות שתיפולנה עלינו כחטף ואשר סופן — חדלון. חלקם של האנשים הלכו לעבודות כפיה שהוטלה עליהם. בתום יום העבודה היו מסתגרים במחבואיהם, בורחים אל מכריהם־הגויים ללינת לילה טרופת־שינה, ואחרים אף הצליחו לשהות אצלם ימים שלמים ולהכין לעצמם מקום מקלט לעת צרה.
ה״אקציה״ ומחנות העבודה השמידו כבר יותר מאלף

נפשות מבין האוכלוסיה היהודית של סקאלה. נותרו מעט מאד משפחות שלמות, השאר היו שברי־אדם; הורים ערירים ושכולים, אלמנים, אלמנות ויתומים. שארית הפליטה הזאת קוותה לבלתי־האפשרי, להמשך כלשהו של הקיום העלוב, אולם מי יכול היה אז לדעת, כי קיימת תוכנית "הפתרון הסופי": השמדה טוטאלית של כל יהודי אירופה הכבושה תוך פרק זמן קצוב, וכי עד אמצע קיץ 1943 תוכרז אירופה — "יודנריין", מרוקנת מיהודים.

ואמנם לא עברו שבועיים מאסון ה"אקציה" והחל להתבצע השלב הבא: באמצעות ה"יודנראט" המחוזי הועברה פקודה אל שרידי העיירות אוזיראן, מיילניצה, סקאלה וקורולובקה כי עד 22 באוקטובר 1942 עליהם לעזוב את ישוביהם ולהתרכז בגיטו מרכזי שיוקם בבורשצ׳וב. מי שלא יציית — יומת. שוב ניסו ה"יודנראטים" המקומיים להציע כופר־נפש ושוחד על מנת לבטל גזירה זו—וללא הועיל. כל בר־דעת הבין כי הריכוז בבורשצ׳וב הוא הכנה לפעולות השמדה נוספות. אלה שנשארו ללא כל אמצעי קיום, ללא ידידים בין הפולנים או האוקראינים, אלה שגבר עליהם היאוש והשלימו עם הגורל הבלתי־נמנע, ארזו שארית מטלטליהם ועברו לבורשצ׳וב. בסקאלה נשארו כמה עשרות אנשים שנאחזו כל אחד בקש־הצלה משלו: א. קבוצת העובדים במשקו של "משמר הגבול" ומשרתי בתיהם של הקצינים והחיילים. ב. קבוצה אחרת, אף היא "וותיקה" שהמשיכה לעבוד בשדות האחוזה החקלאית (ה"ליגנשאפט"). ג. אנשים בודדים (בלתי מאורגנים בקבוצה מוגדרת והעובדת במקום אחד) אשר תמורת תשלום כבד, באמצעות מתווכים, השיגו אישורים חתומים על ידי ה"גסטאפו", לפיהם הם נחשבים ל"נחוצים למשק הגרמני" (Wirtschaftswichtige Juden) כאוספי גרוטאות־ברזל, סמרטוטים, עצמות, קני־סוף וכד׳. גם ביניהם היו שני סוגים: אלה שהשיגו אישור "קשה" הנחשב לבטוח יותר, ובעלי אישור "רד" שהבטיח בקושי חיי־שעה ותוך זמן קצר הוכח ערכו האפסי. יהודים אלה סומנו באות "W" על דש בגדם ויכלו להסתובב באורח חופשי מבלי להפגע מידיהם של השוטרים האוקראיניים הרצחניים ומלאכי החבלה הנאציים. יבול עבודתם היה דל ותוך זמן קצר "שכחו" גם מעסיקיהם הגרמנים לדרוש מהם הספקת החומר שנאסף. הם נהפכו פשוט "ליהודי חסות" וגם זאת לזמן קצר.

כאמור לעיל, מצאו כמה יהודים עזרה והצלה אצל ידידיהם הגויים תמורת תשלום כבד, הפקדת רכוש והבטחה ברורה, כי כל נכסי - דלא - ניידי יעברו לידי מציליהם עם בוא הישועה, כאשר הניצולים יעזבו את ארץ הדמים ויצאו לנדוד למרחקים, כדי לבנות חייהם ההרוסים מחדש. כמה עשרות

יהודים, רובם שברי משפחות, ראו אפשרות הצלה במנוסה ליער, הכנת בורות מוסווים ומחבואים למגורים, איסוף מזון, מזרונים, שמיכות וכו" כדי להיות מוכנים לבריחה מיידית בבוא שעת החיסול הסופי. בתנאים כאלה, תוך פחדים מתמידים ובחרדה לבאות, עבר על שרידי חרב אלה החורף 1942 - 1943.

ב־6 במארס 1943 הוטלה גם על ראשיהם הפקודה להסתלק מהעיירה החרבה ולהצטרף לאסירי גיטו בורשצ׳וב. הוצאו מכלל זה רק עובדי "המשמר" והאחוזה. המעטים, שקבלו את הגזירה תוך יאוש גמור, וביניהם אחרוני ה"יודנראט" שעוד נותרו בחיים, אמנם ארזו מטלטליהם הדלים ועברו לבורשצ׳וב. כל האחרים ירדו למחתרת: לבונקרים שבתוך הריסות הבתים, למחבואים אצל הגויים וליער. דממת־מוות ירדה על העיירה. הבתים הפרוצים פערו חלונותיהם השבורים כחורי עיניים בגולגלותיהם של שלדים. השוטרים האוקראיניים צמאי הדם, רובם "בני טובים", תושבי סקאלה, פיטרלו יומם ולילה ברחובות ובסימטאות העזובות. עזרו להם בחיפושים אחרי המסתתרים, בריונים, שודדים ורוצחים אוקראיניים וכל אלה קיבלו עידוד מ"האינטליגנציה" שלהם, ובראשה הכומר דרוויאנקו והרופאה ד"ר מודנה, אשר הטיפו בארסיות רצחנית להשלמת המלאכה ולביעור שרידי היהודים עד האחרון שבהם. אל הרוצחים האלה הצטרפו, אחרים שבאו ממקור בלתי צפוי: כמה אוזבקים, עריקים מהצבא האדום, שרכשו אמונם של הגרמנים וצורפו בין השאר גם ל"משמר הגבול" הסקאלאי. אחד מהם גילה, בקיץ 1943, את מחבואו של הרופא ד"ר שטוירמאן ומשפחתו מתחת לבית הכנסת ה"סטרוסובי" וכולם נרצחו בחצר בית הכנסת.

הימים והלילות של אביב, קיץ וסתיו שנת 1943 זחלו לאיטם וסומנו בדמם של עשרות קורבנות מבין השרידים. מדי פעם פלחו מטחי יריות את דממת הלילה, שוב נפל מישהו בידי הרוצחים. שוב ושוב נתגלו יהודים מוסתרים בבונקר, או במחבוא אצל הגויים, והם הובלו על ידי השוטרים לבית הקברות ונרצחו שם. פשטו גם סיפורי זוועה על מותם האכזרי של גברים ונשים, אשר נשחטו על ידי "מציליהם", כביכול, שנמאס להם להחזיקם, וגופותיהם פוזרו בשדות. באחד הבקרים התנפלו השוטרים על האחוזה והרגו את כל היהודים, שעבדו שם ושחשבו, כי זהו מקלט בטוח. ב־19 באוקטובר 1943, נתפשו בלילה עובדי ה"צולגרנצשוץ" ונשלחו למחרת היום למחנה יאנובסקה. כולם נספו בבלז׳ץ, פרט לבתה של אחת המשפחות שהסתתרה בעליית־הגג של "המשמר".

באותה תקופה נחרץ גורלם של פליטי סקאלה שנדחסו לגיטו בורשצ׳וב, יחד עם מגורשי ארבע עיירות אחרות. הרעב, הצפיפות ותנאי התברואה הירודים גרמו להתפרצותה של מגיפת

טיפוס שהמיתה, מיתת־חסד, רבים מכלואי הגיטו. השתוללות המחלה, הוסוותה בפני הנאצים, אחרת היו כבר אז מחסלים את כולם. המיליציה האוקראינית ועוזריה האזרחיים שפכו דם כמים, או חטפו אנשים כאילו לעבודה, כדי לשחררם תמורת כופר־נפש. במארס 1943 נדרש ה״יודנראט״ הבורשצ׳ובאי לספק 50 עובדי כפיה ולא עשה זאת. נערכה שחיטה שבה קיפחו חייהם כמאתיים נפש והחטיפה למחנה העבודה בוצעה בכל זאת. ״האקציה״ של פסח עלתה בכמה מאות קורבנות שנרצחו על פי הבורות שבבית העלמין. לא מעטים נקברו בקברי־אחים כשהם עדיין מפרפרים בין החיים והמוות. הדם הרותח בבורות ניתז מהם בקילוחים והיה הכרח לכרות תעלות ובורות נוספים. בחג השבועות, 9 ביוני 1943, הסתערו הרוצחים בפעם האחרונה על שרידי הגיטו ופרצו אף לתוך המחבואים המתוחכמים ביותר, ביערום ברימונים, הוציאו את אחרוני היהודים מהגיטו (כ־1800 נפש) ורצחו את כולם בבית הקברות. שם נקברו גם האחרונים מבין מגורשי סקאלה. הגיטו הזה, ולמעשה כל המחוז, הוכרז ״יודנריין״ ומאז ועד שחרורו על ידי הצבא הסוביטי במארס 1944, לא יכול עוד שום יהודי, שניצל מהטבח, להתהלך לאור היום. בתשעת החודשים האלה נלכדו ונרצחו עוד מאות יהודים שנפלו לידי השוטרים האוקראיניים ועוזריהם האזרחיים, מי בגילוי מחבואו, מי בחפשו פת לחם בלילה בשולי הישובים הכפריים, מי ביער — ורבים נרצחו על ידי הפארטיזאנים האוקראיניים־הפאשיסטיים שהשתייכו לכנופיות של מנהיגם הידוע לשמצה, סטיפן באנדרה , ואשר מפקדתו אף שכנה באחת המערות שביערות האזור. סבלם של ״יהודי היערות״ הוא פרשה עקובה מדם שתוארה בספר זה על ידי הניצולים. פרשה אחרת היא, לחימת הגבורה, ללא־תקוה, של יחידה פארטיזאנית, שבה השתתפו גם כמה צעירים סקאלאיים ואשר בראשה עמדו שני בחורים בורשצ׳ובאים, יהושע צוקר ולונק יונג. גם לוחמים אלה חוסלו , כמתואר, ב״ספר בורשצ׳וב״.

בשום מקום לא יכלו האנשים הנרדפים על צווארם לשהות זמן ממושך. כאשר תכפו הרציחות בחורבות העיירה, נמלטו הניצולים־בנס אל היער. כאשר הגויים נותני־מחסה ומחבוא (מהם כמה ״חסידי אומות העולם״ ממש), נבהלו ממעשי־הנקם של הרוצחים כלפי אנשים טובים כאלה, נאלצו המתחבאים ל״שחררם״ מפחד נורא זה ולברוח לשדות או ליער, לקראת הגורל האכזרי, הבלתי־נמנע. אנשים אחרים העדיפו להצטרף מרצונם למחנות־עבודה חקלאיים קטנים שבסביבה, כגון דובראנובקה ליד אוזיראן, ובעיקר בקשו הצלה במחנה ליסובצה ליד טלוסטה ששמו הטוב הלך לפניו הודות לשני מפקדיו, גרמנים בעלי לב רחום, אשר לא פעם הצילו את שוכני המחנה מידי הגסטאפו. זהו

המחנה היחידי שנשאר שלם עד השחרור וניצלו בו למעלה ממאתים יהודים. המחנות האחרים חוסלו ותושביהם נרצחו ביולי 1943.

ט.

חורף 1943־1944 . . . כוחות החופש והשחרור צועדים לקראת נצחונם הוודאי, מכונת הדיכוי וההשמדה הנאצית חורקת בציריה ונהדפת אחורה, גם לבותיהם המפלצתיים ומוחותיהם המעוותים של פושעי־המלחמה מתמלאים פחד וחרדה לגורלם, שאין מנוס ממנו, אבל עד לרגעים האחרונים של חייהם הארורים מקדישים הם מחשבה, תכנון ואמצעים להכחדת שרידי קורבנותיהם, הנמצאים עדיין בידיהם. כך במחנות העבודה וההשמדה וכך בגיא־ההריגה שמחוץ לגדרי התייל. אולם גורלם נחרץ וגם לאזורנו מתקרבת הגאולה, גאולתם של מתי מעט, שחייהם ניתנו להם בחסדי־הנס ובזכות התקווה הלוהטת שלא עזבתם אף ברגעי היאוש התהומי.

ב־13 בינואר 1944 שוחררה העיר סארני, הראשונה בגבולות פולין הדרומית־המזרחית שלפני המלחמה. הצבא הסובייטי הסתער, תוך קרבות כבדים, דרומה לכוון טארנופול והנהר דנייסטר שבגבול הרומני־הפולאני לשעבר. ב־24 במארס 1944 טרטרו שרשראות הטאנקים הסובייטים ברחובותיה הריקים של סקאלה, מרוקנים מיהודים שנרצחו ומאוקראינים חיים, אמנם, אבל מבוהלים וחרדים לצפוי להם בשל פשעיהם. בשעות הספורות שלאחר השחרור החלו להגיח ראשוני הניצולים מתוך הבונקרים, מהמחבואים אצל הגויים גומלי־חסדים ומהיער. שרידים עלובים, דומים יותר לשלדים מאשר לאנשים חיים, מגודלי שער־פרא, צולעים ונשענים על מקלותיהם, מכוסים בלויי־סחבות, וסמרטוטים על כפות רגליהם. זה מה שנשאר מעיירתנו אחרי שש מאות שנות קיום וארבע שנות שואה: בערך 140 פליטי חרב מתוך אלף חמש מאות וחמישים תושבי הרובע היהודי על סף השואה; ולמספר עלוב זה הגענו רק לאחר שחזרו מהמזרח, מפזורת ברה״מ ומהמלחמה, אלה שעזבו או נאלצו לעזוב את העיירה בתקופת השלטון הסובייטי.

ימי סוף חודש מארס 1944 עברו תוך פגישות נרגשות, בכי קורע לבבות והתאוששות כלשהיא מהלם השואה. דאגה רבה קננה בלב הניצולים, בראותם מספרם הקטן של החיילים ששיחררו את הישוב, ובשמעם כי מעבר לנהר זברוץ׳, באזור קמיניץ־פודולסק, מכותרת דיביזיית ס״ס גדולה, יותר מעשרת אלפים לוחמים. החששות והפחדים התאמתו כאשר בבוקר קודר

אחד פרץ שאון קרב עז, החיילים הסובייטים המעטים נסוגו במהירות צפונה ותוך שעות מועטות הוצפה סקאלה על ידי אלפי אנשי ס"ס הנסוגים, פראיים ופרועים, מלוכלכים ורעבים. מי שהצליח להצטרף אל החיילים הסובייטים הנסוגים ניצל, אחרים הסתתרו בבהלת מוות בכל מקום אפשרי; שוב ברחו ליער ובדרך נרצחו על ידי הגרמנים או הכפריים האוקראיניים עוד ארבעה

לְצִיּוֹנוּת-לְסוֹצְיַאלִיזְם-לְאַחֲוַת עַמִּים

מִשְׁמָר

עתון יומי

MISHMAR, The Daily Guardian

יום ו'
7 באפריל 1944
י"ד ניסן תש"ד
FRIDAY, APRIL 7, 1944
VOL. II No. 204 שנה ב' מס.

בעריכת מ. בנטוב, י. עמית, אל. פרא

המערכת והמנהלה:
תל-אביב, רח' השחר 7
ת. ד. 606 · טלפון 4466-7
7 HASHAKHAR ST., TEL-AVIV
P. O. B. 606 · PHONE 4466-7
TELEGR: MISHMAR TEL-AVIV

30 מיל

שוחררה סקלא

בליון חרוץ צפוי לדיביזיות הגרמניות המכותרות

הצבא האדום בשערי אודיסה. נלכח שלל רב

מוסקבה, יום ה.—מודיעים רשמית כי סקאלא, מדרום-מזרח לטארנופול, שוחררה. עיר זו היא במלכודת בה נתפשו 15 הדיביזיות הגרמניות. בקרבות אלה לקחו הסובייטים שלל רב. מדרום-מערב לטארנופול הדפו צבאות זוקוב התקפות חזקות של האויב שניסה לפרוץ ולהציל את הכוחות המכותרים לאויב נגרמו אבידות קשות. הצבא האדום מתקרב במהירות לאודיסה וכבר מרעיש את ביצורי העיר. שוחררו 100 מקומות-יישוב לרבות סברדלוב מצפון-מערב לאודיסה. הגרמנים מודיעים, כי חיל-המצב הגרמני בקובל, המכותר זה שלושה שבועות, פרץ את טבעת הכיתור.

הגרמנים בפנים קרים ניתקים והדכים. ההתקדמות המהירה של הסובייטים במולדאביה אל שפך הדאנובה וגאלאץ הא השובה ביותר. הקקה ...ומני של קונסטאנצה נכנס עתה לתחום המלחמה בפעם הראשונה, לאחר שהצבא האדום כבש בסיס תעופה במטחוי הרעישה מן העיר.

חשיבות מיוחדת נודעת לקונסטאנצה המחוברת עם פלואשטי על-ידי מסילת ברזל וצנור נפט בשביל הגרמנים. כפני בתי הזיקוק שבה ומחסני הנפט הענקיים שבני בה. ...עתון הסובייטי "הצי האדום" עלול ...בין זה של קונסטאנצה לאלץ את הגרמנים להעביר את בסיס פעולתם הימית אל אחד הנמלים הבולגריים ולהפיך את בולגריה לראש גשר, שבכגנו יוכלו לכוון את הפעולות נגד ברית-המועצות.

לפני מערכות ימיות

העתון כותב כי כוחות הצי הגרמניים בים השחור מורכבים בעיקר ...ילות ואניות מלחמה קלות. ומגי... בי בקרוב יתחילו מערכות ימיות ... קרבות עם הגרמנים.

...ם מעברה השני של החזית הסו... ...יטית משתנה מצב הימי לטובת ... בגלל התקדמות הסובייטים א... ...ה. נתן להיל התעופה ... באלטי האדום בסיסי-חלוץ חדשים. ...ב.ם הוא משתמש בהרעשת ערי... ...רית גרמניות המנסות להעביר כחות ...חים לחיל המצב בנארבה ולצבאות...

...לזמאר. בלין הראדיו הגרמני, ...יד את הגרמנים, כי הקרפאטים ... ...בם כדי ... רק התקפת בזק ...יצע על-ידי טאנקים בלבד. ... נקבע המקום ... ...ית הגרמניים לעביר את ...ריפיות הענקיות שהב את ... ...ה ללבה של אירופה. ...ביים ... ...י ב-1941 וגם ... לא הגיעה ...יין לקצה". (רויטר)

1 קיססולונג 2 יאבלוניצה (מעבר הטאטארים) 3 צאבוצינה 4 אוזהוק 5 לופקוב 6 דוקלה 7 פיבניצ'נה

המעברים החשובים בהרי הקארפאטים

מבני עירנו: בנימין גוטספלד, פיניו פרנקל, חיים גוטספלד והילדה ברכה טבק. שוב עברו כשבוע ימים ומשחררינו שבו בכוחות מתוגברים, הסתערו על הדיביזיה הנאצית ודחפוה בכיוון בוצ׳אץ, ששם התבצרו שוב הרוצחים לזמן מה.

על שחרורה של סקאלה נודע לאחינו, תושבי ארץ־ישראל, בתחילת חודש אפריל. כעבור שנים, בהגיענו ארצה, הראו לנו העתון "משמר" מיום ו׳, י"ד ניסן תש"ד, 7 באפריל 1944, ובו תחת כותרת גדולה בעמוד הראשון "שוחררה סקאלה", כתוב: "כליון חרוץ צפוי לדיביזיות הגרמניות המכותרות. מודיעים רשמית (ממוסקבה) כי סקאלה, מדרום־מזרח לטארנופול, שוחררה. עיר זו היא במלכודת בה נתפשו 15 הדיביזיות הגרמניות. בקרבות אלה לקחו הסובייטים שלל רב. מדרום־מערב לטארנופול הדפו צבאות ז׳וקוב התקפות חזקות של האויב שניסה לפרוץ ולהציל את הכוחות המכותרים. לאויב נגרמו אבידות קשות". קראנו והתרגשנו והזלנו דמעות רותחות בזוכרנו כי גם שחרור זה ונצחון זה של הצדק ההיסטורי על הרשע המפלצתי עלה לנו בקרבנות יקרים מתוך אלה שכבר שוחררו.

האודים המוצלים מהתופת לא חשבו, ולו לרגע קט, לבנות שוב חייהם על האדמה הרוויה נחלי דם. מצווה גדולה וצו מוסרי קדוש הם ראו בהושטת עזרה לשלטון הצבא הסובייטי ולממשל הזמני בביעור קני הבאנדיטים האוקראיניים שביערות, בתפישת הרוצחים המקומיים ובמתן עדות במשפטיהם. הניצולים, בחסדיהם של הגויים הטובים עשו הכל, כדי לגמול למיטיביהם על סיכון בטחונם וחייהם, לכל אחד לפי צרכיו ומשאלותיו. והנה שוב נרצחה ניצולת־השואה בידי ה"באנדרובצים" וזאת היתה הוכחה נוספת, כי יש לברוח מהאדמה הארורה. החלה הפזורה־שלאחר־השואה. כמה גברים גויסו לצבא הסובייטי ותרמו חלקם לנקמה במפלצת הנאצית ולהבסתה. כל השאר עברו לפולין המשוחררת והתרכזו בחלקה המערבי ובשטחים שסופחו לפולין מגרמניה, בשלזיה העלית. חברי התנועות הציוניות שמלפני המלחמה נרתמו לחידוש הפעילות הלאומית בקרב שרידי השואה, ונוצרו גרעיני התנועות לקיבוצי־נוער בערים הגדולות: וארשה, לודז׳, קראקוב, קאטוביץ ובעיירות שלזיה. הקדשנו מאמצים נואשים לאיסוף ילדים יתומים ולהוצאתם של אלה, אשר כבר נקלטו ב"אינטרנאטים" קומוניסטיים, מהפנימיות הללו, כדי להבריחם דרך הגבול הפולני־צ׳כי לאוסטריה ולגרמניה הדרומית. מספר מסויים מניצולי סקאלה מצאו מקומם הארעי ב"מחנות העקורים" (D. P. Camps) בגרמניה, ובאוסטריה ומשם החלו להתפזר בעולם החופשי, מי לארה"ב ולקנדה, ומי לארץ ישראל.

הסטטיסטיקה המצורפת לספר הזכרון (דף 143) מראה כי כ־13 ניצולים היגרו לקנדה, למעלה מ־60 השתקעו בארה"ב, 2 משפחות נשארו בפולין, 49 עלו לישראל והיתר התפזרו בארצות אחרות.

עברו שלושים שנה ומעלה ומספרנו מתמעט והולך. הלכו לעולמם לא מעטים מתוכנו, שבעי תלאות־גוף ורצוצי נפש. השואה, ספיחיה וחלומות בלהותיה, קצרו חייהם והורידום שאולה שלא בשיבה טובה. באזכרות השנתיות, המתקיימות בדרך כלל ביום השנה ל"אקציה" הגדולה, מופיעים פחות ופחות בני העיירה השדודה, כך בישראל וכך בתפוצה האמריקאית. מתבוננים אנו איש בפני רעהו ומבחינים בקמטי הזקנה והצער שמכרסם בלבנו זה עשרות בשנים עד שיכריענו, בבוא זמננו.

אחרית דבר — הנצחת זכרה של סקאלה

חובה קדושה העמסנו על כתפינו, אנחנו אזרחי ישראל, ואחינו בתפוצות, להנציח זכרם של קדושינו ולדאוג שלא תישכח שואתה של עיירת מולדתנו. בהר ציון הותקנה טבלת זכרון, בין מאות שמותיהן של קהילות ישראל שהוכחדו בשואה. ארגון יוצאי סקאלה בארה"ב תרם סכום נכבד למרפאת קופת־חולים בנתניה, והתרומה הונצחה בטבלת זכרון מתאימה. בספר "לאנדסמאנשאפטן אין ישראל" פרסמנו מאמר־זכרון ובו תולדות עיירתנו מראשיתה עד השמדתה. בבית העלמין בחולון בחלקת המצבות להנצחת זכרן של קהילות ישראל שנספו בשואה, הקמנו גל־עד לקדושי סקאלה וכפרי הסביבה. בית־חינוך תיכון ע"ש ברל כצנלסון בכפר־סבא אימץ את קהילתנו בתעודת הנצחה שהופקדה ב"יד ושם" בירושלים. כך נהג גם בית הספר היסודי ע"ש שבאזי במושבה אבן יהודה, שבו סיפרתי, בסידרת הרצאות לפני שנים, לילדי בית הספר, רובם ככולם יוצאי תימן, על סקאלה, יהודיה, חייה ומותה. ילדים יקרים אלה התרשמו עמוקות מהטרגדיה הנוראה שפקדה את אחיהם בגולה הרחוקה, חיברו שירים, כתבו סיפורים וציירו מדמיונם תמונות ממראה העיירה

מגילת־הנצחה

בית־הספר בית חינוך תיכון ע"ש ב. כצנלסון ב- כפר-סבא במדינת ישראל

מצהיר בזה חגיגית, כי ביום י' לחודש חשון תשכ"ח קיבל עליו את המשימה הקדושה

להנציח את קהילת סקלה פודולסקה על נהר זברוץ' (בארץ פולין)

שנחרבה בשנות השואה על ידי קלגסי הנאצים הטמאים וגרוריהם.

תלמידי בית הספר, בשיתוף עם הרשויות החינוכיות ועם ארגוני הקהילה בארץ ובתפוצות, ובעזרת הוועדה הארצית להנצחת הקהילות שעל יד יד-ושם בירושלים, יעשו כמיטב יכולתם וימשיכו בפעולה שהחלו בה להעלות לזכר עולם את הקהילה הנ"ל בחייה ופעלה, עד לשואה וכן בסבלה, מאבקה וכליונה בתקופת החורבן.

על החתום:

מנהל(ת) בית הספר גדליהו לחמן מחנך(ת) המגמה אביגדור קירשנר

נציגי התלמידים המנציחים: א) בן-צבי ויזר ב) יפה פינק ג)

ב"כ ארגון הקהילה: א) ח. ביידר ב) א. שורצבך ג) א. אולנוורג

מגילה זו נתקבלה ביד ושם למשמרת עולם.

מגילת הנצחה המאשרת את „אימוץ" סקאלה ע"י בית חינוך תיכון ע"ש ברל כצנלסון בכפר סבא.

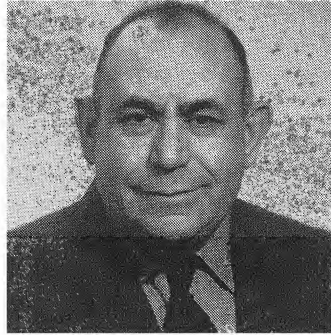
Memorial certificate acknowledging the "adoption" of Skala by the Berl Katznelson High School in Kfar Saba, Israel, 1968.

והשמדתה. חברנו הבלתי־נשכח, שלמה בילגוריי, צייר מחונן, הספיק עוד לפני מותו, לבחון ציורים אלה והביע התפעלותו מדמיונם המופלא של הילדים — הציירים התמימים. באותו בית ספר "כצנלסון" נכללות תולדות השואה במסגרת לימודי "תולדות עם ישראל בדורות האחרונים בארץ ובגולה". כל תלמידי הכיתות י"א שומעים מפי 35 שעורים־שיחות וזכרונות על השואה, והמחשת זוועותיה מוצאת בטויה המוחשי בתאור קורות השמדתם של יהודי סקאלה. התלמידים מכירים את עיירתנו על כל אורותיה וצלליה, על שמחותיה ויגונותיה, על אישיה ומנהיגיה, על כל שלב ושלב בתהליך השמדתה. הם כותבים עבודות שנתיות מקיפות על השואה, והטובות שבהן זוכות בפרסים, ספרים על השואה, המוענקים להם בטכס סיום שנת הלימודים מקרן "לחמן־וייס" שהוקמה לפני שנים על ידי משפחתי להנצחת זכר השואה.

לפני שאצא לגימלאות אקליט תולדותיה של סקאלה והובטח כי הדורות הבאים של תלמידי בית־ספרי יספגו אל לבם תולדות חייה ומותה של עיירתנו, כאשר איש מאתנו כבר לא יהיה בחיים.

חיים ברעטלער

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה

פון אפריל 1942 בין איך געווען נאענט פארבונדען מיט די לאגערן בארקי־וויעלקיע און סטופקי. דאס איז געווען באלד נאך דער פסח־רעגיסטראציע פון מאנסבילן אין בארשטשעוו בעת וועלכער א גרויסע צאל סקאלער יידן זענען געכאפט און פארשיקט געווארן אין יענע לאגערן, דאס הייסט בארקי און סטופקי. מיין פארבינדונג מיט די דאזיקע לאגערן האט אנגעהאלטן ביז סוף סעפטעמבער 1942 ־ ביז נאך דער גרויסער "אקציע" אין אונזער שטאָט סקאלע. ווי דער שליח פון „יודנראט" האב איך געפירט שפייז און מלבושים צו די אומגליקלעכע. כ'האב אויך פון צייט צו צייט, ארויסגעריסן מענטשן פון דארטן, ממש פון די נעגל פון טויט.

אין די דאזיקע שורות וויל איך איבערגיבן, לויט מיינע מעגלעכקייטן, די מגילת הדם, שוידערלעכע פאקטן, וואס מאכן ממש גליווערן דאס בלוט אין די אדערן. פאקטן געזעענע מיט די אייגענע אויגן, בילדער וואס פארפאלגן א מענטשן ביזן קבר. א טייל פון אונדז, באזונדערס יענע גליקלעכע, וואס האבן די צייט פונ'ם מורא'דיקן חורבן איבערגעלעבט אין אן אנדערער, פרייער וועלט, וואו די האנט פון משחית האט נישט געקאנט דערגרייכן, קאנען נישט משיג זיין וואס עס איז געשען. לייענענדיק די שורות פון פייער און בלוט ־ בלוט פון אייגענע ברידער, וועלן זיי זיך אפשר א פרעג טאן צו וואס און צוליב וואס אויפרייסן שוין כמעט פארצויגענע וואונדן און ארויסברענגען שרעקלעכע בילדער, וואס וועלן רויבן דעם שלאף פון די אויגן. צו די אלע מוז געזאגט ווערן, אז דער צוועק פון דעם יזכור־בוך איז צו וועקן און דערמאנען, און האבנדיק פאר די אויגן די פיינלעכע בילדער, וועלן מיר קיינמאל נישט פארגעסן און נישט פארגעבן.

איך האב צונויפגעשטעלט א רשימה פון אלע סקאלער יידן, וואס זענען פארשלעפט געווארן אין די לאגערן, אנגעבנדיק ביי יעדן פון זיי אלע פרטים, וואס זענען מיר באקאנט.

זינט דער באפרייאונג און זינט עס האבן אנגעהויבן צו דערשיינען יזכור־ביכער, ווערט בנוגע דער פארניכטונג אין די לאגערן, געטאס, און וועלדער, אנגעווענדעט א מין טרוקענער צוגאנג און אלץ איז דערקלערט אין ציפערן: אזוי פיל דערשאסן, אזוי פיל פארגאזט אאוו, נישט אפגעבנדיק זיך קיין חשבון, אז מיט דעם צוגאנג טוען מיר א גרויסע עוולה אונדזערע קדושים, ווייל מען פארוואנדלט זיי אין נאמענלאזע ציפערן. זאל די רשימה צוריקגעבן יעדן קדוש זיין פערזענלעכקייט. איך האף, אז בשעת יעדער פון אונדז וואס וועט דאס לייענען, וועט ער אין יעדן נאמען זען א מענטש מיט א גוף און נשמה, א מענטש, אן עולם מלא, און נישט קיין טרוקענעם נומער. עס זאל זיין, ווי אונדזער נביא יחזקאל האט געזאגט: "איך וועל אנטאן די טרוקענעביינער מיט א גוף און א נשמה."

מיטן אנהויב פון דער צווייטער וועלט מלחמה און מיטן ארייננמארש פון דער רויטער ארמיי, וואס האט אקופירט די מזרח שטחים פון פוילן, האבן מיר צייטווייליק אויסגעמיטן די מוראדיקע דייטשע אקופאציע מיט אלע אירע פאלגן. עס האבן זיך אבער אנגעהויבן אנדערע צרות. און מערקווירדיק, כאטש מיר האבן זוכה געווען צו האבן אן אייגענעם ראש העיר און אפשר דווקא ווייל מיר האבן אים געהאט, האט דער גאנצער חומר הדין זיך אראפגעלאזט נאר אויף יידישע קעפ: ארעסטן פון יידן, נאציאנאליזירונגען פון יידישן פארמעגן און פארשיקונגען פון יידן. נישט קוקנדיק דערויף, וואס מיר האבן געהאט אין סקאלע אוקראינער, טעטיקע נאציאנאליסטן און אפענע שונאים פון ראטנפארבאנד, איז קיינעם פון זיי גארנישט געשען. אט די באדינגונגען פון שרעק פארן מארגן האבן זיך געשלעפט ביז דער צווייטער פאזע פון קריג, ווען די צוויי וועלט־אומברענגער האבן זיך אויפגעהערט צו קושן אין די פיסקלעך און איין רוצח איז אנגעפאלן אויפן צווייטן. האט זיך אנגעהויבן דער בליץ־מארש קיין מזרח. די סאוויעטישע ארמייען זענען אין אומארדענונג אנטלאפן, ווערנדיק גלייך באשאסן דורך די זעלבע אוקראינער, וועלכע האבן ביי זיי פארנומען גוטע פאסטנס און נאר געווארט אויף דעם טאג פון דער סאוויעטישער מפלה. יידן זענען ארומגעגאנגען צעטומלטע און כאטש וואוינענדיק ביי דער גרענעץ, האבן זיי געהאט אלע מעגלעכקייטן צו אנטלויפן מיט די אפטרעטנדיקע רוסן, האט דאס קיינער (אויסער אקטיוויסטן) נישט געטאן, ווייל פארזוכנדיק דעם טעם פון רויטן גן־עדן, האבן יידן געמיינט, אז ערגערס איז שוין נישטא. זיי האבן נעבאך געהאט א טעות: אין סאוויעט ־ רוסלאנד האט מען קיינעם נישט פארגאזט.

די איבערגאנגס־צייט פון מאכט צו מאכט איז אדורך אין סקאלע פאהעלטניסמעסיק רוהיק. אין אנדערע שטעט און שטעטלעך האבן די צעיושעטע אוקראינער דורכגעפירט פאגראמען אויף יידן; די סקאלער מושלים זענען געווען מער צוריקגעהאלטען . די ניי־געשאפענע אוקראינישע מיליץ האט טאקע דורכגעפירט רעוויזיעס אין יידישע הייזער, אייניקע יידן זיינען געשלאגן געווארן,

אנדערע ארעסטירט, אבער אויסער א פאריינצלטן פאל פון ארייננוואַרפן א גראנאט אין הויז פון דודי הערשער אויף דער אלטער־שטאט, וואס האט געטויט זיין פרוי רויזע און פארוואונדעט זיין טעכטערל, זענען קיין קרבנות נישט געווען.

מיטן אריינקום פון די דייטשן האבן זיך ערשט אנהגעהויבן די גזירות רעות, דאס שלעפן צו פארשיידענע צוואנגס — ארבעטן, דאס פלינדערן פון יידישע הייזער און א.וו. אין יענער צייט איז געשאפן געווארן דער יודנראט, אין פאלגנדיקן צוזאמענשטעל:

מרדכי (מאטיע) ווײדבערג, פארזיצער
יוסף יאגעט,
מאיר זוסי טאבאק,
הרב יהודה דרימער
אברהם בילגאריי
אליעזר פיש
ניסן אלינגער.

זייער אויפגאבע אין די ערשטע חדשים פון דער דייטשער ממשלה איז געווען צו באזארגן און צו ליפערן פארשיידענע ארטיקלען צו די דייטשן מכל המינים, ווי געסטאפא, שוץ און גרעניץ־פאליציי ווי אויך די אוקראינישע פאליציי כדי, ווי ווייט מעגלעך, צו פארהיטן דאס רויבן פון יידישע הייזער. אנגעהויבן האט זיך עס מיטן אוועקנעמען פון יידישע היימען, מעבל, געשיר, לעדער אאוו. דאס האט גלייך ארויסגערופן א קעגנערשאפט צום „יודנראט" מצד די מענטשן, ביי וועמען מ'האט די דאזיקע זאכן צוגענומען. דאן איז געקומען א צווייטער פראבלעם: די פראגע פון צושטעלן יידישע צוואנגס ארבעטער צו אלע דייטשע און נישט דייטשע דינסט־שטעלן. אויב די ארבעטער זענען נישט געווען אין דער צייט, האבן זיך די דייטשן אדער אוקראינער אליין ארויסגעלאזט כאפן יידן אויף די גאסן און צרות האבן שוין נישט געפעלט. מיטן איינפירן די ארבעטס־אפטיילונג ביים "יודנראט" איז אין א גרויסער מאס דאס כאאטישע כאפן צו דער ארבעט אפגעשטעלט געווארן. עס איז אויך איינגעפירט געווארן א געוויסער סדר ביים רופן צו דער ארבעט. אויב א פארמעגליכער ייד האט געדארפט זיך צושטעלן צו דער ארבעט און ער איז געווען ווילּיק צו באצאלן, פלעגן ארעמערע יידן זיך גערן פארדינגען און פאר א געוויסן אפצאל פארנעמען זיין פלאץ. אויף אזא אופן האבן זיך יידן איינגעארדנט אויף סטאבילע ארבעטן ביי די דייטשן, אין דער "ליגענשאפט" (שטאט־פאַרם) אדער אויף די וועגן ביים שוטערן שאסייען. זיי האבן געארבעט אויף דעם זעלבן פלאץ און נישט מורא געהאט געכאפט צו ווערן. דאס, זענען אבער געווען די לייכטערע פראבלעמען: פראבלעמען פון געלט, פראבלעמען פון ארבעט אויפן פלאץ און בלייבן צוזאמען מיט די משפחות. יידן האבן מאנעווורירט לגבי די דייטשן מיטן אלטן יידישן געווער - געלט, און מיטן געדאנק פון "תן לי הנפש והרכוש קח לך" האט מען געחלומט איבערצולעבן די צרות, נישט וויסנדיק, אז גרעסערע און שרעקלעכערע ליידן און פיין שטייען שוין הינטער די פלייצעס.

צוואנגס ארבעטס־לאגער

שוין אין די ערשטע חדשים אונטער דער דייטשער ממשלה האבן יידן זיך איינגעבראכן אונטער דער לאסט פון די לאקאלע גזירות רעות פון די דייטשן, פון די אוקראינער, ווי אויך פונ׳ם ״יודנראט״, וואס האט אונטער׳ן שונא׳ס דרוק געמוזט, אין געוויסע הינזיכטן דורכפירן פאראָרדענונגען, ווי די פעלץ־אקציע, און די כמעט טאג־טעגלעכע צרה פון זאמלען און ליפערן סחורות און געלטער וואס די דייטשן האבן פארלאנגט. דערמיט האט דער ״יודנראט״ געמיינט צו צוימען די נאצישע אפעטיטן. אין דער זעלבער צייט האבן די דייטשן מיט זייער באקאנטער פינקטלעכקייט, לויט א צוגעגרייטן פלאן, זיך גענומען פארווירקלעכן זייער טייוולאנישן ציל שטופנווייז צו פארניכטן די יידן. זיי האבן אויפן שטח פון די מזרח־געביטן געשאפן א נעץ פון לאגערן, כדי אויף אזא שטייגער אפצוציען די יונגע ארבעטס־פייאיקע, יידישע כוחות און מיט זיי דורכפירן וויכטיקע ארבעטן. גלייכצייטיק, האבנדיק זיי קאנצענטרירט אויף געציילטע פונקטן האבן זיי געוואוסט, אז עס וועט גרינגער זיין זיי צו פארניכטן. פאר די יידן פון טארנאפאלער קרייז – און אויך פאר אנדערע – האבן די דייטשן ״אפגערייניקט״ דעם פאלווארק פון א יידישן גוט־באזיצער, מיט׳ן נאמען ווייסגלאס, אין דארף בארקי־וויעלקיע ביי טארנאפאל. אזוי אויך א קלענערן לאגער אין שכנישן דארף סטופקי. איך האב געזאגט ״אפגערייניקט״ דעם פאלווארק, ווייל קודם איז דארט געווען א לאגער פאר רוסישע קריגס־געפאנגענע, וואס זענען ״ליקווידירט״ געווארן, דאס הייסט דערמארדעט געווארן דורך די דייטשן.

דאס דארף בארקי־וויעלקיע האבן זיי אויסגעקליבן דערפאר, ווייל דארט איז געווען א באן פארבינדונגס־פונקט. עס איז געווען גינסטיק פון דארט צו לייגן באן־רעלסן פאר א דירעקטער ליניע קיין רוסלאנד, כדי צו פארבעסערן די פארבינדונג מיטן פראנט. און אט די ליניע האט געדארפט געשאפן ווערן מיט די הענט פון יידישע שקלאפן־ארבעטער.

די ערשטע וואך אין דעצעמבער 1941, האט דער ״יודנראט״ באקומען דעם באפעל צוצושטעלן פאר צוואנגסארבעט 50 מענטשן צום זאמלפונקט אין טשארטקאוו. דער ״יודנראט״ האט געמוזט אויספירן דעם באפעל און האט צוזאמענגעשטעלט א רשימה פון אומפארהייראטע מענער אין עלטער פון 18 ביז 35 יאר. עס איז געווען א זייער שווערער באשלוס צו זיין דער פוסק אחרון, ווער עס זאל גיין און ווער נישט. דער אפקלייב איז געמאכט געווארן אזוי יושרדיק ווי מעגלעך. עס זיינען די באטרעפנדע צוגעשיקט געווארן אויפפאדערונגען זיך צוצושטעלן א זונטיק אוונט צום ״יודנראט״. עס האט זיך אין די אויפפאדערונגען געזאגט, אז זיי ווערן טראנספארטירט אין א לאגער. עס איז גארנישט פארלייקנט געווארן. עס האבן זיך צו דער אנגעגעבענער צייט פינקטלעך אלע צוגעשטעלט. דער ״יודנראט״ ווילנדיק זיין זיכער, אז עס וועלן נישט זיין קיין צרות, האט גערופן 54 אנשטאט 50, טאמער וועט עמיצער איבער א געוויסער סיבה פארפעלן. זעענדיק, אז אלע זענען געקומען און קיינער פעלט נישט, האט דער ״יודנראט״

גלייך באפרייט די 4 איבעריקע, דווקא יונגע בחורים, נאר פון ארעמסטן שטאנד, נישט באפרייענדיק קיינעם פאר געלט. אט זענען זייערע נעמען:

1. יעקב שניידערמאן, א זון פון וועלוול באסערער וואס האט געהאט א פאראליזירטע מוטער.
2. בנימין שטאק, אברהם שטאק׳ס א זון - וואס פלעגט זיך אפט פארדינגען צו ארבעט, כדי צו העלפן דער משפחה.
3. העניך גילעס, אן א פאטער.
4. דוד קלאפער, א פליכטלינג־יינגל אן א משפחה.

מאנטיק אינדערפרי זענען אלע ארויף אויף די שוין־ווארטנדיקע פורן און אין דער באגלייטונג פון אליעזר פיש, זיך געלאזט אין וועג ארײן קיין טשארטקאוו. די קולות און יללות פון די עלטערן און אנדערע בני משפחה האבן געשניטן דאס הארץ. עס האבן נישט געהאלפן קיין טרייסט־ווערטער פון די יודנראט־מענטשן, אז אליעזר פיש וועט זיכער וויסן זייער ווייטערדיקן גורל. קומענדיק קיין טשארטקאוו, האבן זיי שוין געטראפן געבראכטע טראנספארטן פונם גאנצן קרייז. א היפשער צאל פון אונדזערע מענטשן (22) איז דאן געלונגען צו אנטלויפן, און די איבעריקע 28 זענען מיטן גאנצן טראנספארט אפגעשיקט געווארן קיין בארקי־וויעלקיע.

דא זענען זייערע נעמען:

מענדל פייערשטיין (פון גושטין)
מוניע שרענצעל
אברהם גאלדשיין
שלום גרינבערג
אהרון וויזענטאל
אברהם שווארצאפל
ישראל בלוטשטיין
בנציון (בעניע) פייערשטיין
בנציון (בעניע) געמיינערמאן
יהושע קאהן
משה שטאק
ניסן פליט
ישראל גאלדשיין
ישעיה שטיינער
נפתלי שאטנער
יעקב שווארצבאך
פסח מילער
יצחק פייערשטיין
ישראל פליישמאן
יהודה ראזענהויך
שמואל ווייטמאן

שמואל מענטשעל
בנימין קאסירער
שמשון לייבאוויטש
מרדכי לייבאוויטש
הערש ברעטשניידער
הערש שינדלער
יעקב ליבערבוים

ווען אליעזר פיש איז צוריקגעקומען פון טשארטקאוו מיט די נייעס, האבן די משפחות פון די פארכאפטע, הערנדיק אז אנדערע זענען אנטלאפן, ערשט אויפגעהויבן דעם רעכטן טומל. עס איז געווען אוממעגלעך די פארביטערטע צו בארוהיקן און דערקלערן, אז מיט געשרייען אליין וועט מען גארנישט העלפן. דער "יודנראט" איז גלייך צוגעטראטן זאמלען מלבושים און שפייז פאר די פארשיקטע. עס האבן זיך צונויפגענומען עטלעכע פורן, דארונטער עוזיאל שטאק און פישל געמיינערמאן, וואס האבן נאך צו יענער צייט געהאט אייגענע פערד פון פריער, מיט וועלכע זיי פלעגן טאן פארשיידענע ארבעטן פארן „יודנראט". האבנדיק זיין אין לאגער, זענען זיי געווען פערזענלעך פאראינטערעסירט אין דער רייזע, כדי אליין צו זען זייערע קינדער. מצד דעם „יודנראט" איז מיטגעפארן ניסן אלינגער, כדי זיך אויפן ארט צו באקענען מיט דער לאגע און צו זען וואס עס קען געטאן ווערן.

דארט אין בארקי האט זיך ניסן אלינגער געטראפן מיט אנדערע יודנראט־מיטגלידער פון די ארומיקע שטעטלעך און איינינעם געזוכט א וועג צו באפרייען די מענטשן. עס טוט זיך אבער נישט אזוי שנעל ווי עס רעדט זיך. דערווייל זענען די מענטשן געטריבן געווארן יעדן טאג צו שווערער ארבעט. עס האט געהערשט א מוראדיקע קעלט, עסן האט מען כמעט גארנישט געגעבן, בעיקר האט מען געארבעט אין איינשניט, ד.ה. עס איז געלייגט געווארן א באן־ליניע קיין רוסלאנד, ווי דערמאנט פריער. מען האט געמוזט האקן דעם שטיינערנעם, פארפרווירענעם שטח אונטער דער השגחה פון אויפזעערס. דער קלענסטער איבעררייס האט גורם געווען מוראדיקע קלעפ. נאר זעענדיק יעדע וואך היימישע פנימער, ווי אויך צוגאב שפייז, פארבייטנדיק די שמוציקע, צעריסענע קליידער און וועש אויף ריינע, האט דאס די אומגליקלעכע געגעבן פרישע כוחות אויסצוהאלטן און נייע האפענונגען אמאל פטור צו ווערן פון דעם פארשאלטענעם לאגער.

ביז איין טאג איז דארט געשען אן אומגליק - אן אומגליק בתוך אן אומגליק. ארויסגייענדיק צו דער ארבעט ביים "איינשניט" איז משה שטאק פלוצלונג געהרגעט געווארן. עס האט זיך אפגעריסן א בארג מיט ערד און אים א לעבעדיקן פארשאטן. ביז די איבעריקע ארבעטער איז געלונגען אפצוריייניקן די ערד, איז ער שוין געווען טויט; דער ערשטער לאגער קרבן. דאס האט אויף די איבעריקע געהאט א שרעקלעכע ווירקונג. זיי האבן זיך ערשט איצט אפגעגעבן א חשבון, ווי נאענט ס'איז פונ'ם טויט, עס מוז נישט זיין פון די הענט פון א דייטש, אדער אן אוקראינער. מיט צעבראכענע הערצער האבן זיי אים צוריקגעטראגן, כדי אים ערגעץ מקבר צו זיין. און דא איז אנגעקומען עזיאל, דער פאטער, מיט פעקלעך,

האפנדיק באלד צו זען זיין זון. ער האט אים געזען א טויטן. הערנדיק, אז זיי גרייטן זיך אים ערגעץ צו באגראבן, האט ער א באהארצטער א געשריי געטאן: "ניין! מיין משה'ן וועל איך דא נישט לאזן, אהיים וועל איך אים נעמען". און אזוי האט ער געטאן. ווער האט געוואגט צו זאגן דעם אומגליקלעכן פאטער, ער זאל דאס נישט טאן און זיך נישט שלעפן 36 שעה אויף די שלעכטע וועגן, אליין מיט די אייגענע געדאנקען? דער ערשטער לאגער־ייד פארט אהיים א טויטער, געפירט פון אייגענעם פאטער. . .

די לוויה אין סקאלע האט אויף אלע יידן געמאכט א זייער שווערן רושם. באזונדערס זענען די יללות געווען גרויס צווישן די משפחות פון די פארשיקטע. נאר ווי געזאגט, וואס די ערד דעקט צו, מוז ווערן פארגעסן. יעדער האט געמוזט אנגיין מיט זיין טאג־טעגלעכער ארבעט, גרייט פאר נייע צרות און קלעפ. אין משך פון די ווייטערע עטלעכע וואכן איז ניסן אלינגער געלונגען צו באפרייען דעם גאנצן טראנספארט (אלע 27) אין 3 גרופעס. עס האט אפגעקאסט גענוג געלט. עס איז דערביי נישט געמאכט געווארן קיין אונטערשייד צווישן ארעם און רייך. ווער עס איז נישט געווען בכוח צו באצאלן, דעם האט דער "יודנראט" אויסגעלייזט.

וואלט דאך געווען גוט, איז אבער שוין אין פעברואר 1942, נאך איידער דער לעצטער טייל איז באפרייט געווארן, געקומען א צווייטע גזירה וועגן א פרישן קאנטיגענט אין לאגער אריין. נאכן באקומען דעם נייעם באפעל, האט דער "יודנראט" גלייך געוואוסט, אז דאסמאל וועט זייער רוף צו גיין אין לאגער אריין נישט רעספעקטירט ווערן. און מיט רעכט ־ זיי האבן דאך געזען, אז די אלע וואס זענען אנטלאפן פון'ם ערשטן טראנספארט, האט גארנישט פאסירט, הייגט ווער זשע וועט מיטן אייגענעם ווילן זיך מעלדן אין לאגער אריין? עס זענען געמאכט געווארן פרואוון דורכן "יודנראט" אויסצוקויפן זיך ביים ארבעטס־אינספעקטאר, און אז דאס האט זיך נישט איינגעגעבן, האט די אוקראינישע פאליציי מיט דער הילף פון "ארדנונגסדינער" געכאפט יידן פון די ארבעטס־פלעצער, אויך פון באהעלטענישן, און געבראכט זיי אין געמיינדע־בנין, כדי זיי צוצושטעלן קיין בארשטשאוו צום טראנספארט. עס זענען געכאפט געווארן א היפשע צאל מענטשן, נאר די משפחות פון די פארהאלטענע האבן דורך פארשיידענע וועגן, ווי דורך די דייטשן, די אוקראינער, פאר געלט פארשטייט זיך, באפרייט א געוויסן טייל. און די איבעריקע זענען דעם אנדערן טאג צוגעשטעלט געווארן קיין בארשטשאוו, אין דער באגלייטונג פון אוקראינישער פאליציי און "יודנראט" מענטשן. קומענדיק קיין בארשטשאוו זענען די מענטשן אנגעשלאסן געווארן צום אלגעמיינעם סכום געכאפטע פונעם גאנצן באצירק, נאר ווידער איז עטלעכע געלונגען צו אנטלויפן. נאכמיטאג איז דער גאנצער טראנספארט, באוואכט פון אוקראינישער פאליציי, געבראכט געווארן צו דער באן־סטאנציע און פארלאדן געווארן אין װארטנדיקע לאסט־וואגאנען. עס שטייט מיר נאך ביז היינט פאר די אויגן דאס פאלגענדע בילד: בעתן באגלייטן דעם טראנספארט צו דער באן, צוזאמען מיט אברהמ'צי בילגאריי, האט זיך פלוצלונג ארויסגעריסן פון דער רייע עזריאל ויידמאן און גענומען אנטלויפן; דא האט דער באצירקס־קאמענדאנט פון

דער אוקראַינישער פּאָליציי, אונדזער בן עיר, סעמענטשוק, געגעבן אַ באַפעל צום פּאָליציאַנט מיכאַיליציאַ, וואָס איז צו יענער צייט געווען אין סקאַלע אַ פּאָליציי־מאַן: ״שיס!״ ער האָט אים גענומען נאָכשיסן און דערנאָך אים צוריקגעבראַכט. דער טראַנספּאָרט איז ווידער געשיקט געוואָרן קיין באַרקי־וויעלקיע, פירנדיק מיט זיך פאָלגענדיקע 18 סקאַלער:

משה פליישמאַן־״טערק״ (געשטאָרבן מאַי 1942)
מרדכי וויינרויב
ישראל שוואַרצבאַך (ליפּע׳ס)
שאול קאַהוט
מאיר פלינטענשטיין
משה גאָטעספעלד
בנימין שטאַק
משה זימערמאַן (אויסגעקויפט אויגוסט 1942, אומגעקומען שפּעטער אין יאַנאָווער לאַגער)
גדליה קאָוואַל
שמואל (מוניע) ראָזענצווייג
מאיר שטיינער
זלמן קעיס
יוסף בנציון
יצחק עפּשטיין
שמעון פידערער
יעקב צייכנער (באַפרייט אַפּריל 1942; ווידער געבראַכט בעת דער פּסח רעגיסטראַציע)
עזריאל זיידמאַן (באַפרייט אוגוסט 1942, געשטאָרבן צוויי טעג שפּעטער אין סקאַלאַט)
יקיר קעיס

אויך נאָך דעם טראַנספּאָרט איז געוואַקסן דער אַנטאַגאַניזם צווישן די ייִדן און ״יודנראַט״. נישט קוקנדיק דערויף האָט דער ״יודנראַט״ געמוזט פּאַרטזעצן זיינע פונקציעס אין שטאָט, ווי אויך אָנקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט די לאַגער־מענטשן, באַזאָרגנדיק פּעקלעך צו דער צייט, אויף דעם זעלבן שטייגער, ווי פריער, האָפנדיק, אַז מיט דער צייט וועט ווידער געלונגען די מענטשן צו באַפרייען. עס האָט אָבער נישט געדויערט לאַנג און עס איז אָנגעקומען אַ נייע צרה און אין אַזאַ גרויסן פאַרנעם, אַז עס האָט כמעט פּאַראַליזירט די גאַנצע רעטונגס־אונטערנעמונג. די פרישע גזירה איז געווען די פּסח׳דיקע רעגיסטראַציע. עס דאַרף נישט פאַרגעסן ווערן, אַז די רעגיסטראַציע־פאַראָרדענונג איז געקומען ממש געציילטע טעג נאָך דער ליקווידאַציע פון די דאָרפס־ישובים אין אונדזער באַצירק. די ייִדן, וואָס האָבן פון דורות געוואוינט אין די דערפער, באַאַרבעט זייערע אייגענע פעלדער און האָבן געפירט אַ פּראָדוקטיוו דאָרפיש־לעבן, זענען אָן רחמנות אויסגעוואָרצלט געוואָרן פון זייערע היימען. מוזנדיק איבערלאָזן אַלץ,

זענען זיי פארטריבן געווארן אין די ארומיקע שטעטלעך. אויך סקאלע איז פארפלייצט געווארן פון צענדליקער יידישע דארפס־משפחות, און דער ״יודנראט״ האט זיי געמוזט פארזארגן מיט ארעמע וואוינונגען, אליין שטייענדיק אין סכנה פון א געטא־גזירה, וואס איז פארלאנגט געווארן פון אונדזערע אוקראינישע שכנים.

שוין די לעצטע עטלעכע טעג פון ערב פסח, ווען דער ״יודנראט״ האט געלאזט וויסן, אז דעם ערשטן טאג פסח מוזן אלע מענער, אין עלטער פון 14 יאר ביז 60, זיך צושטעלן צום ״ארבעטס־אמט״ אין בארשטשעוו כדי צו באקומען אן ארבעטס־אויסווייז, איז באפאלן א שרעק אלע יידן. מ׳האט ממש אין דער לופט געפילט, אז א נייע צרה רוקט זיך אן. יידן זענען ארומגעלאפן פארצווייפלטע נישט וויסנדיק, וואס עס איז בעסער, גיין אדער נישט. אייניקע, וואס האבן געהאט משפחה, אדער סתם פריינט צווישן יודנראט־מענטשן, זענען געלאפן צו זיי נאך הילף אדער אן עצה. אנדערע האבן אינגאנצן פארלוירן דאס פארטרויען צום ״יודנראט״. דער סוף איז געווען, אז ס׳איז געווארן א גרויסע נאכפראגע אויף צעטלען, ד.ה. באשטעטיקונגען אז דער באטרעפנדער איז באשעפטיקט אויף אן ארטיקן ארבעטס־פלאץ אין שטאט, און אז דער ארבעטס־געבער נויטיקט זיך אין אים. דער פרייז פון די צעטלען איז געשטיגן, באזונדערס ווען דער ארבעטס־געבער איז געווען א דייטשע ״דינסט־שטעלע״. די צעטל טראנזאקציע איז אנגעגאנגען דורכן ״יודנראט״ און אויסערן ״יודנראט״, ביז כמעט דער לעצטער מינוט. די יידן, וואס האבן זיך דאס נישט געקאנט לייסטן, האבן געהאנדלט ווי זיי האבן פארשטאנען. א טייל זענען אינגאנצן נישט געגאנגען, וויסנדיק, אז אויב די דייטשן רופן־ טויג נישט. אנדערע ווידער,האבן נישט געהייסן גיין די יונגע פון דער משפחה. נאר עטלעכע יידן שוין מיט ווייסלעכע בערד און פאות זענען געגאנגען, זייענדיק זיכער, אז וואס זאל שוין נישט זיין, זיי וועט מען נישט טשעפען. יידן פחדנים, אפילו יונגע, האבן זיך צוגעשטעלט.

קומענדיק קיין בארשטשעוו האט מען גלייך געזען, אז מען איז אריין אין א צרה, עס איז אבער געווען צו שפעט זיך צוריקצוציען. די שטאט איז אפגעשלאסן געווארן פון אלע זייטן דורך דייטשער און אוקראאינישער פאליציי, ווייל עס זיינען גלייכצייטיק גערופן געווארן אלע מענער אין זעלבן עלטער פונ׳ם גאנצן באצירק. וועמען עס איז נישט געלונגען אין דער לעצטער מינוט צו אנטלויפן, איז פון די רוצחים געכאפט געווארן און אונטער קלעפ פון קאלבעס געטריבן געווארן צום זאמל־פלאץ נעבן דער אמאליקער סטאראסטווא (באצירקס־אמט). אין דער פאניק, בהלה, איז א קליינער טייל פון די צוזאמענגעטריבענע געלונגען זיך צו באפרייען א דאנק גוטע ארבעטס־צעטלעך. די איבעריקע זענען געבראכט געווארן צום טאבאק־מאגאזין און דארט האט מען זיי פארשפארט ביז צום אוועקשיקן אין די לאגערן בארקי־וויעלקיע און סטופקי. אט אזוי האט אויסגעזען דער ערשטער פסח אונזערער אונטער דער דייטשער הערשאפט. דעם יום טוב פון פרייהייט האבן די בעסטיעס פארוואנדלט אין א פינצטערן טאג פון פארשקלאפונג. עס זענען אין דעם טאג פארשלעפט געווארן (חוץ א גרויסער צאל דארפישע יידן) פאלגנדיקע יידן פון סקאלע:

בנציון גערטלער, סטופקי (באפרייט אויגוסט 1942, אומגעקומען אין איוואנקאוו 1944)
לייביש גאטעספעלד, בארקי (באפרייט יוני 1942 פארשלעפט אין יאנאוווער לאגער, אומגעקומען אין לאסיאטש, 1944)
יעקב (יעקיל) ראפע, בארקי, דארט אומגעקומען.
יוסף שטערנשוס, בארקי, דארט דערשאסן.
אורי אשענדארף, בארקי (באפרייט אין סעפטעמבער 1942), אומגעקומען אין יאנאוווער לאגער
נחום עלקעס, בארקי (שפעטער לאצקי — דארט אומגעקומען)
הערש בלוטשטיין, בארקי (דערשאסן אין מאי 1942)
יצחק מאן, סטופקי (באפרייט אין יולי 1942, אומגעקומען אין סקאלער וואלד)
חנא פערל, בארקי (דארט אומגעקומען)
מנחם פרעשל, סטופקי (דארט אומגעקומען)
יהודה וואקס, בארקי (דארט אומגעקומען אין יוני 1942)
יעקב־בער טראסאוואוצקי, בארקי (אויסגעביטן דורכן זון אין יוני 1942 (אומגעקומען אין בעלזשעץ)
זיידע שיצער (אויסגעביטן אין סטופקי דורכן זון טאדרעס (טאני) אויגוסט 1942, אומגעקומען אין בארשטשעוו)
טאדריס (טאני) שיצער, אומגעקומען אין סטופקי
אברהם טראסאוואצקי, אין בארקי פון יוני 1942 (באפרייט אין סעפטעמבער, דערנאך אנטלאפן פון יאנאווער לאגער, היינט אין ניו־יארק)
אליהו יאלעס, בארקי (אוסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942, פארשיקט קיין בעלזשעץ)
מרדכי יאלעס, בארקי פון יולי 1942 (דארט באגאנגען זעלבסטמארד אין אקטאבער 1942)
הערש קאהוט, בארקי (דארט אומגעקומען)
ישראל וויזענטאל, בארקי (דארט אומגעקומען)
משה וויינפעלד, בארקי (באפרייט אין סעפטעמבער 1942, פארשיקט קיין בעלזשעץ)
אליעזר (זיוניע) וויינפעלד, בארקי (דארט געשטארבן אין סעפט. 1942
משה זאלצמאן, בארקי (אויסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942) געשטארבן אין ניו־יארק
מרדכי זאלצמאן, בארקי פון יולי 1942 (דארט אומגעקומען)
יוסף גאטעספעלד, בארקי (דארט אומגעקומען)
יוסף מאנדשיין, בארקי (דארט אומגעקומען)
נחום שענקערמאן, בארקי (דארט דערשאסן אין יוני 1942)
אברהם שווארצאפעל, צוויי מאל פארשיקט קיין בארקי (אנטלאפן 1943, אומגעקומען אין סקאלער וואלד)

בנציון שוסטערמאַן, באַרקי (דאָרט דערשאָסן געוואָרן אין יולי 1942)
מרדכי לייבאָוויטש, (קריוּוטש) באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
יעקב שניידער, באַרקי (אויסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942, פאַרשיקט קיין בעלזשעץ).
משה שניידער, באַרקי פון יולי 1942 (דאָרט אומגעקומען)
יהושע הערש באַסיק, באַרקי (באַפרייט אויגוסט 1942, אומגעקומען אין באַרשטשאָוו)
יוסף שמואל פייערשטיין, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
משה פייערשטיין (חנה'ס), סטופּקי (דאָרט דערשאָסן אין יולי 1942)
פישל געמיינערמאַן, באַרקי, אויסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942, געכאַפּט אין דער וואַלד־אַקציע און דערמאָרדעט)
חיים געמיינערמאַן, באַרקי פון יולי 1942 (אומגעקומען אין הלובאַ־טשעק)
עוזיאל שטאַק, באַרקי (באַפרייט אין סעפּטעמבער 1942, געכאַפּט ווידער אין באַרשטשעוו אין מאַי 1943 און דאָרט אומגעקומען).
יצחק פליט, באַרקי (אויסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942, געשטאָרבן אין באַרשטשעוו)
שמאי פליט, באַרקי פון יולי 1942 (דאָרט אומגעקומען)
פּרץ שעכטער, באַרקי (דאָרט דערשאָסן יוני 1942)
אפרים הינדעס, באַרקי (באַפרייט סעפּטעמבער 1942, אומגעקומען אין בעלזשעץ)
ישראל גאָלדשיין, געכאַפּט צוויי מאָל קיין באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
יצחק גאָלדשיין, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
שמעון ראָזענבלאַט (וואָלקאָוויץ), באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
אליהו ענגעלבאַך, באַרקי (דערשאָסן אין יוני 1942)
שלמה שטעקמאַן, באַרקי (דערשאָסן אין יוני 1942)
מרדכי רעכטער, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
יצחק פייערשטיין, געכאַפּט צוויי מאָל קיין באַרקי (אַנטלאָפן, אומגעקומען אין באַרשטשעוו)
לביש לאַנדמאַן, באַרקי (באַפרייט סעפּטעמבער 1942, פאַרשיקט קיין בעלזשעץ)
בערל מאַלאַמוד, באַרקי (דאָרט געשטאָרבן יוני 1942)
יוסף שניידער, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
משה ווייסבראָד, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
מלך רעכטער, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
ישראל מענדלאָוויטש, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
שלום דרעשער, סטופּקי (דאָרט אומגעקומען)
הערש קריגספעלד, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
מרדכי פליישמאַן, באַרקי (דאָרט אומגעקומען)
משה מעסינג, באַרקי (אויסגעביטן דורכן ברודער אין אויגוסט 1942,

פארשיקט אין יאנאווער לאגער)
יעקב מעסינג, בארקי, אויגוסט 1942 (דארט אומגעקומען)
אליהו אויגענבליק, בארקי (דערשאסן אין יוני 1942)
וואלף הערשער, בארקי (באפרייט אין אויגוסט 1942, פארשיקט אין יאנאווער לאגער און דארט אומגעקומען)
זיידע גאלדשיין, בארקי (דארט געשטארבן אין מאי 1942)
יהושע קליינמאן, בארקי (דארט אומגעקומען)
יעקב צייכנער, פארכאפט צוויי מאל קיין בארקי (דארט אומגעקומען)
פייוויש קאסירער, בארקי (אויסגעביטן אין אויגוסט 1942, דערשאסן אין סקאלע 8.10.1943)
שמשון לייבאוויטש, פארשיקט קיין בארקי און סטופקי (דארט אומגעקומען)
שלמה שינדלער, בארקי (אויסגעביטן דורכן זון אין יולי 1942, געשטארבן אין בארשטשעוו)
הערש שינדלער, בארקי פון יולי 1942 (דארט אומגעקומען)
בערל שיצער, בארקי, (דארט אומגעקומען)
יוסף וויזענטאל, בארקי (אויסגעביטן אין יולי 1942, דערשאסן בעת דער פורים אקציע אין בארשטשעוו)
מרדכי וויזענטאל, בארקי פון יולי 1942 (דארט אומגעקומען)
בנציון קריגספעלד, בארקי (דארט אומגעקומען)
שמשון ליינוואנדמאן, בארקי (דארט אומגעקומען)
שלמה קליין, בארקי (דארט אומגעקומען)
אברהם בילגאריי, (פון לאסיאטש) בארקי (דארט אומגעקומען)
סאלי בילגאריי (פון לאסיאטש) געכאפט אין בארשטשעוו.

עס איז שווער איבערצוגעבן, וואס עס האט זיך דעם טאג אפגעטאן אין בארשטשעוו, און נאך שווערער, וואס עס האט זיך געטאן אין סקאלע, ווען אין שפעטע נאכמיטאק־שעה׳ן האבן זיך אנגעהויבן באווייזן איינצלנע מענטשן, וועלכע עס איז געלונגען צו אנטלויפן. יעדער האט דערציילט עפעס אנדערש, פרויען זענען ארומגעלאפן וויינענדיקע, ווארטנדיק אויפן צוריקקער פון די אייגענע, אדער לכל הפחות אויף א צייכן, אז זיי איז געלונגען זיך צו ראטעווען. די פאניק האט אזוי אנגעהאלטן ביז אויף צומארגנס, ווען אלע אנטלאפענע זענען צוריקגעקומען און עס איז באקאנט געווארן דער גרויסער בראך. עס זענען געכאפט געווארן עלטערע מענטשן,קראנקע, און עס איז געווען אוממעגלעך אפילו איינעם צו באפרייען. זיי זענען אין די קומענדיקע פאר טעג אפגעשיקט געווארן קיין בארקי־וויעלקיע און סטופקי.

איך פאר צום באָרקי־לאגער

דער "יודנראט", נישט קאנענדיק גארנישט אויפטאן אויפן ארט, איז צוגעטרעטן צוזאמען מיט די משפחות פון די פארשיקטע גלייך צו פארזארגן זיי

מיט מלבושים און שפייז. דאס לעצטע איז אין יענער צייט געווען כמעט אוממעגלעך צו באקומען. טראץ דעם, איז געלונגען צוניפצושטעלן פיר גרויסע פורן מיט פעקלעך און מיט דעם טראנספארט בין איך דאס ערשטע מאל מיטגעפארן קיין בארקי־ווילקיע. מיין אויפגאבע איז געווען נישט בלויז צו באגלייטן די פעקלעך און צוריקקומען, נאר בלייבן דארט און זען, וואס עס קאן געטאן ווערן אויפ'ן פלאץ, גיבן יעדע מעגלעכע הילף, באזונדערס פאר די עלטערע און קראנקע, ווייל עס איז געווען קלאר, אז זיי וועלן צוזאמענברעכן די ערשטע. קומענדיק אהין שבת נאכמיטאג (ערשט א וואך זינט דער כאפעניש אין בארשטשעוו), האב איך דערזען אונדזערע מענטשן ארבעטנדיק אויף דעם שאסיי וואס פירט אין לאגער אריין. זיי זענען געשטאנען כמעט ביז די קני אין בלאטע. דעם ערשטן האב איך דערזען יודל וואקס, א האלב טויטן. אז איך האב אים געפרעגט, צי ער וויל עפעס האט ער אויפגעהויבן די אויסגעלאשענע אויגן, עפעס געמאכט מיט די ליפן ־ וואס האב איך נישט פארשטאנען ־ און ווען איך האב אים געגעבן א שטיקל ברויט, האט ער דאס א כאפ געטאן און געשלונגען, נישט רעכענענדיק זיך, אז דער פאר־ארבעטער קאן דאס באמערקן. איך אליין בין פארשטיינערט געווארן קוקנדיק אויף זייער מצב, אפגעבנדיק זיך א חשבון, אז מיר אין דער היים, לעבן דאך אין א "גן־עדן" און מיר שאצן דאס נישט אפ. מיט אזעלכע געדאנקען בין איך צוגעפארן צום לאגער, כדי דארט צו ווארטן ביז די מענטשן וועלן צוריקגעבראכט ווערן פון דער ארבעט און איך וועל קאנען פארטיילן די פעקלעך. אזוי שטייענדיק ביי דעם טויער און באקוקנדיק דעם עמק הבכא האב איך דערזען עוזיאל שטאק ארבעטנדיק ביים פלאסטערן דעם לאגער־הויף. דא מוז איך מיך ווידער אפשטעלן אויף עוזיאל'ן: א טאטע, וועמענס זון איז געווען דער ערשטער לאגער־קרבן, און איצט האט דער אכזריותדיקער גורל אים אליין, א ייד פון 49 יאר, געבראכט צום זעלבן פלאץ, וואו זיין זון האט טאג־טעגלעך געטראטן, אנשטויסנדיק זיך, אויף יעדן טריט, אויף פלעצער, וואס זאלן אים דערמאנען זיין גרויסן בראך. נאר דווקא ער האט זיך נישט איינגעבראכן. ווען ער איז צו מיר צוגעקומען, האט ער פאר זיך גארנישט געבעטן, גארנישט זיך געקלאגט. זיינע ערשטע ווערטער צו מיר זענען געווען: "טו עפעס פאר יעקב־בערן (מיינענדיק יעקב־בער טראכטענבערג). ער איז געפאלן פון די כוחות. איך האב אים נעבן זיך און טו אויך זיין ארבעט, כדי קיינער זאל נישט באמערקן זיין צושטאנד". עס איז געווען אמת, איך האב שפעטער צוגעזען, ווי ער ארבעט פאר צוויי, כדי אים צו פארשוינען.

איך האב זיך אריינגעצויגן צו א יידישער פאמיליע אין בארקי, מאיר לינטשיץ, דער איינציקער לעבן געבליבענער ייד דארט, ווייל בעת'ן אריינמארש פון די דייטשן אין 1941 האבן די דארטיקע אוקראינער דורכגעפירט א פאגראם אין אלע דערפער פון יענער געגנט, דערהרגעט בלויז די מענער און געלאזט לעבן די אלמנות און יתומים. ער, לינטשיץ, א ייד אין די דרייסיקער, האט געארבעט אין בארקער לאגער אלס אויפזעער אויף דעם זעלבן אופן ווי די דארטיקע אוקראינער. דורך אים האב איך אנגעבונדן די ערשטע קאנטאקטן מיטן לאגער, ווי אויך געשיקט און באקומען ידיעות וועגן אונדזערע מענטשן.

דורך אים (לינטשיצן), און דורך אנדערע, איז מיר געלונגען זיך צו באקענען מיט וועמען מ׳דארף, און אזוי ארום צו שטיין אין שטענדיקן קאנטאקט מיט אונדזערע מענטשן, כדי נישט געשטערט צו ווערן און ברענגען הילף א לאגער־ייד, אדער צו פארזארגן אים א גרינגערע ארבעט. דא איז אחוץ די דייטשן און די אוקראינער, נאך געווען א יידישע "אינסטאנץ". אין בארקי זענען געווען דריי יידן פון די ערשטע לאגערניקעס. איינער מארגוליעס, א רוסישער, א הויך אינטעליגענטער מענטש. קענענדיק פערפעקט דייטש האט ער אנגעפירט מיט דער לאגער־קאנצעלאריע. דער רוצח מינקוס ־דער לאגער פירער־ האט געהאט צו אים גרויס פארטרויען. ער, מארגוליעס, מיט א יידיש הארץ, האט א סך געהאלפן, און אן געלט. ער איז געווען דער איינציקער, וואס זייענדיק אין א בעסערער לאגע פון אנדערע, האט דאס נישט אויסגענוצט פאר פערזענלעכע אינטערעסן. די אנדערע צוויי, ראטמאן און ענגעלקרייז, ביידע פון לעמבערג, זענען שוין געווען גאנץ אנדערש, באזונדערס ענגעלקרייז. די איינצלנע, על־פי־נס לעבנגעבליבענע, געדענקען זיכער די גראבע שטעקנס, וואס האבן זיך געלאזט פילן אויף ארעמע יידישע פלייצעס. צום גליק האב איך ראטמאנען געקענט פון פאר דער מלחמה, און לגבי מיר איז ער געווען אין ארדענונג. איך בין געשטאנען מיטן סקאלער "יודנראט" אין א טעגלעכער טעלעפאנישער פארבינדונג. איך האב איבערגעגעבן זיי וועגן דעם מצב פון יעקב־בער טראסאוואוצקי. א וואך שפעטער איז געקומען זיין זון אברהם אים פארבייטן. דאס איז געווען דער ערשטער פאל פון פארבייטן איינעם פארן אנדערן. עס האט אויך געדראעט די סכנה אז ביים פארבייטן זאל דער לאגער־פירער פארהאלטן ביידע, דערפאר האט עס געדויערט לענגער, ביז איך בין געווען זיכער מיטן לאגער־פירערס באשלוס, און ערשט דעמאלט האב איך אים אויסגעביטן און יעקב־בערן אהיים געשיקט. ער האט נעבעך נישט געוואוסט, אז אינצווישן איז אין סקאלע דערשאסן געווארן זיין עלטסטער זון הערש.

יידן דערשאסן ביי אן אפטריט

נאך דעם ערשטן פאל פון פארבייטן, האב איך דאס מערערע מאל דורכגעפירט (זע די רשימה). דערביי זענען טויטפאלן און דערשיסונגען געווען מעשים בכל יום. פנים אל פנים האב איך דאס נאך נישט געהאט בייגעוואוינט, ביז יענעם שרעקלעכן בילד, וואס פארפאלגט מיך ביזן היינטיקן טאג:

אין א זוניקן נאכמיטאג, אנהויב מאי, בין איך געגאנגען אין בארקער לאגער אריין צוזאמען מיט מיין חבר הערש פענסטער פון אזיעראן צו זען זיך מיט מארגוליעס׳ן וועגן עפעס אן ענין. פארבייגייענדיק די דראטן, האבן מיר געזען, ווי אויף א גרינער לאגער־דעקע ווערט געטראגן נחמיה העכטענטאל, אן עלטערער בחור פון אזיעראן. ער איז קראנק געווען אויף א פוס, דערפאר האט מען אים געטראגן. עס זענען גלייכצייטיק געפירט געווארן הערש בלוטשטיין (קאפל׳ס) און יעקב פייערשטיין (אליעזר פייערשטיין׳ס זון) וואס האט געוואוינט אין אזיעראן. זיי זיינען געבראכט געווארן אויסער די דראטן צו דער "לאטרינע" ־ א גרויסער, טיפער גרוב פאר אפפאל, וואו מ׳האט אויך אריינגעווארפן טויטע יידן. נחמיה

העכטענטאל איז אנידערגעוואָרפן געוואָרן ביים ראנד פון גרוב, די אנדערע צוויי זענען אויך דארט אוועקגעשטעלט געוואָרן. אינצווישן האָבן זיך די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן נישט געאיילט מיטן דערשיסן. דאָס פּנים פון נחמיה׳ן א ליגנדיקן האָב איך נישט געזען. יענקעלע איז געשטאַנען א פאַרשטיינערטער און הערש קאָפּל׳ס, מיטן לאַנגן שוואַרצן אויבעררָאָק, אַרומגעבונדן מיט א שטריקל (אין דער הלבשה איז ער געכאַפּט געוואָרן אין באַרשטשעוו), האָט א רוהיקער אַרויסגענומען פון ערגעץ א סידור׳ל און קלאַפּנדיק זיך אין האַרצן אַריין געזאָגט ״על חטא״. און אָט האָבן אָפּגעהילכט ביקסן קנאַלן און אַלע דריי זענען אַריינגעפאַלן אין דער ״לאַטרינע״ (אָפּטריט) געפינענדיק דאָרט דעם קבר.

צי קאָנען מענטשן אין נאָרמאַלע צייטן משיג זיין אַזעלכע בעסטיאַלישע אַקטן? דאָרט אין דעם עמק הבכא איז דער טויט אין אַלע זיינע פאָרמען געווען א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. דער גרעסטער טייל איז געשטאָרבן פון הונגער און פון פּשוט פאַרלירן די כוחות פון שווערער אַרבעט. כדי אויפצוהאַלטן די מענטשן ביים געזונט איז אין דער ערשטער רייע געווען נויטיק שפּייז, און דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. ערשטנס, איז צו יענער צייט די לאַגע אויף דעם געביט געווען א זייער שלעכטע, אַפילו צווישן דער גויישער באַפעלקערונג. און אַז די פּעקלעך זענען שוין געווען פּאַרטיק, זענען ערשט געקומען שוועריקייטן מיטן צושטעלן; עס האָבן געפעלט פורן, (פון יידן האָט מען פערד שוין געהאַט צוגענומען) און דאַן צרות אויף די וועגן. עס איז אָבער געטאָן געוואָרן אַלץ מעגלעכס אַנצוהאַלטן דאָס כסדרדיקע צושטעלן פון שפּייז. איך האָב אַפילו א געוויסע צייט געלאָזט באַקן ברויט אין סקאַלאַט (דאָרט איז די לאַגע געווען א פּיל בעסערע). עס האָט א ביסל געהאָלפן, אָבער דער משחית איז אָנגעגאַנגען מיט זיין פאַרניכטונגס־פּלאַן, סיי אין דער היים, סיי אין לאַגער. אין לאַגער אָבער זענען די מעטאָדן געווען שרעקלעכע, יעדן טאָג קרבנות־ ווער געשטאָרבן, ווער געפאַלן ביי דער אַרבעט, און ווער, זוכנדיק זיך אָפּצורוען א טאָג־צוויי אין לאַגער קראַנקענהויז, און איז געכאַפּט געוואָרן ביי אַן ״אויסריינּיקונג״ פונם קראַנקנהויז און דערשאָסן געוואָרן. אָט וועגן אַזאַ קראַנקענהויז ״ריינּיקונג״, וואָס האָט צווישן אַנדערע געקאָסט פינף סקאַלער קרבנות, וועל איך דאָ איבערגעבן:

דעם 5־טן יוני 1942 איז דורכגעפירט געוואָרן אַן אינספּעקציע אין לאַגער. די מחבלים האָבן געזוכט קראַנקע און בכלל שוואַכע און אַרבעטס־אומפייאיקע. אַזעלכע זענען אַרויסגענומען געוואָרן אויסערן לאַגער און זענען באַלד דערשאָסן געוואָרן. די רוצחים האָבן דעמאָלט געהאַט צוזאַמענגעשלעפּט א היפּשע צאָל יידן, צווישן זיי פינף פון אונדזער שטאָט סקאַלע:

אליהו אויגענבליק פון גושטין
נחום שענקערמאַן
אליהו ענגעלבאַך (שלמה פּרץ׳ס)
שלמה שטעקמאַן
פּרץ שעכטער

דעם זעלבן אינדערפרי זענען זיי אַלע ״ליקווידירט״ געוואָרן.

דער אפגעשניטענער קאפ אין א זאק

צומארגנס אינדערפרי ארום 6, איז צו מיר געקומען לייבעלע בראנדעס פון קאראליוועקע, א פאר־ארבעטער, א זייער לייטישער יונגערמאן. א דערשראקענער, האט ער מיר איבערגעגעבן, אז דער רוצח מינקוס ימ״ש, איז ביים אפעל ארומגעלאפן א בייזער און איצט איז ער ,לייבעלע געשיקט געווארן מיך גלייך מיטצוברענגען אין לאגער. ער האט אזוי פאר זיך א זאג געטאן: ״אפשר האב איך אייך נישט געטראפן אין דער היים״. דאס איז געווען אן אנצוהערעניש, אז אפשר דארף איך אנטלויפן. איך בין אבער מיט א קלאפנדיק הארץ מיטגעגאנגען, זייענדיק זיכער, אז עפעס א פרישע צרה רוקט זיך אן. קומענדיק אין לאגער און צוגייענדיק נאענט צו מינקוסן, האב איך גלייך באמערקט, אז ער ברענט מיט רציחה. דערזעענדיק מיך האט ער א רעווע געטאן: ״מארגוליעס״. ווען דער לעצטער האט זיך געשטעלט פאר אים, האט דער רשע ווידער ארויסגעלאזט א באפעל: ״צייג אים!״ מארגוליעס איז אוועק און געבראכט עפעס א זאק און אים אויסגעליידיקט ביי מיינע פיס. איך האב דערזען א מענטשן קאפ, א פריש אפגעשניטענעם פון א קערפער. דאן האט ער א געשריי געטאן צו מיר: ״הויב אויף דעם קאפ פון דער ערד, באטראכט אים גוט און זאג מיר, ווער דאס איז״. איך האב אויפגעהויבן דעם קאפ, און כאָטש דאס פנים איז געווען פארענדערט האב איך געזען אז דאס איז דער קאפ פון דעם מיט א טאג־פריער דערשאסענעם אליהו ענגעלבאך. איך האב אים דאס געזאגט. ער האט נאך עפעס געזאגט מארגוליעסן און גלייך אוועקגעריטן. פארבלייבנדיק מיט מארגוליעסן אליין, האט ער מיר איבערגעגעבן, וואס עס האט פאסירט. נאך דעם דערשיסן איז עמיצער, ווער ס׳האט געוואוסט, אז אליהו ענגעלבאך האט געהאט גאלדענע ציין, ארויס ביינאכט צום גרוב, געפונען דעם קערפער, אפגעשניטן דעם קאפ,כדי עס זאל זיין גרינג אים אוועקצוטראגן, און מיט עפעס א שווערן קעגנשטאנד אויסגעהאקט די ציין. דער קאפ איז אינדערפרי געפונען געווארן אין לאגער. עס האט געקאסט גענוג, ביז ס׳איז געלונגען דעם שענדלעכן ענין צו פארווישן און פארמיידן אן אויספארשונג.

אין לאגער סטופקי, וואס האט זיך גערעכנט פאר דעם גרינגערן פון די צוויי, איז די לאגע מער־ווייניקער געווען די זעלבע. אפשר א ביסל ווייניקער דערשיסונגען און דער לאגער פירער־ פאול סיללער, אן עסטרייכער, איז אפשר געווען א ביסל א קלענערער מערדער.

עס איז אפשר כדאי צו געבן אן ענטפער די אלע, וואס זענען דארט נישט געווען, אויף זייערע פראגעס: ״הלמאי זענען די לאגער־מענטשן נישט אנטלאפן?״ זייענדיק אין א טאג־טעגלעכער פארבינדונג מיט לאגער־מענטשן, און קענענדיק זייער דעמאלטדיקע מענטאליטעט, קאן איך מיט זיכערקייט זאגן, אז די לאגערניקעס פון 1942 האבן אלע (אחוץ געציילטע יחידים) אפילו נישט געקלערט פון אנטלויפן, ווייל זיי האבן מיט זייער טאט נישט געוואלט ברענגען קיין אומגליק אויף די איבעריקע אחים לצרה און הויפטזעכלעך אויף זייערע משפחות אין דער היים. פארקערט, די לאגער־יידן זענען געווען שטארק אין כעס אויף די אנטלויפערס, ווייל אין יעדן פאל ווען איינער איז אנטלאפן, פלעגן באשטראפט ווערן די געבליבענע, מיינסטנס שוואכערע און קראנקע.

איך וועל דא ברענגען א פאראיינצלטן פאַל, און איך בין זיכער, אַז די וואָס זענען אין יענער צייט געווען אין לאַגער, וועלן דאָס באַשטעטיקן: מיט'ן ערשטן טראַנספּאָרט פון אונזער געגנט קיין באַרקי, איז אויך געבראַכט געוואָרן פון טשאַרטקאָוו הערש לינדמאַן (חיים בעקערס זון), א געוועזענער סקאַלער. אַפּזייענדיק א געוויסע צייט אין לאַגער, איז ער נעלם געוואָרן. אויפן אַנדערן טאָג זענען אַלס שטראָף דערשאָסן געוואָרן צען יידן, דאַרונטער לייבעלע בלוטשטיין (לאה פון דער מילכ'ס זון). דערנאָך איז דער טשאַרטקאָווער "יודנראַט" אויפגעפאָדערט געוואָרן אים (הערשן) צוצושטעלן אָדער אַן אַנדערן. אויב נישט, וועלן זיי טראָגן די קאָנסעקווענצן. מיטן ווייטערדיקן שפּייז־טראַנספּאָרט איז געבראַכט געוואָרן דער פאָטער, חיים לינדמאַן. זיינע ליידן דאָרט זענען נישט צו באַשרייבן. אַליין שוין נישט קיין יונגערמאַן, האָט ער אַחוץ שווערער אַרבעט, אויך געליטן אין לאַגער פון די אייגענע פאַר די 10 קרבנות, וואָס זיין זון האָט גורם געווען. ער האָט אויך געליטן הונגער מער פון אַנדערע. איינמאָל ווען איך בין געקומען צו דער באַן־בריק אין באַרקי, וואו א טייל פון אונדזערע מענטשן האָבן געאַרבעט, און ווען חיים לינדמאַן האָט מיך דערזען, איז ער צוגעקומען און א וויינענדיקער צו מיר אַזוי געזאָגט: "גענוג וואָס ביי מיינע יאָרן דאַרף איך אַזוי שווער אַרבעטן, לייד איך נאָך מער פון אַנדערע. איך ווייס וואָס מיין זון האָט געטאָן, עס איז דאָך אָבער נישט מיין שולד, און איצט האָב איך צו דיר א בקשה: כאָטש איך וואוין לעצטנס אין טשאַרטקאָוו, בין איך אָבער פאַרט א סקאַלער, פאַרזאָרג מיך מיט ברויט, ווייל דאָס ווייניקע וואָס דער "יודנראַט" שיקט מיר, גיט מען מיר נישט און אויף די לאַגער־קעסט אַליין קאָן איך נישט אויסהאַלטן". זינט דאַן פלעג איך אים רעגלמעסיק געבן ברויט און וואָס איך האָב געהאַט.

א קורצע צייט שפּעטער, ווען איך בין איינמאָל אין מיטן טאָג צוריקגעקומען פון לאַגער צו די לינטשיצע'ס (דאָרט האָב איך געוואוינט), האָב איך געטראָפן דאָרט הערש לינדמאַן, וואַרטנדיק אויף מיר. ווען איך האָב אים אויפמערקזאַם געמאַכט אויף דער סכנה צו זיין דאָ, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט חרטה אויף זיין שריט, וואָס האָט געקאָסט צען קרבנות, און ער וויל אויך אַרויסראַטעווען זיין פאָטער, וואָס ליידט דורך אים. ער וויל פאַרבייטן דעם פאָטער, נאָר ער האָט מורא, אַז דער טשאַרטקאָווער "יודנראַט" וועט אים איבערגעבן צו דער "מאַכט" אַפּיציעל; איז אים וועט מען הענגען און דעם פאָטער וועט מען נישט באַפרייען. מיר, דאַקעגן, וויל ער זיך יאָ איבערגעבן און אַז איך זאָל אַלץ דערליידיקן. איך האָב צוערשט זיך נישט געוואָלט אַריינמישן, נישט זייענדיק זיכער מיט אים. איך האָב אים געהייסן וואַרטן און דעם אַנדערן טאָג האָב איך גערעדט מיטן פאָטער און אים אַלץ דערציילט. ער (דער פאָטער) איז געווען קעגן, ווייל ער האָט געקענט די סיטואַציע. איך האָב דאַן גערעדט מיט עטלעכע לאַגער־יידן, טשאַרטקאָווער און אַנדערע, וועגן דעם ענין און אַלע האָבן מיך געוואָרנט דאָס נישט צו טאָן, ווייל אויב ער וועט זיך באַווייזן, וועלן זיי גלייך אים איבערגעבן צו די דייטשן, כדי ער זאָל מער קיין מענטשן נישט פאַראומגליקלעכן. איך וויל נאָך באַטאָנען, אַז אַזוי האָבן גערעדט שטילע, אָרנטלעכע מענטשן, וואָס איך האָב געקענט פון פאַר דער מלחמה. איינער פון זיי, א פאַראַרבייטער, האָט מיר געזאָגט:

"איר ווייסט, איך האב די מעגלעכקייט כמעט יעדן טאג צו אנטלויפן, איך טו דאס נישט, כדי אנדערע, ווי אויך מיין משפחה, זאלן נישט ליידן. מישט אייך נישט", און אזוי איז דאס געבליבן. איך האב הערשן אלץ דערציילט און אים געהאלפן צו פארלאזן בארקי.

ס'איז אויך געווען אן ענלעכער פאל מיט משה פעדער פון טלוסטע. איינמאל האט געטראפן אזא מעשה: א פאטער מיט א זון, דארפס־יידן, וואס זענען פארוואגלט געווארן קיין סקאלע און זענען דארט געכאפט געווארן בעת דער רעגיסטראציע, זענען אנטלאפן פון סטופקי־לאגער, נאר עס איז געווען א נס, וואס זייענדיק בעת מעשה אויפ'ן פלאץ, איז מיר געלונגען צו פארמיידן אן אומגליק פון דערשיסונגען, ווי אויך פון שיקן ערזאץ פאר די צוויי. און זיי, פאטער און זון, האבן איבערגעלעבט די מלחמה.

אין חודש מאי 1942, נאך איידער מען האט זיך צוגעוואוינט צו די צרות פון דער רעגיסטראציע און צו די פראבלעמען, וואס זענען אויפגעקומען, זענען געקומען צוויי פרישע קלעפ. דער ערשטער, וואס האט אפילו דעם "יודנראט" איבעראשט, איז פארגעקומען אויף פאלגנדיקן אופן: דער קאמיסאריאט פון סקאלער צאל־גרעניץ־שוץ מיט דעם רשע הערא ימ"ש האט געלאזט וויסן דעם "יודנראט", אז אין א געוויסן טאג זאלן זיך צושטעלן אלע באאמטע פון „יודנראט", "ארדנונגסדינער" און אלע באשעפטיקטע אין אנדערע צווייגן, וואס אונטערליגן דעם "יודנראט", בכדי די דייטשן זאלן וויסן, ווער עס איז באשעפטיקט און ווער נישט. צו דער אנגעגעבענער צייט האבן זיך אלע צוגעשטעלט. דער רוצח הערא האט גענומען איבערקלייבן די מענטשן און א געוויסע צאל האט ער פארהאלטן. עס האבן נישט געהאלפן קיין אינטערווענצן, ער האט די פארהאלטענע אפגעשיקט קיין טשארטקאוו אין תפיסה. ער האט אויך נאכגעשאסן און פארוואונדעט חיים יאגעט הי"ד, א יודנראט־מיטגליד. די מענטשן זענען אין טשארטקאוו געפייניקט געווארן א צוויי וואכן און ערשט נאך שתדלנות ביים קרייז „יודנראט" איז פאר א היפשן פרייז געלונגען די צוויי יודנראטס־מיטגלידער מאיר זוסיא טאבאק הי"ד, און יבדל לחיים אברהמצי בילגאָריי, וואס זענען נישט אפגעטראטן פון טשארטקאוו, אויסצוקויפן א טייל פארכאפטע. די איבעריקע זענען פארשיקט געווארן קיין קאמיאנקא, אדער ראמאנאווע סיעלא, א זייער ביטערער לאגער מיט א יידישן "מושל", ישראל'יק פון בערעזשאן, א סאדיסט. טאמער איז ווייניק געווען צוויי לאגערן איז צוגעקומען א דריטער, צו וועלכן עס זענען געבראכט געווארן די פאלגנדיקע מענטשן:

מענדל (זיאניע) קלינגער, (אויסגעקויפט אין אויגוסט 1942, אומגעקומען אין דער וואלד־אקציע)
בערל (בובי) בוגא (דארט אומגעקומען אין לאגער)
העניך וואקס, (אנטלאפן זומער 1943, אומגעקומען אין וואלד)
העניך גילעס, (אומגעקומען אין לאגער)
מוניע זאמער, (אומגעקומען אין לאגער)
שמואל וויינשטיין, (אומגעקומען אין סקאלער וואלד)
שאול וויינשטיין, (אומגעקומען אין לאגער)

כמעט אין דער זעלבער צייט איז פארגעקומען א כאפונג און די געכאפטע זענען פארשיקט געווארן קיין בארקי און סטופקי. דא זענען זייערע נעמען:

אברהם גאלדשיין, (געכאפט צוויי מאל אין לאגער: בארקי און סטופקי, און דארט אומגעקומען)
יעקב שניידערמאן, סטופקי, (דארט אומגעקומען)
שואל מוידלאוויטש, סטופקי (דארט אומגעקומען)
אברהם שווארצאפל, געכאפט צוויי מאל קיין בארקי, אנטלאפן אין 1943 (אומגעקומען אין וואלד בונקער 1944)
פישל פיש, סטופקי (אויסגעקויפט 1942, געשטארבן אין ניו־יארק)
מענדל שווארצבאך, סטופקי (דארט אומגעקומען)
שלום גאלדשיין, בארקי (דארט אומגעקומען)
ישעיה שטיינער (צוויי מאל געכאפט קיין בארקי, דארט אומגעקומען)
יהודה שטיינער, בארקי (דארט אומגעקומען)
אליעזר שטיינער, בארקי (דארט אומגעקומען)
ישראל פעקער, סטופקי (אויסגעקויפט אין סעפטעמבער 1942, היינט אין ישראל)
יעקב פליישמאן, סטופקי (דארט אומגעקומען)
ישראל דרעשער, בארקי (אנטלאפן 1943, אומגעקומען שפעטער)
משה יאוויץ, סטופקי (דארט אומגעקומען)
לייב גאטליב, סטופקי (דארט אומגעקומען)

אויף אזא אופן האבן זיך געצויגן די טעג און וואכן אין אט די לאגערן, אין וועלכע הונגער־טויט, דערשיסונגען און אנדערע מיתות משונות זענען געווען מעשים בכל יום. נעמענדיק אין באטראכט, אז אונדזערע סקאלער מענטשן זענען געווען בלויז א קליינער טייל צווישן די טויזנטער יידן וואס זענען דארט אומגעקומען, וועט אפשר מעגליך זיין זיך צו שאפן א בילד וועגן דעם, וואס עס איז באמת פארגעקומען אין דעם עמק הבכא, דעם טרערן־טאל, פון גאנצן ראיאן און פון די מוראדיקע באדינגונגען, וואס האבן דארט געהערשט. און כאטש דער מצב אינדערהיים, אין סקאלע, איז נישט געווען קיין סך בעסער, דאך איז וואך־וועכנטליך געגאנגען הילף פון דערהיים, אין פארם פון עסנווארג, מלבושים און געלט, פאר די לאגער־מענטשן. אויף דעם אופן איז געלונגען א געוויסע צאל אויסצוקויפן, אנדערע צו פארבייטן.

די ארבעט וואלט ווייטער אנגעגאנגען ארויסצורייסן מענטשן פון די חיה׳שע לאפעס, אבער דער דייטשער משחית, דער פארטיליקער, איז צוגעטראטן דורכצופירן גרויסע פארניכטונגס־אקציעס אין די שטעט. ערשטנס, כדי צו פארטיליקן יידן אין גרויסע מאסן, צווייטנס צו ליקווידירן יעדע הילפס־ארבעט פאר די לאגער־מענטשן דורך אומברענגען זייערע משפחות, און דערביי אויך צו פאראליזירן יעדע ארגאניזירטע הילף מצד דעם „יודנראט“ און צו לאזן די אומגליקלעכע צו זייער אייגענעם גורל.

אין די ערשטע טעג סוכות 1942 איז ביי אונז אין סקאלע דורכגעפירט געוואָרן די גרויסע "אַקציע" מיט דעם טרויעריקן סך הכל: 695 (זעקס הונדערט פינף און ניינציק) פאַרכאַפּטע מענער, פרויען קינדער און זקנים. די ייִנגערע, נאָך־אַרבעטס־פֿייִקע, זענען אויסגעקליבן און פאַרשיקט געוואָרן אין יאַנאָווער לאַגער. די איבריקע זענען גלייך געשיקט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן פון בעלזשעץ. 33 דערשאָסענע זענען געבליבן אויפ'ן אָרט.

עטלעכע טעג שפּעטער איז פאָרגעקומען די ליקווידאַציע פון סקאַלער יידישן ישוב און די דעפּאָרטאַציע פון די איבערגעבליבענע קיין באָרשטשעוו, צו בהדרגהדיקער פאַרניכטונג.

עס איז נאָר א ווייטיק, וואָס די גרעסטע צאָל פון די על־פּי־נס אַרויסגעראַטעוועטע פון די מערדערישע הענט אין די לאַגערן, זענען אומגעקומען שפּעטער מיט פאַרשיידענע מיתות משונות. עס האָבן נאָר איבערגעלעבט די פאָלגענדיקע:

שלום גרינבערג (היינט אין ניו־יאָרק)
אברהם טראַסאָוואָוצקי (היינט אין ניו־יאָרק)
משה זאַלצמען (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק)
פישל פיש (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק)
ישראל פּעקער (היינט אין ישראל)
ישראל פליישמאַן (היינט אין ניו־יאָרק)
בנימין קאַסירער (היינט אין ישראל)

מאקס מערמעלשטיין
(שלמה ווײדענפעלד׳ס זון)

זכרונות פון וואלד

. . . גאט האט דיר מיט מילדער האנט
געשענקט א צווילינג:
א שחיטה מיט א פרילינג;
דער גארטן האט געבליט, די זון געלויכטן -
און דער שוחט האט געשוחטן . . .

— ח.נ. ביאליק, ׳שחיטה שטאט׳

אזוי ליגט מיר איינגעקריצט אין זכרון דער פרילינג פון 1943. ווען איך בין דעם צווייטן טאג פסח אינדערפרי, נאך דער ׳אקציע׳, ארויסגעקראכן פון דעם פינצטערן און פייכטן בונקער אין בארשטשעווער געטא, האט א ליכטיקע זון פארבלענדעט מיר די אויגן. ווען כ׳בין צוגעגאנגען צום פענסטער, פארזיכטיק פארבויגן דעם פארהאנג און ארויסגעקוקט אין גאס, האב איך דערזען א גרויסן ״סקאַרבאַווע״ וואגן געשלעפט פון צוויי פערד. אויפן וואגן זענען געלעגן אנגעווארפן, איינער אויפן צווייטן, טויטע קערפערס מיט פארגליווערטע הענט און פיס, וואס האבן ארויסגעשטעקט פון אלע זייטן, פארבלוטיקטע אברים און קליידער, מוראדיק פארקרימטע פנימער מיט אויסגעגלאצטע, אויסגעלאשענע אויגן. די פערד האבן לאנגזאם געצויגן די שוידערלעכע משא און דער וואגן האט איבערגעלאזט הינטער זיך אויפן באדן א שמאלע, רויטע סטעזשקע בלוט.

די גאסן פון באַרשטשעווער געטא זענען כמעט געווען ליידיק. נאר פון צייט צו צייט האבן זיך באוויזן גרופעס גויים מיט צעשטראלטע פנימער, וואס האבן געשלעפט פעק מיט גערויבעטע יידישן האב און גוטס.

מיט א פארקלעמט הארץ האב איך ארויסגעקוקט דורך אן אויסגעהאקטער שויב און א מילד ווינטל האט צוגעטראגן צו מיר דעם פרישן ריח פון פרילינג און פון אויפוואכנדיקער נאטור. אזוי האט אויסגעזען דער אנהויב פון סוף אין בארשטשעווער געטא. כ׳האב נאר נישט געקאנט פארשטיין, פארוואס דער הימל איז געווען אזוי בלוי און פארוואס די זון האט געשיינט אזוי ליכטיק און פארוואס א מבול פון פייער און פינצטערניש האט נישט באדעקט אט די מיאוס׳ע, עקלדיקע וועלט.

נאך דער פסח־אקציע אין בארשטשעווער געטא זענען צערונען געווארן אלע אונזערע האפענונגען און אילוזיעס וועגן א מעגלעכער אויסלייזונג דורך די זיגרייכע רויטע ארמייען. נישט געקוקט אויף דער גרויסער דייטשער מפלה הינטער סטאלינגראד, איז דער פראנט נאך געווען זייער ווייט פון אונדז און דער

שונא האט זיך דערווייל געמומען אונדז סיסטעמאטיש צו פארניכטן. יעדער איינער פון אונדז נאך לעבן־געבליבענע האט געוואוסט, אז ער איז פאראורטיילט צום טויט און אז ס׳איז נאר א פראגע פון טעג, וואכן, אדער אפשר חדשים, ביז די ריי וועט קומען אויף יעדן איינעם פון אונדז. נאר מיט חיה׳שן לעבנס־אינסטינקט האט יעדער איינער אין פארצווייפלונג געזוכט א וועג זיך צו ראטעווען, אויף צו באהאלטן זיך און אויסמיידן דעם אומברחמנותדיקן גורל. אין געטא גופא איז נישט געווען מער קיין מעגלעכקייט זיך צו ראטעווען. יעדער איינער האט געהאט א באהעלטעניש אדער א בונקער, אבער ווי די פסח־אקציע האט באוויזן, האט מען אין זיי א זיכערע און דויערהאפטע שוץ נישט געפונען. בונקערס און באהעלטענישן זענען מאסנווייז אנטדעקט און אויסגעגעבן געווארן. די לעבן־געבליבענע סקאלער שרידים אין בארשטשעווער געטא, האבן נאך דער פסח־אקציע גענומען זוכן וועגן צו ראטעווען זיך מחוץ פון געטא. כאטש די יידן איז פארבאטן געווארן צו פארלאזן דאס בארשטשעווער געטא אונטער טויט־שטראף, האבן סקאלער יידן פארט איינצלווייז און אין קליינע משפחה־גרופעס אנגעהויבן אנטלויפן פון דארט. . . . וואוהין איז מען געלאפן? ־ פארשטייט זיך, קיין סקאלע. דארט האבן א טייל געהאפט צו קאנען באהאלטן זיך ביי היימישע פויערים, אבער לכתחילה האבן זיך די מערסטע ארייגעצויגן, בגניבה, אין אייגענע, פארלאזענע, ליידיקע הייזער און געפונען צייטווייליקע שוץ אויף בוידעמער און אין קעלערס.

ערב שבועות 1943, קנאפע 6 וואכן נאך דער פסח־אקציע, האב איך אויך באשלאסן זיך ארויסצוגנבענען פון בארשטשעווער געטא, מיטן ציל זיך צוצושלאגן קיין סקאלע און צוריקשיקן פון דארטן קיין בארשטשעוו א באקאנטן פויער, ער זאל ארויסשמוגלען פון געטא מיין דעמאלט־קראנקן פאטער און אים אויך צוריקברענגען קיין סקאלע. אויפן מארק אין בארשטשעוו האב איך א געוויסן טאג געטראפן א פויער פון גושטין, וואס האט פאר א סומע געלד מסכים געווען ארויסצושמוגלען מיך פון געטא און מיט זיין פערד און וואגן, מיך צו ברענגען קיין סקאלע. מיין פאטער האט מיך באגלייט ביז צום מארק פלאץ, וואו דער פויער האט געווארט אויף מיר. מיר האבן צוזאמען נערוועז געשפאנט דורך די געטא־גאסן און ביידע געשוויגן. כ׳האב געזען טרערן אין מיין פאטערס אויגן און פארצווייפלונג. נאך מיין מוטער׳ס פטירה מיט דריי חדשים פריער, נאך אונדזער ביידנס טיפוס־קראנקהייט און די איבערלעבונגען פון די לעצטע עטלעכע וואכן זינט דער פסח אקציע, איז ער געווען אינגאנצן צובראכן. פון מיין ברודער שיקע׳ס גורל האבן מיר דעמאלט אויך גארנישט געוואוסט; און איצט איז מיין פאטער געשטאנען פארן צושיידן זיך אויך מיט מיר, זיין צווייטן און איינציקן זון. כ׳האב אנגעהויבן חרטה האבן אויף מיין באשלוס און א דערשלאגענער געפרעגט: ״וואס זאגסטו טאטע? זאל איך גיין צי ניין?״ ער האט א ווײַלע געקוקט אויף מיר מיט זיינע טרויעריקע בלויע אויגן און געענטפערט: ״טו, מיין קינד, וואס דיין הארץ הייסט דיר״. מיין הארץ האט מיר געזאגט, אז די איינציקע האפענונג צו ראטעווען זיך און אויך מיין פאטער איז אויסערן געטא.

מיר האבן זיך ארומגענומען און צעקושט און איך בין ארויפגעשפרונגען אויפן פויערישן וואגן. די פערד האבן א צי געטאן דעם וואגן

און מינוטן שפעטער, ווען איך האב אויסגעדרייט מיין קאפ אויף צוריק, האב איך נאך אלץ געזען מיין פאטער ווי ער באגלייט מיך פונדערווייטנס מיט זיין טרויערדיקן בליק. מער האב איך אים שוין נישט געזען. צומארגנס, ווען דער סקאלער פויער, וועמען איך האב געשיקט ארויסצושמוגלען מיין פאטער פון געטא, איז אנגעקומען קיין בארשטשעוו, איז דאס געטא שוין געווען ארומגערינגלט פון דייטשע און אוקראינישע רוצחים און די אזוי גערופענע "שבועות אקציע" איז שוין געווען אין פולן גאנג. דאס איז געווען צווי טעג אין חודש סיון תש"ג. פון יענעם טאג און אין משך פון א גאנצער וואך זענען אויפ'ן בארשטשעווער בית עולם אויפגעזאמלט און דערשאסן געווארן הונדערטער און טויזנטער יידן פון סקאלע, בארשטשעוו, מילניצע, אזיעראן, קאראליווקע און פון ארומיקע דערפער. די "אקציע" האט אנגעהאלטן איבער א וואך צייט מיט קורצע הפסקות פון עטלעכע שעה יעדן טאג. בעת איינער פון די הפסקות האב איך צוזאמען מיט מיין קוזין, נחמיה שטאק (וואס איז דאמלט אויך אנטלאפן פון בארשטשעוו קיין סקאלע צוזאמען מיט זיין שוועסטער מלכה) זיך צוריק אריינגעשמוגלט אין בארשטשעווער געטא. מיר האבן זיך עפעס נישט געקאנט גלויבן, אז אונדזערע באליבטע עלטערן או שוועסטער (מיין פאטער ר' שלמה ווײדענפעלד, זיין מוטער איטע שטאק און צוויי שוועסטער שרה און רישע) וועמען מיר האבן ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק איבערגעלאזט אין געטא, זענען שוין מער נישטא. דער ליידיקער און אפענער בונקער, אין וועלכן זיי האבן זיך געפרואווט אויסבאהאלטן פאר די גרויזאמע מערדער, די אויסגערויבטע שטיבער, באדעקט מיט עיפוש און פעדערן פון בעטגעוואנט, האבן באשטעטיקט אונדזער גרויס אומגליק. צעבראכענע און רעזיגנירטע פון לעבן זענען מיר ביידע צוריקגעפארן קיין סקאלע און נאר דורך א נס האט מען אונדז דעמאלט אונטערוועגס נישט געכאפט און דערשאסן.

א צייט לאנג האבן מיר זיך שפעטער ארומגעוואלגערט אין סקאלע, נאקעטע, הונגעריקע און דערשלאגענע, זוכנדיק א דאך איבערן קאפ און א פלאץ צו באהאלטן זיך אין די ליידיקע שטיבער און פוסטע בוידעמער און קעלערס פון אונדזערע אמאליקע היימען. געטראפן האבן מיר אבער דארט נאר געציילטע אנדערע אבלים ווי מיר. דער הונגער און פחד האבן אונדז געטריבן פון חורבה צו חורבה און פון בוידעם צו בוידעם. אויף דעם זעלבן הארטן און קאלטן באדן וואו מיר האבן איבערגענעכטיקט, האבן מיר מורא געהאט צו בלייבן בייטאג, און צו דעם זעלבן היימישן פויער, וואס האט אונדז איין נאכט געשענקט א ביסן ברויט, זענען מיר שוין די צווייטע נאכט מער נישט געגאנגען, טאמער וועט א שכן, אדער אפילו ער אליין, אונטערשיקן אויף אונדז די מערדער. ממש הפקר זענען געווען אונדזערע לעבנס, אז נישט איינמאל פלעגן מיר זיצן אין אונדזערע באהעלטענישן און אין הארצן מקנא זיין די היימישע שטוב־חיות, די הינט, די קעץ און די פויגל, וואס פלעגן זיך, אומפארפאלגטע, ארומדרייען אין דער ליכטיקער שיין פון טאג.

דער בלוט־דורשטיקער שונא האט אבער נישט גערוט. וויבאלד ער האט זיך דערוואוסט, אז לעבנגעבליבענע יידן באהאלטן זיך אויס אויף בוידעמער און אין קעלערס, האט ער זיך באלד גענומען אונדז נאכיאגן, נאכשפירן און

אויסשיסן. די טריט פון באשטיוולטע אוקראינישע פאליציאנטן וואס זוכן יידן, האבן בייטאג און ביינאכט אפגעהילכט אין דער קברים שטילקייט פון די סקאלער גאסן, אנזאגנדיק די דערנענטערונג פון סוף. יעדער ביקסן־קנאל, וואס האט אפגעהילכט אין דער שטילקייט, האט אונדז אנגעזאגט, אז נאך א יידיש לעבן איז אויסגעלאשן געווארן און אז דער זעלבער גורל דערווארט אויך אונדז א מינוט, א שעה, אדער א טאג שפעטער. געטריבן פון בלינדן לעבנס־אינסטינקט און פחד, האבן מיר אין מיטן פון אן אויסגעשטערנטער זומער נאכט, סוף יוני 1943, באשלאסן צו פארלאזן די סקאלער חורבות און צו אנטלויפן אין וואלד אריין ביים ראנד פון דער שטאט. וואס צו דערווארטן אין וואלד, האבן מיר נישט געוואוסט. וואו און וויאזוי מיר וועלן דארט קאנען זיך אויסבאהאלטן און עקזיסטירן, האבן מיר זיך אפילו נישט פארגעשטעלט. נאר דער בלינדער לעבנס־אינסטינקט האט אונדז אונטערגעזאגט יענע נאכט, אז די גרויסע און ברייטע שטחים פון געדיכט־באצווייגטעביימער פון וואלד וועלן אונדז אפשר באשיצן קעגן די מענטשן־חיות וואס פארפאלגן אונדז.

א קליין הייפעלע דערשלאגענע יתומים זענען מיר געווען. איינצלנע שרידים פון פארטיליקטע משפחות: איך דער יינגסטער - 17 יאר אלט; מיינע שוועסטער־קינדער נחמיה שטאק - 20 יאר אלט און מלכה שטאק - 19 יאר אלט; דארע פייערשטיין (דעם זייגערמאכערס טאכטער) - 28 יאר אלט און די ברידער שווארצבאך (די סיקעריניצער) זיוניע - 20 יאר אלט און מאירציע - 19 יאר אלט. מיר זענען געשטאנען פאר דער אפענער טיר פון אונדזער הויז און שטומע ארויסגעקוקט אין דער נאכט אריין. א שווערער אומעט האט געדריקט אויף אונדזערע צעווייטאגטע געמיטער און א צאן האט געקלאפט אין א צאן. די נאכט איז געווען א לויטערע און אויסגעשטערנטע. די טויטע יידישע גאסן און ליידיקע הייזער מיט צעפראלטע טירן און ארויסשטארצנדיקע, צעבראכענע שויבן, האבן אנגעווארפן א פחד. פון די ארומיקע גארטנס און פעלדער האט זיך געטראגן א פרישער ריח פון געשניטענע גראזן און פון אויפגייענדיקער תבואה. מיט פארטרוקנטע, פארשמאכטע גומענס און פארהאלטענע אטעמס האבן מיר זיך צוגעהערט צו די באשטיוולטע טריט פון די דייטשע און אוקראינישע נאכט - פאטרולן און צו דעם האסטיקן קלאפן פון אונדזערע אייגענע הערצער.

ווען די טריט פון די פאטרולן האבן זיך דערווייטערט און זענען פארלוירן געגאנגען אין דער נאכט־שטילקייט, און ווען די לבנה האט זיך באהאלטן אונטער א פארבייגייענדיקער כמארע, האבן מיר זיך אויף די שפיץ פינגער, איינער נאכן אנדערן, אנגעהויבן ארויסצושארן פון אונדזער געסל. ארויס פון דער "אילניצע" זענען מיר פארבייגעלאפן דעם פוסטן בית המדרש, ארונטער בערגלעך, פארביי געסלעך און חורבות און דורך די גערטנער האבן מיר זיך ארונטערגעלאזט אין טאל אריין, וואו עס שלענגלט זיך דער שמאלער וואסער־שטראם פון דער גראלניע אין זברוטש אריין.

אריבערגעשפרונגען דעם "פאָטיק", האבן מיר אנגעהויבן צו קלעטערן בארג־ארויף, אויף דער צווייטער זייט פון טאל, וואו אויפן ראנד זענען געשטאנען, איינס נעבן אנדערן, פויערישע הייזער און סטאדאלעס. פלוצלונג האבן

די פויערישע הינט אונדז דערשפירט און אנגעהויבן בילן אויף אונדז פון אלע זייטן. ליכטער האבן זיך גענומען באווייזן אין די פענסטער און טירן פון פויערישע הייזער און פארשלאפענע, בייזע קולות פון פויערים האבן זיך דערהערט אין דער פינצטערניש. א קאלטער שווייס האט מיך באגאסן. א פארסאפעטער, פון הונגער און צרות אפגעשוואכטער, האב איך געפילט, ווי מיינע גלידער ווערן פארשטארצט און ווי מיינע כוחות פארלאזן מיך. כ׳בין געבליבן שטעקן אין מיטן בארג און נישט געקאנט זיך רירן.

פלוצלונג האב איך דערהערט ווי עמיצער רופט מיך מיט א פארשטיקטער שטים און האב דערפילט אויף מיינע אקסלען די אויסגעשטרעקטע האנט פון נחמיה שטאק. ער האט מיך ארויפגעשלעפט בארג־ארויף, מיך א כאפ געטאן אונטער דער האנט און גענומען לויפן מיט מיר אוועק פון די בילנדיקע הינט און די פויערישע הייזער. וואס מער מיר האבן זיך דערווייטערט פון דאנען און געשפאנט דורך די אפענע פעלדער, אלץ שארפער און גרעסער זענען אויסגעוואקסן פאר אונדזערע אויגן די שווארצע קאנטורן פון וואלד. ביינאכט, פון דערווייטנס, האט דער וואלד אויסגעזען ווי א גרויזאמע, פרע־היסטארישע חיה, וואס ווארפט אן אנגסט אויף יעדן, וואס דערנענטערט זיך צו איר. אבער דער פחד וואס האט אונדז געטריבן צום וואלד איז געווען פיל גרעסער און ממשות׳דיקער פון די שאטנדיקע זעאונגען. ווי גיך מיר האבן געשטעלט דעם ערשטן טראט אין וואלד און זיך צוגעוואוינט צו דער אינעווייניקסטער פינצטערניש, זענען מיר, אויסגעמאטערטע פון געיעג און פון שרעק, אוועקגעפאלן אויפן הארטן, פייכטן באדן און צוגעטוליעט איינער צום אנדערן, זענען מיר צווישן בוימער און קוסטעס אנדרימלט געווארן.

עס האט געדויערט היפשע עטלעכע וואכן ביז מיר האבן זיך באקענט מיט דער וואלד־ווירקלעכקייט און זיך צוגעוואוינט צו אונדזערע נייע צרות. די טיפע נשמה־וואונדן און שוידערלעכע איבערלעבונגען, וואס מיר האבן מיטגעבראכט מיט זיך פון די בארשטשאווער געטא־הריגות און די סקאלער גאסן־עקזעקוציעס, זענען נאך געווען אזוי פריש, אז די ערשטע וואכן זענען מיר גאנצע טעג געלעגן ווי פאראליזירטע אין די געדיכטענישן פון וואלד און זיך קוים געטרויעט צו רירן. יעדער שארך פון ביימער, יעדער בלאז פון ווינט, יעדער פלאטער פון א פויגל האט ביי אונדז צוריקגעהאלטן דעם אטעם און אנגעשטרענגט די אויגן און אויערן ווי ביי פארפאלגטע חיות. דער הונגער און דארשט פון איין זייט, און די קאלטע, רעגנדיקע נעכט פון דער אנדערער זייט, האבן אונדז אבער ארויסגעטריבן, אין די נעכט, פון וואלד צו זוכן אביסל שוץ פאר די נאסע, פארגליווערטע אברים און צו געפינען עפעס אויף איינצושטילן דעם שרעקלעכן הונגער און דארשט. אין די פינצטערע נעכט פלעגן זיך די שטארקערע און מוטיקערע צווישן אונדז ארויסלאזן צום ראנד פון וואלד און פון דארט צו א היימישן פויער אויף די "מאזורן" (דערפעפר פון פוילישע קאלאניסטן וואס האבן זיך באזעצט אין גאליציע נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה) אדער אפילו אויף דער "אלטער שטאט" ביי וועמען מען האט געקויפט אדער אויסגעבעטלט א שטיקל ברויט, א טאפ געקאכטע פאסאליעס, אדער א בינטל קוקורודזע־מעל. ביינאכט

האט מען זיך אויך אנגעהויבן טרעפן מיט אנדערע לעבן־געבליבענע סקאלער יידן, וואס זענען צוערשט ניצול געווארן פון באַרשטשעווער געטא און דערנאך אנטלאפן פון סקאלע אין וואלד אריין. אזוי איז מיט דער צייט די סקאלער וואלד־קאלאניע אויסגעוואקסן פון עטלעכע צענדליק מענטשן צו א מחנה פון איבער 150 מענער, פרויען און קינדער, וואס האבן זיך צושפרייט איבער פארשיידענע רעווירן פון וואלד און זיך א צייט געקלאמערט אין אט דעם לעצטן מקום מקלט.

* * *

פון יענע ערשטע טעג אין וואלד ליגן איינגעקריצט אין מיין זכרון פארשיידענע בילדער און מאמענטן. עס ליגט מיר נאך ביז היינט אין די ביינער דער "טעם" פון די לאנגע, רעגנדיקע נעכט און פון די צום לייב צוגעקלעבטע, קאלטע און נאסע בגדים. מיר ליגן צוגעטוליעט איינער צום צווייטן און בעטן שטיל רחמים ביי די הימלען זיי זאלן שוין אויפהערן גיסן און פליוכען. ס'איז נאס און קאלט אויף דער נשמה און מורא'דיק האפנונגסלאז. דאס הארץ קלעמט פון הונגער און די פארגליווערטע ליפן לעכצן נאך א לעפל געקעכץ. מיר קענען נישט אנטשלאפן ווערן אין דער נעץ און זוכן שוץ אויף עטלעכע שעה ביים ראנד פון וואלד אין א פארלאזענעם, שטרויענעםביידל פון וואלד־וועכטער. ווי גיך דער הימל הויבט אן בלויען, פארלאזן מיר דאס ביידל און גייען צוריק אין דער נאסער געדיכטקייט פון ביימער, צווייגן און בלעטער. עס הויבט אן טאגן און א שעמעוודיקע פרימארגן־זון באווייזט זיך צווישן די צווייגן. מיר הויבן אן אויסצודרייען דאס וואסער פון אונדזערע בגדים און זיי לאנגזאם טריקענען אויף דער זון. די ליידיקע מאגנס האלטן אין איין מאנען זייערס מיט עקשנות און דער פחד פארן אומבאקאנטן וואלד פאראליזירט דעם מוח און די אברים.

מיר קוקן זיך איבער אין פארצווייפלונג און פרעגן זיך שטומערהייט: וואס וועט זיין ווייטער? נחמיה גיט אונדז דעם ענטפער: ער הויבט זיך אויף פון נאסן באדן, ווארפט ארויף אויף די פלייצעס די דורכגעווייקטע קורטקע און פארשווינדט צווישן די ביימער. וואוהין ער איז אוועק ווייסן מיר נישט. מיר ליגן מיט פארקלעמטע הערצער און ווארטן אויף אים מיט אנגעשפיצטע אויערן. מיר ווארטן לאנג אויף אים. יעדע מינוט דאכט זיך אונדז אויס צו זיין א שעה און יעדע שעה אן אייביקייט. ענדלעך דערהערן מיר א גערויש פון געשטויסענע צווייגן און בוימער און באלד באווייזט זיך אויך נחמיה. ער שווייגט און נעמט ארויס פון אונטער דער קורטקע א בינטל פון פויערישן געוואנט, גרויס ווי א הויפטל קרויט. ער דעקט אויף דעם געוואנט און מיר דערזעען פאר זיך א רונדן, קאלטן קאלעשע־קוגעל. עמיצער דערלאנגט אים א טאשן־מעסערל און נחמיה צושניידט מעטאדיש דעם קאלעשע־קוגעל אויף קליינע דריי־עקיקע פענעצלעך, ווי מען צעשניידט א חתונה־טארט. מיט ציטערנדיקע פינגער נעמט יעדער איינער פון אונדז א פענעצל קאלעשע, גרויס ווי א ביסן, און שלינגט אים שנעל אראפ. דאס איז געווען אונדזער ערשטער מאלצייט אין וואלד.

* * *

פון געטא איינוואוינערס זענען מיר אין א קורצער צייט פארוואנדלט געווארן אין וואלד מענטשן. די נאטור, וואס איז לכתחילה געווען זייער הארב צו אונדז האט זיך ארויסגעוויזן צו זיין פיל מילדער און בעסער ווי די מענטשן־חיות וואס האבן אונדז גערודפט. מיר האבן זיך לאנגזאם באקענט מיטן וואלד און מיט דער צייט איז אונדז יעדער וועג און שטעג געווארן היימיש. אויך די וואלד־חיות און פייגל האבן זיך צוגעוואוינט צו אונדז און האבן אונדז טאלערירט, מחמת מיר האבן זיי קיינמאל קיין שלעכטס נישט געטאן. פון די וואלד פייגל האבן מיר זיך אפגעלערנט נאכצומאכן זייערע משונה׳דיקע קולות און דאס גענוצט אויף צו געבן זיך סיגנאלן און סימנים אין די טיפענישן פון וואלד, ווען מיר האבן גערופן אדער געזוכט איינער דעם צווייטן.

אין פארשיידענע טיילן פון וואלד, געוויינלעך אין די געדיכטענישן פון יונגע הראבעס אדער סאסנע־ביימער, האבן מיר אין די זומער־חדשים אויפגעשטעלט פרימיטיווע "סוכות" און באהעלטענישן, אין וועלכע מיר האבן געפונען א ביסל שוץ פון די רעגנס און קאלטע נעכט. גלייכצייטיק האבן מיר אויפגעבויט א ריי פארמאסקירטע, אונטערערדישע בונקערס אויף צו באהאלטן זיך אין אן עת־צרה. אויף דעם געביט זענען מיר שוין געווען דערפארענע מומחים, ווייל די מלאכה האבן מיר געהאט געלערנט צוערשט אין סקאלע און נאכדעם אין בארשטשעווער געטא. אונדזער דערפארונג איז שנעל צוגעפאסט געווארן צו די וואלד־אומשטענדן און די בונקערס, וואס מיר האבן אויפגעבויט, זיינען יעדער איינער, געווען גרויס גענוג פאר 6 ביז 10 מענטשן. זיי האבן געהאט פארשטעלטע ווענטילאציע־לעכער, קליינע פייער־לעכער אויף צו קאכן ביינאכט, און דער עיקר, זיי זענען געווען אזוי גוט פארמאסקירט מיט ביימער, בלעטער און צווייגן, אז ס׳איז שווער געווען זיי צו באמערקן. דאס בויען פון באהעלטענישן און אונטערערדישע בונקערס אין פארשיידענע טיילן פון וואלד, איז געווען כמעט א שטענדיקע באשעפטיקונג פון אונדזער גרופע, ווייל אונדזערע פירער, חיים גאטעספעלד און יבל"א נחמיה שטאק זענען געווען זייער פארזיכטיק און האבן פארשטאנען, אז ס׳איז געפערלעך צו בלייבן א לאנגע צייט אויף דעם זעלבן ארט. יעדע עטלעכע וואכן פלעגן מיר דערפאר איבערוואנדערן פון איין עק וואלד צום צווייטן און פון איין באהעלטעניש צום צווייטן. מיר פלעגן זיך אויך היטן פון מאכן פייער אין די פלעצער אין וועלכע מיר האבן זיך אויסבאהאלטן, ווייל דער שטייגנדיקער רויך האט געקאנט באמערקט ווערן פון דערווייטנס. אפטמאל, ווען מיר האבן געהאט אנגעזאמלט וואלד־שוואמען אדער געקראגן אביסל קוקורודז־מעל פון א פויער, פלעג איך זיך אוועקלאזן טיף אין וואלד אריין און אין אן אלטן שאנץ, א שוץ גרובן, מאכן א פייער און דארט אפקאכן אביסל געקעכץ. אין די ווינטער חדשים, ווען דער וואלד איז געווען איינגעהילט אין שניי און ס׳איז געווען סיי געפערלעך, סיי אוממעגלעך זיך צו באוועגן, פלעגן מיר נאר קאכן אין די נעכט, פארשטייט זיך ווען ס׳איז געווען וואס צו קאכן.

נישט אלע יידן אין וואלד זענען אבער געווען אזוי פארזיכטיק און אפגעהיט ווי אונדזער גרופע. א סך האבן אין וואלד באקומען א געפיל פון פאלשער זיכערקייט, גלויבנדיק, אז די דייטשן און זייערע אוקראינישע

מיטהעלפּפערס וועלן זיך נישט געטרויען צו גיין זוכן יידן אין די וועלדער. א געוויסע צייט און צו א געוויסער מאָס איז דאָס טאַקע געווען ריכטיק. אַנדערע, ווידער, ווי למשל מיין טייערער שכן הערש שוואַרצבאַך, האָבן געגלויבט, אַז אין די ענדלאָזע וואַלד שטרעקעס פון געדיכטע ביימער און צווייגן וועט מען אונדז נישט קאָנען געפינען און כאַפּן. עד היום געדענק איך נאָך ווי הערש שוואַרצבאַך האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט, אַז "יעדעס בוימעלע האָט א טירערלע" דורך וועלכן מען קאָן אַנטלויפן. מחמת את די פאַלשע געפילן פון זיכערקייט האָבן א סך יידן אין וואַלד נישט צוגעגרייט פאַר זיך קיין באַהעלטענישן און בונקערס, האָבן זיך כסדר אויפגעהאַלטן אין גרויסע גרופּעס אויף די זעלבע פּלעצער, זיינען נישט אָפּגעהיט געווען מיט מאַכן פייער בייטאָג און מיט פיל אַנדערע זאַכן. ווען דאָס אומגליק איז געקומען אין וואַלד אַריין, האָבן זיי נעבעך אַלע באַצאָלט מיט זייערע לעבנס.

ווען נישט דער הונגער, וואָס האָט אונדז שטענדיק אַרויסגעטריבן פון אונדזערע באַהעלטענישן און פון וואַלד, וואָלט אונדזער מערכה אין וואַלד געווען א פאַרהעלטעניסמעסיק "לייכטע". נישט איינמאָל פלעגן מיר איבערערעדן צווישן זיך ווי לייכט עס וואָלט געווען זיך אויסצובאַהאַלטן אין די וועלדער און בונקערס ווען מיר וואָלטן געקאָנט קריגן זאַפּאַסן פון שפּייז און וואַסער. דער געראַנגל צו שטילן דעם שטענדיקן הונגער אין וואַלד און אויף צו דערהאַלטן דאָס חיות איז אָבער געווען אונדזער טאָג־טעגלעכע מערכה. בלויז געציילטע סקאַלער יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, האָבן נאָך געהאַט מיט זיך אַביסל געלט, אָדער ווערט־זאַכן, כדי צו קאָנען קויפן ברויט ביי גויים, הגם דאָס אַרויסגיין פון וואַלד און זיך צו לאָזן צו די פּויערים, אויף די "מאַזורן", איז אויך געווען פאַרבונדן מיט דער גרעסטער לעבנס־סכנה. די מערסטע סקאַלער יידן זענען אָבער אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין מיטן לעצטן העמד, אָן געלט, אָן ווערט זאַכן, נאַקעט, באָרוועס און הונגעריק. דער וואַלד איז געווען זייער לעצטע ברירה. זיי האָבן נישט געהאַט מער קיין אַנדערן פּלאַץ וואוהין צו גיין. אין די וואַרעמע זומער חדשים האָט מען זיך נאָך ווי עס איז אַן עצה געגעבן. הונגעריקע וואַלד־יידן פלעגן זיך אַרויסלאָזן אין די נעכט צו באַקאַנטע סקאַלער פּויערים און אויסבעטלען, קויפן, אָדער אויסבייטן א ווערט זאַך, אָדער א לעצטע שמאַטע אויף א ברויט אָדער אַביסל מעל. פון די אָפענע פעלדער און סעדער פלעגן אויך יידן, אין די נעכט גנבענען אַביסל קאַרטאָפל און גרין אויבסט, כדי צו שטילן זייער הונגער. מיין קוזינע מלכה, למשל, פלעגט אין די זומער חדשים שטריקן אין וואַלד סוועטערס פאַר אייניקע פּוילישע פּויערים, פון די "מאַזורן", און אַזוי אַרום פאַרדינען א ברויט, אָדער א פלאַש מילך. אַגב, דאַרפן דאָ דערמאַנט ווערן לשבח די מערסטע פּוילישע פּויערים פון די "מאַזורן" (א קליינע קאָלאָניע ביים ראַנד פון וואַלד) און דער אוקראַינישער וואַלד־וועכטער ראַדטשוק מיט זיין פרוי, וואָס האָבן נישט געקוקט אויף דער סכנה, וואָס האָט אויך אויף זיי געלויערט מצד די דייטשן, אָפּט אַרויסגעוויזן צו אונדז רחמנות און סימפּאַטיע און האָבן מיט זייער הילף, דערמעגלעכט אונדז, די אין וואַלד באַהאַלטענע צו בלייבן לעבן. ווען נישט את די חסידי אומות העולם, וואָלט קיין איין ייד נישט לעבן־געבליבן אין וואַלד.

דער הונגער, די קעלט, דער פחד און פארוואָרלאָזטקייט פון יידן אין וואַלד האָבן זיך באַזונדערס שווער אויסגעווירקט אויף די עלנטע, די אַליין־געבליבענע, הילפלאָזע פרויען, קינדער, אַלטע און שוואַכע. ווען דער ביטער־קאַלטער האַרבסט און ווינטער האָבן זיך אָנגערוקט, זענען אָט די אומגליקלעכע, עלנטע מענטשן געוואָרן די ערשטע קרבנות. אייניקע זענען אין וואַלד פאַרפרוירן געוואָרן, אַדער זענען פאַמיילעך אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט. אַנדערע האָט דאָס ווינטער וועטער פאַרטריבן פון וואַלד און זיי האָבן זיך אַ צייט־לאַנג אַרומגעוואַלגערט אין די חורבות פון סקאַלער יידישע הייזער, אויף בוידעמער און אין קעלערס, ביז אוקראַאינישע רוצחים האָבן זיי געכאַפּט און דערשאָסן, אַדער ביז זיי זענען אויך אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט. עד היום ווייסט נישט קיינער גענוי ווי אַזוי עטלעכע סקאַלער זענען אומגעקומען און וואו זייער געביין געפינט זיך.

דאָס לעבן אין וואַלד האָט אָבער, נישט געקוקט אויפן הונגער, קעלט און אונדזער אַלגעמיינער האָפנונגסלאָזיקייט, געהאַט אויך "פּאָזיטיווע" מאָמענטן. נאָך די פינצטערע און שטיקנדיקע געטאָ־בונקערס, טוכלע, קאַלטע קעלערס און צעהיצטע בוידעמער, אין וועלכע יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, צוערשט אין סקאַלע און שפּעטער אין באַרשטשעוו, איז דער וואַלד אין אַ געוויסער מאָס געוואָרן אַ פאַרלייכטערונג און אָנטשפּאַנונג. די שימערירנדיקע, גרינע ביימער אונטער ברייטע, בלויע הימלען, די פרישע שמעקנדיקע גראָזן און בלומען און די זינגענדיקע פייגל האָבן געווירקט ווי אַ באַלזאַם אויף אונדזערע צעווייטאָגטע הערצער. די פרישע, שאַרפע וואַלד־לופט, די ליכטיקע, וואַרעמע זון, די מילדע, זומערדיקע דרום־ווינטן און די אילוזיע פון פרייהייט אין דער נאַטור, האָבן אונדז, בעיקר אין די זומער חדשים, פיזיש געשטאַרקט און דערוועקט אין אונדז פונקען פון האָפנונג. אַסך האָבן אויך בייגעטראָגן דערצו די רוסישע פּאַרטיזאַנער־גרופּעס, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין וואַלד. די דאָזיקע פּאַרטיזאַנער פלעגן דאַן אין קליינע גרופּעס פון 4־5 מענטשן זיך אָפּשטעלן אין אונדזער וואַלד,אויפן וועג צוריק קיין רוסלאַנד. איך געדענק מיט וויפל באַוואונדערונג און ליבשאַפט מיר האָבן זיי באַקוקט און ווי שטאַרק מיר האָבן זיי מקנא געווען אויף זייערע אויטאָמאַטישע ביקסן. בדרך כלל האָבן אונדז די רוסישע פּאַרטיזאַנער געזוכט אויסצומיידן, און יונגעלייט וואָס האָבן זיך געוואָלט צו זיי אָנשליסן, האָבן זיי אָוועקגעטריבן פון זיך. בלויז צוויי פון אונדז, שמואל אויגענבליק (פון גושטין) און משה זאַלצמאַן, האָבן באַוויזן זיך אָנצושליסן אין איינער פון די פאַרבייגייענדיקע גרופּעס. שמואל אויגנבליק האָט מיטגעקעמפט מיט זיי קעגן די דייטשן אויף פאַרשיידענע פראָנטן און איז ערשט נאָך דער באַפרייאונג פון סקאַלע צוריקגעקומען אין שטעטל.

אין די באַוואָפנטע רוסישע פּאַרטיזאַנער האָבן מיר דערזען די ערשטע שוואַלבן פון פרייהייט. זיי האָבן אָנגעפילט אונדזערע הערצער מיט פרישער האָפנונג און האָבן גלייכצייטיק אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף די אָרטיקע אוקראַאינישע און דייטשע מערדערס, וואָס האָבן צוליב זיי נישט געוואָגט אַ צייט לאַנג אַפילו צו דערנענטערן זיך צום וואַלד.

אחוץ די רוסישע פארטיזאנער, האבן מיר אין א שיינעם זומער־טאג אויך באגעגנט אין וואלד א גרופע פון אונדזער אייגענער יידישער פארטיזאנער אפטיילונג ־ די אזוי גערופענע "אשענדארף־יונג־באנדע", וואס איז געגרינדעט געווארן אין בארשטשעווער געטא און איז טעטיק געווען אין ציגאנער וואלד ביז דעצעמבער 1943. אין דער גרופע זענען אויך געווען אונדזערע צוויי סקאלער בחורים: יוסף שווארצבאך און שמערל יעבץ. די אנדערע זענען געווען בארשטשעווער און מילניצער. א טייל פון זיי האבן געטראגן דייטשע מיליטערישע מונדירן און כמעט אלע זענען געווען באוואפנט מיט ביקסן און רעוואלווערן. וועגן זייער טעטיקייט און העלדישן סוף ווערט דערציילט אין „ספר מלחמות הגיטאות" אין קאפיטל „הכנופיה היהודית" זייט 666־667 און אין „מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה" פון משה כהנוביץ (זייטן 240־242). די מוטיקע, אנטשלאסענע פנים'ער פון אונזערע בחורים מיט געווער אין די הענט האבן דערהויבן אונדזערע דערדריקטע געמיטער און אנגעצונדן אין אונדזערע הערצער פייערלעך פון האפנונג. א לאנגע צייט זענען מיר געשטאנען אין וואלד מיט אונדזערע יידישע פארטיזאנער, געהערט זייערע קאמפס־שילדערונגען, אנגערירט און געגלעט מיט באוואונדערונג זייערע ביקסן און שטילערהייט געחלומט וועגן דעם טאג פון נקמה און פרייהייט.

* * *

אין זומער פון 1943, נאך דער גרויסער דייטשער מפלה ביי סטאלינגראד האבן די סאוויעט־רוסישע ארמייען, לענגאויס דעם מזרח פראנט, און פארטיזאנער פון הינטערלאנד געהאלטן אין איין דריקן אויף די דייטשן און זיי פאראורזאכט גרויסע פארלוסטן. דאס באווייזן־זיך פון פארטיזאנער אויך אין אונדזער געגנט, און די ידיעות, וואס די דייטשן האבן זיכער געהאט וועגן די יידן, וואס דרייען זיך ארום פריי אין וואלד, האבן זיי, ווייזט אויס אלארמירט און באוואויגן צו האנדלען.

אין א שפעטן זומער־טאג האט זיך באוויזן איבערן וואלד א קליינער דייטשער אויסשפיר עראפלאן. ער האט נידעריק ארומגעקרייזט איבער די שפיצן ביימער און אראפגעווארפן עטלעכע גראנאטן וואס האבן עקספלאדירט מיט א גרויסן קראך, אבער האבן קיינעם נישט געטראפן. מיט עטלעכע טעג שפעטער האבן מיר באמערקט אין וואלד אן אומבאקענטן, מאדנע־אנגעטוענעם פויער מיט א האק אין האנט. ער האט געמאכט אן אנשטעל פון א האלץ־העקער און האט פארפירט שמועסן מיט יידן, וואס ער האט געטראפן. אין אמת'ן איז ער געווען א דייטשער אגענט. פארשיידענע קלאנגען האבן זיך אין יענער צייט דערטראגן צו אונדז און די שטימונג אין וואלד איז געווען א געשפאנטע.

בערך א וואך ערב ראש השנה תש"ד, אין א ווארעמען אלול פרימארגן, האבן גרויסע דייטשע ארמיי־אפטיילונגען ארומגערינגלט דעם סקאלער וואלד. מיט אויסגעשטרעקטע באיאנעטן האבן געדיכטע רייען פון דייטשע סאלדאטן סיסטעמאטיש געצומען "קעמען" דאס וואלד. מיר האבן קוים באוויזן ארייננצולויפן אין אונדזערע בונקערס און מיר האבן שוין געהערט זייערע באשטיוולטע טריט איבער אונדזער בונקער און דאס קנאלן פון זייערע ביקסן. די

פון אונדזער גרופע, וואס האבן באוויזן ארייַנצולויפן אין די בונקערס זענען ניצול געווארן. אנדערע זענען לויפנדיק דערשאסן געווארן, אדער זענען פון די דייטשן געכאפט און פארשיקט געווארן אין קאנצענטראציע לאגערן, פון וועלכע קיינער איז מער נישט צוריקגעקומען.

די שיסערייען אין דער וואלד־אקציע האבן געדויערט א גאנצן טאג און ביז די נאכט איז צוגעפאלן און ס'איז איינגאנצן שטיל געווארן, האבן מיר זיך נישט געטרויעט ארויסצוגיין פון די בונקערס. אונדזער גרופע האט געהאט צוויי בונקערס: איינעם אין א שוץ־גרובן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און א צווייטן עטלעכע הונדערט מעטער ווייטער אין א געדיכטן וועלדל פון יונגע סאסנע ביימער. מיט מיר אין ערשטן בונקער זענען געווען מלכה שטאק, יוסף בלוטשטיין מיט זיין פרוי, שרה און זייער 4־יעריק מיידעלע, און חיים גאטעספעלד מיט זיין פרוי בלימע און זייער צוויי און א האלב יאריק מיידעלע ביילע. ווי די קינדער וואלטן באנומען די גרויסע סכנה, האבן זיי זיך די גאנצע צייט פארהאלטן שטיל און זענען כמעט דעם גאנצן טאג געשלאפן. אין צווייטן בונקער האבן זיך אויסבאהאלטן און זענען דעמאלט ניצול געווארן אברהם און שרה פרענקעל, פרידא פרענקעל און אירע טעכטער ריטא און מירא, משה דונאיער, די פרוי שרענצעל מיט איר טעכטערל און נחמיה שטאק. אחוץ אין די בונקערס זענען דעמאלט פון אונדזער גרופע אויך, על פי נס, ניצול געווארן פיניע פרענקעל און יבל"א ריווע שווארצבאך מיט אירע קינדער סוזיע, דוד, און א צווילינג. אנדערע, וואס האבן נישט באוויזן ארייַנצולויפן אין די בונקערס, זענען דורך די דייטשן דערשאסן געווארן. ס'האט געדויערט עטלעכע טעג נאך דעם פאגראם ביז מיר האבן אין די געדיכטעניש פון וואלד געפונען אונדזערע הרוגים און זיי מקבר געווען צווישן יונגע סאסנעס. קודם האבן מיר געפונען די קערפערס פון שלמה בלוטשטיין (באקאנט מיטן צונאמען אוימע קאפעלער) און מוניע שרענצעל. דעם צווייטן טאג ראש השנה, נאכגייענדיק דעם ריח פון טויטע קערפערס האבן מיר געפונען הינטער א סאסנע־בוים די קערפערס פון יוליק פרענקעל און פון דער 11 אדער 12 יאריקער יתומה'לע פאנציע טענענבוים. די קערפערס פון הערש שווארצבאך און מיין ליבן חבר מאקס שווארצבאך זענען ביים ראנד פון וואלד, וואו זיי זענען פון דייטשע קוילן געפאלן, באערדיקט געווארן דורך פויערים.

אין די אנדערע טיילן פון וואלד, וואו עס האבן זיך פארהאלטן די מערסטע סקאלער שרידים, האבן די דייטשן כמעט אלעמען פארכאפט, אדער אויסגעשאסן, ווייל קיין בונקערס און באהעלטענישן זענען דארט נישט געווען.

נאך דער בלוטיקער וואלד־אקציע זענען אונדזערע דערוועקטע האפנונגען אויף איבערצולעבן דעם נאצי־קאשמאר, ווידער גרויזאם צעטראטן געווארן. די הארבסט־רעגנס און קעלטן האבן נאך מער פארגרעסערט אונדזער פארצווייפלונג און האפנונגסלאזיקייט. מיר האבן אבער נישט געהאט קיין ברירה און קיין אויסוועג. די נאקעטע ביימער און דער זיך־אנרוקנדיקער ווינטער האבן אונדז געטריבן צו זוכן שוץ אונטער דער ערד, שוץ פאר דער מערדערישער בעסטיע און פאר דעם הארבן פאדאליער ווינטער. אין דער מיט פון דער אזוי־גערופענער "שייבע" אין סקאלער וואלד, צווישן געדיכטע און נידעריקע סאסנע־

ביימער, וואס האבן אין ווינטער נישט פארלוירן זייערע נאדלען, האבן מיר זיך אין הארבסט פון 1943 גענומען בויען אונטערערדישע בונקערס. ארבעטס־כלים האבן פאר אונדז געהאט אויסגעבארגט עטלעכע פויערים פון די "מאזורן". טעג נאכאנאנד, אין הונגער, קעלט און פחד, האבן מיר געארבעט ביז מיר האבן אויסגעגראבן דריי גרויסע פיר־עקיקע גריבער פון אנדערהאלבן ביז צוויי מעטער די טיף. אין א צווייטן טייל פון וואלד האבן מיר אין די נעכט אויסגעהאקט יונגע, הראבענע ביימער און באדעקט מיט זיי די גריבער, ווי מען באדעקט סוכות מיט סכך, אנגעווארפן אויף זיי בלעטער און ארויפגעשארט אויף זיי א טיפן שיכט ערד. דערנאך האבן מיר פון אויבן צוריק פארפלאנצט די סאסנע בוימער, וואס זענען דארט פריער געשטאנען, און באדעקט דעם באדן צווישן די ביימער מיט דעם זעלבן ברוינעם "טעפיך" פון מאסן סאסנע־שפילקעס. א קליין פענסטערל דורך וועלכן א מענטש האט קוים געקאנט דורכקריכן, האט געדינט אלס איינציקער ארייַנגאנג אין בונקער און הויפט־קוואל פון ליכט און לופט. אינעווייניק איז דער פייכטער באדן פון בונקער באדעקט געווארן מיט טרוקענע בלעטער און שמאטעס. אזוי ווי די ענגשאפט איז געווען זייער גרויס, ווייל יעדער איינער האט נישט געהאט מער פלאץ אויף צו ליגן ווי 25־30 סענטימעטער, איז אין בונקער שטענדיק געווען ווארעם. אין בונקער האט מען בלויז געקאנט ליגן, אדער זיצן איינגעבויגן. אויפצושטעלן אדער צו באוועגן זיך איז נישט געווען קיין פלאץ.

אין אקטאבער 1943 האבן מיר זיך אריינגעצויגן אין די ווינטערדיקע בונקערס. אין די קומענדיקע וואכן און חדשים זענען צוגעקומען צו אונדזער אונטערערדישער קאלאניע אנדערע סקאלער, וואס האבן געמוזט פארלאזן זייערע באהעלטענישן אין שטאט, אדער ביי גויים, און אנטלויפן אין וואלד אריין. בסך־הכל האט אין ווינטער פון 1943 אונדזער אונטערערדישע וואלד־קאלאניע געציילט 28 נפשות און צווישן זיי זענען, אחוץ דעם שרייבער פון די שורות, געווען די פאלגענדיקע:

1. נחמיה שטאק
2. מלכה שטאק
3. משה דונאיער
4. יהודית שרענצל
5. פישל פיש
6. שרה פרענקעל
7. פיניע פרענקעל
8. לעאן (ליאבע) שטאכעל
9. עטיע שטאכעל
10. מוניע שטאכעל
11. שמואל שטאכעל
12. גיזיע שטאכעל
13. פריידע פרענקעל
14. מירע פרענקעל
15. ריטע פרענקעל
16. חיים גאטעספעלד
17. בלימע גאטעספעלד
18. ביילציע גאטעספעלד
19. בנציון קליינמאן
20. מעניע שאפירא (שפעטער קליינמאן)
21. ישראל פליישמאן
22. יוסף בלוטשטיין
23. חיה שרה בלוטשטיין
24. מאיר בלוטשטיין
25. שיינדל בלוטשטיין
26. שלום גרינבערג
27. עדזי רייניש (פון בארשטשעוו).

שלושה שנצלו מהשואה ביער ע"י סקאלה: מימין לשמאל נראים: המחבר ודודוניו— מלכה ונחמיה שטוק

Three who survived the holocaust in the forest near Skala. Seen from left to right in this 1946 photo are: the author and his cousins Malcia and Nechemia Stock.

פון דער ענגשאפט, שמוץ און הונגער זענען מיר פארוואראלאזט געווארן און א טייל פון אונדזער טעגלעכער רוטין אין די בונקערס איז געווען צו "רייניקן" זיך און די שמאטעס, וואס מיר האבן געטראגן. איינמאל א וואך, ביינאכט, פלעגט אן עקספעדיציע פון 3־4 מענער, איינער פון יעדער משפחה, זיך ארויסלאזן פון די וואלד־לעכער און גיין צו די "מאזורן", אדער צום וואלד־וועכטער ראדטשוק אויף צו קריגן וואסער און ברויט. יעדע אזא עקספעדיציע איז געווען לעבנס־געפערלעך. קודם כל פאר די וואס זענען געגאנגען און דאן אויך פאר די וואס זענען געבליבן אין די בונקערס, ווייל די רוצחים און זייערע משרתים האבן שטענדיק געלויערט אויף אונדז. יעדער שריט און יעדע באוועגונגביים ארויסגיין פון בונקער און פון וואלד און דאס אריינגיין צו א פויער, אדער וואלד־וועכטער, האבן געמוזט געמאכט ווערן מיט דער גרעסטער פארזיכטיקייט. ארויסגייענדיק פון וואלד־טייל, אין וועלכן אונדזערע בונקערס זענען געווען, האט מען געמוזט זארגן, אז קיין שפור זאל נישט איבערגעלאזט ווערן. צוקומענדיק צו די "מאזורן" האט מען זיך אין דער פינצטערניש צוגעהערט פונדערווייטנס צי אלץ איז דארט רוהיק און צי די הינט בילן ניט מער ווי געוויינלעך, ווארום ווען די הינט האבן שטארק געבילט, איז דאס געווען א סימן אז פרעמדע (אפטמאל די אוקראינישע מערדער־פאליציאנטן,אדער דייטשן) דרייען זיך דארט ארום. ווידער אז מען איז געגאנגען צו ראדטשוקן, האט מען געמוזט פארזיכטיק זיין איידער מען איז אריינגעגאנגען אין זיין שטוב, ווייל אפטמאל פלעגט ער אויך האבן ביי זיך געפערלעכע "געסט". ווען אזעלכע "געסט" פלעגן זיין ביי אים אין שטוב, פלעגט ער אונדז ווארענען לויט דעם אפגעמאכטן סימן און ארויסשטעלן א מעל־זיפּ אין פענצטער. אט דער פשוטער און ארעמער וואלד־וועכטער און זיין פרוי האבן אונדז אין די שווערסטע ווינטער־חדשים ממש דערהאלטן ביים לעבן, דערמיט וואס זיי האבן אונדז צוגעשטעלט דאס ביסל ברויט מיט וואסער און דערביי אונדז אויך געשוינט פון די מערדערס.

באזונדערס געפערלעך און שווער זענען געוואָרן די נאכט־עקספעדיציעס אין די ווינטער־חדשים, ווען דער וואלד איז באדעקט געווארן מיט

א ווייסער שניי־דעק און יעדער טריט אין שניי האט איבערגעלאזט טיפע מענטשלעכע שפורן. אויך דערצו האבן מיר אבער געפונען אן עצה. כדי נישט איבערצולאזן הינטער זיך קיין שפורן אויפן שניי ביים ארויסגיין פון בונקער און ביים צוריקקומען, האבן מיר צוגעגרייט זעקלעך מיט שטרוי, זיי אויסגעלייגט פאר זיך אויפן שניי און מיט דער הילף פון שטעקנס, ווי אויף שטאלצן, געשפאנט איבער זיי. נאך יעדן שריט, שטייענדיק אויף איין זאק שטרוי, האבן מיר א צווייטן זאק געלייגט פאר זיך און אזוי לאנגזאם, שפאנענדיק פון זאק צו זאק, זענען מיר צוגעקומען פון אונדזערע בונקערס, פון די וואלד־טיפענישן, צום אויסגעטרא־טענעם וואלד־וועג און פון דארטן שוין ווייטער געשפאנט אן זעק.

דאס ברויט און אמאל אויך אנדערע לעבנסמיטל, וואס מען האט באוויזן צו קריגן ביי די גויים, זענען פארזיכטיק און שטרענג ראציאנירט געווארן, ווייל אפטמאל האבן די מאגערע זאפאסן געדארפט דויערן אויף צוויי, אדער דריי וואכן דורכאנאנד. אין פארלויף פון לאנגע ווינטער חדשים איז אונדזער טעגלעכע דיעטע באשטאנען פון טרוקענע, ראציאנירטע פענעצלעך פון ראזעווע ברויט, וואס איז אפטמאל געווען האלב־רוי, אדער האלב פארשימלט. אויך וואסער איז געווען ראציאנירט, ווייל נישט מיר האבן געהאט די כלים און נישט מיר האבן געקאנט ארייינברענגען פון דרויסן גענוג וואסער אין די בונקערס.

צוזאמען מיט די מאגערע לעבנסמיטלען, וואס יעדע עקספעדיציע האט צוריקגעבראכט אין די בונקערס, זענען אבער אפט מיטגעבראכט געווארן אויך גוטע נייעס וועגן די דייטשע מפלות. מיר האבן זיך לאנגזאם דערוואוסט, אז אונדזער בלוטיקער שונא ווערט באזיגט און צעשמעטערט אויף די שלאכט פעלדער. אבער צי מיר וועלן דערלעבן צו זען זיין מפלה, האבן מיר נישט געוואוסט.

ס'איז זייער שווער געווען צו האפן און צו טרוימען וועגן אונדזער באפרייאונג און נישט איינמאל פלעגן מיר פרעגן זיך אליין פארוואס זאל דער גורל דווקא אונדז אויסוויילן צו זיין די אויסדערוויילטע? מיט וואס זענען מיר בעסער פון אונדזערע מאמעס, טאטעס, ברידער און שוועסטער, וואס זענען אזוי' אומברחמנות'דיק אומגעבראכט געווארן פאר אונדזערע אויגן? אט די פראגן האבן שטענדיק געעקבערט אין אונדזערע מוחות און דערדריקט אונדזערע שווערע און ביטערע געמיטער.

אבער נישט שטענדיק האבן מיר געקענט זיין אין א מרה־שחורה'דיקער שטימונג. אפילו אין די אפגרונטן פון בונקער, ווען אונדזערע לעבנס האבן געהאנגען אויף א האר, האבן מיר אפטמאל מיט כוח גענומען פארטרייבן דעם אומעט. מיר האבן זיך געפרואווט וויצלען, מיר האבן געזונגען פאלקס־לידער און סתם געשמועסט. איינער פון די פאפולערע בונקער־דיאלאגן איז געווען אזוי: "וואס וואלסטו, למשל, היינט געוואלט עסן פאר אוונט־ברויט, אפאר געפרעגלטע אייער מיט פרישע זעמעלעך מיט פוטער, אדער גרויסע, גענדזענע גריוון אויף א הייסן טעלער קארטאפל?" יעדער איינער וואס האט זיך באטייליקט אין אט דעם פאפולערן "ספארט", האט זיך באמיט וואס מער איבערצוטרייבן מיט זיינע שילדערונגען פון יידישע מאכלים, וואס מיר האבן שוין לאנג נישט געהאט געזען

און נאר דער געדאנק אליין האט אנגעפילט דאס מויל מיט סליונע.

אין די לאנגע, פראסטיקע ווינטער־נעכט, ווען דער וואלד איז געלעגן געקאוועט אין א פאנצער פון שניי און אייז און מיר זענען געלעגן אונטער דער ערד, אין בונקער און ביים שוואכן ליכט פון א נאפט־קאניצל גערעדט צווישן זיך, פלעגן זיך כמעט שטענדיק ארויסרייסן פון אונדזערע צעווייטאקטע הערצער אלטע יידישע ניגונים און מעלאנכאלישע פאלקס־לידער פון אמאליקע פיעסעס. כ׳געדענק באזונדערס א ליד, וואס ישראל פליישמאן פלעגט זינגען מיט זיין טיפער, בענקענדיקער שטימע, און וואס פלעגט שטענדיק ארויסרופן ביי מיר טרערן. אט זענען די ווערטער פון דעם ליד:

מיין מאמע האט מיך אויפגעצויגן
מיט דער גרעסטער צערטליכקייט;
געציטערט האט זי איבער מיר ביז גאר,
פאר מיר זיך אויסצובייטן איז זי באלד געווען באריייט;
ווען איר קינד זאל עפעס גאר געשען.
זי פלעגט שוין דעמאלט גאנצע נעכט נישט שלאפן,
געוואכט האט זי נאר שטענדיק ביי מיין בעט;
געבעטן גאט אז ער זאל זי נישט שטראפן
און ביז היינט פיל איך איר צארטן גלעט.

ווייל א היים איז גוט צו האבן
ווער קען דאס פילן בעסער נאך ווי איך.
ווען לעבעדיק מען ליגט באגראבן,
און איעדער שטויסט מיך אפ פון זיך.*

באזונדערס צוגעפאסט צו אונדזער געמיט און מצב איז געווען די לעצטע סטראפע (דער רעפריין) פון ליד און עס פלעגט זיך מיר אויסווייזן, אז דער אומבאקאנטער מחבר האט די שורות ספעציעל געהאט אנגעשריבן פאר אונדז.

* * *

אחוץ אונזער אונטערערדישער וואלד־קאלאניע זענען, נאך דער גרויסער ״אקציע״, געווען אין פארשיידענע טיילן פון וואלד, צוויי אדער מער בונקערס, אין וועלכע סקאלער יידן - מענער, פרויען און קינדער־ האבן זיך געפרואווט ראטעווען. די גרויזאמע האנט פון אוקראינישע מערדער־פאליציאנטן און בלוטדורשטיקע פארעטערס, האט זיי אבער דערגרייכט און זיי זענען אויף א בעסטיאלישן אופן דערמארדעט געווארן. איינער פון די צוויי בונקערס, אין וועלכן עס האבן זיך אויסבאהאלטן צווישן 12 און 15 סקאלער יידן, איז סוף אקטאבער 1943 אנטדעקט און ליקווידירט געווארן. די אוקראינישע פאליציאנטן זענען ארויף אויף די שפורן פון דעם בונקער ווען זיי האבן מחוץ פון וואלד געכאפט מאקס ברעטשניידער פון ציגאן. זיי האבן אים געפייניקט און געשלאגן, ביז ער האט זיי צוגעפירט צו דעם בונקער אין וועלכן ער אליין האט זיך געהאט באהאלטן.

*דאס ליד איז פון דער פיעסע ״מאטיע־מלך דער סטאליער״, וואס איז אמאל געשטעלט געוואָרן אין סקאלע דורך דעם אמאטארן טעאטער.

די מערדערס האבן צוערשט אריינגעשאסן אין בונקער, כדי אנצואוואַרפן א טויט־שרעק אויף די יידן, אבער ווען קיינער איז פון בונקער נישט ארויסגעקומען, האבן זיי אריינגעוואַרפן אין בונקער ברענענדיקע סנאפּעס שטרוי. ווען דער רויך האט זיי אנגעהויבן צו שטיקן אין בונקער, האבן די אומגליקלעכע גענומען ארויסקריכן און דאן האבן זיי די מערדער איינציקווייז דערשאסן. ביי דעם דאזיקן בונקער זענען דעמאלט צווישן אנדערע, אומגעבראכט געווארן די פאלגנדע קדושים: משה שווארצבאך (זיידע שווארצבאכ׳ס זון) מיט א קינד, אהרון־שמואל שאפּירא, משה ווייַנגאסט, ישראל בלוטשטיין, (ישראל לייזער הרנ׳ס) אייזיק גאלדשטיין (דער לעמבערגער), חיה עדעלשטיין און איר זון ישעיה הערשער (שייע באסיעס), בערל שווארצבאך, (בערל כדלעומר) און א געוויסער סעגאל פון בארשטשעוו. על פי נס זענען דאן ניצול געווארן בנציון קליינמאן און מעניע שאפּירא, וואס האבן שפּעטער דערציילט וועגן דער טראגעדיע.

דער צווייטער וואלד־בונקער איז אנטדעקט געווארן בלויז דריי וואכן פאר דער באפרייאונג און די יידן וואס האבן כמעט געהאט איבערגעלעבט דעם נאצי־קאשמאר, זענען אויף א גרויזאמען אופן דערמארדעט געווארן. ווי עס דערציילט שלום גרינבערג, דער איינציקער לעבנגעבליבענער פון דעם בונקער, זענען דריי אוקראינישע פאליציאנטן (רעמבאכא, יאקובישין און א דריטער, אן אומבאקאנטער) צוגעפירט געווארן צום בונקער דורך א יונגן אוקראינער, אן איידעם פון דעם וואלד־וועכטער טשעפעסיוק. דער בונקער האט זיך טאקע געפונען נישט ווייט פון טשעפעסיוקס שטוב, און דער גוי האט, ווייזט אויס, נאכגעשפירט, אדער באמערקט די יידן נעבן בונקער. די מערדערס האבן געבראכט מיט זיך שטרוי, האבן אונטערגעצונדן דאס שטרוי און עס אריינגעשטופּט אין בונקער אריין, כדי מיט דעם רויך צו צווינגען די יידן ארויסצוקומען. דער שטיקנדיקער רויך האט א טייל פון די אומגליקלעכע ארויסגעטריבן פון בונקער און די אוקראינישע מערדער האבן זיי קאלטבלוטיק דערשאסן אויפן ארט. די איבעריקע זענען אין דעם בונקער דערשטיקט און פארברענט געווארן. די אכזריות פון די מערדערס איז געווען אזוי גרויס, אז זיי האבן געצוואונגען שלום גרינבערג, וואס איז ארויס פון בונקער צו שטיין ביים אריינגאנג און צו שארן מיט א שטעקן דאס פייער, כדי עס זאל נישט אויסגיין. אין בונקער זענען צווישן אנדערע, אויך פארברענט געווארן שלום גרינבערגס פאטער און שוועסטער. ער אליין איז על פי נס ניצול געווארן ווען ער האט זיי צוגעזאגט געלט און פירנדיק אים צום שטאטישן בית־עולם, איז ער פון זיי אנטרונען געווארן.

אזוי ארום זענען, קורץ פאר דער באפרייאונג פון סקאלע דורך דער רויטער ארמיי, אנהויב מערץ 1944, אומגעבראכט געווארן אין צווייטן בונקער, צווישן אנדערע, די פאלגנדיקע סקאלער קדושים: אברהם גרינבערג, העניע גרינבערג, טויבע ווייזינגער, אברהם (בומע) ווייזינגער, איציע גאלדשטיין (עזריאל דעם קצב׳ס זון), אברהם שווארצאפּעל (דער טרעגער), עלקע פייערשטיין (פון גושטין), משה׳לע וואלעך, אלטער ראזענצווייג און נוסקע ראזענצווייג (פון בורדיקאוויץ), נתן וויינרויב (מוץ) און דינה שווארצבאך (דעם שטריקדרייערס טאכטער).

* * *

ס'איז ווינטער אין וואלד, סוף דעצעמבער 1943. א ווייסער פוכיקער שניי באדעקט דיביימער און גלאנצט אראפ פון די צווייגן מיט מיליאנען בריליאנטענע שפיגעלעך. א שטילע מעלאנכאליע הענגט איבער אונדז. אין בונקער איז ווארעם, און כדי צו שטילן דעם הונגער און דארשט, "פראדוצירן" מיר וואסער פון שניי. מיר דריקן דעם פוכיקן שניי צונויף אין הארטע קנוילן, שטופן זיי אריין אין גלעזער, הויכן אויף זיי מיט אונדזערע אטעמס און ווארטן געדולדיק ביז פון די גרויסע קנוילן שניי קומען ארויס עטלעכע לעפל וואסער אויף צו דערקוויקן דעם טרוקענעם גומען. די ארבעט איז לאנג און לאנגזאם, אבער קיינער ווערט נישט מיד. פון צייט צו צייט רוקט עמיצער פון אונדז ארויס דעם קאפ פון בונקער און ברענגט צוריק אריין א פרישן קנויל פון ווייסן שניי, די מלאכה זאל ווייטער קאנען אנגיין.

פלוצים, ווען נחמיה שטאק רוקט ארויס דעם קאפ פון בונקער, דערהערט ער עפעס א גערויש צווישן די סאסנע־ביימער און דערזעט בלויז עטלעכע שריט פון בונקער די באשטיוולטע פיס פון אן אוקראינישן פאליציאנט. א סעקונדע בלייבט ער פארגליווערט און ווייסט נישט וואס צו טאן, אבער באלד לאזט ער זיך צוריק אראפ אין בונקער און שטאמלט ארויס, א טויט־בלאסער בלויז צווויי ווערטער: "פאליציאנטן, אנטלויפט". ער אליין שפרינגט ארויס פון בונקער און לאזט זיך לויפן אין א ריכטונג אוועק פון דעם פאליציאנט און מיר פאלגן אים נאך און הויבן אן צו לויפן צווישן די ביימער אין שניי. עטלעכע ביקסן־שאס האבן אפגעהילכט איבער אונדזערע קעפ, אבער נאך עטלעכע מינוט איז דער וואלד ווידער איינגעהילט געווארן אין א טיפער שטילקייט. ארויסגעוויזן האט זיך אט וואס: אן אוקראינישער פאליציאנט איז ערב דער קריסטלעכער חגא געקומען אין וואלד אריין אויסצוהאקן זיך א יונג סאסנע־בוימעלע און איז צוזאמען מיטן וואלד־וועכטער פונקט דערגאנגען צו יענעם וואלד־ווינקל, וואו מיר זענען געלעגן באהאלטן אין די בונקערס. ווען מיר האבן אים באמערקט צווישן די בוימער און אנגעהויבן צו לויפן, האט ער אליין זיך אויך דערשראקן, האט אויסגעשאסן עטלעכע מאל פון זיין ביקס און איז ארויס פון וואלד. פיל שפעטער האבן מיר זיך ערשט דערוואוסט פון וואלד־וועכטער, וואס עס איז געשען, אבער אין יענעם מאמענט זענען מיר זיכער געווען אז עמיצער האט אונדז באמערקט און פארמסרט אונדזערע בונקערס, און אז מערערע פאליציאנטן זענען אונדז געקומען זוכן אין וואלד. מיר האבן דעריבער גלייך באשלאסן צו פארלאזן אונדזערע בונקערס און אנדערשוואו זוכן צייטווייליקע באהעלטענישן.

ס'איז געווען ביטער קאלט און דער שניי איז געווען טיף ביז צו די קני. נאקעטע, בארוועסע, איינגעוויקלט אין שמאטעס, זענען מיר אין מיטן טאג אוועק פון די בונקערס אין די סאסנעס און זענען אריין אין אונדזערע אלטע, פארלאזענע בונקערס נישט ווייט פון די "מאזורן", וואו מיר האבן איבערגעלעבט דעם גרויסן וואלד־פאגראם אין סעפטעמבער. ערשט נאך דער באפרייאונג האבן מיר זיך דערוואוסט, אז עטלעכע וואכן נאך דעם אינצידענט, נאך וועלכן מיר האבן פארלאזן די בונקערס צווישן די סאסנעס, זענען דייטשע סאלדאטן געגאנגען אויף יאגד אין וואלד און נאכלויפנדיק אין די סאסנעס נאך ווילדע חזירים, האבן זיי

צופעליק אנטדעקט אונדזערע פארלאזונע בונקערס און האבן זיי אויפגעריסן מיט האנט־גראנאטן. מיר זענען אבער אין די בונקערס מער נישט געווען און זענען אזוי ארום ניצול געווארן דורך דער השגחה פון א זיכערן טויט.

אין די אלטע בונקערס נעבן די "מאזורן", אין וועלכע מיר האבן זיך צייטווייליק באהאלטן נאכן אנטלויפן פון די סאסנעס, האבן מיר אבער לאנג נישט געקאנט בלייבן. ערשטנס, ווייל זיי זענען געווען קליין און טיילווייז איינגעפאלן. צווייטנס, ווייל זיי זענען געווען צו נאענט צו די "מאזורן" און האבן זיך געפונען צווישן שיטערע הראבינע בוימער, נאקעטע אין ווינטער; און דריטנס, האבן מיר פארדעכטיקט, אז די בונקערס זענען שוין דורך עמיצן אנטדעקט געווארן. מיר האבן דעריבער באשלאסן נאר צייטווייליק צו פארבלייבן אין די בונקערס און זוכן אינצווישן א פאסיקן פלאץ אויף צו בויען נייע. די דאזיקע אויפגאבע האבן גענומען אויף זיך חיים גאטעספעלד, פיניע פרענקעל, יוסף בלוטשטיין און יבדלו לחיים נחמיה שטאק און די ברידער שטאכל ־ שמואל און מוניע. נאך שעה'ן וואנדערן אין וואלד אין די נעכט, האבן זיי געפונען א פאסיקן פלאץ טיף אין וואלד און האבן זיך אינמיטן ווינטער גענומען בויען נייע בונקערס. באקאנטע פויערים פון די "מאזורן" האבן אונדז אויסגעבארגט העק, ביגעס און ריסקאלעס און אזוי אין משך פון א וואך צייט האבן די אויבן־דערמאנטע מענער מיט איבערמענטשלעכע כוחות דערגרייכט דאס אוממעגלעכע. אין די פינצטערע נעכט אין וואלד, אין גרויסע פרעסט און שניי־שטורעמס, אן א ביסל ווארעמס, פארשמאכטע און פארפרוירענע, האבן זיי געהאקט דיביימער, געגראבן די פארפרויערנע ערד און ממש מיט די לעצטע כוחות אויפגעבויט נייע אונטערערדישע באהעלטענישן. ס'איז אוממעגלעך זיך איצט פארצושטעלן און צו שילדערן די איבערמענטשלעכע אנשטרענגונגען און דעם אויסדויער פון אונדזערע בונקער־בויער יענעם ווינטער אין וואלד. ווען זיי פלעגן אין די גרויע ווינטערדיקע פרימאגנס צוריקקומען פון א גאנצער נאכט ארבעט מיט פראסט־באדעקטע, שטייפע אברים און זענען פארשמאכטע אוועקגעפאלן פון מידקייט, האב איך ביי זיך אין הארצן געגלויבט, אז נאר גאט אליין האט זיי געגעבן דעם כוח און אויסדויער.

אנהויב יאנואר 1944 האבן מיר זיך איינגעצויגן אין די נייע בונקערס און פון אט די בונקערס זענען מיר דריטהאלבן חדשים שפעטער, סוף מערץ 1944, ארויס אויף דער פרייהייט. אט די לעצטע דריטהאלבן חדשים אין וואלד האבן זיך געצויגן ווי אן אייביקייט און זענען געווען די שווערסטע און שפאנענדיקסטע. דער הונגער איז געווען גרויס, אבער מחמת די שנייען און אויך מורא־האבנדיק צו לאזן שפורן איבער'ן וואלד, זענען מיר אלץ זעלטענער געגאנגען צו ראדטשוקן נאך ברויט. גלייכצייטיק האבן מיר אבער געגארט נאך ברעקלעך נייעס, פונקט ווי מיר האבן געשמאכט נאך ברויט. יעדעס מאל וואס אונדזערע מענטשן פון די "ברויט־עקספעדיציעס" זענען צוריקגעקומען פון ראדטשוקן האבן זיי אונדז אין יענער צייט געבראכט גוטע נייעס וועגן דייטשע מפלות און רוסישע נצחונות, וואס האבן אנגעפילט אונדזערע הערצער מיט פרישע האפנונגען. אבער ביז צו דער לעצטער מינוט זענען אט די האפנונגען יעדעס מאל

צעשמעטערט געוואָרן דורך די גרויזאַמע מאָרד־אַקטן פון אונדזערע פאַרפאַלגערס. אַזוי איז איין נאַכט, אָנהויב מערץ 1944, אונדזער חברה צוריקגעקומען פון ראַדשוקן און מיטגעבראַכט מיט זיך שלום גרינבערגן און מיט אים די שוידער־געשיכטע. מיט עטלעכע טעג פריער זענען, נישט ווייט פון אונדז, אין זעלבן וואַלד, דערשאָסן און פאַרברענט געוואָרן אויף אַ גרויזאַמען אופן, זיין פאָטער, שוועסטער און 19 אַנדערע סקאַלער יידן.

אין מיטן מערץ 1944, האָבן זיך אין די נעכט אָנגעהויבן דערטראָגן צו אונדז דאָס ברומען און דונערן פון קאַנאָנען און דאָס זשומען פון מאָטאָרן. יעדע נאַכט זענען די דונערן געוואָרן הילכיקער און נאָענטער און דאָס זשומען פון מאָטאָרן גאַנץ קלאָר. מיט אָפענע אויגן פלעגן מיר ליגן יענע ווינטער־נעכט אין די בונקערס און זיך צוהערן צום זשום און רעש פון זיך־דערנענטערנדיקן פראָנט, ווי מען הערט זיך צו אַ פיינעם סימפאָנישן קאָנצערט. מיר האָבן אָנגעהויבן הערן די טריט פון פרייהייט און די שטים פון נקמה, אָבער אונזערע הערצער זענען אַלץ געווען פאַרקלעמט און פאַרגליווערט. מיר האָבן מורא געהאַט צו האָפן און מיר האָבן נישט פאַרגינען זיך צו פרייען. אַרויסגיין פון וואַלד האָבן מיר זיך נישט געטרויט און האָבן אָפּגעוואַרט אין די בונקערס צו זען וואָס דער טאָג וועט ברענגען.

איין פרימאָרגן האָבן מיר דערהערט נידעריק איבערן וואַלד, פליען אַן עראָפּלאַן. פאָרזיכטיק האָבן עטלעכע פון אונדז אַרויסגעשטעקט די קעפּ פון די בונקערס און אָנשטרענגענדיק די אויגן צום הימל, האָבן מיר, צווישן די נאַקעטע שפּיצןביימער, דערזען אויף די פליגל פון פאַרבייפליענדיקן עראָפּלאַן, דעם רויטן, סאָוויעט־רוסישן שטערן. דער קאָפּ האָט זיך אָנגעהויבן דרייען און דאָס האַרץ האָט האַסטיק געקלאַפּט. איז דאָס מעגלעך, אַז מיר זענען שוין באַפרייט? איז דאָס טאַקע דיווירקלעכקייט, אָדער בלויז אַ חלום? מיר זענען אַלע געווען צעחושט, ווי פאַרשיכורט, און נישט געוואוסט וואָס צו טאָן און וואָס צו זאָגן איינער צום צווייטן. דעם גאַנצן טאָג זענען מיר אָבער געבליבן אין די בונקערס און ערשט ביינאַכט, האָבן זיך צוויי פון אונדז, חיים גאַטעספעלד און יבל"אַ נחמיה שטאַק, אַרויסגעלאָזט אין דער ריכטונג פון די "מאַזורן". נאָך אַ קורצער צייט זענען זיי צוריקגעקומען מיט דער בשורה אַז סאָוויעט־רוסיש מיליטער איז שוין אין שטאָט. יענע נאַכט אין בונקער איז קיינער נישט געשלאָפן. מיר האָבן די גאַנצע נאַכט געוויינט, גערעדט און געטראַכט.

עס האָט אָנגעהויבן טאָגן אין וואַלד. יענעם פרימאָרגן האָט דער פראָסט אָנגעהויבן נאָכצולאָזן און דער שניי איז געוואָרן נאַס און שווער און האָט אָנגעהויבן פאַלן פון די ביימער. מיר האָבן זיך איינגעוויקלט אין אונדזערע פאַרוואָרלאָזטע שמאַטעס, אַרומגעוויקלט די נאַקעטע פיס אויך מיט שמאַטעס, אַרויסגעקראָכן פון די בונקערס און לאַנגזאַם זיך געלאָזט שפּאַנען אַוועק פון די בונקערס און אַרויס פון וואַלד. ערשט אַרויסגייענדיק פון וואַלד און קוקנדיק אויף זיך און די אַנדערע 27 לעבנגעבליבענע מענטשלעכע סקעלעטן, וואָס שפּאַנען אין שניי ווי גייסטער פון יענער וועלט, האָב איך דערזען דעם פאַרנעם פון אונדזער גרויסן אומגליק.

סאסיע צימערמאַן (גאָטעספעלד)

פּרקים פון טאָגבוך *

25. 1. 1943

מיין מאַן איז געלונגען אויסצוגעפינען אַן אָרימען פּויער, וואָס האָט געוואוינט ביי דער גרעניץ, און וואָס איז געווען גרייט מיך און מיין קינד אַריינצונעמען אויף עטלעכע חדשים. מחמת דער דאָזיקער פּויער האָט געוואוינט נישט ווייט פון גרעניץ (מיט דער אַמאָליקער רוסלאַנד) איז ער געווען געוואוינט צו שמוגלעריי און אויך אויסצובאַהאַלטן זיינע "מעשים" פאַר אַ "בייזן" אויג. דערביי איז ער געווען אַ פּוילער, לייכטגלויביק און אָבערגלויביק. עס איז גענוג, אַז אַ פּויער זאָל אים דערציילן, אַז מען האָט ערגעץ פאַרשפּאַרט אַ גוי דערפאַר, וואָס ער האָט איבערגעהאַלטן אַ יידן, און זיין גאַנצע ענערגיע און ריזיקאַלישער מוט ווערן אין איין אויגנבליק צערונען און עס טוט אים שוין באַנג אויף דער גאַנצער זאַך. ער וואָלט מיך שוין געוואָלט זען אויף יענער זייט טיר, נאָר צום גליק איז ער דאָך אַ פּוילער און אַלץ לייגט ער אָפּ אויף שפּעטער, און שפּעטער כאַפּט ער אַ ישוב הדעת.

ער איז געטריי און איבערגעגעבן. ער גייט יעדע וואָך אין שטאָט קויפן פאַר אונדז פּראָוויאַנט, בכדי מיר זאָלן נישט הונגערן. אויך דאָס גיין געהערט צו זיינע ליידנשאַפטן, אָבער נישט גיך, ער האָט צייט. אָפּגעגאַנגען אַ שטיקל וועג, זעצט ער זיך אַוועק און כאַפּט אַ דרימל און שפּעטער גייט ער ווייטער. עס מאַכט נישט אויס וואָס זיין ווייב קריגט זיך מיט אים, ער לאָזט זי רעדן און זאָגט, אַז דאָס אַלץ גייט אים אָן ווי דער פאַראַיאָריקער שניי. אַ גאַנץ קעגנזעצלעכער טיפּ איז זיין ווייב, זי איז אויך אַזוי ווי אַלע אירע שוועסטער און ברידער, די אוקראַינער. עס געפעלט איר זייער וואָס מען מאַכט אַ סוף צו די יידן, זי איז צופרידן דערפון. אונדז האַלט זי דערפאַר, ווייל זי איז אָרעם, אָבער עס איז איר גאָרנישט ליב דאָס גאַנצע גוטס וואָס זי געניסט אַ דאַנק אונדז, ווייל זי וויל נישט און קאָן נישט העלפן קיין יידן. עס איז ביי איר די גרעסטע בושה ווען מען דערוויסט זיך אַז זי האַלט איבער יידן. זי האַלט זיך אין איין קריגן מיט איר מאַן איבער אונדז. דעמאָלט ווען זי באַקומט אַ שיינעם פּרעזענט פון אונדז איז זי צו אונדז גוט, אָבער דאָס גערויערט

* געשריבן בעת די חדשים און יאָרן פון דער שואה. דער פּוילער אָריגינאַל געפינט זיך אין "יד ושם" ירושלים.

זייער קורץ. אויפן צווייטן טאג דערקענט זי אונדז נישט און איז אויף ס׳ניי ברוגז און קריגט זיך ווייטער. דער עיקר האט זי א סאטיספאקציע ווען מיר האבן נישט וואס צו עסן, דעמאלט ווערט זי ברוגז און גייט אוועק אויף דעם גאנצן טאג, בכדי מיר זאלן ליידן הונגער. אבער ווען זי זעט, אז מיר האבן וואס צו עסן, ברענגט זי אויך אריין עפעס צו עסן. אזוי איז זי שוין, זי פארשאפט אונדז גרויס עגמת־נפש און זי קירצט אונדז אפ די יארן. אבער אונדזער אנשפאר איז איר מאן. ער ברענגט אונדז, בגנבה פאר איר, וואס ער קאן.

אונדזער וואוינונג באשטייט פון א פינצטער קעמערל. עס איז בלויז דא א קליין פענצטערל, דורך וועלכן עס דרינגט קוים אריין דאס טאג־ליכט. מיר האבן א שמאל בעטל, וואס איז צוזאמענגעקלאפט פון א פאר ברעטלעך און א קעסטל, וואס דינט אלס טיש און א קליין קיכל אויף וועלכן איך קאך. יעדן טאג האבן מיר א שווערן קאמף, מיר מוזן זיך היטן מען זאל אונדז נישט דערהערן. קיין קול טאר מען נישט ארויסלאזן, ווען עס איז עמעצער דא ביי אונדזערע בעלי־בתים. מען טאר זיך נישט רירן, אפט זיצן מיר פארגליווערט גאנצע שעה׳ן, ביז מיר הערן, אז די געסט זענען שוין אוועקגעגאנגען, ווייל עס דראעט אונדז די גרעסטע געפאר. דער בעסטער שכן ווען ער דערהערט אז יידן זענען דא, גייט ער גלייך מסרן צו די דייטשן און זיי שיקן גלייך אפ צו דער געסטאפא. ביי אונדז אין דארף זענען פאראן דייטשן, "גרענעץ־שוץ". זיי היטן די אמאליקע פויליש־סאוויעטישע גרענעץ. פארביי אונדזער הייזל גייט כמעט יעדע צוויי שעה א וואַך און ווען איך דערזע זיי, פילט זיך מיין הארץ אן מיט שרעק, אפשר האט מען מיך דערזען און מען גייט נאך אונדז.

אזוי ציען זיך קורצע, אבער אומענדלעך לאנגע, ווינטער־טעג, מרה־שחורהדיקע, פינצטערע אָן א שטראל פון האפענונג. דאס איינציקע פון וואס איך טרוים איז, מיין מאן זאל שוין צו מיר קומען און זאל מיר ברענגען עפעס נייעס פון דער וועלט. ער קומט רעגולער יעדע וואך און ווילט ביי מיר צוויי טעג, ער ברענגט אונדז פראוויאנט, ביכלעך און צייטונגען. די צוויי טעג בין איך נישט אזוי טרויעריק.

איך ווייס, אז יעדעס מאל ווען ער גייט אוועק איז עס א ריזיקאלישע אונטערנעמונג און ער קאן זייער לייכט פארלירן דאס לעבן, מיר האבן אבער קיין אויסוועג, ווייל צוזאמען מיט מיר האט פאר אים נישט קיין זינען צו זיצן, ווייל עס זענען נאך פאראן אביסל באהאלטענע יידן. און נישט קומען צו מיר, מיינט אז איך ווי אויך מיין קינד, לאזן הונגערן. וויפל מאל מיין מאן קומט איז די באלעבאסטע זייער אומצופרידן, ביז ענדלעך זי פארווערט אים זיך צו באווייזן. מיר בעטן זי, דערביי גייט עס אויס צו נייע פרעזענטן און מיר גייען ארויס ווי "זיגערס". אזוי גייען אוועק צוויי מאנאטן, ביז, ענדלעך, קומען אן בשורות אז די רוסן האבן דורכגעבראכן דעם פראנט און זיי דערנענטערן זיך צו אונדז.

5.3.1943

איך בין גליקלעך, אבער איך גלויב נישט אז עס זאל פאקטיש מיט אונדז געשען א נס. איך דערלויב מיר קוים דערפון צו טראכטן. מיין באלעבאסטע

ווערט צו אונדז זייער ליבנסווירדיק. זי ברענגט אונדז מילך, אייער, און זאגט, אז זי וואלט אונדז געהאלטן איבער דעם קריג, ווען די גאולה פארשפעטיקט זיך אפילו. מיר קענען זי גוט און מיר ווייסן אז זי איז א "פיין לייטיש ווייבל", אזוי רופן מיר זי פון דער ערשטער מינוט, פון זינט מיר האבן זי דערקענט.

עס געדויערט קוים א קורצע צייט און עס נעמט א סוף צו אונדזערע דערוואַרטונגען און האפענונגען. די רוסישע אפענסיווע איז אפגעשטעלט געווארן און צוזאמען מיט איר איז באגראבן געווארן די האפענונג ניצול צו ווערן פון דעם זיכערן טויט. מיר זענען נאך טרויעריקער געווארן, אנטוישט און פארצווייפלט. מיין בעל הבית איז זייער צעטומלט, ער האט געגלויבט אז ער וועט אין קורצן פארענדיקן "ס'געשעפט" און צום סוף זעט זיך נישט ארויס. דערווייל רוקט זיך דער ווינטער אוועק און עס קומט דער פרילינג. אין מיין לעבן קומט נישט קיין שום ענדערונג. איך טראכט, אז איך מוז פארלאזן מיין תפיסה, זאל זיין וואס עס וויל, איך קאן שוין מער נישט אויסהאלטן. דער דרויסן, די גאנצע נאטור לאקט און רופט. אונדזערע בעל הבתים פארברענגען כמעט א גאנצן טאג אין דרויסן און וואַרעמען זיך אויף דער פרילינג־זון. דורך מיין קליין פענצטערל זע איך דעם שיינעם, בלויען פרילינגס־הימל. דאס טייכל, וואס פליסט ארום אונדזער הייזל, האט זיך אויפגעוועקט פון זיין ווינטערדיקער פארפרוירנקייט און עס פליסט מורמלענדיק, אזוי שטיל. אויך דאס וועלדל נעבן טייכל האט אנגעהויבן א ניי לעבן. טויזנטער קלינגענדיקע קולות פון אומצאליקע פייגעלעך פארהילכן דאס גאנצע וועלדל, וואס ווערט פון טאג צו טאג גרינער און שפראצט מיט לעבן. נאר איך מיט מיין קינד זענען פארשפארט און זעען נישט קיין אויסוועג. מיין מאן קומט און ברענגט מיר פרישע בלוטיקע בשורות. עס איז ערב נייע פאגראמען. די נאציאנאלע אוקראינער, וואס צו זיי געהערט צום מיינסטן די גאנצע אינטעליגענץ, זיי רוען נישט, מאכן באזוכן ביי דער געסטאפא, מען זאל וואס שנעלער ענדיקן מיט די יידן. און עס הייבט זיך אן, יעדע דריי־פיר וואכן פאגראמען, וואס רייסן אויס אין משך פון געציילטע טעג טויזנטער יונגע לעבנס. מיין באלעבאסטע ווי נאר זי הערט, אז עס האלט ערב א פאגראם, גייט זי קיין בארשטשאוו, בכדי צו זען, ווי מען קוילעט יידן. ווען זי קומט צוריק אהיים מאכט זי אונדז חושך. זי דערציילט אונדז גענוי, ווי אזוי "דאס" קומט פאר, מיט דער גאנצער גראבקייט פון איר נאטור. און צו לעצט זאגט זי אונדז, מיר זאלן זיך פארנעמען, ווייל זי האט מורא אונדז צו האלטן, און וואס וועט זי טאן אויב עס וועט ווערן יידן־ריין. ער, דער בעל הבית זארגט זיך, איז זייער איבערגעשראקן און זאגט, אז אויב עס וועט ווערן אן ענדע מיט יידן, וועט ער אונדז ארויספירן אין וואלד און ווייטער גייט אים גארנישט אן.

מיר האבן זייער "גוטע" פערספעקטיוון. מיר זעען, אז עס דערנענטערט זיך דער טאג פון פולשטענדיקן אונטערגאנג. צו די פאגראמען נעמט נישט קיין סוף. עס פעלן שוין כמעט אלע אונדזערע באקאנטע, אויך פון אונדזער פאמיליע פאלן אלע מאל נייע קרבנות. איך בין שוין גענצלעך צעווייטיקט און רעזיגנירט. זייער אפט וויל איך עס זאל שוין נעמען א סוף צו אונדזער לעבן און צו אונדזערע ליידן. נאר מיין קינד איז מיר א שאד, עס בליט ווי א שיינע בלום און איך וואלט וועלן עס פארהיטן פון דעם שרעקלעכן טויט. זייער אפט טראכט איך, אז

דאס גלייכסטע וואלט געווען ווען איך מאך א סוף צו זיין לעבן בשעת עס שלאפט, בכדי עס זאל נישט דארפן איבערלעבן די שרעקלעכע מינוט פון פארצווייפלונג ווען מען קוקט דעם טויט אין די אויגן. אזעלכע געדאנקען פארשווינדן אבער שנעל און איך מאך מיר אויף ס׳ניי אילוזיעס, אפשר וועט מיר געלונגען מיין קינד דורכצושמוגלען און מיר וועלן בלייבן לעבן. נאך לאנגער מי געלינגט אונדז, מיין מאן און מיר, צו פועלן ביים פויער, ער זאל אונדז אויסגראבן א גרוב, ווייט פון זיין הויז, מיר וועלן דארט ליגן און זאל ער אונדז ברענגען יעדן טאג ברויט און וואסער. דאס זענען אונדזערע ״אויסזיכטן״ און דאס איז אונדזער האפענונג אויף דער צוקונפט.

דערווייל ווערט אונזער לאגע וואס אמאל טרויעריקער. אט איז שוין דער זעקסטער חודש פון אונזער באהעלטעניש דא. און מיט דעם דאזיקן חודש קומען אן די פינצטערע ידיעות וועגן דער פולשטענדיקער ליקווידאציע פון לעצטן רעשטל יידן אין סקאלע. אונזער פויער טרעט איצט נישט אפ פון מיין שטיבל, אריין און ארויס.

ער האלט זיך אין איין זארגן מיט אונדז, ער ווייסט נישט צי ער וועט קענען אונדז איבערהאלטן. דערביי קומען שכנים, זייער איינציקער שמועס איז ווי מען הרגעט יידן. זיי רעדן דערפון מיט אזא גלייכגילטיקייט און אזא זעלבסטפארשטענדלעכקייט, גלייך ווי עס וואלט זיך געהאנדלט וועגן די שיקאגער שעכט־הייזער פון בהמות. זיי זענען גענצלעך אפגעטעמפט פון יעדן מענטשלעכן געפיל און ווייזן נישט ארויס דאס קלענסטע רחמנות.

נאך אזא געשפרעך מיט די שכנים, צו וועלכן איך הער מיך צו מיט אסך פארביטערונג, געדויערט נישט לאנג און מיין באלעבאסטע קומט מיר געבן א פרישע לעקציע. עס הויבט זיך אן דאס אלטע לידל. וואו וועל איך מיך אהינטאן? זי האט מורא, זי וויל גארנישט, זי וויל נישט קיין געלט און וויל נישט האלטן קיין מענטשן וואס מוזן פארניכטעט ווערן. איך בויג אראפ דעם קאפ, איך בעט, איך בעטל ביי איר אפאר טעג לעבן, זי זאל מיר דערלויבן דא נאך צו זיין מיט מיין קינד. וואס איך וועל דעמאלט באשטימען ווייס איך נישט, אבער מיין קינד וויינט, ער וויל נישט שטארבן און מיך באפאלט א משוגעת ווען איך זע מיין קינד׳ס פארצווייפלטע אייגעלעך און ציטערנדיק פנים׳ל. ער קאן נישט אויפנעמען דעם געדאנק, אז ער וועט אין מיטן זיינע שיינע קינדערשע טרוימען אונטערגיין. איך פרוואו אים נישט איין מאל איינרעדן, אז עס איז נישט אזוי שרעקלעך, עס געדויערט בלויז איין אויגנבליק און עס נעמט א סוף צום לעבן. דערפאר, וועט ער, מיין קינד, אנהויבן א שיינעם לעבן אויף אן אנדערער וועלט. איך זאג אים, אז ער האט א ווייס־קרישטאלענע נשמה, וואס איז נאך נישט באפלעקט פון זינד און נישט פון זינדיקע מחשבות. איך דערצייל אים, אז דארט אין די העכערע עולמות וועט ער זיין א קינדער־מלאכל וואס וועט שטיין ביים כסא־הכבוד פון דעם העכסטן מלך און ער און זיינע חברים וועלן זיין די עדות ביים משפט אין וועלכן מען וועט משפטן די רוצחים, וואס האבן אויסגעמארדעט אזוי פיל אומשולדיקע ריינע קינדער־נשמות.

מיין קינד איז אבער נישט געבוירן אין א טיף־גלויביקער תקופה. ער

איז א קינד פון דער נייער צייט און ער איז מער ערדיש. ער וויל זײַן דווקא ביי דעם ערדישן משפט, ער איז געבוירן, וויל ער לעבן און נישט שטארבן. אפשר איז די שולד דווקא פון די עלטערן, וואס האבן די קינדער דערצויגן אין אן אנדערן גייסט און נישט דערצויגן זיי, אז זיי דארפן זײַן מארטירער, ווייל ווער האט זיך עס געגלויבט, אז ס'וועט קומען א צייט פון פינצטערקייט און בעסטיאַליטעט.

15.6.1943

מיר האבן ווייטער דורכגעשטופט א חודש לעבן און ווער וויל עס דען מער? עס איז דאך גאר א לאנגע צייט אין לעבן. א גאנצן חודש אומגעשטערט שלאפן און שטופן די צייט, אבער עס איז געשען אנדערש. דווקא איצט, ווען עס האט זיך געהאנדלט אין טעג, ווען עס האט געגנצלעך געדארפט נעמען א סוף צו אלע יידן, איז געשען אן אומדערוואַרטער פאר מיר טראגישער פארפאל. א שכן האט געזען מיין מאן ארײַנגיין צו אונדז, האט ער פארגעוואַרפן אונדזער בעל הבית, אז ער באהאלט ביי זיך יידן און איז געגאנגען מעלדן די דײַטשן. עס איז שוין פאר נאכט, דאס קינד שלאפט שוין, איך וועק אים אויף און, פול מיט פחד, דערצייל איך דעם קינד, וואס עס איז געשען. מיין מאן איז אין סקאלע און איך האב מורא דא לענגער צו בלייבן, ווייל עס איז א זיכערער טויט. דער פויער איז זייער צעטומלט, ער פירט אונדז ארויס צו אן אפענער סטאדאלע, וואס געהערט נישט צו אים און פון דארטן באשליסן מיר ביי נאכט צו גיין קיין סקאלע. אבער נישט אזוי לייכט קאן מען זיך דורכרייסן ביי נאכט מיט א קליין קינד פופצן קילאמעטער. מיר דארפן דורכפאסירן צוויי דערפער ביז מיר וועלן קומען צום ציל. דער וועג איז זייער א געפערלעכער, מען היט אלע וועגן, ווייל עס זענען טעטיק רוסישע דעסאנטן, אזוי לכל הפחות זאגט מען. מען היט אויך די וועגן, ווייל די מיליץ ווייסט, אז יידן שלעפן זיך ארום ביי נאכט. איך האב אבער קיין ברירה נישט און מיר פארלאזן דאס דארף. עס איז זייער א שיינע ליכטיקע זומערנאכט. איך מיט דעם קינד ביי דער האנט, מיט א קליין פעקעלע אין דער צווייטער האנט גייען אהיים, אבער ווי אויסטערליש זעט אויס אונדזער אהיימגיין, נישט אזוי האב איך מיר עס פארגעשטעלט. נאך אזא לאנגער צייט פון ליידן און דערנידערונגען האב איך עס מיר אנדערש געמאלן, איך האב שוין אזוי געבענקט און געהאפט אויף דעם טאג אין וועלכן איך וועל קאנען באטרעטן גאטס וועלט, אבער אלס א פרייער מענטש און נישט אלס פארברעכער, וואס מוז מיט הארץ־קלאפן גיין אויף נאך נישט באטראטענע וועגן, כדי עס זאל מיך קיין שונא נישט באגעגענען.

מיר גייען מיטן פעלד, מיין פויער פארויס און מיר נאך אים. אלע מאל שטעלן מיר זיך אפ, מיין באגלייטער לייגט צו דעם אויער צו דער ערד, הערט זיך איין און איבערצייגנדיק זיך, אז עס איז שטיל גייען מיר ווייטער. אזוי שלעפן מיר זיך כמעט די גאנצע נאכט ביז ענדלעך זענען מיר שוין אויף אונדזערע היימישע און באקאנטע וועגן. אבער פון דער ווייטנס דערזעען מיר צוויי סילועטן, מיר ציען זיך צוריק, באהאלטן זיך אין קארן, די צוויי סילועטן דערנענטערן זיך. מיר הערן דײַטש רעדן. דאס זענען צוויי וואך־לייט, וואס גייען צו דער גרענעץ.

ענדלעך גייען זיי אריבער און מיר, מידע און דערשראקענע, שלאגן זיך צו צו דער שטאָט. מיר גייען ווייטער מיטן פעלד, וואס פירט אונדז אריין ביז צו דעם הויז, וואו עס וואוינט מיין ברודער. איך קלאפ אן אין טיר און פענצטער, אבער קיינער ענטפערט נישט, ביז ענדלעך איך דערהער מיין ברודערס קול, וואס איז צוזאמען מיט דער פאמיליע פארשטעקט אויפן בוידעם. ער קומט גיך אראפ, זייער איבערראשט, און מיר, דערזעענדיק זיך נאך אזא לאנגער צייט אין אזא פינצטערער מינוט, וויינען מיר ביטער. מיין ברודער דערציילט מיר, אז היינט איז געווען א שרעקלעכער פאגראם אין קאפיטשיניץ און מארגן וועט זיין אין בארשטשאוו און מעגלעך אויך אין סקאלע, אזוי אז איך בין גאנץ אין א "גינסטיקער מינוט" צוריקגעקומען. מיין מאן ווייסט נישט גארנישט, ער שלאפט נישטביים ברודער, ער וועט ערשט מארגן דערזען, וואס עס איז געשען. ביז מארגן פרי קאן נאך פארשיידנס פאסירן. ענדלעך האב איך זיך דערוואַרט. מיין מאן איז אנגעקומען, אבער ווי גרויס איז געווען זיין פארצווייפלונג, וואו זאלן מיר זיך אהינטאן?

דערווייל איז שוין דער פאגראם אין בארשטשאוו. אלע יידן באהאלטן זיך און מיר האבן נישט וואו צו גיין. אבער מיין מאן פארלירט זיך נישט, לויפט צו א פויער און בעט אים ער זאל אונדז איבערהאלטן א פאר טעג, שפעטער פירט ער אונדז אהין. מיר זענען שוין אין א פרישער "וואוינונג". דאס איז א קליין נידעריק בוידעמל, אויף וועלכן מען קאן נאר ליגן, ווייל אויפזעצן זיך קאן מען נישט. דאס בוידעמל איז אפן. מיין מאן ברענגט ברויט און מיר הייבן אן אויף ס'ניי א לעבן צו פירן. דער טאג גייט אריבער רוהיק. מיין ברודער מיט דער פאמיליע זענען אויך געגאנגען צו א פויער. דעם צווייטן טאג גייט מיין מאן אין שטאט און מיר באשליסן, אז אויב עס וועט עפעס אין צווישן געשען, דאס הייסט אויב עס וועט אויסברעכן א פאגראם, זאל מיין מאן זיך פארשטעקן וואו ער וועט זיין און איך דא, ווייל מיט דעם גיין קען מען דערווייל באקומען די קויל. ווי נאר מיין מאן איז אוועק האט מיר די פויערטע דערציילט, אז דאס גאנצע שטעטל איז זיך צעלאפן, ווייל מען האט טעלעפאנירט, אז די געסטאפא קומט. מיר עצה'ט זי זאפארט צו גיין זיך באהאלטן אין וואלד, ווייל זי וויל מיך נישט האלטן, זי האט מורא. איבעריקנס איז אומזיסט דאס באהאלטן זיך, זי ווייסט פון אירע שכנים, אז מען וועט אפילו איין יידישע נשמה נישט איבערלאזן - אזוי "טרייסט" זי מיך. איך בעט זי און זאג איר זי זאל מיך נישט פארטרייבן ביז מיין מאן וועט קומען נאך מיר, אויב מען וועט מיך דא טרעפן, וועל איך זאגן אז איך בין דא אליין ארויפגעקראכן. זי בארוהיקט זיך און לאזט מיך זיין, איך בין אבער וואס ווייטער ווייניקער רוהיק. איך זע, אז זי איז גרייט אפילו אליין אנצואווייזן אויף אונדז, בכדי זי זאל זיך ריינוואשן.

ענדלעך פארגייט דער טאג רוהיק און מיין מאן קומט. ער דערציילט, אז זיין שוועסטער איז געקומען פון בארשטשאוו, זי איז אנטלאפן בשעת דעם פאגראם. ער דערוואוסט זיך די פרישע צרות און באשליסט נאך די נאכט זיך צוצושלאגן צו דעם פריערדיקן פויער, אפשר וועט ער אונדז צוריקנעמען. איך האב קיין ברירה און באשטיי אויף אלץ, כאטש איך ווייס, אז אויף די וועגן זענען

פאראן אומצאליקע הרוגים, וואס זענען געטויט געווארן אדער פון דער מיליץ אדער פון די פויערים, וואס האבן זיי אויף דעם וועג באגעגנט.

18.6.1943

צו מארגנס דאס זעלבע, די נייע בעלי־הבתים מיינע דערקלערן קאטעגאריש איך זאל גלייך פארלאזן זייער בוידעם. צום גליק לאזט זיך אראפ א שטארקער רעגן, וואס גיסט אן אויפהער א גאנצן טאג. דער דאך איז צעבראכן און דער רעגן וואשט אונדז אומברחמנותדיק. מיר איז שוין אבער אלץ איינס, זאל רעגענען, זאל מבולען, זאל שוין נעמען א סוף צו דעם שרעקלעכן מאטערנדיקן לעבן.

מיינע בעלי הבתים רוען אבער נישט. זעענדיק, אז עס קומט נישט קיין סוף צום רעגן, פאלט די פויערטע אויף אן המצאה, זי קומט נאך א מאל און זאגט אז די געסטאפא איז שוין דא און זי וויל אונדז אריבערפירן אויף א פוסטן פרעמדן בוידעם, וואס געפינט זיך נישט ווייט פון איר. מיין קינד דערהערנדיק, אז די געסטאפא איז שוין דא, ווערט שטארק בלאס און ציטערנדיק קלאמערט ער זיך ארום מיין האלדז מיט זיינע קליינע הענטלעך און זאגט: "מאמע, זאג, עס געדויערט נישט לאנג ביז מען שטארבט? זאג דעם אמת, מאמע, עס טוט זייער וויי?" איך ענטפער נישט, ער פארשטייט מיך, נעמט מיך ארום, קושט מיך און לייגט זיין קעפעלע אויף מיין שויס: "מאמע, איך וויל שלאפן, זאלסט מיך נישט אויפוועקן, זאל געשען וואס עס וויל". אין א קורצער רגע, זייענדיק גענצלעך דערשעפט פון שרעק, ווערט ער אנטשלאפן. ביי דער באלעבאסטע בעט איך זיך אפ ביז ביי נאכט, ביז מיין מאן וועט קומען. איך לייג אוועק דאס קינד אויף דעם שטרוי און אליין בלייב איך זיצן גענצלעך פארגליווערט און פארצווייפלט.

ווער ווייסט צי מיין מאן וועט צו מיר צוריקקומען. ווער קען דען וויסן צי ער איז איבערהויפט נאך פאראן צווישן די לעבעדיקע? אפשר איז געשען מיט אים דאס, וואס מיט טויזנטער זיינע שוועסטער און ברידער? און איך זע מיך גענצלעך אומבאהאלפן. איך זע, אז דאס מזל האט זיך פון מיר אפגעקערט און עפעס פארפאלגט מיך. איך זיץ און הער מיך צו, איך הער טריט, אבער די טריט גייען פאריבער און איך בלייב ווייטער ביי מיינע יאושדיקע געדאנקען. ענדלעך דערהער איך באקאנטע טריט, וואס זענען מיר אזוי טייער און נאענט. איך הער , עס עפנט זיך דאס טירל פון דער קאמער, איצט ווייס איך אויף זיכער, אז איך בין גערעטעוועט. דאס איז מיין מאן, ער עפנט דאס טירל, וואס פירט צו מיר אויף דעם בוידעמל. דאס קינד, ווי אינסטינקטיוו, וועקט זיך אויף, דערזעט זיין פאטער, ווארפט זיך אויף אים אויפן האלדז און וויינענדיק זאגט ער: "פארוואס ווילסטו, טאטע, אונדז נישט ראטעווען און פירן צו א פויער אין דארף? "גלייך ווי זיין לעבן וואלט געלעגן אין דער האנט פון מיין מאן. און מיין מאן וויינט זיך פונאנדער און טרייסט אים. אגב, וויל איך באמערקן אז ביי די שרעקלעכסטע אומשטענדן פארלירט זיך מיין מאן נישט און אויב ער איז אליין פארצווייפלט זאגט ער עס קיין מאל נישט, נאר אדרבה, דריקט אויס זיין האפענונג, אז עס וועט אונדז געלונגען

ניצול צו ווערן. מיט דעם אליין ווערט לייכטער אויפן הארצן און נישט געקוקט אויף אלע פיינען באקומט מען בטחון און מען באקומט פרישע כוחות צו קעמפן. מיין מאן דערציילט מיר, אז דער פויער, ביי וועלכן איך בין קודם געווען וויל מיך צוריקנעמען, נאר ערשט נאך אפאר וואכן, ווייל איצט האט ער נאך מורא, דאס גאנצע דארף קאכט מיט אים אז ער באהאלט יידן. נאר ער האט דערוויל א צווייטן ארט, וואס א באקאנטער פויער האט אים רעקאמענדירט. דאס ארט איז ביי א יונגער פויערטע, אן אלמנה, און זי איז גרייט אונדז איבערצוהאלטן צוויי מאנאטן. איך וויל מיר אליין נישט גלויבן אונדזער גליק. מיר באשליסן נאך די נאכט צו פארלאזן סקאלע.

מיין מאן גייט צום פויער אין זיין וואוינונג. הייסט זיך געבן די פאר זאכן וואס מיר האבן אים געגעבן צו באהאלטן. די פויערטע לאכט זיך פון אונדז אויס און זאגט, אז מיר דארפן זיי שוין נישט און ליבער וועט זי האבן די זאכן, איידער אן אנדערע.באין ברירה פארלאזן מיר סקאלע געזעלעך אָן זאכן. דער פויער וויל נישט אפילו אונדז ארויספירן פון זיין טיר, בכדי צו זען צי מיר קאנען אומגעשטערט פארלאזן זיין בוידעמל. אזוי קומט מיר שוין אויס דאס צווייטע מאל ביי נאכט צו וואנדערן.

3.7.1943

מיר געפינען זיך אין פעלד ווייט פון א ישוב. איך מיט אונזער קינד זעצן זיך אוועק אין די הויכע זאנגן, וואס פארשטעלן און באהאלטן אונדז. מיין מאן גייט אויפסניי צום פויער פארשטענדיקן אים, אז מיר זענען אויפן וועג צו אים, ער זאל גיין אונדז אנטקעגן. איך מיט׳ן קינד בלייבן גאנץ אליין, אין פעלד. אבער איך בין שוין אזוי אפאטיש אז עס ווירקט נישט אויף מיר. איך לייג זיך אוועק אויף דער פייכטער ערד און הער זיך צו. ארום איז שטיל, מען הערט נישט קיין מינדעסטן גערויש. עס איז א העלע ווארעמע זומער־נאכט. איך לאז מיינע געדאנקען אויסרוען און טראכט כמעט גארנישט. נאר די נאטור טוט אירס. נישט ווילנדיק ווירקט זי אויף מיר ווי א באלזאם אויף מיינע וואונדן. עס קומען דערינערונגען אויף דערינערונגען. איך דערמאן זיך אין אזעלכע שיינע זומער־נעכט גלייך ווי ס׳וואלט נעכטן געווען. די נאטור איז אומגעענדערט מיט איר געזעצמעסיקייט און מיט איר שיינקייט. דוכט זיך די זעלבע נאכט, מיר שול־קינדער מאכן א נאכט־אויספלוג. עס גייט א מחנה פון פריילעכע, זארגלאזע קינדער. אונדזער געשעצטער ליבער לערער גייט גלייך מיט אונדז און איז כמעט אזוי פריילעך און קינדעריש ווי מיר אלע. מיר פרייען זיך מיט דער שיינער נאכט. מיר זינגען הימנען און באזינגען די שיינקייט פון דער וועלט. אונדזערע קולות קלינגען און הילכיקן, ווייט איבער די פעלדער . . . אבער נישט לאנג געלונגט מיר אזוי צו טרוימען. עס קומט די קעגנווארט און דער אמת שטייט ווי א פינצטערע נאכט פאר מיינע אויגן, איך בין ארויסגעווארפן אויף דעם מיסט־קאסטן פון דעם לעבן. מיין מאן איז אויפסניי געגאנגען אויסבעטלען פאר אונדז א ווינקעלע. עס גייט אוועק א לענגערע צייט, איך ווער וואס אמאל אומרוהיקער, און וואס אמאל

מיט מער פחד און הארץ־קלאפן ווארט איך אויף מיין מאנס צוריקקער. עס איז שוין לאנג נאך האלבע נאכט ווען איך דערהער טריט. און אין א קורצער צייט דערזע איך מיין מאן צוזאמען מיט מיין אלטן גוטמוטיקן בעל הבית. ער גייט ווי תמיד בארוועס, אין א פאר צוריסענע הויזן און א העמד נישט פארמאכט וואס אנטבלויזט אים גענצלעך זיין ברוסט. איך זע אז ער איז אביסל צוטומלט, אבער איך דערוויס מיך גלייך די סיבה: זיין ווייב האט אונדז בשום אופן נישט געוואלט צוריקנעמען. מיין מאן האט איר צוגעזאגט צו געבען וואס זי וועט וועלן, ביז ענדלעך ער האט אויף איר געווירקט און מיין בעל הבית איז געקומען נאך מיר. ווי נאר איך האב אים דערזען איז מיר לייכטער געווארן, איך האב שוין אן אנשפאר. ער האט דאס קינד גענומען אויף זיינע פלייצעס און איך מיט מיין מאן זענען נאכגעגאנגען. ענדלעך זענען מיר געקומען נאענט צו זיין הייזל, וואס שטייט ביים וועג. אבער דא מוז מען זיין זייער פארזיכטיק, אלע מאל גייען דא נאכט־וואכן, און מיר שיקן דעם פויער צוערשט אויסשפיאנירן צי מיר קאנען גיין. ער מאכט אונדז א צייכן: מיר גייען שנעל דורך דעם וועג. מיר פארשווינדן אונטער די ביימער. פלוצים דערזעען מיר צוויי דייטשן, וואס גייען אויף נאכט־דינסט. בלויז איין אויגנבליק פריער וואלטן מיר געווען פארלארן. מיר ווארטן אפ ביז זיי פארשווינדן גענצלעך, דאן רוקן מיר זיך צו צו דעם הייזל, די פויערטע עפענט אונדז די טיר און מיר גייען אריין אין אונדזער אלט־באקאנטן קעמערל, אבער איצט איז דאס אין מיינע אויגן שוין נישט קיין פינצטער קעמערל, איצט איז דאס אן אויסגעטרוימטער פאלאץ פון פארכישופטן פרינץ. מיר זענען די גליקלעכסטע אויף דער ערד. מיר האבן צוריק אונזער בעטל און מיר האבן אויפסניי האפנונג אז מיר וועלן האבן רו. און אפשר וועט מיט אונדז געשען דער נס, פון וועלכן מיר וואגן שוין נישט אפילו צו טרוימען. אין אזא גלענצענדער שטימונג פארגייען אונדז גאנצע צוויי טעג. די בעל־הביתטע גיט אונדז א ביסל מילך און ברויט, זי באציט זיך צו אונדז גאנץ נישקשה, דאס איז אבער א מצב וואס האלט נישט לאנג אן. ענדלעך פלאצט איר גוטע שטימונג און דער וואלף קריכט אויפסניי ארויס פון דער שעפסן־פעל. זי הויבט אונדז אן צו מאטערן מיט הונגער. גאנץ פשוט זי וויל אונדז קיין ברויט נישט פארקויפן מיר זאלן זיך צו זאט אנעסן, נישט קוקנדיק דערויף וואס מיר צאלן איר געשוואלענע פרייזן. זי וויל נישט אונדזער האניג און זי לאזט אונז איר גיפט. עס הויבן זיך אן אויפסניי קריגערייען מיט איר מאן. זי צווינגט אים צו ארבעטן, און וואס עס הייסט ארבעטן ביי אונדזער בעל הבית איז אונדז גאנץ פארשטענדלעך. ער דערפילט אלע אירע וואונטשן, כדי צו פארמיידן קריגערייען, וואס זענען כמעט פארבונדן מיט א קאטאסטראפע. ביי יעדן מאל ווען זי קריגט זיך מיט אים, ווערן מיר אויטאמאטיש זיינע פארבינדעטע און זי דראט אים ווי אויך אונדז אז זי וועט פון אונדז צוזאמען מיט איר מאן א סוף מאכן. מיר ווערן אויפסניי אומרוהיק, ווייל מיר ווייסן, אז אונדזער לעבן איז אפהענגיק פון איר קאפריז און פון איר שלאנגען־גיפטיקער נאטור. דאס איינציקע וואס ראטעוועט אונדז פון הונגער איז אונדזער געבענטשטע קליינע קיך. ווי נאר זי פארלאזט איר היים און גייט אין פעלד, נוצען מיר אויס די גינסטיקע מינוט. דער בעל־הבית ברענגט אונדז אויף גיך א פאר קארטאפל, א ביסל מילך, וואס ער גנבעט

צו ביי איר. מיר מאכן פייער און אויף גיך עסן מיר אונדזער געגנבעט עסן. ערשט איצט פארשטיי איך גאנץ גוט דעם "מים גנובים ימתקו". מיר האבן קיינמאל אין לעבן נישט געפילט אזא טעם אין עסן, ווי אין דעם געגנבעטן ביסן . . . אבער נישט תמיד געלינגט אונדז אונדזער אונטערנעמונג דורכצופירן בשלמות. עס מאכט זיך, ווי צום מיינסטן ביי פארבאטענע זאכן, קערט זיך אונדזער בעל הביתטע צוריק און צעשטערט אונדזערע "פלענער". איך באהאלט שנעל דאס עסן, וואס האט זיך קוים דערווארעמט און מיט וואסער לעש איך אויס דאס פייער פון קיכל, עס זאל נישט פאלן קיין פארדאכט. אויך די טונקלקייט העלפט אונדז צו און זי קאן נישט גענוי זען אלץ וואס מיר טוען, אזוי, אז איך לויב דעם צופאל, וואס האט אונדז באשאנקען מיט א פינצטער קעמערל.

אויך צו דער אידיליע נעמט א סוף. עס ציען זיך לאנגע זומער־טעג און זיי ברענגען מיט זיך גאר קיין ענדערונג נישט. מיר דערווארטן יעדן טאג, עפעס גינסטיקע נייעס, אבער אנשטאט דעם ווערן מיר געוואויר פון פרישע הריגות וואס ווערן אויסגעפירט אומעטום וואו עס זענען נאך פאראן יידן. מיר ווערן געכצלעך פארצווייפלט, ווייל מיר האבן זיך איינגעבעטן אויף א חודש צייט. די צייט שטייט נישט, יעדער מאטערנדיקער, הונגעריקער טאג דערנענטערט דעם טערמין ווען מיר וועלן מוזן פארלאזן אונדזער נייע "היים". אויך דער פויער קומט אלע טאג מיט פרישע מעשיות. ער זעט אז עס איז נאך נישט קיין סוף צו דער מלחמה, און וואס וועט זיין ווייטער, ער האט מורא אז זיין ווייב וועט נישט וועלן פארלענגערן אונדזער זיין ביי זיי. אויך באפאלט אים א מורא, עס דאכט זיך אים, אז ער איז דער איינציקער וואס האלט איבער יידן. זייער אפט, ווי נאר מיר וועקן זיך פון דעם שלאף קומט צו אונדז אונדזער בעל־הבית מיט נייע מעשיות. עס האט זיך אים געחלומט א גלח און א קלויסטער, ער ווייסט אויף זיכער אז מען וועט אים ארעסטירן און א.וו. אומזיסט באמיען מיר זיך אים צו איבערצייגן, אז א חלום איז אפט זינלאז, און האט נישט קיין גרויסן באדייט. ער איז אבער "איבערצייגט", אבערגלויבעריש און לאזט זיך נישט רעדן . . . אזוי כמעט יעדן טאג האבן מיר אחוץ אונדזער שווערן קאמף, אויך קליינע נארישקייטן בייצוקומען וואס רויבן אונדז אוועק דאס ביסל רו, אזוי טייער באצאלט. "א האן האט געקרייט און עס וועט קומען אן אומגליק נאך די וואך". אז עס גייט דורך א וואָך אן געשעעניש, ערשט דעמאלט בארוהיקט ער זיך.

25.3.1944

היינט איז דער גליקלעכסטער טאג אין אונדזער לעבן. איז דאס וואר? איז דאס מעגלעך? האט גאט אויסגעהערט אונזער הייסע תפילה, איז שוין געקומען די ריכטיקע אזוי לאנג־אויסגעבענקטע מינוט, איז אונזער האפענונג, וואס מיר האבן אזוי טיף אין הארצן באגערט, מקוים געווארן? עס איז נאענט דער טאג. דאס איז נישט מער קיין טרוים פון א פארמישפטן, וואס בענקט נאך פרייהייט. מיר הערן די שענסטע, הערלעכסטע מוזיק, וואס פארכישופט אונדז און פילט אונדזערע הערצער אן מיט אן איבערמענטשלעכן געפיל פון זעליש גליק. דאס קלאפן אזוי די

קאנאנען נאענט נעבן אונדז און זייער געוויש זאגט אונדז אן א פריש לעבן. נאך הונדערטער טעג און נעכט פארשפארט אונטער די שרעקלעכסטע באדינגונגען, נאך אזוי פיל אומצאליקע טעג ווען דער מלאך המות איז געווען אונדזער איינציקער לעבנס־באגלייטער, דערנענטערט זיך טאקע דער טאג פון אויסלייזונג.

מיר ליגן פול מיט האפענונג אויף אונדזער בוידעמל. פלוצלונג דערהערן מיר א שיסעריי נאענט איבער אונדזערע קעפּ. דאס האבן זיך צוויי פײנטלעכע עראפלאנען צוזאמענגעטראפן און זייער שלאכט גייט אן נאענט נעבן אונדז. עס פליען קוילן איבער אונדז אין דער הויך. מיר רייסן אויף דאס טירל פון אונדזער באהעלטעניש און אן אטעם לויפן מיר אראפ אין שטאל. נאך א פאר קורצע רגע׳ס הערט אויף די שיסעריי. מיר בארוהיקן זיך...פלוצלונג הערן מיר טריט. עס גייען פויערים זייער שנעל און שרייען כמעט. מיר האבן שוין געעסט. די באַלשעוויקעס זענען שוין ביי אונדז אין דערפל. ווי אזוי איז דאס געשען, מיר גלויבן קוים אונדזערע אייגענע אויערן. עס לויפט דורך א פויערטע און זאגט דאס זעלבע, מיר הויבן אן צו גלויבן און צעוויינען זיך ווי קינדער, זאגן זיך מזל טוב און צוקושן זיך, מיר זענען ניי־געבוירענע. עס גייט אדורך א שטיקל צייט, קיינער פון אונדזערע בעל־הבתים קומט נישט. וואס זאל דאס באדייטן, אפשר איז דאס ווייטער א גוזמא? מיר זענען שוין אויפסניי טרויעריק. אבער ענדלעך קומט די בעל־הבית׳טע ארויף, זי איז בלאס, פארביסן און מיט טרערן אין די אויגן, זי קאן אונדז נישט פארגינען אונדזער גליק. וואס איז? פרעגט זי, וואס איר האט זיך איינגעפאקט? די באלשעוויקעס זענען נאך נישטא, דאס איז ־זאגט זי־ עפעס פרעמד מיליטער, נישט קיין דייטשן, אבער אויך נישט קיין רוסן, און איר פרייט זיך נישט. אזוי צעשטערט זי אונדזער גליק. אבער מיר זעען אז זי ליגנערט. אונזער בעל־הבית איז זיך געגאנגען אליין איבערצייגן אבער ער קומט נישט. עס פאלט צו די נאכט, מיר זיצן אוןווארטן, ענדלעך קומט ער ארויף און ברענגט אונדז די גליקלעכע בשורה. אבער אויך ער איז טרויערדיק. די אוקראַינער האבן פארשפילט, די פאליאקן פרייען זיך. ער פילט זיך ווי א שטרייק־ברעכער, מיט דעם וואס ער האט אונדז געראטעוועט. אבער מיר הערן זיך שוין נישט צו צו זיינע שטימונגען. מיר זענען ערגעץ פארטראגן מיט אונדזערע געדאנקען. מיר הייבן אן צו וועבן א ניי לעבן. א גאנצע נאכט שלאפן מיר נישט, גאנץ פרי פירט אונדז אונדזער בעל־הבית אריין אין אונדזער קעמערל מיר זאלן זיך ארומוואשן און איינפאקן. מיר זענען נאר וואס איבערגעלאפן דאס שטיקל וועג און אונדזער פויער קומט אריין א בלאסער און א צעוויטאָגטער: דריי דייטשן זיינען ביי אים אין שטאל, זיי בעטן אים ער זאל זיי איבערהאלטן אויף דעם בוידעם ביז עס וועט נאכט ווערן...אויף דעם זעלבן בוידעם, וואס מיר האבן ערשט פארלאזט. מיר לאכן און זענען גליקלעך, ענדלעך זיך דערלעבט. נאכמיטאג קומט א שליח פון מיין ברודער מיט א בריוו פאר מיר. אויף דער נאכט גייט מיין מאן אוועק צו מיין ברודער און פון דארט וועלן זיי גיין קיין סקאלע, און שפעטער וועל איך מיט מיין קינד קומען, ווייל מיר זענען זייער מיט פחד פאר די אוקראַינער און עס מוז זיך צוערשט איינשטילן. עפעס אייל איך מיך נישט. דער ערשטער איינדרוק איז אריבער. איך בין גליקלעך, מיר האבן זיך צעשיידט מיט אונדזער לאנגיעריקן באגלייטער, דאס

איז דער פחד פון טויט, אבער עפעס פייניקט און לאזט פון גליק נישט טראכטן. וואוהין זאלן מיר גיין? אונדזער שטעטל איז נישט מער אונדזער ליבע מוטער־היים. דארטן זענען בלויז מענטשן־פרעסער פאראן, אזעלכע וואס האבן געזען ווי ביליק אונדזער בלוט איז. עס כאפט זיך אריין א געפיל ווי ביי מענטשן, וואס קערן זיך אום פון א לויה, וואס האבן אקארשט באגראבן זייערע נאענטסטע און טייערסטע. א טרויעריק און גרענעצלאז אנגעווייטיקט געפיל. איך וואלט שוין ליבער קיינמאל נישט געוואלט זיך באגעגענען מיט אונדזערע שכנים, די אוקראינישע רוצחים. אבער עס דערהערט זיך א קול פון דער טיפעניש וואס רופט אונדז, אז מיר מוזן צוריקגיין,אויף אונדזערע פאסטנס און דערפילן אונדזער הייליקסטע פליכט, די פליכט פון נקמה פאר אונדזער אומשולדיק בלוט. אזוי לאנג נישט אפטרעטן ביז מיר וועלן נקמה נעמען, דאס קאן נישט געשענקט ווערן און וועט נישט געשענקט זיין.

אברהם בראנדעס־טראסאווצקי

דער לעמבערגער פארניכטונגס־לאגער "יאנאווסקא"

(אויסצוגן פון זכרונות)

דעם צווייטן טאג חול המועד סוכות 1942, ארום 11 אינדערפרי, האט דער גאנצער טראנספארט־צוג, אין וועלכן די נאציס האבן ארויסגעפירט עטלעכע הונדערט יידן פון סקאלע, דערגרייכט די שטאט לעמבערג אויף דער סטאנציע קלעפארואוו. עטלעכע פון אונדז, וואס האבן זיך אויסגעקענט אין דער געגנט האבן דורכן פענצטערל דערקענט די סטאנציע. אין עטלעכע מינוט ארום האבן זיך באוויזן א המון ס.ס.־לייט און אוקראינישע פאליציי, און באלד האט זיך די טיר פון אונדזער וואגאן געעפנט.

דער באפעל פון די רוצחים איז געווען "לאס! ראוס!". אלע האבן מיר אנגעהויבן ארויסשפרינגען פון דעם וואגאן און די רוצחים האבן אונדז גלייך מיט א גרויסן געשלעג מקבל פנים געווען. דער באפעל איז געווען זיך אויסצושטעלן צו 4 אין א ריי. גלייכצייטיק האבן די רוצחים געעפנט נאך עטלעכע וואגאנען פון וועלכע זיי האבן ארויסגעפירט די מענטשן פון די אנדערע שטעטלעך, וואס זענען געווען באשטימט צו פארן אין לאגער. און אזוי האט מען אלע יונגע ארבעטס־מענער פון אונדזער באצירק אויסגעשטעלט צו פיר אין א רייע. שרעקלעך זענען געווען די קולות אין די איבעריקע וואגאנען פון די טאטעס, מאמעס און קינדער. א מוראדיקע ווירקונג האט עס דאן געמאכט, ווען מיר האבן דערזען, אז איצט איז דער מאמענט, וואס מיר צעשיידן זיך לעולם ועד מיט אונדזערע ליבע און טייערע.

דאס הארץ האט געדריקט און געריסן. אוממעגלעך איז דעמאלט געווען זיך צו באהערשן. נאר די שרעקלעכע קלעפ פון די רוצחים האבן אונדז געצוואונגען זיך צו באהערשן. אייביק וועט פאר מיינע אויגן שטיין דאס ליכטיקע בילד, פון אונדזער גאנצער יוגנט וואס האט, ווי אויף להכעיס, געבליט אין די שרעקלעכע טעג. גאר אויפטרייסלנדיק איז געווען דאס בילד פון דעם יונגן מיידל לאה שאפירא, וואס האט מיט נישט פארשטענדלעכע ווערטער, אויף א יאמערלעך קול גערופן איר ברודער יעקב.

צי בין איך אימשטאנד צו באצייכענען און באשרייבן אט דעם מאמענט? ווי ליכטיק די זון האט געשיינט. ווי שיין דער טאג איז דעמאלט, אויף להכעיס, געווען. אבער ווי גרויס איז אונדזער פיין און ווייטיק געווען! צי האב איך דען אויסדרוקן דערצו? און גלייך איז געקומען דער באפעל: "מיצען אפ! די גאנצע קאלאנע שטילשטאנד!" באלד איז צוגעפארן א טאקסע פון וועלכער עס איז ארויסגעגאנגען א פירער פון די רוצחים און איז דורך אונדז דורכגעגאנגען און באטראכט זיינע קרבנות. גלייך האט ער עטלעכע ארויסגענומען פון די רייען און האט זיי באפוילן צוריקצוטרייבן צו יענע וואגאנען.

אויפן ארט האבן מיר באקומען א באפעל צו באנדאזשירן די וואס זענען געווען צעשלאגן. אין יענעם מאמענט איז צוגעקומען צו מיר ד"ר ראזענבלאט פון בארשטשאוו. ער האט געהייסן דערלאנגען א ביסל וואסער אויסצושווענקען דאס מויל, און האט מיר א ביסל מיט יאד באשמירט די וואונד. פארשטייט זיך, אז דאס פנים ביי מיר איז געשוואלן געווארן און די פלייצע מיט דעם אקסל האבן מיך מורדיק ווי געטאן פון די צוויי קלעפ. אבער ווען איך האב דערזען מיין ברודערל, ווי ער האט נעבעך מיט טרערן אין די אויגן געביסן די ליפן און שרעקלעך געקרעכצט, און אזוי אויך מאיר'ציע יאלעס, האב איך שוין מיינע ווייטאגן פארגעסן.

באלד זענען צו אונדז צוגעלאפן עטלעכע רוצחים און האבן ווידער געגעבן א באפעל, אז צוויי מענטשן וועלן ארומגיין מיט קוישן צווישן די רייען, און יעדער פון אונדז זאל אוועקגעבן וואס ער האט פון געלט, ווערט־זאכן, דאקומענטן, מעסערלעך, שפיגעלעך, טעשעלעך אאז"וו. אין אלגעמיין דארף מען אלץ אוועקגיבן. ווער עס וועט דעם באפעל נישט אויספירן און מען וועט ביי אים עפעס טרעפן, ווערט ער גלייך דערשאסן. און באמת האט יעדער גלייך ארויסגעלייגט וואס ער האט געהאט. באלד האבן מיר באקומען א באפעל אין גאנצן זיך אויסצוטאן נאקעט. אונטער דער באגלייטונג פון שווערע קלעפ מצד די רוצחים איז דער באפעל גלייך געווארן אויסגעפירט. באלד זענען צוגעקומען עטלעכע לאגער־מענטשן און האבן דאס גאנצע אנטועכץ צוגענומען. אנדערע האבן גלייך צוגעבראכט לאגער־"בגדים", וואס זיינען צווישן אונדז פארטיילט געווארן. צווישן דער "קליידונג" האבן זיך מייסטנס געפונען "לאכעס" און שמאטעס פון די רוסישע געפאנגענע.

שיך האבן מיר באקומען מיט הילצערנע פאדעשוועס, אין וועלכע עס איז געווען שרעקלעך שווער צו גיין. באלד איז צוגעקומען א רוצח און האט גענומען האלטן א דרשה וועגן דער דיסציפלין אין לאגער. צווישן אנדערעס האט ער געזאגט, אז ווען איינער אנטלויפט פון דער ארבעט, אדער בכלל פון דעם לאגער, ווערן אויף זיין ארט אנדערע 10 דערשאסן, אדער פון דער זעלבער שטאט, אדער פון דער זעלבער ארבעטס־בריגאדע. דעריבער מוז מען אליין איינער אויף דעם צווייטן אכטונג געבן, אז עס זאל דערצו נישט קומען. ווייטער האט ער אויך דערקלערט, אז ביי וועמען מ'וועט טרעפן געלט, ווערט ער גלייך דערשאסן. אויך ווער עס וועט זיך נישט גוט אויפפירן, אדער גוט ארבעטן קאן באקומען פארשיידענע שווערע שטראפן ביז טויטשטראף אאז"וו. און אזוי האט עס זיך

פארצויגן עטלעכע שעה. נאך דעם האט מען אונדז אריינגעפירט, צו 5 אויסגעשטעלט, אויף דעם פלאץ פון דעם לאגער און צעלאזט. דער ערשטער אריינקום אויף דעם לאגער־פלאץ, האט שוין געמאכט א באזונדער שלעכטן איינדרוק. עס האבן זיך ארומגעדרייט זייער אויסגעמאטערטע מענטשן מיט אויסגעבלייכטע פנימער. ווען מיר זענען ארויפגעגאנגען ווייטער, האבן מיר דערזען ווי מען טראגט עטלעכע מתים, וואס זענען געפאלן און דערשאסן געווארן ביי דער ארבעט נעבן א בוי, וואו מען האט אויפגעשטעלט נייע באראקן. די ס.ס.־לייט, אוקראינישע פאליציי און קאַפּאָס זענען ארומגעגאנגען מיט די נאהייקעס אין די הענט.

מיט א גרויס געוויין האבן מיך געטראפן מיין ברודערל און דאס יינגעלע יאלעס. איך האב זיך אותו רגע אבסאלוט נישט געקאנט בארוהיקן, אבער מיט א שרעקלעכן ווייטיק אין הארצן און טרערן אין די אויגן האב איך געפרואווט פאר די צוויי קינדער זיך צו באהערשן. אין אמת׳ן האבן מיך די טרערן געשטיקט און איך האב נישט געקאנט ענטפערן און בכלל עפענען דאס מויל, בעיקר ווען די צוויי קינדער, ווי אפגערעדט, האבן אויסגעשריען: ״פארוואס זענען מיר ווייטער נישט געפארן צוזאמען מיט אלע אונזערע טייערע?״ עס האבן נישט געהאלפן קיין רייד, וואס איך האב זיי דערקלערט: ליבע קינדער, וועמענס שולד איז דען דערביי? און וואס קאנען מיר דערצו טאן? דער ענדציל איז סיי ווי איינער. און דאך האב איך אין יענער רגע נישט געקאנט זיך פארשטעלן, אז איך רעד סתם רייד. . . מיר האבן זיך ערשט נאר־וואס ארומגעקוקט וואו מיר זענען און וואס פאר א פנים מיר האבן. נאר לײדער, וואס האט מען געקאנט מאכן? עס גייען פארביי פארשייעדענע היימישע מענטשן, מען שאקלט זיך צו מיט׳ן קאפ. . . גוט האבן מיר דערלעבט . . . . איך מאך דעם טרויעריקן סך־הכל.

און אט האב איך פארשטאנען אז איך בין א טאטע פון צוויי קינדער, ווייל זיי זענען נעבעך ביידע געווען אין גאנצן ראטלאז. איך האב זיך צו זיי געווענדעט: ״קומט וועלן מיר זיך ארומקוקן ווי דער לאגער זעט אויס, מיר וועלן זיך עפעס דערוויסן פון דעם לאגער״. און אזוי בין איך מיט זיי און נאך עטלעכע היימישע מענטשן צוגעגאנגען צו עטלעכע יידן, וואס האבן שוין באמת נישט געהאט קיין אויסזען פון מענטשן, און מיר האבן אנגעהויבן זיך אביסל צו אינפארמירן.

שרעקלעך זענען געווען די ידיעות וועגן לעבן אין לאגער. איך פרעג צי מען לאזט צו הילף פון דער היים? אבער ליידער דערפון איז קיין רייד נישטא. עס איז סיי ווי אויסזיכטלאז, אז מיר זאלן באקומען הילף פון דער היים: ערשטנס, איז נישטא פון וועמען צו באקומען און צווייטנס, עס איז צו ווייט. ווייטער פרעג איך וועגן א פלאץ צו שלאפן? דארויף קריגן מיר ווידער א טרויעריקן ענטפער. איך האב זיי דערציילט, אז כ׳בין געווען שוין אין אן ארבעטס־לאגער, אבער מיר האבן געהאט גאנץ אנדערע לעבנס־באדינגונגען, מיר האבן באקומען הילף פון דער היים, מיר האבן געהאט א געלעגער פון 35־40 ס״מ. האבן זיי אונדז געענטפערט, אז מיר האבן געהאט א גן־עדן, ווייל אין דעם לאגער איז אבסאלוט נישטא וואו צו שלאפן. עס געפינען זיך אין לאגער לערך 8־10 טויזנט מענטשן און אין גאנצן איין

באראק. א גרויסער און נייער באראק ווערט ערשט געבויט. וועגן עסן איז אויך די זעלבע תשובה: "קינדערלעך ־ האט זיך איינער אפגערופן צו אונדז ־ ווי איז אייך מיט אונדז אלע צוזאמען, וואוהין מיר זענען אריינגעפאלן". זיי האבן דערציילט, וואס עס פאסירט מיט די מענטשן, ווי אזוי מען מוטשעט זיך ביז צום טויט. און אז יעדעס מאל קומען אן נייע טראנספארטן מיט מענטשן און אלטע פירט מען ארויס קיין "בעלזשעץ".

מיר האבן זיך דאן דערוואוסט עפעס וועגן דעם "בעלזשעץ", וואו ווארשיינלעך האט מען אונדזערע ליבע און טייערע אוועקגעפירט. מיר האבן זיך דערוואוסט, ווי אזוי מען פירט פיל מענטשן אויף דעם יאנאוואר־צווינטער און מען שיסט זיי אויס. און נאך פיל אזעלכע שרעקלעכע ידיעות. איך האב אבסאלוט נישט געוואוסט וואס עס טוט זיך מיט מיר אויסהערנדיק די ידיעות. איך האב זיך צונויפגעטראפן מיט פיל היימישע מענטשן. מיר האבן זיך אנגעקוקט. איך האב זיך צונויפגעטראפן מיט מענטשן מיט וועלכע איך בין אויך געווען אין בארקי־לאגער. פון זיי האט מען בלויז געהערט איין ווארט "ווי אזוי זעט מען זיך צוריק אין בארקי־לאגער". נא, אזוי זענען מיר אריינגעפאלן. גארנישט צו מאכן. צו זוכן ערגעץ־וואו א געלעגער איז געווען אבסאלוט צוועקלאז. האבן מיר באשלאסן זיך צו לייגן שלאפן אין די נייע באראקן, וועלכע האבן נאך גארנישט געהאט, נאר פיר ווענט און א דאך. קיין פענצטער, קיין טירן, קיין דיל. קיין רייד פון אן עטוואס איינגעארדנט געלעגער. עס האט אזוי זיך פארצויגן ביז פאר נאכט. דעמאלט איז דער המון לאגערניקעס צוריקגעקומען פון דער ארבעט אונטער באוואכונג. . . .

דער ערשטער "מאלצייט" . . .

מען דארף זיך שטעלן אין לאנגע רייען נאך דעם שטיקל ברויט און "קאווע", אבער קיינער פון אונז האט נישט געהאט אין וואס די קאווע צו נעמען, האבן מיר געמוזט פון אונדזערע דריי פארציעס ברויט איינע אוועקגעבן און אזוי קויפן א טעפל אויף צו נעמען די קאווע. די קאַפּאָס זענען ארומגעלאפן און געשלאגן. און אזוי זענען מיר אריינגעגאנגען אין א באראק אן א טיר און אן א פענצטער. מיר האבן אוועקגעשארט די שפענער און שטיינער פון אונטער זיך און מיר האבן זיך אנידערגעלייגט שלאפן אויף דער נאקעטער ערד. מיר האבן זיך אלע דריי צוזאמענגעדריקט און נישט קאנענדיק זיך באהערשן, נישט רעדנדיק קיין ווארט, בלויז געוויינט. איין ג־ט ווייסט דעם אמת, אז איך האב די גאנצע נאכט קיין אויג נישט געקאנט צומאכן. נאר נישט ווילנדיק האבן זיך קוואלן פון טרערן פון די אויגן געגאסן. גרויס איז געווען דאס אומגליק! א זייגער 5 פארטאג האט אנגעהויבן קלינגען דער גלאק. די קאַפּאָס זענען ארומגעלאפן און מערדערלעך געשלאגן בכדי דעם המון פון די באראקן ארויסצוטרייבן. פיל האבן זיך אפילו נישט געקאנט אויפהייבן, ווייל זיי זענען שוין געווען אן כוחות, אויסגעמוטשעט פון דער שקלאפעריי. פארשטייט זיך אז דאס זענען געווען מענטשן, וואס האבן זיך געפונען אין לאגער פון פריער און האבן שוין לענגער פארזוכט דעם ביטערן טעם. . .

מיר זענען אויפגעשטאנען און געגאנגען זיך וואשן צו די שטורצן, וואו דאס קאלטע וואסער האט זיך געגאסן איבער די קאריטעס. גלייך נאך דעם וואשן האבן מיר זיך איינגעשטעלט אין די לאנגע רייען צו באקומען דעם "פרישטיק". דער פרישטיק איז באשטאנען פון שווארצער, ביטערער קאווע און א שטיקל ברויט פון 50 גראם. באלד האט ווידער דער גלאק אנגעהויבן קלינגען און די קאַפּאָס האבן געשריען: "אפעל! אפעל!" פיל מענטשן האבן אפילו נישט געהאט קיין צייט דעם "פרישטיק" צו באקומען. באלד איז ווייטער געקומען א באפעל, אז אלע נייע מענטשן, וואס זענען ערשט נעכטן אריינגעקומען אין לאגער, זאלן זיך אויסשטעלן באזונדער אויף אן אנגעוויזענעם ארט. די אנדערע מענטשן האבן זיך אויסגעשטעלט אין "בריגאדעס". יעדע בריגאדע האט שוין געהאט איר ארט, אויף זייער א גרויסן פלאץ אין א גרויסן קרייז. אין מיטן איז געווען דער שטענדער מיט'ן גלאק, און דערנעבן א גרויסער שטענדער פארן לאגער־פירער.

אלע בריגאדע־פירערס האבן געמאכט פארשיידענע "מושטירונגען" מיט זייערע בריגאדעס. נאר אזוי ווי מיר האבן נאך נישט געהאט קיין בריגאדע־פירער, האבן מיר גארנישט געטאן, נאר געשטאנען. דא איז צו אונדז צוגעקומען אן ס"ס מאן און געגעבן א באפעל: "ארבייטס־קאלאנע שטילשטאנד!" מיצע אב!" און אזוי זענען מיר געשטאנען און צוגעקוקט זיך ווי יעדער בריגאדע־פירער גיט אפ דעם ראפארט, וויפיל מענטשן ער האט. די ס"ס־פירער האבן באלד זיך גענומען אויסרופן פארשיידענע נעמען פון מענטשן, וואס האבן געמוזט ארויסגיין פון די רייען און האבן זיך אויסגעשטעלט ביים שטענדער מיטן גלאק. נאכדעם האט דער ס"ס־פירער אויסגערעכנט מיט וואס יעדער פון זיי האט זיך "פארזינדיקט", און ווי אזוי מען דארף זיי אלע באשטראפן. צום ביישפיל, איינער האט נישט דורכגעפירט גענוג פלייסיק עפעס אן ארבעט, האט ער באקומען 50 שמיץ. א צווייטער איז נישט שנעל אראפגעשפרונגען פון געלעגער, ווען דער קאַפּאָ האט אים געוועקט, 25 שמיץ. ביי איינעם האט מען געטראפן עטלעכע זלאטעס, דארף מען אים דערשיסן. איינער האט ביי דער ארבעט, אויסערן לאגער, געבעטלט א שטיקל ברויט, האט ער באקומען א שטראף "איינבינדונג". דאס איז געווען דאס שרעקלעכסטע און ערגסטע. אן אנדערן האט מען געכאפט ווען ער האט געפרואווט אנטלויפן, דארף מען אים הענגען. . . .

אזוי זענען יעדן טאג געווען צענדליקער באשטראפטע און אלע האבן זיך דערצו געמוזט צוקוקן, שטיין אויף "מיצע־אב, שטילשטאנד". דער לאגער איז געווען ארומגעצאמט מיט צוויי רייען פון שטעכיקן דראט. אין אלע עקן זענען געווען היכע וואך־טורעמס, אויף וועלכע די וועכטערס זענען געשטאנען באוואפנטע וועכטערס.

נאכדעם ווי די רוצחים האבן דורכגעפירט די שטראפן און געגעבן פארשיידענע אנווייזונגען, איז געפאלן דער באפעל, אז אלע בריגאדעס זאלן גיין צו זייערע ארבעטן. בלויז מיר, די נייע, זאלן בלייבן. נאכדעם ווי אלע זענען אונטער באוואכונג ארויסגעגאנגען צו דער ארבעט, זענען צו אונדזער בריגאדע צוגעקומען דער לאגער־פירער און עטלעכע ס"ס־לייט און האבן איינעם א בחור פון אזיעראן געמאכט פאר בריגאדיר, און א צווייטן א מילניצער, פאר

אונטערבריגאדיר. נאכדעם האט דער לאגער־פירער דורכגעקוקט אלע מענטשן, צי אלע האבן די געלע לאטעס אויף דער ברוסט און פלייצע, און אויך צי די רויטע פאסן אויפן רוקן און פארנט אויף די הויזן זענען דייטלעך אנגעפארבט מיט אייל־פארב. נאכדעם האט ער דעם בריגאדיר און דעם אונטערבריגאדיר געגעבן א באפעל צו מאכן צוויי ליסטעס פון אלע נייע מענטשן, אנגיבן די נעמען, געבורטס דאטעס און ארטשאפט. דאס האט געדויערט ביז ארום 9 אזייגער. דאן זענען ארויסגעקומען 9 רוסישע פאליציאנטן, די אזוי גערופענע "אסקארי" און 9 ס"ס־לייט. אלע זענען געווען גוט באוואפנט מיט אויטאמאטיש געווער און אנדערע וואפן. זיי האבן אונדז געגעבן א באפעל זיך אויסצושטעלן צו 5 און צו גיין אין איין מארש־טריט און טאקט. זיי האבן אונדז ארויסגעפירט פון לאגער אין א נישט־באקאנטער ריכטונג. אויפן וועג האבן זיי פארלאנגט, מיר זאלן עפעס זינגען. און אזוי זענען מיר געגאנגען אונטער דער באוואכונג נישט ווייסנדיק וואוהין. מיר זענען אזוי געגאנגען דורך פארשיידענע געסלעך ביז זיי האבן אונדז פארפירט צו א גרויסן טאל. א גאנץ שמאלער וועג האט געפירט צו א שטארקן בארג־אראפ, צו א ציגעלניע (א ציגלפאבריק).

דער ערשטער סקאלער קרבן

אז מיר זענען צוגעקומען צו דער ציגעלניע, האבן זיי אונדז באפוילן, יעדער זאל נעמען צו 4 ציגל און ארויפטראגן אויפן בארג. דארטן, אויפן בארג, האבן זיי אוועקגעשטעלט עטלעכע מענטשן, זיי זאלן צוזאמענלייגן די ציגל. אליין האבן זיך די רוצחים אויסגעשטעלט אויף דער גאנצער לענג פון וועג. אויפן בארג זענען געשטאנען צוויי פארשוינען מיט מאשין־ביקסן און אונטן צוויי אויך מיט מאשין־געווער. די איבעריקע רוצחים האבן אויף אן אומרחמנות'דיקן אופן געשלאגן און געטריבן דעם עולם. "לאס! לאס!" און אזוי זענען מיר אלע, איינער הינטערן אנדערן געלאפן מיט די ציגל ארויף און ליידיק צוריק נאך פרישע ציגל. עס האט זיך לכתחילה אויסגעדאכט, אז דאס איז נישט קיין שווערע ארבעט, ווייל פיר ציגל וועגן בערך א 16 ק"ג, אבער וואס אמאל האט מען זיך איבערצייגט, אז עס איז גארנישט גרינג, ווייל מען איז שנעל מיד געווארן פון געיעג און דעם בארג־ארויף. בכדי אנצוואווארפן אויף אונדז א גרויסע שרעק, האבן די רוצחים געהאלטן אין איין שיסן אין דער לופט. אזוי זענען מיר באין ברירה געלאפן. עס דערמאנט זיך מיר גענוי, ביים פערטן מאל ווען איך בין צוריקגעלאפן, איז שוין געלעגן דער ערשטער סקאלער קרבן, שמואל פיאקערניק'ס זון, וואס האט זיך שווער געראנגלט מיטן טויט פון א קויל, וואס ער האט באקומען, מן הסתם אין די לונגען. שוואר האט ער זיך געמאטערט ביי א קליינעם רינשטאק. די רוצחים זענען געשטאנען און האבן געשעפט תענוג און האבן נישט געוואלט אים דערשיסן. און אזוי בין איך ווייטער געלאפן מיט די ציגל און ווען איך בין צוריקגעלאפן, איז שוין געלעגן א צווייטער קרבן, א מילניצער, און דער ערשטער קרבן האט זיך נאך געראנגלט מיט'ן טויט, אבער שוין אין רינשטאק, אדער ער האט זיך אהין אליין אריינגעקאטשעט אדער די רוצחים האבן אים אריינגעווארפן אהין. נאך לאנגע מאטערנישן איז ער אויסגעגאנגען. . . .

חיים ברעטלער

הומאר פון פינסטערע טעג

טעפ און די ישועה

ידן זענען באקאנט אלס א פאלק מיט הומאר. אין יעדער סיטואציע, אין יעדער צייט קאן זיך א ייד וויצלען און אפילו לאכן. דערפאר זענען אונדז גוט באקאנט די זאפטיקע יידישע אויסדריקן "לאכן מיט יאשטשערקעס", "ס'איז ווי צום געלעכטער" אאוו. איך וויל דא איבערגעבן אייניקעביישפילן פון יענעם הומאר, ווען יעדער פון אונדז איז געשטאנען כמעט מיטביידע פיס ביים ראנד פון קבר. איך וויל נאך צוגעבן, אז דאס זענען נישט קיין אויסגעטראכטע מעשיות, נאר אויטענטישע פאקטן.

אין דער ערשטער צייט פון דער דייטשער אקופאציע ווען די נאצישע מערדער האבן בלויז גערויבט יידיש האב און גוטס, לאזנדיק דערווייל די פיזישע פארניכטונג אויף שפעטער, איז זייער ערשטער צארן אויסגעגאנגען צו יידישע מעבעל און הויפטזעכלעך קיך־געשיר. יעדן טאג האבן זיי פארלאנגט טעפ, טעלער, פעסער אאוו. דער "יודנראט" האט זיך אונטערגענומען אלע פארלאנגטע זאכן צוצושטעלן, כדי די רשעים זאלן זיך אליין נישט ארויסלאזן איבער יידישע הייזער. די ארבעט פון צושטעלן קיך־געשיר איז געווען אן איסערגעוויינלעך שווערע, ווייל מען האט געהאט צו טאן מיט די ווייבער, און פאר יעדן טעפל האבן זיי געמאכט קולות. א טייל האבן געשאלטן אדער געלאפן זיך באקלאגן צום "יודנראט", גלייך ווי דאס וואלט געווען אן ערנסטע צרה. דאריבער איז יעדער "ארדנונגס דינער" געווען גרייט צו טאן יעדע ארבעט, אבי נישט צו ברענגען קיין טעפ. די שוועריקייטן האבן אזוי אנגעהאלטן ביז דער השי"ת האט זיך מרחם געווען און צוגעשיקט א "מלאך" (איך מיין א טעפ־נעמער) אין דער געשטאלט פון חיים יעגנדארף (שיפע). אליין שוין נישט קיין ארבעטס פליכטיקער, האט ער פרייוויליק זיך אונטערגענומען אויסצופירן די פיינלעכע ארבעט פון צושטעלן קיך־געשיר. נישט קוקנדיק אויף די געוואלדעס און קללות פון די ווייבער, האט ער דורכגעפירט זיין ארבעט בשלמות און דער טעפ־מאנגל האט אויפגעהערט: ער האט זיך קאנצענטרירט אויפן פסחדיקן געשיר, פלעגט ער אויסמיידן די שטיבער און גיין גלייך אויף די בוידעמער. אונדזער מאטיע ווײדבערג, פארזיצער פון "יודנראט", וואס האט נישט איינמאל בארואיקט די ווייבער, וואס פלעגן זיך

קומען באקלאגן אויף אים, האט ליב געהאט צו רעדן מיט חיים'ען וועגן די"ענייינים". באזונדערס ווען עס איז געווען א "גרינגערער" טאג, פלעגט ער, מאטיע, אנהויבן דעם שמועס בזו הלשון: "אוי חיים, חיים! ביזטו אויף צרות, אלע יידן בעטן צו דערלעבן די ישועה, און אז די ישועה וועט קומען, וועלן די ווייבער דיך ארויספירן אין מארק און הענגען, פאר די צוגענומענע טעפ, שיסלען, פעסער און וואס נישט?" ביז איינמאל האט חיים זיך אנגענומען מיט קוראזש און מאטיען צוריקגעפרעגט: "וואס וועט איר טאן, ה' ווײדבערג? איר האט צוגענומען ביי די יידן דאס געלט, דאס צירונג, די פוטערס, איר האט פארשיקט מענטשן אין לאגער אריין?" און מאטיע ענטפערט אים גלייך אן א שמייכל: "איך? איך וועל אנטלויפן מיט די דייטשן". דערהערנדיק דעם ענטפער, איז חיים געבליבן א געפלעפטער. מאטיע ווײדבערג וועט אנטלויפן מיט די דייטשן!? ער איז עטלעכע טעג ארומגעגאנגען א שווייגנדיקער, ביז ער איז איינמאל אריין אין "יודנראט" און צוגייענדיק צו מאטיען, האט ער אזוי געזאגט: "הער ווײדבערג! איך האב נעכטן איבערגערעדט מיט מיין ווייב, רייזיע'ן, און מיר האבן באשלאסן, אז ווען די ישועה וועט קומען, וועלן מיר פארקויפן די שטוב און צוריקקויפן אלע ווייבער נייע טעפ. און איר, אז איר ווילט אנטלויפן מיט די דייטשן, לויפט" . . .

"די יידישע מאכט"

דער ווינטער פון 42־1941 איז געווען פאר יידן א זייער שווערער. אלץ האט אויסגעפעלט, אנהויבנדיק פון פרייהייט און ענדיקנדיק מיט א שטיקל ברויט. צוויי זאכן האט דער באשעפער נישט געזשאלעוועט זיין אויסדערוויילט פאלק ־ צרות און שניי; און די צוויי זענען געווען געקנופט און געבונדן. יעדן טאג האט מען געטריבן יידן ריייניקן דעם שניי און יעדן טאג זענען געווען צרות. שוין דאס צושטעלן דעם געפאדערטן קאנטיגענט צו דער ביטערער ארבעט איז געווען פארבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן, ספעציעל נאך דעם צווייטן לאגער־טראנספארט, וואו די גרעסטע צאל געכאפטע איז געווען דאן ביים רוימען דעם שניי דאס האט אין א גרויסער מאס געשאפן א מחיצה צווישן די יידן און דעם "יודנראט", ברענגענדיק א קריזיס פון צוטרוי מצד די ערשטע לגבי די לעצטע. איך וויל דא איבערגעבן א מעשה שהיה פון יענער צייט, וואס וועט בולט באווייזן דעם פירוד הלבבות פון יענער צייט.

אין א דאנערשטיק, ענדע פעברואר 1942 זענען אנגעקומען פון ערגעץ א צאל לאסט־אויטאס מיט אונגארישע סאלדאטן אויף זייער וועג קיין רוסלאנד. דער וועג צו דער בריק איז אבער געווען פארבלאזן מיט שניי און זיי האבן נישט געקאנט דורכפארן. זיי האבן זיך געווענדעט צו דער געמיינדע נאך ארבעטער, כדי באלד ריין צו מאכן דעם וועג, און דער בירגערמייסטער, קאוואלישין, האט תיכף געפאדערט מענטשן פונם "יודנראט", באטאנענדיק, אז מ'זאל די סאלדאטן נישט לאזן דארט לאנג ווארטן, ווייל עס קאן ברענגען צרות. דער "ארדנונגס־דינסט" איז געשיקט געווארן צו ברענגען די נויטיקע מענטשן, ווייל וואס פריער די רשעים וועלן אוועקפארן, וועט זיין בעסער. נאר ס'טוט זיך נישט ווי עס רעדט זיך. כמעט אלע מענער, הערנדיק, אז עפעס רודערט זיך אין

״יודנראט״ מיט דייטשן און די ״ארדנונגס־דינסט״ זוכט מענטשן צו דער ארבעט, האבן זיי זיך באהאלטן. און אויב מ׳האט שוין יא עמיצן געטראפן, האט ער זיך אפגעזאגט צו גיין. עס האבן נישט געהאלפן קיין פארזיכערונגען מצד די ״ארדנונגסדינער״, אז דאס איז נישט קיין לאגער נאר מען וויל פארמיידן אז די זעלנער זאלן אנטאן צרות, אויב די ארבעט וועט נישט געמאכט ווערן אין דער צייט. עס האט גארנישט געהאלפן. און ווען משה בילגאריי הי״ד, לויפנדיק פון שטוב צו שטוב, איז אריינגעקומען אין הויז פון משה וויינגאסט און געטראפן אים אין דער היים, האט זיך דער לעצטער אפגעזאגט צו גיין. אויף בילגארייס אלע פארזיכערונגען (זיי זענען געווען פריינט), האט משה וויינגאסט געזאגט: ״ווי קאן איך דיר גלויבן, ווען דו ארבעסט פאר דער ״יידישער מלוכה״, און זיי גלויב איך נישט״. און ווען בילגאריי, א מידער און אויפגערעגטער, האט אים געזאגט: אויב דבורים און אויפקלערונגען העלפען נישט, וועל איך דיך דארפן שלעפן. האט אים משה וויינגאסט געענטפערט: ״איך ווייס אז דו קענסט מיט מיר, אדער מיט אנדערע יידן, טאן וואס דו ווילסט. נאר ווייסטו משה, ווען איך וועל וויסן, אז דו האסט טאקע מאכט? אז דו וועסט צוגיין צו מאטיע ווײדבערג׳ס הויז און נעמען דעם שווארצן מעטרי (מיינענדיק דעם גוי דמיטרי מוליארטשיק, א פולשטענדיקער אידיאט, וואס איז תמיד געזעסן פאר מאטיע ווײדבערגס הויז)״. דער ארגומענט האט געווירקט, משה בילגאריי האט אים שוין נישט גענומען, נאר א פארטראכטער ווייטער געלאפן פארזארגן אנדערע ארבעטער.

די פעלץ־מצווה . . .

געווען איז דאס אין א זונטיק, דער באקאנטער זונטיק אין חודש דעצעמבער 1941, ווען אלע יידן האבן געמוזט אפליפערן צום ״יודנראט״ אלע פוטערנע מלבושים, פעלצן, מענערישע און ווייבערישע. די אזוי גערופענע ״פעלץ־אקציע״ האט ארומגענומען אלע מינים פוטערס, ווי אויך קאלנערס, היטלען און אפילו הענטשקעס. מיט די יידישע ווארעמע מלבושים האבן די דייטשן ימ״ש געפלאנט צו באקליידן זייערע סאלדאטן אויפן רוסישן פראנט און אזוי ארום באקעמפן דעם מוראדיקן ״דיאדיא מאראז״ (דעם פעטער פראסט). דער אפליפערונגס־באפעל איז געקומען אין דער לעצטער מינוט, כדי די יידן זאלן קיין צייט נישט האבן די קעגנשטאנדן צו פארקויפן. אין שטאט איז געווארן א טומל, יעדער ייד האט געפרואווט פארקויפן, אדער אוועקגעבן צו א גוי כאטש א טייל פון די ווערטפולע זאכן. דערפאר האט זיך אין די ערשטע שעה׳ן כמעט קיינער נישט באוויזן אין ״יודנראט״ און די שפאנונג איז דארט געוואקסן, ווייל לויטן באפעל האט פאר נישט אפליפערן די זאכן געדראט טויט־שטראף.

איינער פון די ערשטע האט זיך באוויזן שלמה סופר, הי״ד, ברענגענדיק זיין פארמעגן, זיין אפגעכוימלט פוטערן־קוטשמאלע. ווען מאטיע ווײדבערג האט דערזען דעם ״פאטשאנטעק״ האט ער מיט א ביטערן שמייכל א זאג געטאן: ״שיינע מתנות ברענגט איר דער דייטשער ארמיי״ און ווענדנדיק זיך צום סעקרעטאר פיש האט ער געזאגט: ״פארשרייב א פעלץ מצווה״ (מיינענדיק צו שרייבן אין דער רובריק ״פעלץ־מיצע״־א היטל).

אסתר יעגענדארף־הערצאג

ווי מיר האבן אפגעראטעוועט די ספרי תורה פון סקאלע

ווען די דייטשע סאלדאטן זענען אריין אין אונזער שטעטל סקאלע, איז שוין באלד זייער ערשטער אקט געווען א שענדלעכער: זיי האבן גענומען פערד־און־וואגן, געפארן פון שול צו שול און צעגויפגענומען אלע ספרי תורה. זיי האבן די ספרי תורה ארייגעלייגט אין א קאמער, אויף א הויף, וואו מיר האבן פאר זיי געטאן צוואנגס־ארבעט, צווישן אנדערס אויך געשניטן סיעטשקע פאר די בהמות. דארטן האבן די ספרי תורה זיך געוואלגערט.

איין מאל קומט אריין דער נאצי דער קאמענדאנט און זאגט צו מיין מאן: "נעמט צוזאמען דעם גאנצן שמוץ פון דאנען און פארגראבט עס אין דינגער (גנאי)". ביי וועלוול וואסערמאן אויפן הויף איז געווען א גרויסער פלאץ ארומגענומען מיט שטיינער און דארט האט מען געשאטן דאס מיסט פון די בהמות. זאל מען דארט פארגראבן די ספרים. ענטפערן מיר: "גוט, הער קאמענדאנט", און ווען ער איז אוועקגעגאנגען, האט מיין מאן געזאגט צו הערש ברעטשניידער, אויך א צוואנגס ארבעטער: "ווי קאן מען אזוינס טאן? מיין הארץ דערלאזט דאס נישט, מיר וועלן נאך זען". אויפן צווייטן טאג קומט דער נאצי ווידער אריין און שרייט שוין פארוואס מען האט נישט אויסגעפילט זיין באפעל. ענטפערט מיין מאן אז אזוי ווי אין דרויסן איז אלץ פארפרוירן, מוז מען נאך צוואווארטן. "אלזא — זאגט ער — ביז מארגן פרי זאל דער שמוץ מער דא נישט זיין". לויפן מיר ארום און מען זוכט אן ארט , געפינט מען א קליין בוידעמל, פון וועלכן די טרעפ זענען שוין נישטא. רייסן מיר זיך אפ דאס געזונט און מען שטופט ארויף די ספרי תורה אהין.

ווען די סאוויעטן זענען צו אונדז געקומען און אונדז באפרייט, און יעדער איז געווען מיד און צובראכן, האבן מיר אינגאנצן פארגעסן צו גיין זען צי די ספרים זענען נאך דא. אין א צייט ארום, ווען מיר האבן זיך אביסל בארואיקט איז מיין מאן, מיט נאך עטלעכע יידן, צוגעגאנגען דארט צום פלאץ און פון דעם בוידעמל אראפגענומען 39 ספרי־תורה. אלע זענען זיי אין גוטן צושטאנד געווען אפילו מיט די "מענטעלעך". מען האט זיי ארייגעשטעלט אין דער סטריסעווער

קלויז. ביים אוועקפארן פון סקאלע, ווען אלע יידן האבן זיך אנגעהויבן צו פאקן, האט מען צונויפגעקלאפט א פאר קאסטנס און ארייגעלייגט די ספרים. א שבת אינדערפרי, אנהויב יוני 1945 קומט מען פון דער באן און מען זאגט מ׳זאל שוין ארויספארן מיט דעם באגאזש, ווייל פארנאכט גייט אוועק דער טראנספארט מיט די מענטשן. הויבט מען אן צו לויפן זוכן פורן און יעדער פאקט זיך און מען פארט צו דער באן. ווען מען קומט שוין ארויף און מען לייגט צונויף די פעק, און מען איז מיד און אנגעווייטנט, דערמאנט זיך מיין מאן און ישראל פעקער, אז מען האט נישט ארויפגעבראכט די ספרי תורה צו דער באן. גייען מיר אראפ און זוכן אויס א פור און מען לייגט ארויף די קאסטנס מיט די ספרים און מיר גייען נאך דער פור, מיט אראפגעלאזטע קעפ און וויינען. ס׳איז געווען א שיינער אוונט, די לבנה האט געשיינט און אויף די גאסן האט מען נישט געזען קיין איין מענטש. איך קוק זיך ארום און עס פאלט אויף מיר א שרעק, וואס פון אונדזער שיין און לעבעדיק שטעטל איז געווארן. דאס איז געווען מיין לעצטער בליק אויף אונדזער שטעטל סקאלע.

מען וויל זיך באפרייען
פון דעם גרויסן טויט־שרעק
נאר מען לאזט נישט

מערץ 1943 זיצן מיר, אלע ארבעטער, ביי משה ווײדבערג אין הויז און מען וויל הערן עפעס נייעס, ווייל עס איז געקומען פון בארשטשאוו אהרע׳לע (יצחק יעקב קלעזמערס אן אייניקל) און דערציילט אז מען לעבט דארט אין גרויס שרעק, אבער מען זעט א סך יידן און מען רעדט פאליטיק. ער טוט אפילו אמאל א זינג צווישן יונגווארג, ווייל ער האט געקענט זייער שיין זינגען. אינמיטן אויספרעגן אים וועגן בארשטשאוו קומט אריין הערש, ישראל שמעון׳ס זון. דערזעייענדיק אהרעלען, זאגט ער: ״אוי, אהרעלע, עס איז דא אזוי אומעטיק, מען זעט נישט קיין מענטש, איך קום צולויפן אהער אלע מאל, איך זאל עפעס הערן. און אז היינט האב איך דיך געטראפן, זינג זשע אונדז עפעס, מיר זאלן פארגעסן אויף א פאר מינוט די גרויסע צרות.״ לאזט אהרע׳לע זיך לאנג נישט בעטן און זינגט ״מיין שטעטעלע בעלז״, און הערש זיצט און קוועלט און זאגט: ״אוי, ווען איך זאל קאנען אים צוהעלפן מיט מיין פידעלע״. און מיר האבן טאקע פארגעסן וואו מיר געפינען זיך. מיטאמאל גיט זיך א מאך אויף די טיר און מיר דערשרעקן זיך אלע. עס שטייט משה ״זובע״ (יואל קצב׳ס אן אייניקל) און גיט א געשריי: ״וואס זיצט איר דא און זינגט? עס הייבט זיך איצט אן אן אקציע אין בארשטשאוו!״ און מיר צולויפן זיך. אין איין מינוט איז דאס גאנצע הויז געווארן ליידיק. דאס איז געווען אסתר־תענית און עס איז טאקע געווען א גרויסע אקציע אין בארשטשאוו ביי וועלכער אסך סקאלער זענען דעמאלט אומגעקומען.

חיים ברעטלער

אונדזערע רעשטלעך נאָך דער באַפרייאונג

דעם 23טן מערץ 1944 איז געקומען די געגאַרטע באַפרייאונג, אָבער לײדער צו שפּעט. עס האָבן איבערגעלעבט בלויז אַ קליין ביסל ייִדן. דעם 24טן מערץ האָבן זיך גענומען באַווײַזן די על־פּי־נס געבליבענע. אָפּגעריסענע, אויסגעדאַרטע און פאַרוואָרלאָזטע, קוים שלעפּנדיק די קראַנקע פיס. און דערזעענדיק אַנדערע ליידנס־ברידער האָבן זיך אויפגעסניי געעפנט די טרערן־קוואַלן, כאָטש אַביסל אָפּצושווענקען די שווערע שטיינער, וואָס האָבן מוראדיק געדריקט אויף די שוואַכע הערצער. אַנקוקנדיק צום ערשטן מאָל, אַלס פרײַע מענטשן, די פון־ייִדן־אויסגעליידיקטע שטאָט, האָבן מיר ערשט באַנומען דעם גרויסן בראָך. אונדזערע גויישע שכנים זענען אַרומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע נעז, קוקנדיק אויף אונדז, די "נידעריקע" באַשעפענישן. די כלומרשט בעסערע פון זיי האָבן געוויזן געמאַכטע "רחמנות־פּנימער" און פאַרוואונדערונג: "פון וואַנען האָבן זיך שוין ווידער גענומען ייִדן? זיי די ייִדעלעך וועלן זיכער צוריקמאָנען די אונדז געגעבענע זאַכן, וואָס מיר נוצן שוין פון לאַנג". זיי זענען דאָך געווען זיכער אַז קיינער וועט נישט דערלעבן עפּעס צוריק צו מאָנען. די ערגערע האָבן זיך גלאַט דעם ערשטן טאָג נישט געוויזן אין גאַס, מורא האָבנדיק פאַר נקמה.

מיר האָבן גענומען זוכן צווישן די האַלב חרובע ייִדישע הײַזער אַ פּלאַץ וואו זיך אַרײַנצוציִען. מיר האָבן אויסגעקליבן די גאַנץ־געבליבענע הײַזער, די וואָס זענען בעת דער דײַטשער אָקופּאַציע געווען פאַרנומען פון די דײַטשן, אָדער פון היימישע אוקראַינער. אַנדערע פון אונדז זענען אַוועק צו די "גוטע" גויים אָפּצונעמען זייערע זאַכן, בכדי צוצודעקן זייערע האַלב־נאַקעטע גופים, ווי אויך צו באַקומען אַביסל שפּײַז, האָפנדיק, אויף אַ רויִקן אופן, צו קומען צו די כּוחות און אָנהויבן אויף די חורבות צו בויען אַ נײַ לעבן. עס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. שוין מאָנטיק דעם 26טן מערץ האָבן זיך אָנגעהויבן אַרומטראָגן קלאַנגען, אַז די רוסן ציִען זיך צוריק אונטערן דרוק פון אַ לאָקאַלער דײַטשער אָפענסיווע. עס איז אויך גרינג געווען דאָס אַראָפּצולייענען פון די פּנים'ער פון די אוקראַינער. ווען די

דערשראקענע יידן האבן זיך וועגן דעם נאכגעפרעגט ביי די אין סקאלע סטאציאנירטע רוסישע אפיצערן (יידן), האבן זיי זיך אויסגעלאכט און פארזיכערט, אז אלץ איז אין ארדענונג, און אז מיר דארפן נישט מורא האבן. קוקנדיק ווי די רוסן ארדענען זיך איין, פארנעמען דירות פאר די אפיצערן, האבן מיר זיי געגלויבט (א ברירה האבן מיר געהאט?). דאס האט זיך אזוי געצויגן ביז מיטוואך. דעם 28טן מערץ, ארום 10 פרי האבן מיר דערזען, אז פלוצלונג האבן די רוסן זיך איינגעפאקט און פארלאזן אין איילעניש די שטאט. די פאניק און דער פחד פון ביסל יידן איז געווען גרויס, יעדער האט געטאן ווי ער האט פארשטאנען.

א טייל זענען ווידער געלאפן זיך באהאלטן ביי באקאנטע גויים, וויסנדיק וואויל, אז זיי גיבן זיך איבער אין זייערע "הענט". זיי זענען געווען אפגעשוואכט, נישט־מסוגל צו לויפן, האבן זיי פשוט קיין אנדערע ברירה נישט געהאט. געציילטע יחידים (איך בתוכם) זענען אוועק מיט די אפטרעטנדיקע סאוויעטן. עס געדענקט זיך א פאל פון דעם בלוטיקן מיטוואך: איך בין געשטאנען בעת דער בהלה פון אנטלויפן, נעבן פרענקל'ס הויז און געקלערט וואס צו טאן: איז צוגעקומען צו מיר חיים גאטעספעלד. האבן מירביידע געטראכט און זיך געישובט וואס צו טאן: לויפן מיט די סאוויעטן, אדער זיך ערגיץ באהאלטן אין שטאט?

מיטאמאל האבן מיר דערזען ווי פון דער גאס פון דעם "דאָם פאלסקי" קומט אן א דייטשער טאנק אריינדרייענדיק זיך אויף דער הויפט־גאס אין דער ריכטונג פון דער אלטער שטאט. נישט פארלירנדיק קיין איבעריקע מינוט זענען מיר ביידע געלאפן. קומענדיק ביז דעם בית המדרש האט זיך חיים גאטעספעלד א פארמאטערטער אוועקגעזעצט אויפ'ן צעמענטביים בית המדרש, און ער האט ווייטער נישט געקאנט גיין. איך האב געוואלט אים העלפן אויפשטיין, האט ער נאר געזאגט: גיי ראטעווע דיך, מיר וועט שוין גאר נישט העלפן (ער איז טאקע דעמאלט דערשאסן געווארן). איך בין געלאפן צו דער שול; פון דארט צוזאמען מיט רוסישע סאלדאטן, וואס זענען ארויס פון דער שטאט, און זיך צוריק געצויגן. אויפן וועג איז מיר נאך געלונגען מיטצונעמען דעם נישט לאנג פארשטארבענעם פישל פיש. דער ערשטער אפשטעל איז געווען לאסיאטש, 12 קילאמעטער פון סקאלע. דארט האב איך געטראפן די משפחה העשעלעס און נחמיה שטאק. דארט בין איך אויך געוואויר געווארן דאס גרויסע אומגליק וואס האט געטראפן מיין אנקל דוד טאבאק. ער איז געווען פון די געציילטע, וועמען עס איז געלונגען זיך צו ראטעווען מיט זיין משפחה (א פרוי און צוויי קליינע מיידעלעך). אנטלויפנדיק מיט א רוסישן לאסט־אויטא, איז דאס יינגערע מיידעלע דערשאסן געווארן ביי דער מוטער אויף די הענט. אזוי איז צוגעקומען נאך א קרבן שוין נאך דער באפרייאונג... אזוי צעווייטאגטע איז מען ווייטער געלאפן. צוערשט צופוס און שפעטער האט מען זיך איינגעבעטן ביי רוסישע אפיצערן וואס האבן אונדז מיטגענומען און געבראכט קיין קאפיטשיניץ. אנגעקומען קיין קאפיטשיניץ האבן מיר זיך דערפרעגט צו יידן (די עטלעכע יידן האבן זיך אויפגעהאלטן ביים דענטיסט יוסף טייג). ווען מיר האבן זיי איבערגעגעבן אלע נייעס, האבן זיי זיך פון אונדז אויסגעלאכט. עס האט זיך אבער שפעטער ארויסגעוויזן אז מיר זענען געווען גערעכט. מיר זענען די נאכט איבערגעזעסן ביי טייג'ן און צומארגנס דאנערשטיק,

צוזאמען מיט די קאפּיטשיניצער פּארלאזט די שטאט און אנגעקומען קיין כאראסטקאוו. דארט האבן מיר זיך אויפגעהאלטן עטלעכע טעג, און ווען מערערע יידן זענען אנגעקומען אהין זענען מיר ווייטער געלאפן ביז פּאדוואלאטשיסק. דארט האבן מיר געהערט, אז די רוסן האבן צוריקגענומען סקאלע. נישט האבנדיק קיין געלט צו קויפן שפּייז האבן מירביידע, פּישל פּיש און איך, געארבעט אין א מיליטערישער בעקעריי און אויף אזא אופן זיך אויסגעהאלטן. אפּזייענדיק דארט עטלעכע וואכן, האבן מיר אנגעהויבן צוריקגיין מיט דעם זעלבן מארשרוט קיין סקאלע און אנגעקומען אין א פרייטיק נאכמיטאג אהיים. מחמת מיר זענען געווען הונגעריקע און אפּגעריסענע, האבן אונדזערע יידישע בני עיר אין אונזערע אויגן אויסגעזען ווי "גראפן", ריין אנגעטאן, פארזארגט מיט וואוינונגען און ארבעט און אזו. מיר, דאקעגן, האבן זיך ארויסגעזען מיט אונזער געפאלנקייט. נאר עס האט נישט לאנג געדויערט און איך האב דורך דארא זאנדבערג געלאזט וויסן גדליה לאכמאן וואו איך געפין זיך און וועגן מיין מצב. אינגיכן האט דארא געבראכט וועש, מלבושים, שטיוול און אנדערע זאכן פון גדליה'ן. שבת אינדערפרי בין איך אוועק אין באד אריין, לאזנדיק דארט מיין "שיינע" הלבשה מיטן שמוץ און ארויסגעקומען אין די פרישע בגדים א מענטש. שוין דעם זעלבן שבת בין איך גערופן געווארן צו די רוסישע זיכערהייטס - ארגאנען, וואו דער הויפּט, דאכט זיך, גאלוביעוו, האט מיט מיר פארבראכט כמעט צוויי שעה, אויספרעגנדיק פארשיידענע פּרטים וועגן געוויסע מענטשן און זייער אויפפירונג בעת דער דייטשער אקופּאציע (מערסטענס וועגן אוקראינער). ער האט אלץ פארצייכנט און צום סוף מיר געהייסן אנשרייבן אלע דעטאלן און אים דאס איבערגעבן.

איך האב גלייך אנגעהויבן ארבעטן ביי דער באן און אזוי ארום געבליבן אין סקאלע. איך האב ביי דער באן געארבעט בלויז א קורצע צייט, ווייל כ'בין אריבערגעפירט געווארן אין וואיענקאמאט ד.ה. די מיליטערישע קאמענדאטור, וואס איר הויפּט־אויפגאבע איז געווען צוזושטעלן אלע מענער פון 18 ביז 50 יאר אלט צום מיליטער־דינסט, פארשטייט זיך נאך א פיזישער אונטערזוכונג. איך האב דארט געהאט א פאראנטווארטלעכע ארבעט און געקאָנט טאן פארשיידענע זאכן. לכתחילה, איידער איך בין דארטן אנגעקומען צו ארבעטן, זענען עטלעכע יידן געשיקט געווארן צום מיליטער: לייביש מאזנער, וואס איז דערגאנגען ביז הוסיאטין, דערנאך זיך איינגעארדנט אין טארנאפּאל (געשטארבן אין קאנאדע 1969) שלום עפּשטיין, וואס איז נאך אייניקע חדשים מיליטער־דינסט באפרייט געווארן, (איצט אין ניו־יארק) מענדעל רינגעל (היינט אין ישראל) משה דונאיער (איצט אין מיאמי) און אברהם פייערבערג (נפטר געווארן אין אמעריקע).

דער הויפּט ציל פון דער ארבעט איז אבער ביי מיר געווען נקמה אן די היימישע שונאים, אפּצאלן כאטש טיילווייז אונדזערע פארטיליקערס, אוקראינער, וואס האבן בעת דער אקופּאציע זיך ממש געבאדן אין יידיש בלוט. זיי האבן אפילו נישט געפּונען פאר נויטיק צו אנטלויפן און זענען געווען זיכער אז זייערע יידישע קרבנות וועלן זיי נישט "ארויסגעבן" ווארום זיי לעבן דאך נישט און פאר אייגענע, פאר גויים, דארף מען נישט מורא האבן, זיי זענען נישט בעסער. דערפאר טאקע האב איך געטאן אלץ, וואס איך האב געקאָנט, כדי צו באוועגן די מאכט־ארגאנען

זיך צו נעמען צו דער ארבעט. די אוקראינער, מיטן גלח'ל ימ"ש בראש, וענען אויך נישט געשלאפן. זיי האבן מיט אלע מיטלען געזוכט צו באווירקן זייערע סלאווישע ברידער נישט צו נעמען קיין שטעלונג צו די אלע זאכן מיט דער טענה, אז "נאך אלעמען זענען די אוקראינער פראדוקטיווע ארבעטער. מעגלעך, אז אין געוויסע פאלן זענען זיי געצוואונגען געווארן דורך די דייטשן צו געוויסע מעשים. אבער וועמען האבן זיי געשעדיקט? - יידן".

מיר פון אונדזער זייט, האבן קעגנגעווירקט מיט אזעלעכע ארגומענטן, אז זיי האבן געמוזט אפעלירן צו אונדזערע באפרייער. למשל: מיר האבן אויפגעוויזן שווארץ אויף ווייס, אז די אלע פארביסענע שונאי ישראל זענען גלייכצייטיק סאוויעטן־האסער, וואס ווילן א זעלבסטשטענדיקע אוקראינע אויף בײדע זייטן זברוטש, און כדי דאס צו באקומען האבן זיי זיך פארבונדן מיט די דייטשן און זענען ווייטער פארבונדען מיט זיי. זיי זענען די מערדערס פון אייערע און אונדזערע מענטשן. און אונזערע טענות האבן געווירקט.

מיטן אנקום פון א ציווילער מאכט האבן מיר זיך גלייך גענומען צו דער ארבעט. דא מוז איך גלייך דערמאנען צום גוטן בעריש ווײדבערג ע"ה, וואס איז געשטארבן שוין דא אין אמעריקע. אין יענער צייט איז ער געווען מיין אח לצרה, מיר האבן זיך באהאלטן אינאיינעם און איבערגעלעבט די קאטאסטראפע. נאך דער באפרייאונג איז ער, בעריש ווײדבערג, מער ווי יעדער אנדערער געווען אקטיוו אין דער באשטראפונגס אקציע פון די רוצחים. ער אליין האט געהאט גענוג באוויז מאטעריאלן און האט באוואויגן אנדערע דאס צו טאן.

עס זענען אלס פועל־יוצא פון אונדזערע באמיאונגען פאראורטיילט געווארן און ארויסגעפירט געווארן אויף 25 יאר די פאלגנדע:

1. דר. קאטארינא מאָדנא.
2. מילקא סקאראדא (דער ארויסגעבער פון מיינע עלטערן).
3. מיכאל קונקא.
4. יאן ליטשאק.
5. סטעפאן דוכינסקי.
6. מילקא קראווטשוק (קוואסניאקס איידעם).
7. פעטרא סאפיאניוק.
8. מיכאל וויעליקאנאוויטש.
9. יוזעף פישער.
10. ציפאליוק פון ציגאן, (דער מערדער פון מיין פעטער מאיר־זוסי טאבאק הי"ד) געשטארבן אין אונטערזוכונגס ארעסט.
11. אדאם דזשאבאק געכאפט אין טשארטקאוו, פאראורטיילט.
12. סיעקיערעוויטש - דער מערדער פון אהרון שאפירא פון פאדפיליפיע.

עס זענען אויך דערשאסן געווארן ביי פארשיידענע אבלאוועס די פאלגנדע:

1. יאסקא סטאריצקי־אן אוקראינישער פאליציאנט.
2. מיראסלאוו (סלאווקא) מיידאניוק.

3. מיקאלא טשעפעסיוק ,(דער פוהרמאן פון נאצי ענגל).
4. יארעמא. ער איז געווען א באוואפנטער באנדעראוויץ ־ באנדיט. בעת מען האט אים געכאפט, האט ער אראפגענומען די ביקס פון אקסל און געפרואווט שיסן. ער איז אזוי דערשאסן געווארן אויפ׳ן ארט.
5. דער יונגער קונקע, וואס האט געווארפן דעם גראנאט צו דודיע הערשער אין הויז און געטויט זיין פרוי.

עס זיינען אויך דערשאסן אדער פארשיקט געווארן טעטיקע אוקראינער פון די ארומיקע דערפער.

אין לויף פון די אונטערזוכונגס־פארהערן זענען ארויסגעקומען פארשיידענע פרטים וועגן דער יידן־פארניכטונג, עס וואלט אבער פארנומען צופיל פלאץ איבערצוגעבן יעדן אינהאלט. א פאראיינלצטן פאקט וועל איך יא איבערגעבן, ווייל דאס באווייזט וויפיל סודות פון אומקום מיר וועלן זיך שוין קיינמאל נישט דערוויסן:

ווען עס האט זיך אנגעהויבן די טאטאלע ליקווידאציע פון די יידישע ישובים אין אונזער געגענט, איז שבת, דעם 5טן יוני 1943 דורכגעפירט געווארן אין בארשטשעוו א גרויסע אקציע, ביי וועלכער א סך סקאלער זענען אומגעקומען. זייענדיק צו יענער צייט אין סקאלע, האב איך דעם אנדערן טאג, זונטאג, געשיקט א שליח קיין בארשטשעוו, כדי זיך צו דערוויסן ווער פון מיין משפחה האט זיך געראטעוועט. איך האב באקומען אן ענטפער פון מאגיסטער טייבער אז מיין שוואגער חיים ראפאפארט הי״ד איז געבליבן לעבן, נאר זיין מוטער האט מען שבת דערשאסן. אויך מיין מומע, מאיר זוסי טאבאק׳ס פרוי, סאלציע, האט מען דערשאסן. מיט מאיר זוסיע׳ן, דאגעגן איז א רעטעניש: עס איז אים געלונגען זיך אויסצוקויפן פון א געסטאפא מאן און ער איז ערגיץ פארשוואונדן געווארן. ער איז נישטא נישט צווישן די לעבנגעבליבענע, און נישט צווישן די טויטע. ערשט שפעטער, בין איך געוואויר געווארן פון ציגאנער גויים, אז זיי האבן מאיר זוסיע׳ן געזען יענעם מורא׳דיקן שבת אין דארף ציגאן, און אז דער גוי ציפאליוק האט אים גע׳הרגעט. איך האב דעם מערדער געקענט פון פאר דער מלחמה און עס איז מיר שווער געווען צו גלויבן, אז ער, ציפאליוק, זאל דאס טאקע האבן געטאן. איך האב נאר געטראכט (אבער נישט געגלויבט) אז אויב איך וועל איבערלעבן, וועל איך זיך איבערצייגן אין דעם. און צום יאר פון דער רציחה, ווען מיר האבן גענומען מאנען חשבון פון די שטאטישע יידן־מערדער, האב איך אנגעהויבן צו דריקן און פארלאנגען, אז מען זאל ארעסטירן ציפאליוקן פון ציגאן, כדי צו דערוויסן זיך דעם אמת. עס איז אבער געווען א שווערער ענין: ציגאן איז געווען אפגעטיילט פון סקאלע מיט 7 קילאמעטער וואלד (דאס א.ג. ציגאנער וואלד) און דארט האבן געבושעוועט די ״באנדעראווצעס״, אזוי אז דורכגיין אדער דורכפארן דאס וואלד איז געווען פארבונדן מיט סכנות נפשות. דאך איז ענדלעך געלונגען אים צו ארעסטירן. אט ווי אזוי עס געדענקט זיך: ווען איך בין אין א נאכמיטאג ארויפגעקומען אויף זיין פאדווירע (הויף), איז ער געשטאנען און צוזאמענגעראבלט דאס שטרוי נאכן מאָלאָציען. נאך איידער ער האט צייט

געהאט עפעס צו זאגן, האב איך באמערקט אז ער טראגט מאיר זוסיעס הויזן! זיינע ערשטע ווערטער צו מיר זענען געווען: (ער האט מיך געקענט) "איך האב דיין פעטער נישט געהרגעט". אָן איבעריקע רייד איז דער גוי געטריבן געווארן דורכן וואלד קיין סקאלע. איך ווייס ביז היינט נישט וויאזוי מיר זענען דורך דעם וואלד אדורכגעגאנגען אומגעשטערט. ביי די ערשטע עטלעכע נאכט־פארהערן האט דער רוצח אלץ געלייקנט. ער איז אבער בעסער געווארן און האט נישט בלויז צוגעגעבן דעם מארד איבער מאיר זוסיען, נאר ווייטער מודה געווען, אז דעם אומגליקלעכן שבת האט ער געכאפט און גע׳הרגעט 18 יידן. ער האט נעמליך געטשאטעוועט אויף יידן וואס זענען אנטלאפן פון דער בארשטשעווער שחיטה. ער האט זיי געבראכט אין וואלד אריין, בארויבט און דערמארדעט. ער האט גזזאגט, אז מאיר זוסיען האט ער גע׳הרגעט צוזאמען מיט א קליין מיידעלע. דאס איז ביז היינט געבליבן א רעטעניש, ווייל ער, מאיר זוסיע, האט נישט געהאט קיין קינדער. זיכער געווען עמיצנס א קינד, א יידיש קינד... ווער ווייסט וועמענס? איך האב געווארט אויף א גינסטיגער געלעגנהייט, כדי דעם גוי, רוצח, מיטצונעמען אין וואלד אריין, ער זאל אנווייזן דאס ארט וואו ער האט די יידן באגראבן. דאס איז אבער נישט געלונגען. נאך 20 טעג זיצן אין תפיסה איז דער מערדער גע׳פגר׳ט, מיטנעמענדיק דעם בלוטיקן סוד מיט זיך. דעריבער איז שוין אוממעגלעך געווען צו ברענגען די הרוגים צו קבר ישראל.

עס זענען אויך געווען אנדערע פאלן: עס איז געקומען א סאוויעטישער אפיציר אויסצופארשן די בעסטיאלישע מערדערייען בשעת דער דייטשער אקופאציע. אזוי ווי ער האט נישט געפונען קיין יידן, האט דער אוקראאינישער גלח דערעווענקא, אים אפגע׳פטר׳ט מיטן סקארבאווע תירוץ און שקר, אז בשעת דער אקופאציע זענען אומגעקומען 2,000 סאוויעטישע בירגער, כלל נישט דערמאנענדיק אז די אומגעקומענע זענען אלע געווען יידן. אז איך האב זיך צופעליק באגעגנט מיט יענעם סאוויעטישן אפיציר אין רעסטאראן, האב איך געהערט וועגן דעם געמיינעם פארברעכן און די שקרים פון גלח. האב איך דעם אפיציר דערציילט דעם אמת. ווען דער גלח, דערעווענקא, איז איבערגעפרעגט געווארן וועגן דעם, האט ער געדרייט מיט דער צונג או מיך געבעטן איך זאל אים נישט שטעלן אין א "פארלעגנהייט". ווען דאס האט זיך אים נישט איינגעגעבן, איז ער, דערעווענקא, מיט דער שטילער הסכמה פון די לאקאלע מושלים ארויסגעקומען מיט א נייער מעשה: וויסנדיק, אז די יידישע מעטריקעס זענען פארניכטעט געווארן, און אז אזוי וועט אוממעגלעך זיין עפעס צו באווייזן, האט ער פארלאנגט פארצולעגן די מעטריקעס אדער לכל הפחות א רשימה, וואס וועט באווייזן וויפיל יידן סקאלע האט געהאט, זייענדיק זיכער אז עס וועט קיינעם נישט מעגלעך זיין דאס צוצושטעלן און זיינע טענות וועלן נישט צוריקגעוויזן ווערן. צו זיין איבעראשונג האב איך פונם זכרון צוזאמענגעשטעלט א רשימה פון אלע סקאלער יידן מיט די נעמען און עלטער און אזוי ארום שטום געמאכט דעם גלח, דעם אנטיסעמיט. אַן אפשריפט פון דער ליסטע דערשיינט אין דעם יזכור־בוך.

עס זיינען אויך פארגעקומען עטלעכע פאלן ווען ארעסטירטע אוקראאינער, באקאנטע נאציאנאליסטן וואס האבן קאאפערירט מיט די נאציס,

זענען אַן א סיבה פלוצלונג באַפרייט געוואָרן, און מיר האָבן בשום אופן נישט געוואוסט פאַרוואָס. דער ווייטאָג און די הילפסלאָזיקייט זענען געווען גרויס, ביז מיר זענען געוואויר געוואָרן ווער עס האָט זיך אַריינגעמישט און געווירקט לטובת זיי. אין גאַנג פון אַן אויספאָרשונג געפירט פון העכערע מאַכט־אָרגאַנען, איז אַרעסטירט און פאַראורטיילט געוואָרן ניקאָלאַ וולאַסאָוו, דער נאַטשאַלניק פון דער נ.ק.וו.ד. אַן אַלטער פאַרטיי־חבר, וועמען די אוקראַינער האָבן אונטערגעקויפט.

מאַטעריעל האָבן זיך די פּאָר לעבן געבליבענע יידן ווי נישט איז איינגעאָרדנעט. טעלעכע האָבן געאַרבעט, אַנדערע האָבן אונטערגעהאַנדלט, אַזוי אַז פּרנסה האָט קיינעם נישט געפעלט. עס איז אָבער געווען אַ לעבן אָן אַ ציל. מיר האָבן געמוזט כסדר זיין צווישן אונזערע אוקראַאינישע מערדער, אָן אַ צוקונפט פאַר די קליינע קינדער און פאַר דער יוגנט, דערביי זיך כסדר געדאַרפט שטיצן אויפן סאָוויעטישן כוח. מיר זענען כלל נישט זיכער געווען מיטן מאָרגן, דאָס הייסט: די סאָוויעט־מאַכט וועט דיך אויסנוצן אַזוי לאַנג ווי זי וועט דיך דאַרפן און דערנאָך דיך באַזייטיקן...

די יידן האָבן געוואַרט אויף אַ נס און ער איז געקומען אין דער פאָרם פון דער רעפּאַטריאַציע, ד.ה. עס איז געשלאָסן געוואָרן אַן אָפּמאַך צווישן דעם ראַטן־פאַרבאַנד און דער צייטווייליקער, קאָמוניסטישער פּוילישער רעגירונג, אַז אַלע געוועזענע פּוילישע בירגער, וואָס געפינען זיך אויף די שטחים פון ראַטן־פאַרבאַנד און אוקראַאינע, האָבן אַ רעכט, אויב זיי פאַרלאַנגען, אויסצואוואַנדערן קיין פּוילן. זענען אין אַלע שטעט געשאַפן געוואָרן רעפּאַטריאַציע־קאָמיטעטן און יידן האָבן זיך גענומען פאַרשרייבן. פאַרשטייט זיך, אַז די סאָוויעט־מאַכט האָט געקוקט קרום אויף די וואָס האָבן זיך רעגיסטרירט, באַזונדערס אויף יידן, און געמאַכט פאַרוואורפן מיט כעס: "מיר האָבן אייך באַפרייט און צוריקגעגעבן אייך מענטשלעכע און בירגערלעכע רעכט און איר פאָרט צוריק צו אייערע מערדערס"? אַ גערעכטע פראַגע, אויף וועלכער עס איז דעמאָלט קיין איבערצייגנדער ענטפער נישט געווען. צו אַ טייל יידן, וואָס די מאַכט האָט געדאַרפט, האָט מען געמאַכט שוועריקייטן. אין סקאַלע איז פאַרהעלטניסמעסיק צוגעגאַנגען אין אָרדענונג און אין די ערשטע טעג פון יולי 1945 האָבן אַלע יידן פאַרלאָזט סקאַלע און אַריבערגעוואַנדערט קיין פּוילן. ערשט דאָרט האָט מען איינגעזען, אַז די סאָוויעטישע וואָרנונגען זיינען געווען גערעכטע. אין אַנטיסעמיטישן, "נייעם" פּוילן האָבן יידן נישט געקאָנט בלייבן. האָט מען ווייטער געוואַנדערט, ביז יעדער האָט זיך דערשלאָגן אין אַ פרייע לאַנד, אויפגעשטעלט דאָרט זיין געצעלט, איינגעאָרדנעט זיך אויף דאָס ניי און געבראַכט דורות אויף דער וועלט. לאָמיר האָפן אַז אונזערע בני עיר, וואו זיי זענען, וועלן ווייטער עקזיסטירן.

יוצאי סקאלה בישראל בטקס הסרת לוט ממצבת עד לזכרם של קדושי סקאלה בהר ציון בירושלים.

Former residents of Skala in Israel at the unveiling of the memorial tablet for the martyrs of Skala on Mt. Zion, Jerusalem.

רשימה פון סקאלער וואס זיינען
ניצול געווארן פון דער שואה
און די מקומות אין וועלכע
זיי האבן אויסגעוואנדערט

LIST OF SKALA RESIDENTS WHO SURVIVED THE HOLOCAUST AND THEIR NEWLY ACQUIRED RESIDENCES

Augenblick, Samuel *New York, USA*	אויגענבליק, שמואל
Apfelbaum, Israel *Paris, France*	אפפעלבוים, ישראל
Apfelbaum, Chana *(Died in Paris in 1950's)*	אפפעלבוים, חנה
Apfelbaum, Hadassah *Paris, France*	אפפעלבוים, הדסה
Banner (Gelbard), Esther *Givatayim, Israel*	באנער (געלבארד), אסתר
Bilgoraj, Abraham *Givatayim, Israel*	בילגארייי, אברהם
Bilgoraj, Gitel *Givatayim, Israel*	בילגארייי, גיטעל
Bloch, Shaul *(Died in Israel)*	בלאך, שאול
Blutstein, Leizer-Urn *USSR*	בלוטשטיין, אליעזר־הרן
Blutstein, Meyer *Montreal, Canada*	בלוטשטיין, מאיר
Blutstein, Sonia *Montreal, Canada*	בלוטשטיין, סאניע
Blutstein, Joseph *(Died in Winnipeg, Canada)*	בלוטשטיין, יוסף
Blutstein, Sara *Winnipeg, Canada*	בלוטשטיין, שרה
Blutstein-Gottesfeld, Beile *Winnipeg, Canada*	בלוטשטיין־גאטעספעלד,ביילע
Brettler, Chaim *Margate, N.J., USA*	ברעטלער, חיים
Bretschneider, Menahem *Givatayim, Israel*	ברעטשניידער, מנחם
Gottesfeld, Bluma *(murdered after the liberation by Ukrainian nationalists)*	גאטעספעלד, בלימע
Gottesfeld, Sheincie *New York, USA*	גאטעספעלד, שיינציע
Gottesfeld (Heller), Fancia *New York, USA*	גאטעספעלד (העלער), פאנציע
Gottesfeld, Arthur *New York, USA*	גאטעספעלד, ארטור
Greenberg, Sam *New York, USA*	גרינבערג, שלום
Greenberg (Feuerstein), Mala *New York, USA*	גרינבערג (פייערשטיין), מלכה
Dunajer, Moses *Miami, USA*	דונאיער, משה
Hausner, Mrs. S. *(Died in Israel)*	הואזנער, (זלמן'ס פרוי)
Hechtenthal, Wolf *(Died in Israel)*	העכטענטאל, וואלף

Hechtenthal, Meyer *Winnipeg, Canada*	העכטענטאל, מאיר
Herzog, Meir-Leib *Haifa, Israel*	הערצאג, מאיר־לייב
Herzog (Blutstein), Sheindel *Haifa, Israel*	הערצאג (בלוטשטיין), שיינדעל
Herschowitz (Lamensdorf) Cesia *New York, USA*	הערשאוויץ (לאמענסדארף) צעסיא
Herscher, David *(Died in Philadelphia in 1977)*	הערשער, דוד
Herscher, Nena *Philadelphia, U.S.A.*	הערשער, העניע (נענע)
Herscher (Feuerstein), Haya *Israel*	הערשער (פייערטשיין), חיה
Herschkowitz, Meyer *(Died in Israel)*	הערשקאוויטש, מאיר
Herschkowitz, Genia *Carmiel, Israel*	הערשקאוויטש, געניא
Herschkowitz, Dusia *Carmiel, Israel*	הערשקאוויטש, דוסיא
Hescheles, Samuel *(Died in New York in 1956)*	העשעלעס, שמואל
Hescheles, Sara *(Died in New York in 1968)*	העשעלעס, שרה
Hescheles, Victor *New York, USA*	העשעלעס, וויטעק
Wagner, Moses, *Montreal, Canada*	וואגנער משה
Weidberg, Berish *(Died in New York in 1969)*	ווײדבערג, בעריש
Weidberg (Pollack), Lucy *New York, USA*	ווײדבערג (פאלאק), לוסיע
Weidenfeld (Mermelstein), Max *New York, USA*	ווײדענפעלד (מערמעלשטיין), מאקס
Weitman, Nathan *Ramat Gan, Israel*	ווײטמאן, נתן
Weinraub, Motel *Ramat Gan, Israel*	ווײנראוב, מאטעל
Sandberg, David *(Died in New York in 1969)*	זאנדבערג, דוד
Sandberg, Liba *(Died in New York in 1971)*	זאנדבערג, ליבע
Saltzman, Moshe *(Died in Israel)*	זאלצמאן, משה
Sommerman, Dr. I. *Israel*	זאמערמאן, דר. יצחק
Seidman, Marcus *(Died in Poland)*	זיידמאן, מרדכי
Seidman, Rywka *Carmiel, Israel*	זיידמאן, רבקה
Seidman, Fawunio *(Died in Poland)*	זיידמאן, פייוועל
Seidman (Sandberg), Dora *(Died in Poland)*	זיידמאן (זאנדבערג), דבורה
Seidman, Abe *New York, USA*	זיידמאן, אבוש־אברהם
Seidman (Hescheles), Dana *New York, USA*	זיידמאן (העשעלעס), דינה
Silberbusch, Gusta *USA*	זילבערבוש, גוסטא
Tabak, David *Mays Landing, N.J., USA*	טאבאק, דוד
Tabak, Sara *Mays Landing, N.J., USA*	טאבאק, שרה
Tabak (Zuroff), Renata *New York, USA*	טאבאק (זוראף), רענא
Trasawucki, Abraham *New York, USA*	טראסאווצקי, אברהם
Yaget (Eckhaus), Zlata *Zichron Ya'acov, Israel*	יאגעט (עקהאוז), זלאטע
Jagendorf, Mechel *New York, USA*	יעגענדארף, מעכל
Jagendorf, Esther *New York, USA*	יעגענדארף, אסתר
Jagendorf (Rosner), Chaya *New York, USA*	יעגענדארף (ראזנער), חיה
Jagendorf (Tannenbaum), Betty *New York, USA*	יעגענדארף (טאנענבוים), בעטי

Jagendorf (Heller), Yehudit *New York, USA*	יעגענדארף (העלער), יהודית
Jagendorf (Nenner), Esther *Beersheba, Israel*	יעגענדארף (נענער), אסתר
Jagendorf (Kaminer), Zenia *Ramat Aviv, Israel*	יעגענדארף (קאמינער), זשעניע
Lachman, Gedalia *Kfar Sava, Israel*	לאכמאן, גדליהו
Landau, Wolf *Toronto, Canada*	לאנדאו, וואלף
Liebling, Leib *Buenos Aires, Argentina*	ליבלינג, לייב
Lebard (Shafran) Frieda *Kiryat Bialik, Israel*	לעבארד (שפרן), פרידה
Mosner, Leibush *(Died in Montreal in 1969)*	מאזנער, לייבוש
Miller, Hersch *Petach Tikva, Israel*	מילער, הערש
Melzer, Shimon *Israel*	מעלצער, שמעון
Messing, Mechel *(Died in New York in 1965)*	מעסינג, מעכל
Edelman, Aron *(Died in Israel)*	עדעלמאן, אהרון
Edelman, Simcha *Holon, Israel*	עדעלמאן, שמחה
Epstein (Edelstein), Sholom *New York, USA*	עפשטיין (עדעלשטיין), שלום
Edelstein, Munio *New York, USA*	עדעלשטיין, מוניע
Fiderer, Samuel *New York, USA*	פידערער, שמואל
Feuerberg, Abraham *(Died in the USA)*	פייערבערג, אברהם
Fisch, Hinde *Haifa, Israel*	פיש, הינדע
Fisch, Chaskel *Haifa, Israel*	פיש, יחזקאל
Fisch, Yitzhak *New York, USA*	פיש, יצחק
Fisch, Fischel *(Died in New York in 1969)*	פיש, פישעל
Plitt, Max *New York, USA*	פליט, מוניע
Plitt (Schnitzer), Chaya *(Died in N. Y. in 1967)*	פליט (שניצער), חייציע
Fleischman, Israel *New York, USA*	פליישמאן, ישראל
Pecker, Israel *Bnei Brak, Israel*	פעקער, ישראל
Pecker, Tzirel *Bnei Brak, Israel*	פעקער, צירל
Frenkel (Krantz), Sara *Los Angeles, USA*	פרענקעל (קראנץ), שרה
Frenkel (Hyman), Frieda *Los Angeles, USA*	פרענקעל (היימאן), פריידע
Frenkel (Schafiroff), Mira *Los Angeles, USA*	פרענקעל (שאפיראף), מירע
Frenkel (Stein), Rita *Los Angeles, USA*	פרענקעל (שטיין), ריטא
Frenkel, Moses *New York, USA*	פרענקעל, משה
Frenkel, Nunia *New York, USA*	פרענקעל, נוניע
Zimmerman, Zygmunt *New York, USA*	צימערמאן, זוסיע
Zimmerman, Sophie *New York, USA*	צימערמאן, סאסיע
Zimmerman, Daniel *New York, USA*	צימערמאן, גדליהו
Kasirer, Benny *Haifa, Israel*	קאסירער, בעניע
Kasirer, Moses *Haifa, Israel*	קאסירער, משה
Kirschner, Urn *Buenos Aires, Argentina*	קירשנער, אהרן
Kirschner, Joseph *Buenos Aires, Argentina*	קירשנער, יוסף
Kleinman, Ben-Zion *(Died in Israel)*	קליינמאן, בן־ציון

Kleinman (Schapira), Menie *(Died in Israel)*	קליינמאן (שאפירא), מעניע
Kleinman, Max *(Died in Israel)*	קליינמאן, מאקס
Kremnitzer, Motik *(Died in Rehovot, Israel)*	קרעמניצער, מרדכי (מאטיק)
Kremnitzer, Moses *Rehovot, Israel*	קרעמניצער, משה
Rosenblat, Berl *Petach Tikva, Israel*	ראזענבלאט, בערל
Rosenwald, Shmil-Srul *(Died in USA)*	ראזענוואלד, שמואל־ישראל
Ringel, Mendel *Tel Aviv, Israel*	רינגעל, מענדל
Schatner, Shaul *Poland*	שאטנער, שאול
Schapira Eliezer *Israel*	שאפירא, אליעזר
Schapira, Joseph *New York, USA*	שאפירא, יוסף
Schapira (Gottesfeld) Rena *New York, USA*	שאפירא (גאטעספעלד), רענא
Schwarzbach, Rywka *(Died after liberation in Skala)*	שווארצבאך, ריווציע
Schwarzbach, Leon *New York, USA*	שווארצבאך, לייב
Schwarzbach (Sala), Sarah *(Died in the USA in 1975)*	שווארצבאך (סאלע), שרה
Schwarzbach, Israel *New York, USA*	שווארצבאך, ישראל
Schwarzbach, Rywa *New York, USA*	שווארצבאך, ריווע
Schwarzbach, David *New York, U.S.A.*	שווארצבאך, דוד
Schwarzbach (Karpfen), Suzy *New York, USA*	שווארצבאך (קארפפען), סוזיע
Schwarzbach, Jacob *(Died in Rehovot, Israel)*	שווארצבאך, יעקב
Schwarzbach, Babe *Rehovot, Israel*	שווארצבאך, באבע
Schwarzbach, Meir *Rehovot, Israel*	שווארצבאך, מאיר
Schwarzbach (Weingarten), Chaya *Los Angeles, USA*	שווארצבאך (וויינגארטן), חייציע
Schwarzbach, Fryma *New York, USA*	שווארצבאך, פרימע
Schwarzbach (Kruger), Toby *Toronto, Canada*	שווארצבאך (קרוגער), טויבע
Schwarzbach (Flyn), Henie *Toronto, Canada*	שווארצבאך (פלין), העניע
Schwarzbach, Ovadia *Israel*	שווארצבאך, עובדיה
Stachel, Leon *(Died in Vienna in 1956)*	שטאכעל (ליאבע), לייב
Stachel, Etta *Vienna, Austria*	שטאכעל, עטיע
Stachel, Munio *Vienna, Austria*	שטאכעל, מוניע
Stachel, Samuel *Vienna, Austria*	שטאכעל, שמואל
Stachel, Gizia *Vienna, Austria*	שטאכעל ,גיזיע
Stock, Nechemia *Montreal, Canada*	שטאק, נחמיה
Stock (Rothstein), Malcia *Miami, USA*	שטאק (ראטשטיין), מלכה
Schneider, Mendel *Israel*	שניידער, מענדעל
Schneider, Chaya *Israel*	שניידער, חיה
Schneider, Shlomo *Israel*	שניידער, שלמה
Schnitzer, Abraham *(Died in New York in 1964)*	שניצער, אברהם
Schechter, Yente *Israel*	שעכטער, יענטע
Schrentzel, Yehudit *Canada*	שרענצעל, יהודית

חיים גראַדע

די איבערגעבליבענע

עס טרעפט, אַז צו חצות ווען די פלעדערמויז שוועבט,
די שפּין פון חלומות אין פינצטערניש וועבט—
שפּרינגט אויף פון געלעגער אַ פרוי און שרייט: מאַמע!
קען זיין, אַז איר אַלטיטשקע וואָלט נאָך געלעבט,
דאָס פּנים פול קנייטשען, ווי ליכט־שטראַלן סאַמע.

עס טרעפט, אַז אַ פרוי זעט אַ מיידל מיט צעפּ,
דערמאָנט זי זיך — דייטשישע טריט אויף די טרעפּ.
איז זי ניט אַוועק ווען אַוועק זיינען אַלע?
זי זעט אין אַ בונקער פאַרשאָטענע קעפּ . . .
איר טעכטערל וואָלט דאָך געווען איצט אַ כלה.

דאָס טרעפט אָבער בלויז ווען־ניט־ווען אינדערשטיל.
אַמאָל אויך אין טאָג פון דעם חודש אַפּריל,
ווען איבערגעבליבענע וויינען בציבור;
ווען ס׳גיבן די יאָרצייט־ליכט בלוטיק אַ שפּיל
מיט אויגן, וואָס זיינען שוין שטויב אין די גריבער.

אויף יענער וואָס מאַכט ניט קיין אויג צו ביינאַכט,
באַהאַלט זיך בייטאָג אין אַ פּנים וואָס לאַכט
ווי אַלע וואָס גייען אין יאָך אונטערטעניק
און האָבן אין לעבן שוין שלום געמאַכט
מיט סקילה און שׂרפה, מיט הרג און חנק.

אסתר בנר־גלברט

לילה אחד בבית־כלא סובייטי

כלאו אותי יחד עם מאות אסירים פולנים אחרים בבית כלא בעיר אורשא. אותנו אסירי פולין, כלאו בנפרד, כי נחשבנו לאסירים פוליטיים. אחרי חקירות רבות מני ספור, ועל פי רוב בשעות המאוחרות של הלילה או לפנות בוקר נקראנו, קבוצת נשים, לשמוע גזר דיננו. אחרי קריאת פסק הדין לא הוחזרנו עוד לאותו תא, אלא העבירונו לתא אחר, שהיה בו בקושי מקום לעשרה אסירים. היינו 25 נשים שנדחסו ללא רחם לאותו תא, בו יכולנו רק לעמוד על רגלינו בצפיפות ובמחנק ביום ובלילה. היו אלה ימי קיץ לוהטים, לא היה עוד בכוחנו לעמוד בסבל זה והתחלנו לצעוק בקולי קולות. היינו מיואשות, לא פחדנו. לא היה לנו מה להפסיד, רחוקות היינו מכל נפש יקרה לנו. מנותקות היינו מהעולם החיצוני. צעקותינו הגיעו רק לאוזניהם של הסוהרים. מנהלי בית הכלא באו, ומכיוון שרוסיה הסובייטית נוהגת לחסל עניינים וגם אנשים בשתיקה ובסודיות, העבירו חלק מאתנו לתא אחר, תוך אזהרה חמורה שממנו אין עוד חזרה למקום הקודם. הסכמנו. גם אני הייתי בין אלה שהועברו לתא החדש באמצע הלילה, בחושך גמור.

הדלת נסגרה מאחורינו ומצאנו את עצמנו בתוך תא גדול ואפל, מואר רק בנורה קטנה. הרושם הראשון לא היה רע, קיווינו שתהיה אפשרות לשבת ואולי גם לשכב. פתאום החלו להתרומם מהרצפה דמויות ערומות למחצה ועל רבות מהן היו מקועקעים ציורים שונים. הבינונו שנפלנו בפח. הוכנסנו לחבורת נשים מהעולם התחתון. תוך זמן קצר נוכחנו לדעת שיש בינינו גם יצור מפלצתי אנדרוגינוס, חצי גבר חצי אשה, לבושה בגדי גבר. סופר לנו לתדהמתנו כי בריה זו הוכנסה לתא נשים מחשש שאם תימצא במחיצת גברים, ינצלו אותה לקיום יחסי מין.

חבורת האסירות קיבלה אותנו תחילה בסקרנות וכאשר נוכחו לדעת מי אנחנו ומה מוצאנו, החלו להמטיר עלינו גידופים ואיומים בלשון סרוחה ובנבלן פיהן כדרך העולם התחתון. אציין שרובן של חברותי לסבל היו נשים פולניות ואני הייתי הצעירה בין כולן וגם יהודיה. באפיסת כוחות התישבתי על הרצפה ופרצתי בבכי מר. כל הכאב, כל היאוש, הבושה ואפס התקוה התבטאו בבכי הזה. אותו גבר־אשה ניגש אלי, תפס את ראשי בשתי ידיו לחבקני. זעקת הבהלה והפחד שפרצו מגרוני היו כנראה חזקים עד כדי כך שעוררה רגש אנושי כלשהו בלבו של הסוהר ששמר במסדרון ליד הדלת. הוא פתח את הדלת והזהיר את האסירות לבל תגענה בנו לרעה. אולם ההסתערות עליו אילצה אותו לסגת ולסגור את הדלת מאחוריו. למזלי נתקפתי בחום גבוה ואז העבירוני לבית החולים שבבית הסוהר.

מחברת הסיפור היתה חברה פעילה בתנועת נוער ציוני בסקאלה. נישאה לציוני פעיל אף הוא ונשלחה ע״י השלטונות הסובייטיים לארץ הגזירה.

חיים ברעטלער

ביי די פראצעסן פון נאצי־רוצחים אין דייטשלאנד

מאכנדיק דעם טרויעריגן סך־הכל פון אונזער פארשניטענער שטאט, סקאלע,ביים צונויפשטעלן פאר דעם יזכור־בוך די רשימה פון אלע מענער, פרויען און קינדער וואס זענען אויף א מורא׳דיקן אופן פארטיליגט געווארן, איז אפשר כדאי אנצוגיבן פרטים וועגן דעם, וואס עס איז געווארן מיט אונזערע מערדער. שוין גלייך נאך דער באפרייאונג אין די יארן 45־1944, האבן אונזערע רעשטלעך לעבן־געבליבענע איבערגעגעבן דער סאוויעטישער מאכט א צאל אוקראאינישע און פוילישע יידן־מערדער, וואס זענען ארעסטירט און גע׳משפט געווארן. פרטים וועגן דעם אויף זייט.

די ארבעט איז דעמאלט געטאן געווארן אין שייכות צו די ארטיגע רוצחים, וואס זיינען אפילו נישט אנטלאפן פאר דער האנט פון גערעכטיקייט, זייענדיק זיכער, אז קיין יידן האבן נישט איבערגעלעבט און קיינער וועט זיי נישט פארפאלגן. וועגן נקמה איבער דייטשע מערדער האט קיינער נישט גע׳חלום׳ט.

דא וויל איך איבערגעבן אלע מיר באקאנטע פרטים וועגן די משפטים איבער די דייטשע מערדער פון אונזערע בני־עיר, משפטים קליין אין צאל און נישטיג אין פארנעם, אבער בעסער ווי גארנישט.

אין יאר 1965 האב איך געלייענט א מעלדונג אין „פארווערטס" פון יידישן וועלט קאנגרעס. אין דער מעלדונג איז געזאגט געווארן אז אן אונטערזוכונג ווערט געפירט וועגן די נאצי־פארברעכנס אין טשארטקאוו און דער סביבה און אז עדות ווערן געזוכט פאר דעם צוועק. די געזוכטע עדות, אויסער מיר, זיינען געווען: נחמיה שטאק, מאיר בלוטשטיין, (איצט אין מאנטרעאל) און אנדערע.

איינער פון די נאצי־פארברעכערס קעגן וועמען מען האט דעמאלט אנגעהויבן צו פירן אן אונטערזוכונג, איז געווען דער אין סקאלע טרויעריג־„בארימטער" ארטור ענגעל ימ"ש. מיט פינף יאר שפעטער, אין יאר 1970 זיינען טאקע די אויבן־דערמאנטע דריי עדות, ווי אויך ריווע שווארצבאך, פערזענלעך דערשינען ביים פראצעס קעגן דעם רוצח ענגעל אין האמבורג און פנים־אל־פנים פארגעווארפן אים זיינע שענדלעכע מעשים.

אין פארלויף פון די פינף יאר, פון 1965 ביז 1970 בין איך, און אנדערע סקאלער, מערערע מאל גערופן געווארן אין דייטשן קאנסולאט אין ניו־יארק, פילאדעלפיע און מאנטרעאל, און עס זענען ביי אונז אלע אפגענומען געווארן גענויע עדותשאפטן. איך בין זייער פינקטלעך אויסגעהערט געווארן און מיין דערקלערונג איז פארגליכן געווארן מיט דער צייגנשאפט פון אנדערע עדות, ווי אויך מיט די פערזענלעך־אנגעגעבענע פרטים, וואס האבן זיך געפונען אין די הענט פון די מערב־דייטשע ,,ווידערגוטמאכונג" אינסטאנצן. עס זענען מיר אויך געוויזן געווארן פארשיידענע בילדער פון סקאלע און פון די מערדער, וואס זענען געפונען געווארן ביים אנגעקלאגטן גופא, ווי אויך ביי אנדערע דייטשן פון סקאלער ,,גרענצשוץ", וואס זיינען גערופן געווארן אלס עדות.

אין פארלויף פון דער אויספארשונג פון דעם קאלטבלוטיקן מארד, וואס ענגעל איז באגאנגען איבער חנא שווארצבאך הי"ד, אין סקאלע דעם 19טן יוני 1943, זענען אוועקגעפאלן אלע סקארבאווע תירוצים פון כלומרשט ,,אויספירן באפעלן", ווייל יענעם טאג איז אין סקאלע נישט דורכגעפירט געווארן דורך דער געסטאפא קיין שום ,,יידן־אקציע", נאר ענגעל אליין, זייענדיק ,,שטאט בעל־הבית", האט אים דערשאסן אין מיטן העלן טאג.

ענדע סעפטעמבער 1969 האב איך באקומען א פארשטענדיקונג פונ'ם געריכט אין האמבורג, אז די אונטערזוכונג קעגן ענגעל'ן איז פארענדיקט, און אז דער פראצעס איז באשטימט געווארן אויף, פעברואר 1970. אויב איך בין גרייט צו קומען צום פראצעס, דארף איך אויספילן דעם בייגעלייגטן פארמולאר. נאטירלעך האב איך דעם פארמולאר אויסגעפילט און אוועקגעשיקט. עטלעכע וואכן שפעטער האב איך דערהאלטן אן ארויספאדערונג צו קומען קיין האמבורג דעם 4טן פעברואר 1970.

די ארויספאדערונג האט ארויסגערופן ביי מיר געמישטע געפילן. פון איין זייט א געפיל פון סאטיספאקציע: איך וועל האבן די מעגלעכקייט אנצוקוקן דעם רוצח, וואס זיצט אויף דער באשולדיקונגס־באנק, א קליין קריכענדיק באשעפענישל, וואס ציטערט פאר זיין הינטישער פעל . . . איך האב זיך נישט אפגענארט. דאס צווייטע געפיל איז געווען א נאגענדיקער ווייטאג, ווען פאר די אויגן האבן אויפגעטויכט אלע שרעק־בילדער פונ'ם חורבן, בעת דער רוצח איז תמיד געווען די הויפט־פיגור: אט גייט ער בקומה זקופה איבער די יידישע גאסן באגלייט פון די מיט־מערדער הערא און פייפער, און דער דייטשער וואלפס־הונט ,,בעטי" לויפט נאך, ווארטנדיק אויפן באפעל צו באפאלן און צו צעבייסן יידן. זיין, ענגעל'ס באוויזן־זיך ווארפט אן א שרעק. אט איז ער אין ,,יודנראט" און מאכט אן צרות. דא שלעפט מען צו דער ארבעט, דא רויבט מען יידישע הייזער. די יידן, זייער פארמעגן, זייער לייב און לעבן, זיינען זיין אייגנטום. מיט איין ווארט ער איז דער היטלער פון סקאלע.

איך האב מיט אומגעדולד געווארט אויפן טאג פון משפט, אפגעבנדיק זיך א חשבון וואס דער צוזאמענטרעף וועט מיינען פאר מיר, ווען די פאקטן וועלן מיך צוריקברענגען צו די שרעקלעכע יארן פון חורבן. טאג און נאכט זענען די געדאַנקען געווען דארט, אין סקאלע. דעם 3טן פעברואר 1970, בין איך געקומען

קיין האמבורג. דאס וועטער איז געווען ווי דאס געמיט: א ווינט און א נאסער שניי האבן געפאטשט אין פנים. פארנדיק אין א טאקסי איבער די האמבורגער גאסן צום האטעל און באטראכטנדיק די נייע, אויפגעבויטע גאסן, די פולע קראמען, די שפע און רייכטום, האב איך אין געדאנק זיי פארגלייכט מיט די חרובע און פון יידן־אויסגעליידיקטע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. האט דאס הארץ זיך פארקלעמט פון ווייטאג. די וועלט האט טאקע באזיגט נאצי־דייטשלאנד, אבער לגבי אונז, יידן, האט היטלער דעם קריג געוואונען.

מיט די טרויעריגע מחשבות בין איך אנגעקומען אין האטעל, טרעפנדיק דארט, אחוץ די שוין אויבן־דערמאנטע נחמיה שטאק און מאיר בלוטשטיין, די אומגליקלעכע מוטער פונ'ם דערשאסענעם חנא שווארצבאך - ריווע שווארצבאך. זי איז געקומען באגלייט פון איר טאכטער סוזי קארפפען, כדי עדות־צו־זאגן קעגן מערדער פון איר זון. איר איבערגעבן פארן געריכט די פרטים פונ'ם מארד איז געווען א פיינלעכער און האט געמאכט א רושם אויפן געריכט.

צומארגענס, מיטוואך, דעם 4טן פעברואר בין איך געקומען אין באגלייטונג פון די עדות נחמיה שטאק, מאיר בלוטשטיין, ריווע שווארצבאך און איר טאכטער. דארט האב איך געטראפן א מיטליאריקן דיקלעכן גוי אין א ברוינעם אנצוג מיט א רויטלעך פנים פון א שיכור און וואסערדיק־בלויע אויגעלעך ווי ביי א חזיר. א באשעפעניש וואס האט קוים געענטפערט אויף די פראגן פון געריכט; און ווען ס'האט זיך אים געלוינט געגאסן מיט טרערן. האב איך זיך אליין געפרעגט: איז דאס ווירקלעכקייט? איז דאס ענגעל? דער קאלטבלוטיקער רוצח, פאר וועלכן א שטאט האט געציטערט? איז דאס די מעכטיקע ארמיי אן די מיליטערישע קאשקעטן? קוקנדיק אויף זיין נעבעכדיקייט אין א דייטשן געריכט מיט וואפן־קאלעגן אלס געשוואוירענע מיט־פארטיידיקער, בין איך געווען שטאלץ מיט אונזערע קדושים - זיינע קרבנות: זיי זיינען אפילו אין אנבליק פון טויט נישט געווען אזוי צעקראכן.

אין פארלויף פון עטלעכע שעה בין איך, אויסגעפרעגט געווארן פונ'ם פארזיצענדן ריכטער, די פארטיידיקערס און די געשוואוירענע. איך האב איבערגעגעבן אלץ, וואס איך האב געוואוסט וועגן ענגעל'ס "מעשים טובים". אייניקע באשולדיקונגען האט ער מיט א האלב מויל און נאסע אויגן געלייקנט, אנדערע האט ער געמוזט צוגעבן. צוהילף זיינען אים געקומען די פיפיקע אדוואקאטן, וואס האבן אנגעווענדעט אלע יורידישע דריידלעך צו צוטומלען די עדות און אפצושוואכן דעם רושם פונ'ם מארד. צוערשט האט ער געלייקנט ווען יידישע עדות האבן די פאקטן פון מארד באשטעטיקט אן יעדן ספק. אבער דערנאך האבן די אדוואקאטן באהויפטעט, אז ערשטנס האט ענגעל בלויז איין מענטשן דערשאסן און דאס אין א מינוט, ווען ער האט כלומרשט געמיינט, אז חנא שווארצבאך וויל אים אנגרייפן, און אזוי געטריבן דורכן אינסטינקט פון זעלבסטפארטיידיקונג האט ער אים דערשאסן. צווייטנס האט ער היינט חרטה דארויף . . .

* * *

זיצנדיק אויף דער עדות באנק האב איך איינגעזען ווי שווער ס׳איז צו זיין אן עדות דרייסיג יאר שפעטער. אחוץ די פיזישע און גייסטיגע יסורים פון׳ם יידישן עדות וואס ווערט געצוואונגען דורכצוגיין און איבערצולעבן אויפסניי דעם פיין פון חורבן, ווערט ער פארווארפן מיט פראגן פון אלע זייטן ביז די נערוון האלטן נישט אויס. און ווען דעם פיפיקן אדוואקאט געלונגט אריינצוטרייבן דעם עדות אין א קלעם, ווערט ער צעווייטאגט און פארשעמט און מחמת דעם ווערט דער אנגעקלאגטער באפרייט, ווייל די עדות האבן נישט איבערצייגט דאס געריכט. דאס האט אויך פאסירט ביי דעם פראצעס פון ענגעל. דער באשולדיקטער איז באפרייט געווארן, אפילו ווען ער האט זיך מודה געווען אין דערשיסן חנא שווארצבאך. איך גלויב, אז דאס איז אונזער אייגענע שולד. יעדער גערופענער יידישער עדות, וואס טרעט אויף, פאר דער באשולדיקונג, דארף פארלאנגען און מוז באקומען אן אדוואקאט, וואס זאל אויך דעם עדות אנווייזן אויף זיינע רעכט און אים באשיצן ווען נויטיג, א רעכט וואס יעדער באשולדיקטער האט און נוצט אויס. ס׳איז דעריבער קיין וואונדער נישט, למאי א סך יידישע עדות, וואס זענען לכתחילה גרייט געווען אפצוגעבן צייגנשאפט קעגן נאצי־פארברעכער, ווען זיי דארפן קומען צום פראצעס, ציען זיי זיך צוריק, מורא האבנדיק פאר אזא דערפארונג. יידישע ארגאניזאציעס, וואס זענען זיך מתעסק דערמיט, דארפן באטראכטן די פראגע און באצייטנס באזארגן יידישע עדות מיט יורידישער הילף.

* * *

כמעט אין דער זעלבער צייט האט די פראקוראטור ביים געריכט אין מאנהיים אנגעהויבן אן אונטערזוכונג קעגן צוויי געסטאפא־לייט פון טשארטקאוו, די רוצחים אלבערט ברעטשניידער און ריכארד פאהל. דער ערשטער, ברעטשניידער, האט א בלוטיגן חשבון מיט סקאלע, ווייל ער האט דערשאסן לייבעלע שעכטער הי״ד, ווי אויך די פרוי פון מאטיע גרינמאן.ביידע מארד־אקטן זענען געווען פאראיינצלטע פאלן, נישט אין די ראמען פון א מאסן־אקציע. דער צווייטער, פאהל, איז ברייטער באקאנט מחמת זיין ראלע אין דערשיסן די 33 קרבנות ביי דער גרויסער סקאלער אקציע, אין סוכות 1942. ער איז אויך געווען דער פארוואלטער פון׳ם צוגערויבטן האב־און־גוטס פון אלע סקאלער יידן־דערשאסענע, פארשיקטע און לעבן־געבליבענע, און נישט בלויז פון סקאלער, נאר פון׳ם גאנצן טשארטקאווער קרייז. די אונטערזוכונג קעגן די דערמאנטע איז ארויסגעוואקסן פון די שוין־געפירטע פראצעסן קעגן דעם „יודן־רעפערענט" ביי דער טשארטקאווער געסטאפא, דעם רוצח קעלנער ימ״ש, ווי אויך קעגן פאול טאמאנעק, איינער פון די לאגער־פירער אין קאמיאנקא און שפעטער, אין 1943 אין טשארטקאוו. דער פראצעס איז געווען א גרויסער, מיט הונדערטער עדות פון׳ם גאנצן קרייז און דעריבער א מער קאמפליצירטער. פון אונזער שטאט סקאלע זענען פאררופן געווארן א צאל עדות, אי פון ישראל אי פון אמעריקע. פאר די אויספארשער אין ישראל זענען גערופן געווארן אברהם בילגאריי און גדליה לאכמאן. זיי האבן זייער עדותשאפט אפגעגעבן אין ישראל, אבער צו דעם פראצעס אין מאנהיים זענען זיי נישט געקומען. פון אמעריקע האבן עדות געזאגט

לייבאלע שווארצבאך, מאקס מערמעלשטיין און דער שרייבער פון די שורות. לייבעלע שווארצבאך האט זיין דערקלערונג אפגעגעבן אין דייטשן קאנסולאט אין פילאדעלפיע, אבער צום פראצעס איז ער נישט געקומען.

איך בין גערופן געווארן קיין מאנהיים אויף דעם 3טן מערץ 1972, 9 א זייגער פרי. איך בין געקומען צו דער באשטימטער צייט און פאר מיר איז געזעסן אויף דער באשולדיקונגס־באנק אן אלטער, גרויער גוי־ברעטשניידער, וואס איז פלוצים געווארן א פאלקס־דייטש פון רוסלאנד. דער צווייטער, פאהל, אויך א פאלקס־דייטש פון דער בוקאווינע. מיין עדות־זאגן האט געדויערט א גאנצן טאג (פרייטאג) פון 9 אינדערפרי ביז 5 פארנאכט, אויסער א מיטאגס־הפסקה פון 30 מינוט, און איז פארטגעזעצט געווארן מאנטאג, דעם 6טן מערץ פון 9 אינדערפרי ביז 1 בייטאג. זייערע אדוואקאטן האבן אלץ אנגעווענדעט, כדי אפצושוואכן די באשולדיקונגען, צוערשט דורך לייקענען פון די אנגעקלאגטע, און אז דאס איז נישט געלונגען, איז אנגעווענדעט געווארן דער הדין, אז ווי די רוצחים האבן בלויז „אויסגעפירט באפעלן". די אדוואקאטן האבן מיך אויך גענומען אויף א קרייץ־פארהער ציטירנדיק דערקלערונגען פון אנדערע עדות, נישט נעמענדיק אין באטראכט אין וואסערע אומשטענדן דער עדות האט דעם געגעבענעם רציחה פאל געזען; ווי אויך אז איבער 30 יאר זענען פארלאפן זינט יענער צייט, אזוי אז אפילו דער רוצח, וואס האט דעמארדעט אזויפיל מענטשן, וויל נישט און קאן נישט אונטערשיידן די פרטים פון פאראייינצלטע מארד־אקטן.

מאקס מערמעלשטיין האט אויך פארבראכט א האלבן טאג פאר די ריכטער און אויך לגבי אים זענען גענוצט געווארן די זעלבע מעטאדן. ער האט אבער אויסגעהאלטן און זיך נישט איינגעבראכן.

מיין פערזענלעכער איינדרוק פון די מערדער איז געווען אזא: ברעטשניידער, א טיפ פון א דארפס־גוי, איז געזעסן די גאנצע צייט א שווייגענדיקער, לאזנדיק אלץ צו זיינע פארטיידיקער. פאהל דאגעגן, איז געווען ווי קוועקזילבער. אט האט ער געגישטערט אין די אקטן זוכנדיק צו כאפן דעם עדות, אדער זיין אייגענעם אדוואקאט ביי א גרייז און אט האט ער אליין גענומען שטעלן פראגן. איך האב זיך אפגעזאגט אים צו ענטפערן און דער געריכט־פארזיצנדער האט מיר געגעבן גערעכט. מיט איין ווארט ער איז געבליבן דער קאלטבלוטיקער רוצח פון אמאל. ווי געזאגט, איז דער פראצעס געווען א לאנגער און פיינלעכער, און איך בין נישט זיכער, צי ער איז געענדיקט. זייענדיק אין זומער 1975 אין ישראל, האט מיר ד"ר יוסף קערמיש פון „יד ושם" איבערגעגעבן, אז לעת־עתה איז דער פראצעס געענדיקט לגבי ברעטשניידערן, ווייל ער האט נישט דערלעבט דעם אורטייל. לגבי פאדל'ן וועט די צייט באווייזן.

צום שלוס ה[illegible], איך נאך איבערגעבן בקיצור וועגן דעם משפט קעגן א רוצח, וואס סקאלער יידן האבן א בלוטיקן חשבון מיט אים, כאטש ער איז אין סקאלע נישט געווען. עס האנדלט זיך וועגן דעם אנפירער פון סטופקי־לאגער, פאול סילער, וואס האט אנגעפירט מיטן דערמאנטן לאגער ביד רמה, וואו צווישן אנדערע זענען אומגעבראכט געווארן א צאל סקאלער יידן. א דאנק דער איניציאטיוו פון'ם דאקומענטאציע צענטער אין ווין און איר אנפירער, דעם

באקאנטן נאצי־פארפאלגער שמעון וויזענטאל, איז סילער אין יאר 1964 ארעסטירט און פארמשפט געווארן פאר זיינע קריגס־פארברעכנס צו זיבן יאר תפיסה! כאטש דאס איז א באדייטנדער אורטייל לויטן עסטרייכישן „באגריף" איז דאס פאר אונז יידן, זיינע קרבנות, א קנאפע טרייסט, ווייל ס'איז נישטא קיין אורטייל, ווי גרויס און הארב ער זאל נישט זיין, ער זאל פארגלעטן כאטש א ברוכטייל פאר זיין מאסן־מארד. דער אורטייל איז נאר א סימבאלישער און אונזער חשבון מיט די מערדער איז נישט קיין געענדיקטער.

דייטשע פרעסע באריכטעט וועגן די פראצעסן

די באריכטן אין דער דייטשער פרעסע וועגן פראצעס פון רוצח ארטור ענגעל זענען געווען נישט בלויז „פארעווע", נאר פון צווישן די שורות האט זיך געפילט א סארט „מיטלייד" און אפילו „סימפאטיע" צום אנגעקלאגטן. די איבערשריפט (דאס קעפל) פון איין האמבורגער צייטונג „האמבורגער אבענד־בלאט" (מיט גאר גרויסע אותיות) שרייט אויס, אז ענגעל האט אויסגעשאסן א „ווארענונג־שאס", כדי אפצושטעלן חנא שווארצבאך פון אנטלויפן. די דערקלערונגען פון די עדות ווערן געבראכט כלאחר יד, כדי יוצא־צו זיין . . . די באפרייאונג פון דעם רוצח און סאדיסט ענגעל ווערט אויך געמאלדן מיט א גרויסער איבערשריפט, מיט דער טענה, אז ער איז באגאנגען בלויז א „טויט־שלאג", וואס דאס מיינט נישט קיין מארד פון ערשטן גראד..ביים סוף פון באריכט ווערט, אזוי דרך אגב, געזאגט, אז דער פארטרעטער פון די אנקלעגער טראגט אריין א פאדערונג צו „רעווידירן" דעם באפרייאונגס־אורטייל.

איראניע? דאס האמבורגער „אבענד־בלאט" דערציילט מיט קידוש לבנה אותיות, אז דער רוצח ענגעל האט לגבי דער מוטער פון זיין קרבן, חנא שווארצבאך, זיך פארהאלטן ווי א טאקטפולער „קאוואליר". ער האט פאר דער גרויהאריקער, וויינענדיקער מוטער, ריווע שווארצבאך, ארויסגערוקט א שטול, זי זאל זיך אנידערזעצן....

עס ווערט אין דער דייטשער פרעסע אפגעגעבן מער פלאץ, אויספירלעכער ציטירט בנוגע די רייד פון די רוצחים־פארטיידיקערס און פון די ריכטערס ווי פון די עדות, וואס זענען געקומען פון עטלעכע לענדער. זייער אפט ווערט אין די באריכטן אריינגעוועבט די באצייכענונג פון „יודן־פראצעס", ווי א מין אנצוהערעניש אז די דייטשן זאלן זיך קאנען שאפן א מיינונג וועגן דעם גאנצן ענין...דאס מיינט: יידן ווילן נישט פארגעסן און מוחל זייל, נאר זיי מאנען „דאס פונט פלייש".

HANSESTADT HAMBURG

Mittwoch, 4. Februar 1970

Ehemaliger Zollsekretär wegen Ermordung eines Juden vor Gericht

„Ich wollte ihn mit einem Warnschuß zum Stehen bringen"

In der Serie der Prozesse um nationalsozialistische Gewaltverbrechen in den besetzten Gebieten während des zweiten Weltkrieges steht seit gestern der 62jährige frühere Zollsekretär Artur Engel vor dem Hamburger Schwurgericht. Er soll am 19. Juni 1943 als Angehöriger des Zollkommissariats Skala in Ostgalizien den 18jährigen Juden Chune Schwarzbach, der seine Arbeitsstätte aus Furcht verlassen hatte, mit einer Pistole von hinten erschossen haben. Für den Prozeß sind drei Wochen vorgesehen. 22 Zeugen, darunter jüdische Tatzeugen, sind geladen.

Ein mittelgroßer Angeklagter mit einem bäuerlichen Gesicht. Geboren in Posen, später sogenannter Zwölfender bei der Reichswehr; vor dem Kriege vom Zoll übernommen. Nach dem Kriege kam er nach Hamburg und wurde beim Zoll im Freihafen eingestellt. Verhaftet vor drei Jahren. Acht Monate Untersuchungshaft. Heute befindet sich der des Mordes angeklagte Artur Engel auf freiem Fuß. Familienstand: Verheiratet, zwei Kinder.

Bereits eine halbe Stunde nach Verhandlungsbeginn erlitt der Angeklagte einen Weinkrampf. Nicht wegen der schweren Beschuldigung, sondern als die Rede auf seine Frau kam. Die Verhandlung mußte unterbrochen werden. Später wurde Artur Engel wesentlich ruhiger.

Der Vorsitzende fragt: „Haben Sie während Ihrer Ausbildung auch Zeitungen bekommen? Den ‚Völkischen Beobachter' oder den ‚Stürmer'"?

Der Angeklagte: „Nein, nur die ‚Berliner Börsenzeitung'. Den ‚Stürmer' kannte ich gar nicht."

Einsatz in Skala

Während des Krieges wurde Engel mit seiner Einheit in die Kleinstadt Skala versetzt: „Wir hatten keine militärischen Aufgaben, sondern sollten die Grenze vom damaligen Generalgouvernement zur Ukraine kontrollieren. Wegen Spionage und der Pendler, die von einer Grenze zur anderen überwechselten. Mit politischen Dingen habe ich mich nie beschäftigt. Auch bin ich kein Judenhasser. Ich bin ja in Posen mit jüdischen Kindern aufgewachsen und war mit ihnen im Sportverein."

Der Vorsitzende: „Haben Sie vorher einmal etwas von der sogenannten Kristallnacht gehört?"

Der Angeklagte: „Gehört habe ich erst später davon. Ich habe diese Sachen mißbilligt."

Blenden wir zurück nach der galizischen Kleinstadt Skala — 4000 Einwohner, davon etwa 2000 Juden. Der Angeklagte war Zollbeamter z. b. V. Kein großer Mann — aber auch kein kleiner. Denn schon bald regierte die Furcht in ganz Polen — die Furcht vor jedem Menschen, der eine deutsche Uniform trug.

Der Vorsitzende: „Wie viele von den' 2000 Juden blieben zuletzt noch übrig?"

Der Angeklagte: „Das kann ich nicht so genau sagen. Viele hielten sich versteckt, viele wurden von der Gestapo nach irgendwohin abtransportiert."

Der Vorsitzende: „Haben Sie nie von Vernichtungslagern gehört?"

Der Angeklagte: „Nein, das habe ich alles erst nachher erfahren. Ich habe einmal erschossene Juden auf den Straßen gesehen."

Wertsachen requiriert

Der Vorsitzende: „Was haben Sie denn dazu gesagt? Fanden Sie das Rechtens?"

Der Angeklagte: „Um Gottes willen ..."

Der Vorsitzende: „Zeugen werden hier aussagen, Sie hätten Ihren Schäferhund auf jüdische Menschen gehetzt."

Der Angeklagte: „Das stimmt nicht. Mein Hund lief hinter allem her, was sich schnell bewegte. Außerdem war er zwölf Jahre alt und kam schon nach zwanzig Metern außer Puste ..."

Der Vorsitzende: „Zeugen werden hier aussagen, Sie seien in die Wohnungen jüdischer Familien gegangen und hätten dort Wertsachen requiriert. Mit diesen Dingen hätten Sie unzählige Pakete nach Haus geschickt."

Der Angeklagte: „Das stimmt nicht ..." Er spricht von Verwechslungen mit Kameraden. Der eine Kamerad ist tot — der andere lebt in der „DDR" und hat Engel in seiner dortigen Aussage schwer belastet.

Zur Tat fragt der Vorsitzende: „Warum haben Sie den jüdischen Jungen in den Kopf geschossen?"

Der Angeklagte: „Es sollte ein Warnschuß sein und war eine reine Reaktion von mir. Ich stellte eben fest, daß er von der Arbeit weglaufen wollte, und ich wollte ihn zum Stehen bringen."

Der Vorsitzende: „Bei einem Warnschuß schießt man doch in die Luft oder in den Boden. Wir wissen übrigens genau, wo Chune Schwarzbach gearbeitet hat. Beim Ausbau eines Reitstalls, dessen Boden mit Grabsteinen vom jüdischen Friedhof ausgelegt war. Wenn Sie den armen Kerl hätten entwischen lassen — wäre Ihnen dann etwas passiert?"

Der Angeklagte: „Wahrscheinlich nicht."

Der Vorsitzende: „Sie sollen nach der Erschießung des Jungen zu seinem Vater gegangen sein, der auch im Pferdestall arbeitete, und zu ihm gesagt haben: ‚Los, hol deinen Jungen ab.'"

Der Angeklagte: „Das kann ich nicht ausschließen."

Der Vorsitzende: „Eine Zeugin will gesehen haben, wie eine Ukrainerin dem sterbenden Jungen noch Wasser einflößen wollte. Sie sollen das verhindert haben."

Der Angeklagte: „Das ist unwahr." Er verstrickt sich in Widersprüche. Früher hat er bei der Polizei ausgesagt: „Ich glaubte, in Notwehr gehandelt zu haben. Der Junge lief auf mich zu, da hob ich die Pistole."

„Es tut mir leid"

Der Vorsitzende fragt noch einmal: „Warum haben Sie überhaupt geschossen?"

Der Angeklagte: „Das kann ich heute nicht mehr sagen. Ich wollte nicht töten, und es tut mir sehr leid, daß es passiert ist."

Einer der Geschworenen: „Das Gesetz der Menschlichkeit ist Ihnen an diesem Tage wohl völlig abhanden gekommen."

Der Angeklagte: „Tscha — vielleicht ..."

Der Prozeß wird heute fortgesetzt. Am 8. Februar werden zwei Richter, der Staatsanwalt und der Verteidiger nach Tel Aviv fliegen, um dort zwei Zeugen zu vernehmen, die wegen Krankheit nicht reisefähig sind.

Karl-Heinz Christiansen

*

Schwurgericht. Vorsitzender Landgerichtsdirektor Wolf-Dietrich Ehrhardt. Oberstaatsanwalt Rolf Henning. Verteidiger Dr. Hajo Wandschneider.

Seite 4 - Nr. 29 - Hamburger Abendblatt

„Wir sollen nach der Arbeit alle erschossen werden!"

Im Judenmordprozeß sagt die Mutter des Opfers aus

Die alte Dame mit dem silbergrauen Haar hatte Tränen in den Augen. 27 Jahre habe sie auf diesen Tag gewartet, sagte sie und bedankte sich bei den Richtern, daß sie kommen durfte und aussagen. Aussagen über den Mord an ihrem ältesten Sohn Chune, der damals, vor 27 Jahren, in dem kleinen Städtchen Skala (Ostgalizien) vor ihrem Haus hinterrücks erschossen worden war.

Der Mörder ihres Sohnes, der ehemalige Zollsekretär Artur Engel (62), der hinter ihr auf der Anklagebank des Hamburger Schwurgerichts saß, schob ihr einen Stuhl hin. Für wenige Sekunden traf der Blick der 69jährigen Jüdin Riwa Schwarzbach diesen kleinen, unscheinbaren, untersetzten Mann. Der ganze Schmerz einer Mutter, die ganze Tragik einer gnadenlosen Zeit lag in diesem Blick. Vier Söhne und ihr Mann wurden damals von den Deutschen ermordet.

Die heute in New York lebende Zeugin schilderte dem Gericht jenen schwarzen 19. Juni 1943 in Skala: „Mein Sohn Chune arbeitete für den Zollgrenzschutz. Am Vormittag des 19. Juni, es war ein Sabbat, kam er ganz aufgeregt nach Hause. ‚Wir sollen nach der Arbeit alle erschossen werden', sagte er. ‚Ich bin geflohen.'"

Nach einer längeren Pause berichtete die alte Dame mit stockender Stimme weiter: „Sekunden später klopfte es auch schon an unserer Tür. Ein Mann brüllte: ‚Hier ist Engel. Machen Sie auf. Wir suchen Ihren Sohn!' Chune floh durch ein Loch in der Wand nach oben, auf den Boden. Alle Häuser waren durch solche Löcher miteinander verbunden!"

Riwa Schwarzbach brauchte eine ganze Weile, ehe sie weitersprechen konnte. „Die Deutschen fanden meinen Sohn nicht und gingen wieder aus dem Haus. Kurz darauf sah ich — ich stand am Wohnzimmerfenster — wie Engel und ein anderer Zollbeamter meinen Sohn abführten. Er muß ihnen direkt auf der Straße in die Arme gelaufen sein. Da krachten auch schon zwei Schüsse. Mein Junge stürzte zu Boden."

Wie die Zeugin weiter berichtete, sei Engel zu ihrem Mann, der auch beim Zoll arbeiten mußte, gegangen und habe gesagt: „Geh und beerdige deinen Sohn, den Hund. Ich habe ihn soeben erschossen." Engel habe in Skala keinen guten Ruf gehabt. Zeugin: „Ich hörte, daß er oft Juden geschlagen und seinen Schäferhund „Betty" auf Juden gehetzt hat." Richter: „In Skala war keine Gestapo, nur der Zollgrenzschutz. Wie ging es den Juden dort?"

Zeugin: „Die meisten wurden abtransportiert. Wir hatten immer Angst. Angst vor den Zöllnern, vor der ukrainischen Polizei, vor allen christlichen Bürgern." Dennoch habe sie niemals erwartet, daß Engel ihren Jungen erschießen würde. „Er hat doch nichts verbrochen, der Junge!"

Wie berichtet, verteidigt sich Engel damit, daß es nur ein Warnschuß sein sollte. Er habe den Jungen an der Flucht hindern wollen. Er sollte stehenbleiben.

Noch einmal dankte die alte Dame dem Gericht, daß es sich mit der für sie so traurigen Sache befasse. Richter: „Sie brauchen uns nicht zu danken, Frau Schwarzbach. Es ist unsere Pflicht."

Der Prozeß wird heute mit der Vernehmung weiterer jüdischer Zeugen fortgesetzt. frk

חנא שוורצבך

Chune Schwarzbach

Artur Engel

מעיתוני האמבורג על מהלך המשפט של הרוצח אנגל ב־1970.

Articles in a Hamburg (West Germany) newspaper on the trial of the Nazi murderer Engel (1970).

III. זכרונות ופרקי הווי

מוטי - מוותיקי מובילי המים בעיירה

Motie—the "senior" water carrier in town.

חיים (מוניו) פידרר

קטעים מפנקס הזכרונות

המעיין הזך.....

נהר זורם בסקאלה העיר. אולם המעיין הנובע במורדות הגבעה היה מקור ברכה לתושבי המקום.

מי המעיין היו זכים, טעימים מאד, נקיים וקרים במיוחד בחודשי הקיץ. הם היו ממש מקור החיית נפשות צמאות לרבים מיהודי המקום. אלה היו יוצאים למעיין בשבתות אחרי השינה, בשעות החמות של הקיץ הלוהט להרוות את צמאונם, שהתעורר מאכילת "הצ'ולנט" (חמין) הטעים המתובל תבלינין, וה"קוגל" (פשטידה) הממולא גלדי־שומן.

את המים עבור תושבי העיר היהודיים היו מספקים "ואסר־פירר" (מובילי מים), שבכך הייתה פרנסתם. להובלת המים שמשו להם עגלות, על שני אופנים, ועליהן גיגית עץ גדולה, וסוס יחידי רתום לכל עגלה. דל מראה, כחוש ותשוש . היהודים, שעמלו בעבודה קשה ומפרכת זו - איציק, מוטי, ירחמיאל ועוד - היו, בדרך כלל, גברתנים, בעלי זקנים עבים וידים מיובלות. את פרנסתם הדלה מצאו בדוחק מטרחתם הרבה. במיוחד קשה הייתה עבודתם בחורף הפודולי הקר והארוך, כשהסוס החלש והכחוש התקשה למשוך את העגלה מן המעיין במעלה העליה הקפואה, לטבורה של העיר. אז לא היתה למובילים ברירה אחרת, אלא "לתת כתף", לעזור לסוס ולדחוף את העגלה קדימה, בכדי שלא תתחלק ותדרדר ביחד עם הסוס. לרכוש מזחלת לא השיגה ידם. את המים הם היו מספקים לדירות בשני דליי עץ גדולים בעלי קיבול הנקרא "פעם מים" (א מאל ואסר), והמחיר נקבע לפי "הפעם". בתוך הדירות המים הורקו לחביות פח ונשאבו לשמוש בנטלות־מתכת, על פי רוב עשויות נחושת כהה. לעקרות הבית, המכבדות את עצמן היו בדרך כלל מינויים חודשיים או שבועיים, לפיהם קבלו בכל יום, בחורף ובקיץ, את מנותיהן בקביעות, מבלי לדאוג, שמא לא יבוא המוביל, כי התשלום נפרע בסוף החודש, או בסוף השבוע. סידור זה הבטיח גם הספקה בטוחה ביום ששי או בערבי החגים, כשהצריכה הייתה מוגדלת בהרבה. לעומת הבטחון הנ"ל, רע ומר היה מצבן של עקרות הבית שקנו את המים רק לפי הזמנה יום - יומית. הן נשארו לא פעם, בימי כפור חזק, או בערבי

חיים (מוניו) פידרר ז״ל

בצער ובדאבון־לב נאמרים דברי אזכרה והספד על דמות אצילה של ידיד יקר ונערץ אשר חייו קודש היו למילוי שליחות ציבורית - ביושר, בנאמנות, ובמסירות. שבע־תיים קשה להשלים עם הסתלקותו של בן־עירנו שירש מאביו אציל־הנפש ר׳ בנציון פידרר ע״ה את כס יושב־ראש וועד יוצאי סקאלה בישראל ובשנות כהונתו זו ראה, כמטרת חייו וכיסופיו, הנצחת זכרם של קדושי עירנו שהוכחדו בשואה.

רצה הגורל המר וחסר הרחמים כי תוך זמן קצר יסתלקו מעולמם שני חברי הוועד של יוצאי סקאלה בישראל: שלמה בילגוריי ומוניו פידרר. כאילו רצתה יד המיסתורין להנציח גם אותם, יחד עם קדושי השואה־אחיהם, בספר הזכרון, בחינת ״הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.״

לנגד עיני רוחי צפה תמונה מאותם ימים רחוקים כשאני הייתי סטודנט ומוניו פידרר־קצין בחיל התותחנים הפולני: מטיילים אנו, החבורה הצעירה של הנוער הסקלאי, בשדרה היפה ״אויבן אין טויער״ (״בשער למעלה״) ולפנינו מטייל זוג צעירים מרשימים ביופיים ובהידורם: זישקה פרייפלדר עם ארוסה מוניו פידרר; היא בלבוש נאה ובהילוך מעורר כבוד, כיאה לבתו של ר׳ ישראל לייב פרייפלדר, מנהיג ציוני עירנו, והוא במדיו, כשהדורבנים הצמודים למגפיו משמיעים צלצול צעדה צבאית. גאים היינו עליו, אנחנו בני העם המדוכא, השנוא והמושמץ כפחדנים. ידענו אמנם כי לא מרצונו הטוב ולא מתוך שמחה הוכנס לשורות הצבא האנטישמי, אבל גם זאת ידענו כי צעיר חסון זה מיצגנו שם בכבוד ובראש מורם.

עברו שנים ומוניו פידרר גמר לימודיו כאדריכל בטכניון בפראג בשנת 1931 ועלה ארצה בשנת 1933. כאן עבד כארכיטקט ונכנס לשירות ציבורי בתפקיד בכיר.

הוא רכש לעצמו מעמד מכובד והערכת הכל ליושרו, להחלטיותו נטולת משוא־פנים, לביקורתו, המחמירה עם עצמו ועם אחרים, וליסודיותו בפתרון בעיות מוניציפאליות סבוכות. במקביל לפעילותו זו השתלב במפעלי ההתנדבות של ״המדינה בדרך״ ולאחר קימומה.

במכתב הערכה שנשלח לחיים פידרר בחודש אלול תש״י, על ידי הנשיאות של ״מגבית ההתגייסות וההצלה״ נאמר: ״לאחר סיום תפקידה של ״מגבית ההתגייסות וההצלה״ רואים אנו צורך נפשי לעצמנו להודות לכבודו מקרב לב על העזרה הרבה שהושיט לבצוע המפעל הזה בשקידה ובנאמנות למופת... מתוך מסירות נפש אמיתית. תהי נא, איפוא, הכרת המפעל כאות של הוקרה ושבח לכבודו על פעולתו החשובה.״

שנים רבות עבדנו במחיצתו של מוניו ובהדרכתו כחברי הוועד של יוצאי סקאלה למען קיום האזכרות השנתיות, אסיפות חברים־יוצאי עירנו ולמען קידום מפעל ההנצחה הספרותי־חיבור ספר הזיכרון. רעיונו הבלעדי הגדול היה - הקמת גל־עד לזכרם של קדושי עירנו בחלקת האנדרטאות שבבית העולמין בחולון. הוא שקד ללא לאות וביסודיות האופיינית לו על

חגים בלי טיפת נוזלים מכיון שהמובילים לא הספיקו להביא את הכמות המוגדלת. ואז הן נאלצו לשאול מאת השכנה סיר מים.. מנהג יפה היה קיים: לקראת החגים הגדולים, וביחוד לפני חג הפסח היו מעניקים למובילי המים מענקים מיוחדים, מי יותר ומי פחות לפי יכולתם. לחג הפסח היו המובילים "מכשירים" את הגיגיות ואת הדליים, לשביעת רצונם של הלקוחות המהדרין שבמהדרין וכמובן של הרב דמתא.

סימן לנוכחותו של המוביל ברחוב, היתה קריאתו המונוטונית והאופינית לו: "ויו... ויו..... ויו... הייטא.... היטא... הייטא" וחוזר חלילה.

למרות השפע של המים בעיר הורגלו התושבים מקטנותם לקמץ במים. הסיבה לכך הייתה בעובדה שבעיר לא היה ביוב, כן לא היו בכל הבתים בתי שמוש מסודרים. מה עשו? עשו ועשו! בעונות הגשמים והשלגים לא היתה בעיה הכל נעלם מעצמו, נשטף על ידי הגשם או מתחת לשלג. במחצית השנה היבשה, הבעיה הייתה באמת קשה ומסובכת: חלק מאוכלוסית העיר השתמש בבית השרותים העירוני, שדוקא לא הצטיין בנקיון מופרז ובריח ניחוח. לחלק אחר, היו שירותים פרימיטיביים וככה חיו והתקיימו.

באשר למים הדלוחים, השפכים, אחרי השימושים החוזרים למען חסכון, הם נשפכו פשוט במשך כל השנה ישר לרחוב, בין שזה נעשה מקומת קרקע ובין שזה נעשה מקומה מוגבהת, מן הגזוזטרה. ואוי לו למי שבמקרה עבר ברחוב באותו רגע: סופו היה כסופו של "המן" - יצא "אבל וחפוי ראש"...

הבנים ומחנכיהם

מי מאיתנו -בגיל הזיקנה ואפילו העמידה- לא יזכור את " החדר" הישן וסדר לימודיו בו? לא אחטא לאמת אם אומר שהיו מקרים, ולאוו דווקא בודדים, כאשר "חדר" זה -בית אולפנא כביכול- היה גם חדר-מגורים היחיד, מעונם הדל, של מלמד תינוקות ומשפחתו. לעיתים קרובות שימש חדר זה גם לרבנית, אשת המלמד, כעין "סדנא" למציאת פרנסה צדדית, נוספת זעומה,

הגשמת רעיון זה, ואמנם קם ונהיה, אלא שהוא עצמו לא זכה להשתתף במעמד הסרתו של הלוט מגל-העד. בעמדנו שם הרכנו ראשינו בפני קדושת נשמותיהם של יקירינו חללי השואה, של אחינו שהלכו לעולמם בדרך-כל-חי ונשמת חיים פידרר - חבר, ידיד ומדריך ישר דרך, שזכרו לא ימוש מלבנו.

ג. לחמן

כגון מריטת נוצות (פוך בלע"ז) בשביל גבירות, אפיית דברי מתיקה לתקופת פורים, או צליית תפוחי אדמה עבור הילדים וכדומה. אין צורך להדגיש שה"חדרים" לא שוכנו במרכז העיר וגם לא בבתים מפוארים, שנוחיות לא נמצאו בהם והילדים עשו צורכיהם בחוץ בין הבתים, שעמדו במרחק של בערך מטר אחד מהשני.

היו כמה מלמדי-דרדקי בעיירה, שמותיהם של שניים בלבד נשארו בזכרוני, אלה, שאצלם עשיתי את שנת ה"חדר" הראשונה שלי ואשר אצלם קבלתי את יסודות השכלתי: הראשון זוסיא "מלמד", השני יודל "מלמד". לראשון היתה אישה קטנטונת, בעלת חטוטרת גדולה. השלב הבא בחינוך היה לימוד חומש בגיל 4-5 אצל מלמדים מדרגה גבוהה יותר. מהם אזכור את שלמה ה"חרש" ואהרן מקוציובינציק. המאורע של התחלת לימוד חומש היה מלווה בחגיגה. בגיל 6-7 חלה התקדמות נוספת בהשכלת הילד: ראו אותו די מבוגר עד כדי לימוד פירוש רש"י לחומש.

בגיל 7-8 באו השיעורים הראשונים בתלמוד. עם ההתקדמות בלימוד התלמוד, בהיות הילד כבר "גמרא בחור" (בחור-גמרא), הגיע הזמן להעבירו ולמוסרו לידיים יותר מנוסות, דהיינו למלמד בעל מוניטין וידע רב, מסוגו של יוסף ליב או שלמה אהרון "הסומא". הוריהם של נערים מוכשרים ובעלי תפיסה מהירה, השתדלו בסוף למסור את בניהם לידיו של יהודי בר אורין, ר' אברהם ה"ביזינובר" להשלמת ידיעותיהם בתלמוד ונ"ך.

כמעט לכל המלמדים היו חולשות משלהם. מלמדי "דרדקא" תלו על הקיר פרגולים (שבט-מוסר) מעין דחלילים להפחדת הזאטוטים. אהרן ה"קוציובינציקאי" לא שתה סתם כוס תה, אלא היה סובא מתוך ספל עמוק המכיל ארבע כוסות בבת אחת עם קובית סוכר אחת בלבד. שלמה ה"חרש" היה נוהג לבקר בשבתות אצל הורי תלמידיו ה"בעלי-בתים" כפי שקרא להם, ותמיד במכוון, בשעת סעודת הצהרים לעת אכילת ה"קוגל" (הפשטידה"). הוא להוט היה במיוחד אחרי "קוגל" מתוק, אבל גם לא מאס בקוגל חריף ומפולפל עם מעיים ממולאים.

יוסף-ליב-מלמד ועמיתו שלמה אהרן ה"סומא" נהנו במיוחד כשתקעו בקצות האצבעות הגרומות בין צלעות התלמיד, מכה מכאיבה מאד, שהשאירה אחריה סימן כחול. "טיפול" כזה עורר אח"כ ויכוח עם ההורים על הסיבה, שגרמה לקבלת "כיבוד" כזה מהמלמד.

הלימודים ב"חדר" התחילו ב 8 בבוקר ולארוחת הצהריים חזרו התלמידם הביתה. משעה שלש, בערך, המשיכו את הלימודים עד שש בקיץ, ועד שעה שמונה בחורץ, עם הפסקה לאכילת ה"ווארימיס" (ארוחת בינים), שכל ילד היה מביא עמו מהבית. בחורף כל ילד היה מצויד בפנס, להאיר לו בערב את הדרך הביתה.

שונה היה הדבר בילדים שהיו מבקרים בשעות שלפני הצהרים בבית הספר הממלכתי הפולני: אלה באו לחדר אחרי הצהרים בלבד, פרט ליום ראשון, שאז שקדו ב״חדר״ במשך כל היום. בשבת היו חופשיים מלימודים.

יש להזכיר מנהג שהיה נפוץ בין ה״מלמדים״. בשבתות, אחרי הצהרים, הם היו מבקרים אצל ה״בעלי בתים״ החשובים (העשירים), הורי התלמידים, ובוחנים את בניהם בחומש שלמדו במשך השבוע. התלמיד אמר את השיעור בחומש או בתלמוד בעל פה, בהתאם לגילו, ההורים התמוגגו מרוב נחת ולמלמד צפויים היו: כוס תה חם, או בירה קרה, צלחות עדשים, או אגוזים, בנוסף לפירות־שבת ומיני תרגימה.

בית הספר
העברי החדיש

היסוד לבית הספר המודרני הונח בשנת 1906 ע״י עסקנים, ששמשו בהתחלה גם כמורים. למרות המכשולים הרבים שהחסידים שמו בדרך התפתחותו, ביקרו בשנת 1908 בבית הספר ־ 89 תלמידים ותלמידות. באותה שנה נתקבלו שני המורים הראשונים מבחוץ, מ.א. טננבלאט וב״צ סיבאק. בית ספר זה עבר למשכנו החדש בביתו של הרשל אשכנזי.

באותה שנה נתקבל בית ספר זה שבסקאלה לרשת בתי הספר העבריים בגליציה ״שפה ברורה״, שבראשה עמד שלמה שילר. הוא היה גם המפקח המחוזי. הנהלת בית הספר שבעירנו נמסרה למ.א. טננבלאט.

בחירת המורים הייתה מוצלחת ביותר והדבר השפיע על מהלך ההתפתחות של מוסד חינוכי זה. מ.א. טננבלט היה חניך של מספר ישיבות, קנה השכלה כללית בוינה והיה לאחד המחנכים המעולים. במקביל הוא טיפח גם את נטיותיו לעתונאות ומאמריו התפרסמו ב״המצפה״, ה״עולם״ ,״הזמן״ ואחרים. לאחר זמן מה התמסר כולו לעיתונאות בלבד. היה כתבו האירופי של ״פארווערטס״ הניו־יורקי. משנת 1921 ניהל את הסניף הוינאי של ״איטא״ (הסוכנות הטלגרפית היהודית) ומשנת 1935 ניהל את ה״איטא״ בארץ ישראל, בירושלים, ויחד עם זאת עסק גם בכתיבה.

בשנותיו האחרונות התמסר לעבודות מחקר בתלמוד וחיבר מספר מחקרים, שזכו לבקורת טובה מאד ולהערכה חיובית בעולם הספרות התלמודית. מ.א. טננבלט הוכתר ע״י עירית ירושלים בכתר של ״יקיר ירושלים״, אות הוקרה, לה זכו יחידי סגולה בלבד, עבור תרומתם לרמה התרבותית של עיר הנצח

ארבעה מחזורים של חניכי בית הספר העברי "שפה ברורה" בסקאלה בין 1920 ו-1930 עם המורים חיים רויז ואברהם לדרמן.

Four classes of students at the Skala Hebrew School, Safa Brura, *between 1920-1930 with teachers Chaim Roiz and Avraham Lederman.*

המורה השני בן ציון סיבאק היה חניך ישיבות-ליטא, ארץ מוצאו. היה מלא וגדוש, בקי במקצועות התורה וגם בעל השכלה כללית. היה מחנך מצוין והגיע להישגים ניכרים בין מניחי היסוד של החינוך העברי ובתנועה הציונית בגליציה.

עדותו הנאמנה של בית עלמין עתיק

בית עלמין עתיק היה בסקאלה העיר, גילו כגיל הקהילה. בתי קברות, כידוע, הנם עדות נאמנה לתולדות היישוב היהודי בכל מקום הימצאם, וכן גם בסקאלה. המצבות שבבית העלמין העתיק בסקאלה העידו כמאה עדים על קיומה של הקהילה משך מאות שנים. המצבות העתיקות שונות היו מהמצבות של השנים המאוחרות -השוני שבהן ניכר היה הן בצורתן והן בעיבוד- האבן ובבליטת האותיות. מפאת גילן המופלג של רובן כבר לא ניתן היה

לפענח את התוכן החרות בהן, פרט למצבות בודדות אחדות שהכתיב בהן לא טושטש. בנוגע לאחת מהן נקבע בוודאות גמורה שהיא הוקמה בשנת שמ"א, דהיינו 1581. אולם לא מן הנמנע שמצבה זו איננה מן העתיקות ביותר.

בין יהודי סקאלה התהלכו ורווחו אגדות וסיפורים שונים על הנפטרים הטמונים בבית הקברות העתיק הזה - סיפורים על גאונים, רבנים, גדולי ישראל, צדיקים, קדושי עליון, בעלי מופת, שמצאו מנוחת עולם במקום הגדור הזה.

"שדים" חובשי שטריימלים

בבנין הנרחב של בית הכנסת "פורט ארטור" (פארט ארטור שול) היו גם חדרים צדדיים, ששימשו בית מחסה לאישפוז פליטים, עוברי אורח, עניים, או סתם מחוסרי גג. היה בתוך הבנין הזה גם מטבח תמחוי, חדר אוכל, אולם לאסיפות, חדרי למוד־תורה, שירותים וכד".

בית הכנסת "פורט־ארתור" בסקאלה.

The "Port-Arthur" synagogue in Skala.

אחד הדיירים הקבועים בקיטון קטן שבבנין היה טיפוס מוזר, קצת תמהוני ושמו הירש "קעצעלע" (חתלתול). ברנש צנום היה, דק־גו, גון פרצופו כהה, ופניו מוארכים; זקנקנו הדליל והמחודד על קצה. סנטרו היה שחור כזפת, עיניו השקועות בחוריהן היו כאוכמניות, מהורהרות תכופות ומפיקות זיקוקין.. בודד היה האיש. תחביבו, או שגעונו, היה לספר על פגישותיו בלילות האפלים עם מתים עטויי־תכריכים ועטופי טליתות הבאים להתפלל בחצות הלילה. יתירה מזו: הירש "קעצעלע" עמד על כך שהוא נתקל בלילות גם בשדים ורוחות ומדבר עמהם כדבר איש לרעהו, ולא עוד, השדים הללו חובשים שטריימלים מזנבות שחורים בדיוק כמו השטריימל שלו, שהוא נוהג לחבוש על ראשו. את דמותם, מראם ותנועותיהם של השדים היה הירש "קעצעלע" מתאר בפרטים ופרטי פרטים...

סיפוריו, פרי דמיונו, קסמו למאזיניו הצעירים, שהקשיבו כמהופנטים, כשהם עוקבים אחרי תנועותיו הגמישות הזריזות.. אין תימה שנהו אחריו ונמשכו אליו כפרפרים אל האור...

קוביית סוכר
ו"קרייצר" אחד

שונה בתכלית היה טיפוס אחר: שעיה משה המפורסם. כשהכרתיו לראשונה היה כבר בא בימים, זקן, שזקנו יורד לו על פי מידותיו. שעיה משה היה "שם דבר", מושג, אולי סמל חי לטמטום ותמימות.

כל העיר כולה זכרה אותו, את עיניו החייכניות, כשפניו מביעות טוב־לב ושביעת רצון. אף פעם לא התגרה בשום איש ולמרבה הפלא-אפילו הילדים לא התגרו בו, כולם עזבו אותו לנפשו. יותר מכך, השתדלו בכל הזדמנות לכבד אותו בקוביית סוכר, בה הוא ראה שיא האושר וחדוות החיים. האופייני לאיש שהוא נשאר בשכלו הילדותי.

רק דבר אחד בעולם מסוגל היה להרגיז אותו, דהיינו, אם מישהו הושיט לו נדבה גדולה מהמקובל -מ"קרייצר". הוא דחה את הנדבה והטיח בפני הנותן שהנו מחוצף, וטען בהיגויו המשובש: "בישט אליין א קפציין" (הנך בעצמך קבצן). הוא ידע להתפלל וגם הצטרף לתפילות בבית הכנסת, אולם ספק אם ידע מתי ומה מתפללים.

שעיה משה היה רגיש מאד בדבר שמירה על הנקיון האישי. בכל יום ששי הוא ביקר בבית המרחץ העירוני בתא האדים (סאונה). הוא היה בודד וערירי, ללא קרוב וגואל. מתוך חמלה

אסף אותו ר׳ יוסף יואל שורצבך הזקן והוא דאג לו לכל צרכיו. האכיל והלביש אותו, שיכן אותו בדירתו וטיפל בו כמו בילד. זוכרני, שכאשר הייתי מבקר אצל סבי־זקני ר׳ יוסף יואל, ואני עדיין בגיל רך, וראיתי איך הוא מטפל בו, לא יכולתי בשום אופן להבין מהו היחס ביניהם. הבנתי שאין שעיה משה בן שלו, שהרי לשעיה משה זקן עבה כמו לסבי ומראהו וחזותו כשל סבי. כל ההסברים שקבלתי לא הניחו את דעתי והייתי שואל אז למה הוא גר אצל הסבא וישן בחדר הגדול על ה״באנק־בעטל״ (מיטה־ספסל ביום ספסל, בלילה מיטה), רהיט, שלא היה חסר בימים ההם כמעט בשום בית יהודי. למרות הדאגה לקיומו והטיפול הנאמן מצד סבי, היה שעיה משה (כנראה מתוך הרגל) מדי פעם נעלם מהבית ויוצא לקבץ נדבות לדמי כיס, לתכריכים ולמצבה שהכין לעצמו בעודו בחיים. היות ולמעשה הוא לא היה זקוק לכסף, הוא עקרונית סירב לקבל נדבה יותר גדולה מ״קרייצר״ אחד, אולם בחפץ לב וויתר על כסף והסתפק בקובית סוכר אחת או שתים, לכל היותר. כיסיו היו תמיד מלאים סוכר, ולהמתקת כוס תה היה משלשל לא פחות משש קוביות.

אם מישהו הציע לו יותר משתי קוביות סוכר, הוא סירב לקבלן. הוא, כנראה, נפגע ממחלת החולירע בבורשצ׳וב בשנת 1915, בתקופת הגירוש, ומת בנכר. המצבה היפה, שחיכתה לו הרבה שנים לפני ביתו של סופר־סת״ם ר׳ יעקב ליפא הזקן, נשארה מיותמת מבלי שזכתה לציין את קברו של האיש התמים והטוב.

השותפות של קבצניות ב״ערבון מוגבל״

בסקאלה לא נפקד מקומן של דמויות נשיות יוצאות דופן ואשר שמן הלך לפניהן תמיד. היו אלה טריינדל ״קעפעלע״ ושותפתה ״די גאדיעכע״. הראשונה, טריינדל ״קעפעלע״, כינוייה זה על שום מה? על שום גולגלתה הזעירה הצפודה. היא היתה אישה גוצה, שהגיעה בקושי לגובה של ילדה בת עשר ואולי פחות מזה. קולה היה צרחני וצורמני. חברתה ושותפתה ל״פרנסה״, המכונה ״די גאדיעכע״ היתה ההיפך ממנה. אשה כמו עמוד של טלפון וקולה גברי, עבה, טרדני.

היתה זאת שותפות בע״מ של צמד קבצניות, ״זיווג״ מן השמים. אחת השלימה את חברתה, והאחת לא זזה בלי חברתה. לצמד חמד זה היתה שיטה מקורית של סחיטת נדבות גדולות מהרגיל. הן החלו בחיזור על הפתחים, כפי שזה היה מקובל, לשם אסוף סתם נדבות של פרוטות ביום ה׳ בשבוע, או פרוסות חלה

ביום ששי. התעריף הרגיל והמקובל של סתם נדבה היה חצי "קריצר" או שלם. הן, לא הסתפקו בכך, ובכדי לזכות בנדבה גדולה, הן נקטו בשיטה בדוקה ובטוחה כלהלן:

הן נהגו לצאת, יום יום, לתחנת הרכבת לבלוש ולהתחקות מי ומי ואל מי מישהו הגיע ברכבת ויורד מן הקרון. מאנשי המקום, שחזרו הביתה מנסיעותיהם, ביקשו "מתת" מיד, באותו מעמד. מאורחים לא מוכרים לא תבעו דבר אלא תהו על קנקנם מי ומה הם ואצל איזו משפחה יתארחו כאן.

בדיוק בשעת ארוחת הצהריים, כשהאורחים והמארחים היו מסובים לשולחן, הופיעו שתי הקבצניות לפי תכנית מתוכננת מראש, טכסיס מתוחכם. את האורח -או אורחים- ברכו ב"ברוך הבא" או "ברוכים הבאים" בפשיטת יד לקבלת "דורון". אגב, בירכו גם את המארחים ב"התענגו על האורחים", כשהן תקועות על המקום מבלי לזוז.

ברור, שהמארחים שלפו את ארנקיהם ופתחו את ידם, וכדי לעשות רושם טוב על האורח, הושיטו נדבה הגונה ואף "תוספת" לכבודו ובשמו של האורח. אם הנדבה הניחה את דעתן של שתי הקבצניות הטרדניות, הן הסתלקו בנחת. אבל, אוי ואבוי היה לו למי שנתן מטבע פעוטה, שלא השביעה רצונן, כלומר פחות מ"זעקסערל" (עשרה קריצר). הן אמנם הודו בחיוך, אבל על המפתן, בצאתן, העירה אחת לשניה "בלחש", שאפשר היה לשמוע בקצה הרחוב השני "כנראה האורח הזה אינו שווה יותר בעיני המארח" (בעל הבית). קל להבין את המבוכה שקמה בין המסובים לשולחן בשל אותה עקיצה שנונה..

לא פעם קרה שהאורח היה ארוס (חתן) או חתן־לעתיד, שבא להכיר את הכלה, או שדכן שבא להציע שידוך לבת או לבן - אם כן, מי יעיז לשבש ולסכן שידוך בגלל "זעקסערל" אחד?

לרוב בני העיר נהיר היה אותו טכסיס של שתי הקבצניות והזדרזו לשלם את ה"כופר" ולהיפטר מן הטרדניות. העדיפו לשמוע מפיהן ברכות ומחמאות על חשבון האורח מלספוג עלבונות...

דבורה (דורה) זנדברג ז״ל

נולדה בסקאלה ב־8 בדצמבר 1922, להוריה שרה מבית רלס ויצחק זנדברג. למדה בבית הספר העממי ע״ש קז׳ימיז׳ פולאסקי עד סיום כתה ז׳, הצטיינה בלימודיה ולאחר מכן למדה שנתיים בגימנסיה פרטית. במקביל ללמודים אלה למדה במשך שנתיים בבית הספר העברי ״תרבות״, וגם מפי מוריה העבריים זכתה לתהילות ולתשבחות. הצטיינה גם בכשרון דרמטי. בחגיגות ובמסיבות מטעם בית־הספר היתה דורה מופיעה וקוראת שיריהם של משוררים עבריים בכשרון ובהבנה. גם בעלוני בית הספר, הפולני והעברי היו מופיעים חיבוריה.

למדה שנתיים בבית הספר התיכון הפולני בעיירה הסמוכה בורשצ׳וב וגם שם יצא שמה לשבח כתלמידה מצטיינת וכמארגנת מסיבות חברתיות בהן היתה מופיעה בדיקלום, בשירה ובנגינה. לאחר שהסוביי־טים כבשו את פולין המזרחית בספטמבר 1939 התחילה דבורה את לימודיה בכיתה העליונה של בית הספר התיכון לקראת בחינות הבגרות. מנהל בית הספר, זיונץ, שהיה פולני לאומי, אף כי ליבראלי וידיד היהודים, נאסר על ידי השלטונות הסובייטיים ועמד להישלח לארץ הגזירה כגורלם של רבים, וביניהם גם יהודים.

דורה אירגנה הפגנה של תלמידים ותלמידות מבית ספרה ובשמם הגישה תביעה למזכיר המפלגה במקום לשחרור המנהל העצור. דמותה של הנערה הנועזת והתמימה, אשר תוך דמעות התחננה על שיחרורו של מחנכה, עשתה, כנראה, רושם על המנהיגות המקומית של המפלגה הקומוניסטית והם הסתפקו בנזיפה חמורה ובהתראה לבל תחזור ״השתדלנית״ הצעירה על מעשה כזה בעתיד.

דבורה עמדה בבחינות הבגרות בהצטיינות והשיגה ציונים טובים מאד בכל המקצועות.

הפלישה הנאצית לגליציה המזרחית מצאה את דבורה בסקאלה בבית הוריה. יחידת משמר הגבול הנאצית שהוצבה במקום, אירגנה לעצמה משק חקלאי ומשק־עזר: דיר חזירים, רפת, אורווה, לול וכו׳. הקצינים הביאו משפחותיהם. בתי הגרמנים היו זקוקים למשרתים ומשרתות.

דבורה גויסה אז לקסרקטיני הצבא הגרמני והפכה למשרתת בבתי משפחותיהם. קרוב לשנה וחצי טרחה דבורה בכל עבודות הבית השחורות והמפרכות. שמרה על אותה זקיפות קומה, על כבודה העצמי עד כדי כך, שהגרמנים היו מזהירים אותה כאשר היתה מתקרבת פורענות ואף מסתירים אותה לבל תיפול בידי הגסטפו והחוטפים למיניהם.

כל הזוועות וההריגות פסחו על דבורה ומשפחתה עד שב־19 באוקטובר 1943 חטפו אנשי הגסטפו גם את העובדים אצל הגרמנים וביניהם את כל אנשי משפחתה של דבורה ושלחום להשמדה. דבורה הסתתרה שוב בעליית הגג של הגרמנים, ומכיוון שלא היתה כבר אפשרות לחיות בגלוי, התחילה לעבור בלילות מבית אוקראיני אחד למשנהו, כחיה

דבורה (דורה) זנדברג

סקאלה — עיירתי סקאלה...

סקאלה שכנה על גבעה סלעית, מכותרת בפיתוליו של הנהר זברוץ׳. לאורך מבואותיה של העיירה נמשכו שדרות עצי ליבנה, שיטה, אשל, צפצפה, תדהר ואלות לבנות. שדרות אלה היו כעין המשך ליערות הסמוכים, לחורשות ולביתו המטופח של הרוזן גולוחובסקי. האתר הקדום ביותר בסקאלה היה המבצר שחורבותיו—עדים־שרידים מן המלחמות עם הטורקים—הטילו אימה בקימוריה ההרוסים הפעורים, בפרצותיהן, בבורות עמוקים ובמרתפים תת־קרקעיים. למרגלות־המבצר, מעברו האחד, הטבול גני־ירק ופרי־שדות בר, בקתות קטנות־צנועות מסוככות לרוב גגות־קש וקירותיהן מסוידים לבן. זהו הכפר ״סקאלה הישנה״.

גרו בו בכפר־פרבר זה משפחות יהודיות מועטות: יגנדורף, לחמן, הרשר, ביטרמאן, ברנדס, יוליס,קרמין. מעברו השני השתרעה העיר סקאלה, אשר את מרכזה הקימו ואיכלסו, משך

מסכנה ונרדפת, ברעב ובקור, ולפעמים מוטלת חולה וקודחת ברפתו של גוי ״רחמן״ זה או אחר. כך עבר עליה החורף של 1943 וראשית 1944 עד לשיחרורה על ידי הצבא האדום בסוף חודש מרץ 1944.

עם שחרורה היא נישאה לרוקח פבוניו זיידמן וכאשר התחילו שרידי השואה, אזרחי פולין לשעבר, לנדוד מערבה, נדדו גם הם והתישבו בעיר ביטום שבשלזיה העילית. הזוג נשאר חשוך בנים. העבר הנורא העיק על חייה של דבורה, לבה השבור לא התאושש עוד ממראות האימים שמלאו ימיה ולילותיה. במשך שנים התנהלו בינה לביני חילופי מכתבים בהם ניסיתי לשכנעה שתבוא ארצה ותעזוב את ארץ הדמים והזכרונות הנוראים. סיבות רבות גרמו לכך שעל אף רצונה העז לא נתממש חלומה זה, ובהיוודע לה כי שרידי עירנו, החיים בישראל ובארצות הברית, עומדים להוציא ספר זכרון להי׳ צחת הקדושים, החלה אף היא לרשום זכרונותיה בקצב גובר והולך, כאילו חשה כי קיצה קרב. ב־8 ביולי 1964 מתה פתאום מהתקף־לב והובאה למנוחות על אדמת נכר - והיא רק בת 42 במותה.

ג. לחמן

שנים רבות, רק יהודים בלבד. הקרקע הסלעית הוסיפה לעיירה חזות נעימה, צחה,ובכך נבדלה מרוב עיירות טיפוסיות שבגבולות פולין המזרחית, עיירות שבעונת הסתיו, בימות הגשמים, חרושות היו בפרסות סוסים ואופני-עגלות, עד שהיית שוקע בבוץ עד הברכיים.הבתים הקטנים של העיר סקאלה, הצפופים זה על יד זה, היו מכוסים גגות פח, או רעפים אדומים כהים. בהצטלבות הרחובות במעלה העיר התנשא ביתם התלת-קומתי של האחים פרנקל. רוב הבתים היו בני קומת קרקע בלבד וביניהם, לסירוגין, בני קומותיים.

כל החדרים לאורך הרחוב הראשי היו תפוסים ע״י חנויות ודוכנים עם שלל סחורות וסידקית. הנה מוזזים הבריחים, חורקים המפתחות במנעולים, נפתחות הדלתות ופה ושם מופיעה בפתח יהודיה, כששערותיה סתורות עדיין, לעתים במטפחת ולעתים חבושת צניף שינה, היא נסוגה, מתיזה קצת מים על רצפת החנות, מטאטאה וסוקרת הסביבה. ביילה קסירר, אשתו של חיים יגנדורף, נשותיהם של פקר ומן, כבר מזמינות פנימה את הלקוחות הראשונים. נשותיהם של שניצר, פרנקל, סובל וויינטראוב מצפות כבר לנשי האכרים הראשונות הממהרות עם סחורה טריה לשוק.

מאחורי החנות נמצא לרוב חדרון ללא חלונות, מעין כוך אפל, או פינה מופרדת מהחנות ע״י פרגוד, ושם מתרכזים למעשה חיי המשפחה. שם מבשלים, סועדים ולעתים גם ישנים. שם, ליד עששית מפויחת, מלמד האב את בנו חומש ורש״י, שם מייגעות נערות מתבגרות את ראיית-עיניהן בקריאת איזה ספרון-רומן שהשיגו באקראי, ובתוך הכוכים האפלים הללו בורקות העיניים ורגשי אהבה ראשונה נובטים במיסתרים.

זמן תפילת שחרית הגיע . . . הרחובות והסמטאות מתמלאים דמויות עטופות קפוטות שחורות, גלימות משונסות אבנטים. המשכימים-הממהרים האלה פותחים את יום עמלם בעבודת הבורא.

עולות בזכרוני דמויותיהם ומתיצבות לנגד עיני היום: נחמן ברטלר, יהודי תמיר, צנום, עטוף מעיל כהה ארוך, נכנס לבית הכנסת, כששפתותיו כבר ממלמלות ראשית התפילה. בנימין גוטסמן, שפניו עגולים, זקנקנו אדמוני וגם כרסו מובלטת במקצת, פוסע עקב בצד אגודל, רק מדי פעם מחיש הוא את צעדיו מתוך הרגשת חשיבותה של המשימה הקדושה אליה הוא אץ. הנה ירחמיאל קסירר, הסיטונאי העשיר, המספק סחורה ומצרכי מכולת כמעט לכל קמעונאי העיירה. כבר תוך כדי ריצה נעות שפתיו, הוא מדלג מעל הסף, נושק למזוזה ונעלם בפרוזדור האפל. ממש בעקבותיו מחיש צעדיו אחד מלקוחותיו, חסקל-שמעון,

יהודי זקן, בעל גון פנים צהבהב כשל שעווה וזקן פטריארכלי היורד לו על פי מידותיו. עוד רגע קט - והנה מופיע יואל אדלמן, כפוף, בעל זקן לבן-צהבהב ארוך, מדובלל קצת, ועיניים אדומות קמעא. לא יוותר על תפילת הבוקר גם בנו אהרון אדלמן, אף הוא יהודי מזוקן, אולם גזוז בקפידה רבה, יהודי חזק בגופו, העוסק במסחר הבקר ומצטיין במומחיות והבנה רבה בעיסוק זה. ממדרגות ביתו מלווה אותו במבטים נלבבים אשתו גולדה, תמיד נקיה ומסודרת, עקרת בית למופת (תמיד התפעלתי מנעליה הגבוהות, המבריקות והמצוחצחות למשעי. שכנים היינו מעבר לרחוב).

שני נכבדי העיר: ר׳ הרשל אוירבך ור׳ זלמן האוזנר.

Two town notables: Herschel Auerbach and Zalman Hausner.

חיים אנגלבך, בעל בית מסחר לבירה, צנוע ועניו, נמוך קומה ונחבא אל הכלים, נכנס בחפזון לבית הכנסת. מתפלל הוא בדבקות רבה. בוודאי מבקש הוא מבורא העולם שיזמן זיווגים מתאימים לשתי בנותיו, פסיה ושיינדל. שתיהן אף הן נמוכות קומה, מוכשרות וחרוצות עד מאד, חברות טובות לרוב בנות העיירה. כמעט בריצה, כדי לא לאחר, עוברים את הכביש שני "מלכי" המסחר בברזל ומוצרי מתכת אחרים, הרשל וינטראוב הזקן, יהודי נמוך,רחב־גרם וזריז,וחתנו מנדל ברנדס, יהודי מיושב בדעתו, בעל גון פנים נסוך אודם וחוטם כחלחל. בעקבותיהם ממש מגיע אלי הרשר, שכנם ממול,נחתום טוב, שלטיב לחמו יצא שם בעיירה. ריח של לחם טרי נודף ממש ממנו. בכוונה רבה ובהתלהבות מתפלל הרשל אדלשטיין, יהודי פדאנטי, מסודר תמיד. מובנת תפילתו המשתפכת מלבו - שהרי גם לו יש בנות . . . לאט־לאט, נשען על מקל נכים, צולע ברוך משה וידנפלד, יהודי נמוך מאוד, כמעט גמד, בעל סבר פנים אינטליגנטי. מכובד הוא בעיירה, סגולות של חכמה ושאר רוח לו. פייבוש ויזנטל, סגלגל, בעל קול צלול ונעים, מרוצה תדיר מעצמו - גם הוא בין הנוהרים לבית המדרש. לא ימנע את עצמו מלהתפאר בפני שכניו בהישגי בנו שלמה - הסטודנט. בפתח בית הכנסת מצליח עוד אליעזר וויינגסט לחטוף "שיחונת" עם אלי הרשר על מחירי התבואה והקמח היום. מצטרף אליהם מאיר קרייטנר - גבוה, רחב כתפיים, בעל זקן רחב וארוך, לבן תמיד מאבק הקמח וגם מעילו מקומח כהלכה. ברור שבחבורה זו לא יחסר גם משה מוזנר, בעל המאפיה השניה. לאטו, כשידיו שלובות לו מאחורי גבו, צועד ברוך אולינגר, נציג מונופול הטבק בסקאלה. אלתר זומר, בעל הזקן השחור, המספק בכל ימות השנה מגפיים לכל אכרי הסביבה, חוגר את האבנט בחפזון, בהיותו עוד ברחוב. התעשר במקצת יהודי זה והוסיף קומה שניה לבית אבותיו, אותו תיכנן ובנה לו נחמן סטוליאר, הוא נחמן רללס, שקיר ביתו נוגע ממש בקיר ביהכ"נ ומשום כך יכול הוא לצאת מפתח ביתו ברגע האחרון.

בין אחרוני הצועדים לתפילה, אף כי לא מהמאחרים, נראה אהרון באנר ושכנו אברהם בלוטשטיין המכונה "פונטיק", אשר מתפאר תמיד בחתנו, העורך־דין קליגלר, שאותו "רכש" בשביל בתו־יחידתו לאה'קה. בולט בביהכ"נ בקומתו הגבוהה והזקופה, בזקנו החום ובקולו הרם והצלול קלמן בילגוריי, יהודי מחמיר עם עצמו ועם אחרים ומכובד על כולם. מסתובב על ידו מנדל שניצר, נמוך קומה, שתקן ופיקח. וה"פארביטינר", העקשן והנוקשה, איננו? ודאי שישנו, וגם לברל "קפוטה" יש מה לדבר, על ימין ועל שמאל.

החושבים אתם, יקיריי, שהכינויים הללו עלבון הם

לנושאיהם? והרי היו כינויים רבים: "קפוסטה, פגירה, רויבער, גולם, טאבקה, פטליורה, בלעם" ועוד ועוד! מי ימנם ומי יזכרם!? עלבון בהם? חס וחלילה! עוברים הם בירושה מאבות לבנים, כעבור רכוש ובית יחד עם הצרות ועם הדאגות מדור לדור, אולם בלי שמץ של פגיעה בכבוד מישהו או כוונה זדונית להעליב.

* * *

מאורע מרשים בעיירה הוא חתונה, במיוחד כאשר מוצאו של החתן מעיר אחרת. רבה התכונה, כמה הכנות! במשך שבוע שלם שלפני החתונה לוקחת חנה־שרה או פסיה את ההגה לידיהן. הן הן האופות את הדובשנים המפורסמים, עוגות תפוחי עץ, מבשלות ומטגנות את הצלי. פסיה יותר חסכנית ואילו חנה'לה, קטנטונת, גיבנת, אוהבת להתבלט, והדבר מובן; את עוגות הדבש וה"טורטים" מגישים על מגשים גדולים ויש להוכיח לאורחים, כי המחותנים אינם חס וחלילה קמצנים. ביום החתונה, כבר משעות הבוקר המוקדמות, מצפות השכנות וסתם "יידינעס" לאורחים. הופעתה של המרכבה, המסיעה את החתן, ואחריה שורה של מרכבות ועגלות המביאות את שאר בני המשפחה, זוהי נקודת השיא בשביל הסקרנים והרכלנים וסתם ארחי־פרחי ומעל לכל - בידור בשביל הילדים.

* * *

היום מתקיים יריד. נלך נא גם אנו השכם בבוקר לרחוב הראשי ונראה עגלות עמוסות מוצרים וסחורות שונות ומשונות. הנה זיסיו פיינזילבר (חולה סכרת ומצבו קשה) ומוטל גולדשיין הנשוי ללאה וסרמן, (הוריו של פרחח אדום שיער, אולם מתוק, ששמו יומק), שניים אלה הם מלכי הנעליים. מלווה אותם זבנם האדיב וההגון שייע, בנה של בסיה המוכרת בשוק גרעיני דלעת טעימים ביותר. לפעמים נשאר הוא בחנות והם נוסעים לבדם ליריד. שני האחים שוורצבך ידועים לא רק כמוכרי מגפיים ועורות, אלא גם מפורסמים הודות זוגותיהן רוחצ'יה וציפצ'יה, הנשים השמנמנות ביותר בסקאלה. השלס מוביל בגדים מוכנים, ואיתו נוסע, בהכרח, יענקיל שוורצבך, עוזרו וזבנו, המלביש לאיכרים את הבגד המקובל עליהם בזריזות ובחריצות ומשכנעם, עד שברור להם, כי הבגד נאה ומתאים, ובודאי יימכר. כמובן, לא ייעדרו משום יריד סוחרי הבקר הידועים, האחים אדלמן. בלי שים לב למזג האויר, לקור ולחום, גשם ושלג, הם בכל הירידים. והרי פדיונו צריך לפעמים להספיק לפרנסה לשבוע שלם!

אל עגלת הירידניקים נדחקים לפעמים מאיר חיים, יהודי מוזר, תמהוני; ואף היהודיה הבלנית (די טיקערין), או אביון אחר

היוצא אף הוא עם עלות השחר לקבץ נדבות ביריד, באשר גם ידם של הסוחרים ביום זה פתוחה יותר ויוסיפו גרוש לעני. כל עיירה (קורולובקה, יזיז'אני, בורשצ'וב) יש לה יום משלה בשביל הקבצנים, ויש הסכם בלתי כתוב, חשאי: ביום היריד שלה, יום רביעי, פותחת סקאלה את שעריה בפני כל, ואילו ביום שישי בשביל עניי עירנו. כבר בראשית השבוע, בעוד מועד, מכינים מטבעות קטנות של 10,5 ו־20 גרוש, כי ביום שישי הדלת ממש לא נסגרת. ולא רק נדבה בכסף. נשים יראות שמיים היו גם נותנות לידי עניים קצת שומן, פרוסת חלה לשבת וכד'. כשהייתי ילדה קטנה הייתי מתבוננת "בסעודתם" של הפעוטות המלוכלכים ולובשי הסחבות, הנצמדים לסינרה של אמם הקבצנית, אשר לעתים גם נושאת בזרועותיה תינוק רדום. באיזה תאבון בלעו הילדונים את החלה הטריה!

נשים ענייות אחדות, בהגיען לגיל הזיקנה והשיבה, היו יוצאות אפילו ל"פנסיה". להן היו מביאים מזון וארוחות חמות הביתה. אני טיפלתי במשך שנים בקטה הזקנה. היא התגוררה בחדר אפל על יד בית המרחץ, עיוורת בשתי עיניה, מרחוק היתה מבחינה בי עפ"י צעדי, ואולי בניחוש גרידא, או בצורה אינסטינקטיבית, כי היתה גם חרשת. תמיד הייתי נכנסת אליה בדפיקות לב: האם אמצאנה עוד בחיים?

* * *

על רקע הבקתות הקטנות האלה, המטות לנפול תחת עומס השנים, ובקרבתם של השכנים הקרובים ביותר נטע שטינר הקצב, המתהדר בזקן רחב ומתולתל ועל אף גילו המופלג עדיין זריז ופעיל, והירש "הצרוד" (דער הייזעריקער) אשר ברכושו הדל נמנתה גם עז - התנוסס "בית העם" המכובד, לא רחוק מביתו של משה "פגירה" (חייט נמוך־קומה ורזה עד להחריד, סובל מאסטמה ומשעול כרוני וטורדני - ומכאן כינויו). בקומת הקרקע של בית־העם שלושה חדרים מרווחים, אחד מהם תפסה הספריה שאפוטרופסיה היו שני בחורים אינטליגנטיים, שלמה שווארצבך ואברהמצ'יה בילגורי. בשני החדרים הנוספים התארח לפני הצהריים גן הילדים ואחרי הצהריים התקיימו בהם שיעורי בית הספר העברי. את הקומה השניה תפס אולם גדול עם במה וקלעים. באולם זה היו מקיימים בחירות, חתונות והצגות בבצועו של חוג חובבים, ששחקניו המוכשרים ביותר היו: ליבה אדלמן, מוטל האוזנר, מוטל פיש ואחרים. באולם זה נערכו גם מסיבות ומופעים שהוכנו ואורגנו ע"י מורי בית הספר העברי וועד ההורים שלו. התרגשות מיוחדת הסבו לנו תמיד ההכנות למופעים האמנותיים שבהם הצטיינו כמה מחברי וחברותי: הינדה'לה וידנפלד וג'ניה זאנדברג כמדקלמות, ואליעזר וידברג כשחקן אופי.

כיתות של בית ספר "תרבות" בסקאלה בשנות השלושים עם המורים גינזבורג וקולר והמנהל שרגא אוקסהורן.

Classes at the Tarbuth School in Skala during the 1930's with teachers Ginsberg and Koller, and the principal, Shraga Ochshorn.

ביה"ס "תרבות" ריכז בין כתליו, בשנים שבין שתי המלחמות, כמעט כל הנוער היהודי. ואלו שמותיהם של המורים: רויז, לדרמן, קרנצלר, טמר, חיה פוירשטיין, צפורה יגר, ברוך גינזברג, שרגא אוקסהורן, ושל הגננות: העלמות לדרמן, בלומנטל, ויינגאסט ואחרות. מעניינות במיוחד היו הרצאותיו של המורה

אוקסהורן, אדם צעיר, רזה, בעל פנים חוורים, כמעט בגון השעווה. הוא שפתח וחשף לפנינו את מכמני הלשון העברית וספרותה העשירה.

הילדים היהודיים היו, איפא, נאלצים לבקר בשני בתי ספר: ־הציבורי־הממלכתי והעברי־ורק בשעות המאוחרות של הערב והלילה יכלו להכין שעוריהם הכפולים; בכל זאת ביה"ס העברי שלאחר הצהריים לא הכביד עלינו כלל.

ניכנס לרגע לגן הילדים. זוהי שעת ארוחת עשר. כל ילד יושב במקומו, פורש על שולחנו הקטן מפית עם ראשי התיבות של שמו ועליה כריך, שטמון היה עד כה בסל הקטן, ותפוח־עץ. כשנכנסים אורחים, קמים הילדים לפי הוראת הגננת, ומברכים אותם בברכה העברית: שלום.

גן־הילדים ע"י בית־ספר "תרבות" בסקאלה ב־1936.

Kindergarten of the Tarbuth School in Skala (1936)

הנה מופיעים לנגד עיני רוחי האפוטרופסים של ביה"ס העברי: פרייפלדר, "כפיל" של הרצל, שמכל תנועותיו משתקפות גאווה יהודית ואצילות רוח. זקנו האשורי, המטופח, מעיד על הנאתו בשל דמיונו המופלא למנהיג הגדול. הנה בעקבותיו מתנודד על כפות רגליו השטוחות במקצת אך כולו אומר כבוד עצמי וארשת של רצינות מובלטת - מוטיה וידברג, לבוש חליפה שחורה, ומבעד לזגוגיות העבות שלמשקפיו מביטות עיניו הנוקבות, הפקחיות ובהן נצנוץ של אירוניה עדינה. לזכותו של אותו אדם חייבת סקאלה לזקוף הקמת מוסדות חשובים כגון גן ילדים ובית הספר, והוא שדאג לבחירת מורים ומחנכים.

כל עונת השנה ומאורעותיה. תענוג אמיתי הסבו לנו הטיולים בעונת הקיץ ובראש וראשונה טיול של יום שלם בל״ג בעומר. הרשו נא לי להזכיר שמותיהם של חברותיי וחבריי מן הטיולים הנהדרים האלה: טוניה ופפה הרשר, הינדה ויידנפלד נוסיה וינפלד, רחל׳ה מן, רוזיה, רופציו ואנדזיה קסירר, קובה פוירשטיין, יוסל׳ה מיזלמן, שימש׳לה בוסיק, בומצ׳יו בראנדס, איזיה יאגנדורף, חיה פוירשטיין, פפה קסירר, בוזיו לחמן, ברכסמאיר, רוזנבאום ואליעזר וידברג- יבל״א.

בחורף לא היה תענוג גדול יותר מאשר להחליק על המגלשות. כמה זוגות של מגלשיות ארוכות היו גולשות מטה מביתו של החייט משה ״פגירה״ עד לבית המרחץ, או מהנקודה שעל יד שימש׳לה עד לטחנת הקמח. (כאן עלי להזכיר את חוכרי הטחנה האחים זידמן,-מרכוס מהאחוזה גושטין, שהיה רגיש במיוחד ולבו ער לצרותיהם של יתומים ואלמנות ותמיד דואג לעזור, ופנחס זידמן מבורשצ׳וב. וגם את אחייניהם מרדכי נטע, ופייבאלה*).

* * *

הבה ניכנס לרגע לביתו של מרא דאתרא, הרב דרימר הזקן. אני זוכרת את התלמידים הנאמנים ביותר של הרב משלהי שנות העשרים: חיים יגט, אייזיק מלצר, יודל דרימר, חיים מאיר רלס. אחרי מות אביו, עלה יודל דרימר על כס הרבנות, וחיים מאיר רלס המשיך בלמודיו, היגר לאיטליה ושם סיים את לימודיו במדרשה לרבנות ופילוסופיה**.

ביתו של שמריהו מלצר, בעל האחוזה הוא מקלט ממש בשביל הקבצנים. הזקן האציל ויראֿ שמיים זה, היה מזמין כבר אחרי תפילת שחרית לארוחת בוקר כל מי שנראה לו רעב. רגיש היה לגילויי עוני וסבל, לבו ער, והוא נכון לתמוך ולהיטיב לחלכאים.

* * *

התנועה ברחוב גוברת. שמואל ״דער רויטער״ (האדום) כבר מסיע במרכבתו איזה ״נכבד״ לתחנת הרכבת. עגלון זה מקרקר בלי הרף בקולו הצרוד: ״מאכט אייך לייכט״ (עשו את עצמכם קלים) - והרי את הצורך הזה מזכירים לכל אחד הקפיצים

(*בעלה של דורה זנדברג, לו נישאה עם תום מלחמת העולם השניה).

**הרב ד״ר חיים רלס (דודה של דורה זאנדברג) ניצל בתקופת השואה מידי הפאשיסטים האיטלקיים והנאצים ובילה זמן מה במחנה פליטים סגור בשוויץ. עם תום המלחמה היה רב באנקונה ורבה הראשי של טריאסט. בראשית שנות ה־50 היגר לארה״ב וכיהן כרב בעדה הקונסרבטיבית בעיר סופיריור, ויסקונסין. בקייץ 1971 חזר לאיטליה ונתמנה לרבה הראשי של טריאסט.

המזדקרים מהמושבים המרופטים של ה"פיאקר"! אעפ"כ איש אינו מוותר על שירותיו של ה"רויטער".

הירש "קאבאן" (חזיר), כשחיוך ערמומי רחב נסוך על פניו, אוסף את נוסעיו הקבועים, כל אחד מביתו. מרכבתו נוסעת הלוך ושוב בכביש סקאלה־בורשצ׳וב. לקוחותיו הקבועים הם אלה המשתתפים בחיים הצבוריים של העיירה: יגר, משה יגנדורף ובניו, מקס וולאדז׳יו, משה פיירשטיין, פידרר, פיש, האוזנר והנוער הלומד בגימנסיה בבורשצ׳וב. במרכבתו של "קאבאן" אף פעם לא יחסר מקום בשביל מזוודות, חבילות, ואילו ה"צפיר" (המושב המוגבה שליד המצליף) עומד תמיד לרשותם של נוסעים בלתי צפויים מראש. אכן - "אורח" שמחוץ לתכנית הריהו מציאה ממש. קורה שה"צפיר" תפוס אפילו ע"י שני נוסעים ואז אין מקום בשביל העגלון והוא מצליף בעמידה,כפוף, לפעמים מט על ברכיהם של הנוסעים ולפני כל שיפולי גבעה יורד כדי להקל על הסוסים. את הזכות הבלעדית לנסיעות בגיזרה סקאלה־צ׳ורטקוב קנו לעצמם האחים גרינברג. לנסיעות אלה קצובים כבר מועדים קבועים, ימים מסוימים ושעות הנסיעה.

* * *

בין הכפר "סקאלה הישנה" לבין העיירה השוכנת על ההר נובעים מעיינות מים חיים, המובלים ע"י שואבי המים, ה"וואסערפירערס" לעיירה, כל אחד לאיזור שלו. שלנו הוא מוטיה הזקן, ואח"כ יענקל ולבסוף מוישה. סוסיהם הרזים והרעבים מושכים את החביות הענקיות מלאות המים ואילו הם, בעליהם, תומכים בהן ומשמיעים ללא הרף: "הייטא, וויסטא, וויו" ("ימינה, שמאלה, קדימה" - שפת "הדיבור" של האיכרים לסוסיהם), ומאיצים בבהמות הנכנעות לעשות מאמץ נוסף. מעל להמולת הרחוב, עולה ניגונם הבלתי נלאה וקריאותיהם "מים טריים, מים טובים. היו אלה טיפוסים יהודיים מיוחדים במינם, ובעיקר הם בלטו לעין בחורף כאשר הקור המקפיא יורד ל־20 מעלות ולמטה מזה. מי ישכח את ה"ואסערפירער" המכורבל בעל כובע הפרווה הגבוה, כשצווארו עטוף סודר ולעתים כרוך בסמרטוט מכוסה זיזי קרח וכפור העוטים את אפו ושפתיו? על ידיהם כפפות רטובות בלי בתי אצבעות ועל מגפי הלבד ערדליים ענקיים קלועים מקש. חבית העץ ודליי העץ מכוסים קרח ומקושטים בזיזים, אשר דמו ליצירות בדולח אמנותיות המשקפות קרני השמש החורפית ואילו הסוסונים המסכנים, מכוסים מרדעות בלות, לקחו חלק בגורלם הקשה של בעליהם תוך סבלנות, סבילות ומסירות.

הרחוב מתמלא חיים מרגע לרגע, הנער המתלמד אצל האופה רץ עם "בייגליך" ועם קעריות מלאות קצח (קימל),ורחל

מוישה׳ס – עם נתחי בשר ועופות שחוטים שהוזמנו אצלה. ברכה סאניה׳ס מופיעה אצל לקוחותיה הנבחרים כשבידיה קערית מזוגגת ובתוכה תבשילה המפורסם גראנשל (מעיים קצוצים). חיה־בריינה ומירקה ״קאפוסטה״ נכנסות ביעף פה ושם ומביאות מוצרי חלב ועופות חיים מהסוג המובחר, משופרא דשופרא. סינריהן רחבי - המידות מופשלים וקשורים בצורה מחוכמת לחגורותיהן - והנם כמחסנים ממש שבתוכם ניתן למצוא כל מה שהנפש חומדת. .

* * *

פחות נוחה ונעימה היתה הדרך חזרה במעלה ההר. אולם, לשם מה קיימות עגלות השלג של האיכרים החוזרים מטחנת הקמח? לחבורתנו העליזה שחק לפעמים המזל כאשר העגלות האלה היו חוזרות מהטחנה ריקות. לאחר שהאיכרים היו משאירים את התבואה לטחינה ואז כמובן היו נפתרות בעיותינו. האיכר, בדלית ברירה, היה מסכים להעמיס על עגלתו את ״הנוסעים חנם״, אולם אם סוסיו סחבו שקי קמח היה כבר הענין יותר מסובך, כי האיכר היה מסכים רק שנקשור מגלשותינו לעגלתו ואילו אנו היינו רצים ברגל אחריהן. לעתים קרובות ביותר היינו פוגשים בנתיב הזה את מאיר־הירש הזקן, סבל־ עגלון ידוע בעיירה. יהודי גוץ, אולם רחב כתפיים, בעל זקן ארוך ומקומח (בשל הקמח הרב שנבזק בו) ואשר על גבו הגרמי העמיס בודאי אלפי שקים בימי חלדו. מאיר הירש הכיר אותנו יפה, וכבר בראותנו מרחוק היה מתחיל לחרף ולגדף ולהצליף בשוט. אולם בסופו של דבר היה מתפשר ונכנע לנו. לאות תודה ליהודי העמל ולסוסותיו העלובות היינו מקילים עליהם ככל האפשר. פשוט חמדנו קצת להרגיזו בשל התפרצויותיו ורוגזו שהיו גם מצחיקים ומוזרים כאחד. מראה אחד היה תמיד נוגע ללבנו: ליד מסלול הגלישה גר שלום מילמוט, יהודי מעניין כשלעצמו, במאי חובב מוכשר, אשר בנו הקטן קובוש (יעקב) היה ילד מסכן, משותק, יושב תמיד ליד חלון חדרו ומביט בעצב ובקנאה על שעשועיהם ועליזותם ללא גבול של חבורת שובבנים מתבדחים, הנהנים מברכת החורף והשלג, עד לתקופת ההפשרה באביב.

פרשה שונה היא זו של שימשל׳ה. מי מסקאלה לא הכיר את שימשל׳ה? יהודי נמוך ודל מראה, שהיה מוכר לימונים. היתה זו פרנסה קשה, הרי בהתאם לאמרת הבריות: ״יהודי קונה לימון או תפוז רק כאשר הוא ״נרקב״, או הם רקובים״. הרי ידוע, כי פירות סובטרופיים אלה היו יקרי־המציאות בפינתנו הנידחת ומחירם היה אסטרונומי במושגיהם של עניי העיירה. את ״ארמונו״ של שימשל׳ה היוותה בקתה עלובה שהכילה רק חדרון

Po akcji...

I raz – ach! Boska, czy szatańska nade mną opieka
patrzę: ktoś w kryjówkę moją zagląda
I ach! nie była to już twarz człowieka,
ani mój stary przyjaciel – pies przybłęda,
lecz cienie i mary gnane hen zdaleka....
– Ojczulka przedobrego, najukochańszej mateńki,
uroczych, wiośnianych, siostrzyczek maleńkich
i rozpacz i groza i koszmar otławiący
i skrzywiony, bladolicy księżyc – świadek niekrzywdzący
Lecz pędzą, szaleją, tratują jak w pogoni
sadyści, zwyrodnialcy ze straszną bronią w dłoni
ze swastyką złowieszczą
z biczem zakrwawionym
z kosą krwiożerczą
z nahajem zhańbionym –

Przymykam oczy; i ach! wciąż słyszę kroki, kroki, kroki
W zwycięskim pochodzie – prawdziwa buta niemiecka:
krok pełny tupetu, zaborczości, rytmiczny, miarowy!
Skradający się Żyd po szczyptę chleba dla dziecka:–
krok niepewny, posuwisty, przerywany, zastraszony, nerwowy
Gestapowiec goni swoją ofiarę krok w podkutym bucie
złowrogi, wściekły, którego wstrząsające echo niosą bruki!
Apel skazańców: krok ciężkich drewniaków w błocie
zmęczony, gnuśny, skandujący: potwory, hieny, kruki..
I ach! wciąż ten nieustający jęk niewiniątek!
Ten krzyk bólu! krzyk tak przeciągły, że
go najdalsze wieki usłyszą.
Lament, wycie i chór zawodzący
El mole Rachamim!

שיר בפולנית בכתב יד המחברת דורה זנדברג

A poem in Polish by Dora Zandberg in her original script

אחד ואילו גגה כמעט ונגע בקרקע האדמה. צריך היה לרדת לתוכה בכמה מדרגות רעועות. מה הפלא שבימי השטפונות וגשמי הזעף היו המים חודרים ללא הרף לתוך הבקתה, שרצפתה היתה עשויה חימר ואז היתה עבודה קבועה לאשתו של שימשל׳ה, בריינצה, ולשלושת ילדיהם, דהיינו: גריפה קדחתנית של המים הדלוחים והוצאתם החוצה.

היום רואה אני אותך סקאלה, כמו בערפל; האם באמת היית קיימת פעם?...

ברוריה שברצבאך

אחרון ראשי קהילת סקאלה, אבי מוטי וידברג ז"ל

אבא היה סמל של אותה תקופה, ששתי מלחמות עולם פקדו אותה, ואשר פרעות של פ טליורא ומַאכְנוֹ באוקראינה היו תופעות הלוואי שלה.

בנערותו למד ב"חדר" המסורתי וכבר אז, בגיל רך, הצטיין במוחו החריף. בימים ההם רוח הקידמה, שהיתה נושבת בעולם, הפציעה גם לרחוב היהודי בעיירתנו סקאלה. אבא, כאחרים, התרשם "הציץ ונפגע". היה מרבה בקריאה בלילות, תחילה בסתר, כדי שלא יוקיעו אותו האדוקים־ כ"מתפקר ומתנגד". לא הניח מהקריאה, שקד והתמיד, למרות שהדבר כרוך היה בהרבה הקרבה אישית וקשיים מרובים, בגלל חוסר אווירה ותנאים מתאימים. היה בולע בצמאון את ביאליק, מנדלי, פרץ, וגם שילר וגיתה בגרמנית, וכך חדר לתוך מכמני הרוח האנושית העילאית.

אבא היה בין מחוללי ומיסדי התנועה הציונית בסקאלה, שביזמתם הוקם בית הספר העברי הראשון בעיירתנו. בתחילה קשה מאד היה למצוא אכסניה בשביל בן טיפוחם זה כי האדוקים־ הקנאים הטילו חרם עליו. אך בסופו של דבר, בהפצרותיו ובהשפעתו של אבא, הסכים סבי - אף כי דאב שבניו עזבו אהל תורה, והוא אדוק במצוות־ לאכסן לזמן מה את בית הספר באחת מדירות ביתו.

בשנות מלחמת העולם הראשונה גורשו והוגלו התושבים היהודיים מהמקום. אנחנו עברנו לרוסיה. אבא הוגלה לסיביר. על אף הנסיבות והתנאים הקשים, שמר על קור רוחו, להיפך: הוא היה לדוגמה ולמופת לאחרים בגולת־סיביר. הוא שמר על טוהר מידותיו ועל גאוותו היהודית עד לשיחרורו, שבא בעיקבות ה"סבובודה", המהפכה. עם עליית הבולשיביקים לשלטון, החליט

אבא החלטה נחושה לחזור לסקאלה, בדרך ־לא־דרך ויהא מה. בשובנו היינו פליטים, כמו רבים אחרים באותם הימים, ולא בנקל ניתן היה להסתדר ולהתערות במקום מחדש.

ושוב השקיע עצמו אבא, בלהט ובהתמסרות, בעסקנות הציבורית. שיקם בית הספר העברי, בעזרת אחד הפליטים מרוסיה, ר׳ חיים רויז ע״ה, מורה מעולה ויהודי בעל שיעור קומה ושאר רוח. אבא השתלב בחיי הקהילה, שפעלה רבות לקידום שירותי הבריאות (בית המרחץ וכו׳) וגם לאירגון חברות ־סעד למיניהן. היה גם בין היוזמים הראשונים להקמת ״בית העם״. בפעולה זו השתתף גם אחיו, דוֹדי משה ע״ה.

אבא היה מבאי בית הכנסת, בשבתות ובחגים. אף כי במובן מסוים חפשי היה בדעותיו, הרי באווירת העיירה, שרוב תושביה היו שומרי מסורת, אי אפשר, וגם לא נוח היה, להיבדל לגמרי. בנוסף לכך אבא חיבב את נוסחאות וניגוני התפילות. היה עובר לפני התיבה וגם תוקע בשופר בראש השנה. אלא, שבבית הכנסת הקטן היה נאבק עם המתפארים ב״יחוס אבות״ ולועג להם. הוא מרד במוסכמות. את העליות לתורה ״השמנות והמכובדות״ כביכול, היה מחלק דווקא בין פשוטי העם, ״עמך״. בעלי החזקה והזרוע התרעמו על כך, אבל השלימו.

מטבעו היה אבא נוח לבריות וגילה סבילות, טולירנטיות, לדעות השונות מדעותיו והשקפותיו. אנשים צעירים חיבבוהו ואהבו לשוחח איתו בכל עת מצוא. אחד מהם היה הרשלי שברצבאך. הוא היה חוזר בשבתות מטחנת הקמח, ממשמרת הלילה, ונוהג היה לסור אלינו לשיחה עם אבי. שעות על שעות נמשכו ויכוחים סוערים. בהגיונו הבריא ובמוחו החריף והצלול דחה ושלל אבא את דעותיו של הרשלי, אך בה בעת ידע לכבדן ויחסו היה תקין וכן. בזמן הכיבוש הרוסי ־ הסובייטי היה הרשלי ראש העיר.

חייו הפרטיים ־ האישיים ־ בהחלט לא היו ורודים. בכל זאת היה משתדל להסתיר, להסוות מצב חמור, והיה עושה זאת בפזמו פזמון ישן ללא מילים מהעבר ה״טוב״. המילים נשארו חרותות בזכרוני, כנראה, עוד מיפי אמא.

כאמור, אבא היה בעל שכל חריף. וגם דמיון ומעוף לו. ידע להשיא עצה לזולת בעניינים שונים. לעתים גם כיצד לעקוף את החוקים המרושעים של מלכות פולין שירדה לחייהם של היהודים. המציא כל מיני תחבולות בתחום זה. ואילו לגבי עצמו ־ הוא לא השתמש אף פעם בשנינות ובתחבולות, כי בעל מוסר ומצפון היה מאין כמוהו. דרכים שהיו בעיניו כשרות במה שנוגע לציבור היהודי המדוכא, או לעזרה דחופה ליהודי שנקלע לצרה ־ דרכים אלה לא נראו לו כל עיקר בנוגע לענייניו הפרטיים.

את ה״הבל הבלים״ היה מפזם בפזמון שאת מילותיו אני זוכרת: ״וואס איז דער מענטש גאר? ער לעבט אריבער זיבעציק יאר״..

לא ניחש אז אִלו סבלות וצרות עוד נכונו לו ושלא יגיע אפילו לגיל ששים. בזמן הכיבוש הרוסי־הסובייטי הציע לו ד״ר סטופ ע״ה (לאחר מכן חבר הכנסת) את עזרתו, כדי לאפשר לאבא לעלות לארץ ישראל. הדבר לא יצא לפועל. וכך מצא אבא את עצמו תחת הכיבוש הנאצי־הרצחני.

הידע מישהו, כי שואה נוראה ומחרידה כזאת מתרגשת לבוא? בימים הקודרים והאפלים ביותר לא נשבר אבא ברוחו. בפני אחד מקלגסי משטר העריצים, התבטא שצפויה ובטוחה תבוסתם הסופית ואילו עם ישראל המעונה וכבודו המושפל יחזרו לימי הזוהר כמקודם.

זו היתה נקמתו בנאצים ותקותו לעתיד יותר טוב ומזהיר. בעד חזון זה שילם בחייו! יהי זכרו ברוך!

בתו-ברוריה שברצבאך

יעקב הרצוג

קווים לדמותו של ישראל-לייב פרייפלדר ז"ל

היה זה בשנת 1906, ואולי בחורף 1906/7. הייתי אז נער בן 15 או 16. התאגדות „השחר" בסקאלה החליטה לייסד בית־ספר של ערב לנוער הרוצה ללמוד. שכרנו חדר אצל ברל משה „שטריקדרייער" (מייצר חבלים מפשתן). שאלנו ספסלי לימוד מוולף איציק פרייפלדר, ופתחנו בית־ספר בשעה טובה ומוצלחת. הייתי אחד התלמידים. מקצועות הלימוד היו: גרמנית, עם המורה פייביש קרמין, עברית — יהודה וידנפלד, מתימטיקה — יצחק לנדמן, וחומש — ישראל-לייב פרייפלדר.

אפיזודה אחת מאותם הימים נחרתה עמוק בלבי.

היה זה בשבוע בו לומדים פרשת „ויצא" וישראל־לייב שאל אותנו: — מדוע כתוב 'ויצא'... וילך' "? „יעקב יצא והלך", והרי ברור שאם יעקב יצא ודאי שהלך! אולם ישראל־לייב הסביר והדגים לנו זאת בצורה חיה ומפליאה: „ויצא — משמע שיעקב אבינו יצא מארצו וממולדתו. נו, יעקב אבינו, צריכים אתם להבין, לא היה סתם יהודי כמו היהודים הגלותיים שבימינו. יעקב היה יהודי חזק וגאה ומשום כך נאמר „ויצא יעקב", היינו - יעקב יצא, „וילך", משמע גם צעד כמו שיהודי גאה חייב לצעוד. וישראל־לייב הדגים בפנינו איך, לפי דעתו, יעקב אבינו הלך. והרי זכור לכולנו שישראל־לייב פרייפלדר היה יהודי גבוה, חזק ויפה תואר (דומה להפליא להרצל). וכאשר צעד כך לנגד עינינו לארכו ולרוחבו של חדר־הלימוד, זקוף קומה בראש מורם ובגאווה מופגנת — הרי מובן שתמונה זו עשתה עלינו רושם עצום.

יהיו נא דבריי אלה תרומה והוקרה לזכרו של ידיד בלתי נשכח ויהודי מצויין.

אסתר בנר־גלברט

ר׳ חיים רויז ז״ל
המורה הדגול

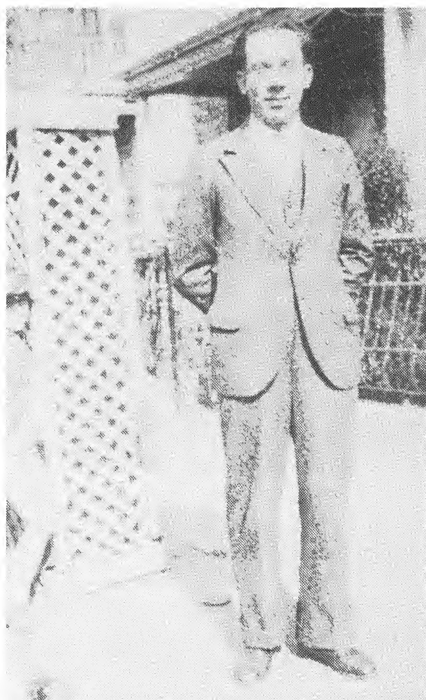
אי אפשר להיזכר בעירתנו סקאלה בלי להיזכר בבית הספר העברי ובמורנו הנפלא ר׳ חיים רויז ז״ל. דמות בולטת, מרכזית בחיי התרבות, התנועה העברית והציונית - בתקופה שלאחרי מלחמת העולם הראשונה- היה המורה והמחנך הדגול ר׳ חיים רויז ז״ל.לא סתם תלמיד חכם, ואיש האשכולות היה, אלא גם מדריך מנוסה, רב־פעלים, שופע מרץ ומשפיע בכל המישורים באישיותו הנלבבת, באדיבותו ובשאר רוחו.

אמנם, בית ספר עברי חדיש התקיים בסקאלה עוד לפני בואו של חיים רויז, אולם בהגיעו העירה ובהשתלבו במערכת החינוך העברי, בית הספר ״שפה ברורה״ קיבל כיוון וצורה סדירים ומחושבים למופת.

ר׳ חיים רויז נולד בעיירה פֶּלְשְׂטִין (אוקראינה המזרחית, מעבר לגבול). אביו, הרב משה זליג, היה שם המרא דאתרא. מובן מאליו שחיים הצעיר קיבל חינוך מסורתי, מילא כרסו בש״ס ופוסקים ברם, בהדרגה פנה לספרי השכלה, לספרות העברית החדשה, ואף רכש לעצמו ידיעות כלליות. היה גם מראשוני פעילי „צעירי ציון״ בפלשטין.

בראשית שנות העשרים — שנות המהפכה הרוסית והאנדרלמוסיה על אדמת אוקראינה העקובה מדם — נסתייע לרויז למלט את נפשו, לחצות את הגבול, וביחד עם שתי אחיותיו הצליח להגיע לסקאלה, שהיתה אז כבר תחת השילטון הפולני. אחיו נרצח בפלשטין על ידי ה„פיטלורובצים״ שפרעו פרעות ביהודים וגרמו לחורבנן של הרבה קהילות ישראל.

מטרתו של ר׳ חיים רויז היתה, בעצם, לעלות לארץ ישראל, אלא משהו נשתבש: ה„סרטיפיקט״ (רשות כניסה ארצה

Chaim Roiz

ר׳ חיים רויז (ברנמן) ז״ל.

מאת שלטון המנדט הבריטי) שהובטח לו, איחר ואיחר להגיע אליו, וכך נשאר בסקאלה ונשתקע בה למשך שבע שנים רצופות. מה גם שהיה לו בסקאלה קרוב־המשפחה, משה שפירא, מנהל אחוזת פודפיליפיה שבבעלותו של ווֶעלוול שטוק.

משכילי העיר, עסקני ציבור והציונים המסורים הכירו מיד את כישוריו של רויז, הפצירו בו להישאר, לכל הפחות „לפי שעה" במקום ולהתערות בחיי הקהילה ובחברה והוא נעתר לבקשתם. וכך עזר בהרבה בהקמת „בית עם", בשיפור בית הספר העברי ובהעלאת סדר ושיטת הלימודים לרמה ניכרת. הרבה תלמידים ותלמידות העמיד ר׳ חיים, ואלה חיבבוהו והעריצוהו בשל סגולות התרומיות שלו. הוא שתל בליבותיהם אהבת השפה העברית, אהבת עם ישראל וארץ ישראל. כמה וכמה מהם, אכן, עלו ארצה כחלוצים תחת השפעתו הישירה. מקובל ומכובד היה ר׳ חיים רויז על בני העיר מכל השכבות בשל אישיותו הנלבבת ומידותיו הנעלות.

כעבור שבע שנים, בראותו שלא יסתייע לו לקבל „סרטיפיטקאט". היגר למונטריאל בקאנאדה ששם חיו קרובי־משפחתו. במונטריאל קיבל משרת מורה עברי בבית „תלמוד

הנוער בסקאלה מקבל את פניו של ר׳ חיים רויז בביקורו בעיר ב־1935 בדרכו מארץ ישראל לקאנדה.

Youth of Skala welcomes the noted educator Chaim Roiz during his visit to Skala in 1935 on his way from Palestine where he attended a Zionist Congress.

תורה״. שלוש שנים עמל ממש בלי משכורת (מוסד זה לקה תדיר בחוסר אמצעים כספיים) והוא התפרנס בדוחק מנתינת שיעורים פרטיים.

בשנת 1935 חזר רויז לסקאלה לביקור קצר. אין לתאר את השמחה ששמחו בו באורח זה. אנשי העיר, נערים וזקנים, ערכו לו קבלת פנים כראוי לו. ביקורו בבית הספר העברי, שהיה אז תחת ניהולו של שרגא אוקסהורן, נהפך למאורע חגיגי. הוא, רויז, הירצה לפני התלמידים ואורחים מוזמנים, ואף לימד אותם שירים עבריים, שהביא עמו מארץ ישראל, בה ביקר אז לראשונה.

בשובו לקאנאדה שוב התמסר להוראה ולהדרכה, כדרכו. משנת 1952 עד שחלה בשנת 1960, היה המנהל של ה״תלמוד תורה״. גם שם היה לו קהל מוקירים ומעריצים בשל מסירותו למקצועו ותכונותיו הנעלות.

אחרי מחלה קשה וממושכת נפטר בשנת 1966. תלמידיו וידידיו שבמונטריאל הקימו לזכרו ספרייה בקיבוץ גשר הזיו שבגליל המערבי, כדי להנציח את שמו. יהי זכרו ברוך!

ב. רעסלער

כלי קודש אין סקאלע

רבנים

נישטא קיין ספק, אז די קהילה קדושה סקאלע האט געהאט רבנים, דיינים, מורי־הוראה פון לכתחילה אן, באלד פון אויפקום פון יידישן ישוב אין שטאט. מן הסתם זענען די נעמען פון יענע כלי קודש, זייערע פירונגען און טואונגען אין יענע ווייט־פארגאנגענע, פארנעפלטע צייטן, געווען פארצייכנט אין פנקסים. אבער, צום גרויסן באדויער און ווייטאג, זענען די פנקסים אומגעקומען, אינאיינעם מיט די סקאלער יידן, וואס די נאצישע רוצחים האבן אומגעבראכט.

לעבעדיק, אין זכרון, זענען אבער געבליבן די צוויי רבנישע משפחות פון סקאלע, וואס האבן פארנומען רבנות־שטולן אין שטאט: די משפחות דרימער און לאופער. וויאזוי און פארוואס סקאלע האט געהאט צוויי רבנים־סיי פון וויזשניצער סיי פון טשארטקאווער חסידישן צד ־ ווערט דערציילט אין די ארטיקלען פון בנציון פידערער און יבל״א גדליהו לאכמאן.

די עלטסטע און די מער־פארצווייגטע פון די צוויי איז געווען די משפחה־דרימער. זי איז מפורסם געווארן אין דער גאנצער געגענט, און אין א סך גאליצישע שטעט, דורך ר׳ שלמה דרימער, א גרויסער גאון און פוסק, מחבר פון ספר ״בית שלמה״. הרב ר׳ שלמה דרימער איז טאקע גערופן געווארן אויפ׳ן נאמען פון זיין ספר ״בית שלמה״.

הרב ר׳ שלמה דרימער איז געזעסן אויפ׳ן כסא הרבנות אין סקאלע נאך אין די צייטן פון די קאסאווער־וויזשניצער רביים. ר׳ שלמה דרימער איז אויך געווען א מקורב ביים ריזשינער צדיק ר׳ ישראל. (א מעשה וועגן א באגעגעניש פון ריזשינער מיט ר׳ שלמה דרימער ווערט ווייטער געבראכט).

בעת ר׳ שלמה דרימערס אנהאלטן דעם כסא הרבנות איז אין סקאלע אויך געווען דער אלטער דיין ר׳ לייבוש (ר׳ לייבוש דיין איז געווען א מקורב נאך ביים רבי׳ן ר׳ חיים קאסאווער).

נאך דער פטירה פון ר׳ שלמה האט דעם כסא הרבנות (פון וויזשניצער חסידישן צד) איבערגענומען זיין זון ר׳ אברהם, אויך א גרויסער בקי און למדן מופלג. אויף די עלטערע יארן איז ר׳ אברהם געווען א חלוש, שוואך אויף דער

ראיה, אזוי אז שבת פלעגט זיך ביי אים אין הויז צענויפקומען א מנין פון אנהענגערס צום דאווגען.

נאך ר׳ אברהם׳ן האט געירשנט דאס רבנות זיין זון ר׳ נתן־נטע. אויך אים האט מען געהאלטן פאר א וואזשנעם למדן. ר׳ נתן־נטע איז געווען א נוח לבריות; ער האט אויך אנגעהויבן באגרייפן די ״נייע״ צייטן און אפילו מקרב געווען די ״מאדערנע״, די ״וועלטישע״, בפרט ציוניסטן, וואס האבן געארבעט פאר ישוב ארץ ישראל. ער האט אויך מקרב געווען די חלוצים, וואס האבן זיך געגרייט צו עליה, נאר ער האט פון זיי געבעטן צו זיין שומרי תורה ומצוות.

הרב נטע דרימר זצ״ל מובא למנוחות.
Funeral procession for Rabbi Nuteh Drimmer.

הרב נתן־נטע האט געהאט צוויי זין. דער עלטערער, שלמה איז געווען א מיליטערישער רב אין דער פוילישער ארמיי מיט׳ן ראנג פון קאפיטאַן, און איז אומגעקומען אין רוסלאנד. ווען און וויאזוי איז נישט באוואוסט.

הרב נתן נטע׳ס צווייטער זון איז געווען ר׳ יהודה. ער האט געירשנט דאס רבנות און אויף זיין ביטערן גורל איז אויסגעפאלן צו זיין דער לעצטער סקאלער רב. ער איז, אינאיינעם מיט אסך אנדערע סקאלער יידן, פארשלעפט געווארן אין יאנאווסקא־לאגער אין לעמבערג, און דארטן אומגעבראכט געווארן דורך די נאצישע רשעים און זייערע אוקראינישע ארויסהעלפערס.

מלמדים

א מלמד און זיין חדר — מלמדי תינוקות — זענען געווען גאר וויכטיקע אינסטיטוציעס אין יעדער קהילה קדושה; און אזוי אויך אין סקאלע. נישט תמיד און אויך נישט אומעטום איז דער ״חדר״ געשטאנען אויף א

געהעריקער הויך. עקאנאמישע סיבות און "מסורה", אומבארירבארע טראדיציע, האבן גורם געווען צום אנהאלט פון פארעלטערטע פירונגען. נישט יעדער ייד, וואס האט זיך גענומען צו מלמדות, איז געווען א פעדאגאג מיט נייטיקער צוגרייטונג. פונדעסטוועגן זענען צווישן די מלמדים געווען אויך אויסגעצייכנטע יחידים, פון וועמעס חדרים, זענען די תלמידים, ארויסגעקומען מיט היבשע ידיעות.

פונקט ווי עס איז געווען דער שטייגער אין אומצייליקע מזרח־אייראפייאישע יידישע קיבוצים, איז עס אויך געווען אין סקאלע, און אין די גרעסערערע אין קלענערע דערפער ארום. זאלן דא דערמאנט ווערן די פארשיידענע מלמדים פון סקאלע.

דרדקי־מלמדים, וואס האבן געלערנט מיט קינדער "אלף־בית" און זאגן עברי: ר׳ מיכאל (נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה האט ער זיך באזעצט אין קאראליוקע). ר׳ זוסיע (מענטשל). ר׳ אבא (אדלער), ר׳ איציקל (פון ליסאטש) לעוועגקראן, ר׳ בנציון יעבץ, ר׳ חיים האפער.

חומש־רש״י מלמדים: ר׳ שלמה שעפער, (דער טויבער); ר׳ אהרן גרינפעלד (דער קאציובינטשיקער); ר׳ יוסף ווערכניאנסקי (צולעצט זיך באזעצט אין בארשטשיוו); ר׳ יוסף לייב מלמד; ר׳ שלום זימערמאן (שלמה דעם טויבנס אידים); ר׳ אברהם ביטערמאן (נפטר געווארן אין ישראל); ר׳ אלטער וויינרויב.

גמרא־מלמדים: ר׳ משה קרעמניצער (ליסאוואָדער); ר׳ יוסף בלומענטאל (דאס געלעכל); ר׳ שלמה אהרן וויינפעלד, ר׳ משה גראלאוועד, ר׳ שלמה וויינרויב (אלטערס). ר׳ יששכר בער שעכטער. ר׳ אברהם מארגנשטערן (דער בודזאנאווער), ר׳ זיידע ביטערמאן, און ר׳ לייבוש פייערשטיין (נטע׳ס).

שוחטים

שוחטים האט סקאלע תמיד געהאט אפשר מער ווי די קהילה האט באדארפט. אבער מחמת סקאלע האט געהאט צוויי גרויסע חסידישע צדדים, וויזשניץ און טשארטקאוו, זענען קודם כל געווען, פארשטייט זיך, שוחטים חסידי וויזשניץ און טשארטקאוו. עס זענען אויך געווען אביסל חסידים פון אנדערע רביים. אבער אזוי ווי זיי זענען געווען א מיעוט און קיין אייגענעם רב (ווי די וויזשניצער און טשארטקאווער) האבן זיי נישט געהאט, האבן זיי געגארט צו האבן כאטש אן אייגענעם שוחט.

די שוחטים זענען געווען: ר׳ אלטער (דער שווער פון ר׳ יעקל ברוינשטיין). ר׳ הערשל (דער איידים פון אליעזר אליהו ווײַדבערג, שפעטער א שוחט אין דער בוקאווינע); דער "ווינער" שוחט, ר׳ שלמה שוחט, ר׳ פייביש ליבער שטאָק, ר׳ יששכר בער (שעכטער); ר׳ יעקל שוחט (ברוינשטיין) און ר׳ ישראל פעדער פון טלוסטע. (זיין קומען קיין סקאלע האט ארויסגערופן א שארף מחלוקת ארום 1925).

אין די יארן ווען חסידות איז געשטאנען אויף א הויך און די חסידישע צדדים האבן זיך הייס באקעמפט בנוגע זייערע רביים - איז די שחיטה געווען א שארפער "וואפן" אין זייערע הענט. איין צד האט נישט געגעסן פון דער שחיטה פון אנדערן צד; מ׳האט זיך נישט "געמישט". מ׳האט זיך אפילו געהיט פון משדך צו זיין איינע מיט די אנדערע.

א פסק דין פון סקאלער רב
הרב שלמה דרימער זצ״ל*

דער סאדאגורער רבי, ר׳ אברהם יעקב האט אמאל דערציילט וועגן זיין פאטער דעם ריזשינער צדיק ר׳ ישראל אזא מעשה. דער ריזשינער האט זיך אמאל אויפגעהאלטן א שטיקל צייט אין סקאלע, נאכדעם ווי ער איז אנטלאפן פון רוסלאנד, נאך א מסירה אויף אים.

זייענדיק אין סקאלע, איז דער ריזשינער אין איין פרייטאג בייטאג ארומגעגאנגען אן אומרוהיקער, א שטארק פארטראכטער אין זיין חדר און האט נישט ארויסגעלאזט דעם לוילקע־ציבוק פון מויל, גערויכערט און גערויכערט. מיטאמאל האט ער א זאג געטאן צו זיין שמש: ״גיי שוין און רוף אהער דעם סקאלער רב, אויב נישט וועל איך נישט קאנען גיין צו קבלת שבת. פאר׳ן שמש איז די זאך געווען שטארק קשה. אבער אז דער צדיק הייסט, גייט מען.

דער סקאלער רב, ר׳ שלמה, האט נישט געפרעגט קיין סך שאלות. שוין אנגעטאן אין דער אטלעסענער זשופיצע און אין שטריימל לכבוד שבת, איז ער געקומען צום צדיק. דער ריזשינער האט אים אויפגענומען מיט א ״ברוך הבא, סקאלער רב, זיצט זייט מוחל״. אז דער רב האט זיך אוועקגעזעצט, האט דער ריזשינער א זאג געטאן: ״איילט זיך ניט סקאלער רב, אויך איך דארף גיין דאווגען. אבער עס גייט דא אין א דין תורה״. און דער ריזשינער האט דערציילט אזוי: ״עס איז געווען א גרויסער, הייסער חסיד, א ירא שמים און דערביי א גרויסער עושר. ער האט קיינמאל נישט עובר געווען אפילו אויפ׳ן קלענסטן איסור.

״דער דאזיגער חסיד, האט אמאל באקומען פון דער רעגירונג א געשעפטס־אונטערנעמונג, פון וועלכער ס׳איז געשטאנען צו פארדינען א הון רב. אזוי ווי ער האט אבער ניט געהאט גענוג אייגענע מזומנים צו געבן דער רעגירונג די פערלאנגטע גאראנטיע־דעפאזיטן, האט ער זיך מורה־היתר געווען, זיך אויסצובארגען פון זיין קאסע דאס געלד, וואס איז ביי אים, אלס שטאט בטוח, געווען איינגעלעגט פון אלמנות און יתומים, אויף צו געבן אלס גאראנטיע. ער האט געוואוסט, אז דאס געלט איז דאך זיכער, ווייל דער מסחר איז א קוואל פון א גרויס עשירות.

״דער שר ביי וועמען דער קאנטראקט האט געזאלט אונטערגעשריבן ווערן, איז געווען א גרויסער שונא־ישראל. וויסנדיק אז דער אונטערנעמער איז א פרומער ייד, האט ער אויף להכעיס באשטימט דעם טאג צום אונטערשרייבן דעם קאנטראקט פונקט אויף שבת.

״דערזעענדיק דעם בריוו פון דעם פריץ, איז דעם חסידישן סוחר פינסטער געווארן אין די אויגן. אין איילעניש האט ער ביים אפשליסן דאס געשעפט און געבען די גאראנטיע־דעפאזיטן גאנץ פערגעסן זיך אויסצורעדן אז דער קאנטראקט זאל ניט געשריבן ווערן אום שבת. איצט ווארנט דער פריץ, אז

*איבערדערציילט לויט דעם ספר ״פון דעם רבינ׳ס הויף״ פון יצחק אבן, זייטן 115־117.

באם ער וועט ניט קומען אין דעם באשטימטן טאג, איז דער הסכם בטל און די איינגעלעגטע געלטער זענען פארפאלן.

דער חסיד האט אנגעוועגדעט כל׳ערליי מיטלען מדחה צו זיין דאס אונטערשרייבן אויף אן אנדערן טאג, עס איז אבער ניט געגאנגען. וואס זאל ער טאן? זאל ער דעם קאנטראקט ניט אונטערשרייבן, וועט דאך די גאנצע, גאראנטיע־דעפאנירונג פארפאלן ווערן. ס׳גייט אים שוין ניט אין זיין אייגן געלט. מיט דעם געלט וועט דאך אויך פארלוירן גיין די הארעוואניע פון ארימע אלמנות און די פראצע פון בידנע יתומים. יא אונטערשרייבען? זאל גאט אים ניט שטראפן פאר׳ן בלויזן הרהור־עבירה. אזוי פיל יארן זיך אפגעהיט פון א הרהור עבירה און פיל מאל אויסגעהאלטן שווערע נסיונות, און היינט פלוצים ווערן א מחלל שבת, און צוליב וואס? צוליב געלט? ניין ער וועט נישט מחלל שבת זיין.

פלוצים האט זיך אים געדאכט, אז ער איז אהיימגעקומען און געטראפן די גאנצע שטאט אין א שרעקליך קאכעניש. אין זיין דמיון האט ער געזען ווי די ארימע אלמנות באפאלן אים אויף דער גאס פון אלע זייטן שרייענדיג מיט א ביטערער יללה: "גזלן, רויבער, גיב אונז אפ אונזער שווער פארהארעוועטע פראצע!" זיינע אויערן האבן שוין געהערט דאס געוויין פון די הונגעריגע, אפגעריסענע און אונפארזארגטע יתומים.

דאס רחמנות האט גובר געווען. ער האט מחלל שבת געווען און אונטערגעשריבן דעם קאנטראקט".

איצט פרעג איך אייך, סקאלער רב, פסק׳ענט מיר דעם דין אויב דאס קען באטראכט ווערען פאר אן "אונס" (צוואנג) און מיר האָבן דאך א קימא־לן, אז "אונס רחמנא פטריה" (פאר א געצוואונגענער עבירה קומט ניט קיין שטראף), און דער חסיד דארף ניט באשטראפט ווערען פאר חלול־שבת, אבער ס׳האט זיך דאך נאר געהאנדלט אין דיני ממונות ניט אין דיני נפשות (א געלט שאדן אבער ניט א לעבנס־געפאר), הייסט דאס ניט קיין "אונס" און עס קומט אים דערפאר אן עונש".

נאך א היפשן דין ודברים, האט ר׳ שלמה דער רב געפסק׳ענט, אז דאס הייסט יא אן "אונס", מחמת ער האט דאס ניט געטאן צוליב זיין אייגענעם נוצן, נאר צוליב די אלמנות און יתומים, דאריבער איז ער פטור פון אן עונש.

דאס פנים פון׳ם ריזשינער רבי׳ן האט אויפגעלייכט פאר גרויס שמחה. "איר זייט דאס דער דיין פון וועמען די גמרא זאגט אז "כל דיין הדן דין אמת לאמתו נעשה שותף להקדוש ברוך הוא" (א ריכטער וואס משפט א דין מיט׳ן אמת׳דיגן אמת, דאס הייסט ניט לויט די טויטע ווערטער, נאר נוצט שכל הישר און לויט די אומשטענדן, ווערט ער אנגערופען גאט׳ס שותף). דאס בית דין של מעלה האט מסכים געווען צו אייער פסק דין.

שפעטער האט מען זיך דערוואוסט, טאקע פון ריזשינער אז דער מחלל שבת איז טאקע געווען זיינער א חסיד, וואס איז שוין געווען אויפ׳ן עולם האמת. זייענדיג אין דער מקוה יענעם פרייטאג, אין סקאלע, האט דער ריזשינער צדיק דערפילט אז די נשמה פון יענעם חסיד האט נישט קיין רו, און קען בלויז האבן א תיקון דורך א פסק פון א רב א גדול.

משה ביתן

גרעין "החלוץ" בסקאלה

גרעין הציונות שזרעו בי מורי ר' אברהם לדרמן ובתו הניה, נבט בלבי והחל לצמוח. הכמיהה למעשים פורצת כל סייג ומכשול. אותו קיץ הגיעה לכפר הסמוך לעיירתנו, ציגאן, קבוצת חלוצים ראשונה להכשרה חקלאית. אני הייתי ממבקריה הקבועים של הקבוצה מדי שבת בשבתו, מקשיב בענין לשיחותיהם על בנין ארץ-ישראל המתחדשת, בניין העם היהודי וקיבוץ גלויותיו בארץ, הקמת חברת עובדים ומגשימים על יסודות צדק ושויון, ע"י כוחות בונים ויוצרים. הולכת ונוצרת תנועה גדולה ורחבה למען בניין הארץ ואף בעיירתנו „מתחילים העניינים לזוז". זרם הפליטים היהודים מרוסיה הבולשביסטית הביא לסקאלה צעירים רבים, מהם ציונים נלהבים וצמאי-מעש. נוצר קשר נפשי ורעיוני ביניהם ובין הציונים המקומיים, ומיד ניגשים לפעולות של ממש: אירגון הנוער המקומי והקמת סניף ה„חלוץ". הנני מראשוני המצטרפים, אם כי הצעיר ביניהם, שש לכל מעשה שיש בו משום פורקן לשאיפותי, עיצוב דיעותי והגשמת מאוויי.

מקימי „החלוץ" בסקאלה היו החברים מרדכי פינגרמן ז"ל וייבדל לחיים ארוכים וטובים יצחק בוכהלטר (בהט), שבמרוצת הימים הצטרף למשפחתנו. „החלוץ" הוקם במרץ ובתנופה. נשכרה דירה מרווחת וקושטה בתמונות וסיסמאות מתאימות. חיים שוקקים ופעילות מגוונת החלו להתנהל בבית החלוצים הזמני. עזרה ניכרת ויחס אוהד וחם היו מנת חלקנו מצד עסקני הצבור המקומיים במיוחד ייזכרו לטובה ולברכה מכובדינו מאטיע ויידברג, ישראל-לייב פרייפלדר ומשה פיירשטיין, זכרונם לברכה. הם עודדונו ככל שיכלו, ותוך חדשים מעטים התקינו עבורנו בקומת הקרקע של „בית העם" חדרים מרווחים וציוד מינימלי.

וכך קיבלנו לרשותנו "בית החלוץ". הצטרפו אלינו ממיטב הנוער בעיירה, בוגרים וגם מתבגרים. החלה תקופה סוערת ושוקקת חיים: יצרנו כמה קבוצות של "חוטבי עצים" - העבודה היחידה שיכולנו להסתגל אליה ולכבשה. בימות החורף מצויה היתה זו בשפע, ואם־כי הגויים שעסקו בה מאז ומתמיד התרעמו במקצת על „המתחרים" הבלתי–צפויים, בכל זאת הסתדרנו לא רע. הצטיידנו במשורים ובגרזנים. היה בינינו חבר צעיר, מסגר במקצועו, והוא היה משחיז המכשירים שלנו. התחלנו לטעום טעם של עבודה יוצרת, אף מכניסה שכר הוגן. קשיי ההסתגלות לעמל גופני מפרך היו לא מעטים. גם התנגדות ההורים הכבידה עלינו. אולם שמחת העבודה בצוותא גברה על כל הקשיים, והתמדנו בכך במשך כל חודשי החורף של שנת 25־1924.

עם בוא האביב התחלנו להתענין במציאת מקום מתאים להכשרה חקלאית באחד מכפרי הסביבה. התקשרנו עם מרכז "החלוץ" בלבוב ומשם ניתנה לנו ההדרכה המתאימה בשטח זה. החברים הקשישים והפעילים שבינינו היו מיכאל נחמן, בריש שטוק, משה פיש ופייבל גוטספלד. פינגרמן ובוכהלטר (בהט) עזבו בינתיים את סקאלה בדרכם לארץ־ישראל ואיתם ה„חברות" שבחרו לעצמם בתקופת היותם בעיירה, אחת מהן אחותי הבכירה מלכה.

מטעם מרכז „החלוץ" „זיווגו" אותנו עם קבוצת חלוצים צעירים מעיירה סמוכה לנו, מילניצה, ולאחר חג הפסח יצאנו להכשרה חקלאית לכפר סמוך למילניצה, איווני־פוסטה שמו.

הכשרת "החלוץ" בכפר איבניה פוסטה ב־1920 וביניהם חלוצי סקאלה.

Training farm (for the future pioneers of Israel) in Iwanie Puste in 1920. In the group are Skala youth, including the author.

קבוצת "הנוער הציוני" במחול הורה בכניסה לבוסתנו של הרוזן גולוכובסקי.

Members of Hanoar Hatzioni, dancing the Hora at the entrance to the Goluchowski gardens.

עבורי היתה זו תקופה מיוחדת במינה, המשך נאות להתפחותי הרוחנית והנפשית, אחת ה„אוניברסיטאות" הבלתי פורמליות שלי, שאין בצדן מתן ציונים ותעודות.

יעקב הערצאג

טעאטער אין סקאלע און די גרינדונג פון דער יידישער ביבליאטעק

דאס וואס איך וויל דא דערציילן איז פארגעקומען אין יאר 1909. אין אמתן זענען נאך פריער געמאכט געווארן פרואוון צו ארגאניזירן עפעס א מין טעאטער־פארשטעלונג בעת טאנץ־אוונטן.

אין יאר 1909 בין איך געקומען אהיים (נאך א לענגערער צייט נישט זיין אין שטאט) און נאך די ימים טובים האב איך זיך דערוואוסט, אז די העברעאישע שולע נויטיקט זיך אין פינאנציעלער הילף.

אין א שבת זענען זיך צונויפגעקומען ביי זיידע סאבעל אין שטוב, מאטי ווײדבערג, חיים ווײדבערג, משה ווײנרויב, אברהם באסיק, חיים גאטעספעלד און איך. עס זענען דארט אויך געווען ביידע לערערס פון דער שול: מ.א. טענענבלאט און ב.צ. שיוועק. מיר האבן באהאנדלט פארשיידענע פראיעקטן, ווי אזוי צו באקומען א ביסל געלד פאר דער שולע. מ׳האט באשלאסן אנצונעמען מיין פארשלאג וועגן ארגאניזירן א טעאטער־פארשטעלונג.

א פאר טעג שפעטער זענען מיר זיך צונויפגעקומען ביים לערער טענענבלאט אין שטוב. איך האב מיטגענומען א פאר פיעסעס און מיר האבן באשלאסן צו שפילן ״גאָט, מענטש און טייוול״ פון יעקב גארדין. באלד אויף דעם ארט האבן מיר פארטיילט די ראלן:

״די שטימע פון ג־ט״ און פראלאג ־ אברהם באסיק;
דער שטן (טייוול) ־ אריאל מאזיק־איך;
הערשעלע דובראוונער ־ בן־ציון שיוועק;
פעסעניו, זיין פרוי ־ פרוי טענענבלאט;
לייזער בדחן, זיין טאטע ־ משה ווײנרויב;
פריידעניו, און ציפעניו ־ זייערע פלימעניצעס ־ פרוי שיוועק און פרייליין אריע
חאצקל דראכמע ־ משה ווײדבערג;
דאבע, זיין פרוי ־ חיים גאטעספעלד;
מאטעלע ־ זייער זון ־ מ.א. טענענבלאט;

די ראָל פון דאבע האט געשפילט חיים גאטעספעלד, ווייל מיר האבן נישט געקענט געפינען נאך א פרוי.

די ראָלן פון די פיר מלאכים האבן געהאט קליינע מיידעלעך.

אין סקאלע האט דעמאלט געוואוינט א קראנקער יונגערמאן מאיר בערגער. א סקאלער איז ער געווען און געקומען איז ער פון ניו־יארק קורירן זיך אין דער היים־שטאט. איך פלעג אים אפט באזוכן, און ווען איך האב אים דערציילט וועגן אונדזער פלאן צו שפילן גארדינס פיעסע, האט ער זיך זייער דערפרייט. ער איז געווען א מבין און א קענער פון יידישן טעאטער. באלד אויפן ארט האט ער פאר מיר אפגעשפילט די גאנצע פיעסע און געזונגען דעם ניגון פון "מזמור לדוד", ווי עס פלעגט אים זינגען אין ניו־יארק דער באריםטער אקטיאר דוד קעסלער. מיר האבן זיך גלייך גענומען צו די פראבעס, געדונגען דעם אוקראַינישן לייען־זאל (די טשיטאלניע) און פארזארגט דאס נויטיקסטע פאר דער פארשטעלונג.

מיט דער פארשטעלונג האבן מיר געהאט גרויס דערפאלג. דער זאל איז געווען געפאקט און אסך מענטשן זענען אפילו געבליבן אינדרויסן איבער מאנגל אין פלעצער. דער רושם אין שטעטל איז געווען א גרויסער. אין פינאנציעלן זין איז אויך געווען א דערפאלג; פון דער הכנסה האט די שולע באקומען 80 רייניש (א שיינע סומע פאר יענער צייט).

אין שטאט האט מען געפאדערט, אז מיר זאלן איבערחזרן די פארשטעלונג און באפרידיקן יענע, וואס האבן נישט געקאנט אריינקומען דאס ערשטע מאל.

מיר זענען זיך ווידער צונויפגעקומען ביי זיידע סאבעל צו באטראכטן דעם פארשלאג. איינער פון דער גרופע האט פארלאנגט אז א העלפט פון דער הכנסה פון דער צווייטער פארשטעלונג זאל מען באשטימען פאר א ביבליאטעק אין סקאלע. נאך א לענגערער דעבאטע איז דער פארשלאג אנגענומען געווארן.

מיר האבן ארגאניזירט די צווייטע פארשטעלונג און איר דערפאלג איז נישט געווען קלענער פון דער ערשטער. די הכנסה אין א סכום פון 76 רייניש האבן מיר פארטיילט העלפט אויף העלפט, ד.ה. 38 רייניש פאר דער שולע און 38 פאר ביבליאטעק־צוועקן. מיר האבן באשטעלט ביכער פון ווארשע און אזוי האבן מיר געשאפן די ערשטע יידישע ביבליאטעק אין שטאט.

פון די אלע וואס האבן זיך באטייליקט אין די פארשטעלונגען זענען היינט דא בלויז צוויי: מ.א. טענענבלאט אין ישראל און איך, י. הערצאג אין ניו־יארק.

איידער איך בין אוועקגעפארען קיין אמעריקע האב איך זיך באטייליקט נאך אין איין פיעסע אין אונדזער "טעאטער" אין סקאלע, אין "די פאמיליע צבי" פון דוד פינסקי.

לויט ידיעות, וואס איך פלעג באקומען, האט די אמאטארן־גרופע פארטגעזעצט איר טעטיקייט. ווען איך בין געקומען קיין סקאלע אין יאר 1929 אלס גאסט, האט מען דעמאלט געשפילט "שמע ישראל" פון דימאוו. די בינע איז

דעמאלט געווען א בעסערע (אין "דאם פאלסקי") און אויך דער זאל פארן פובליקום. די פארשטעלונג איז געווען, האלט איך, א גאנץ געלונגענע.

פון די, וואס האבן זיך באטייליקט אין "שמע ישראל" זענען היינט דא מינא (קארנבליט) פרענקעל אין ישראל, מ.ל. הערצאג אין ישראל און משה וויזענטאל אין ניו־יארק.

פ.ס. אין ניו יארק האבן אסך יארן געשפילט צוויי יידישע שוישפילערס אפשטאמיקע פון סקאלע: איזידאר קעשיר (קאסירער) און ח. גערטלער. קעשיר איז געווען פארבונדען מיט'ן מאריס שווארץ־קונסט־טעאטער. ביידע, קעשיר און גערטלער, זענען געווען באפריינדעט מיט'ן שריפטשטעלער און דראמאטורג חנא גאטעספעלד א סקאלער בן עיר.

גדליה לאכמאן

פאלקלאר און הומאר אין לעבן פון סקאלער יוגנט

דאס קולטורעלע לעבן פון דער יידישער קהילה אין סקאלע האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין פילזייטיקייט און פילפארביקייט. דער דור פון די זיידעס און פאטערס איז געווען טראדיציאנעל־רעליגיעז, אבער אן א סימן פון פאנאטישקייט. אודאי זענען געווען חסידים און מתנגדים, איינע ווי די אנדערע למדנים און פרומע דאווענערס אין די קלויזן און בתי מדרשים, דריי מאל א טאג געדאוונט האבן זיי מיט דבקות און התמדה. דער היימליקער און פרומער גייסט פון שבתים און ימים טובים האט געהערשט אין די גאסן און געסלעך פון שטעטל, ווייל די גויים האבן נישט געהאט דארט קיין דריסת רגל, — נישט קיין הייזער, נישט קיין דירות און נישט קיין געוועלבער, אלץ איז געווען ריין יידיש.

אויך דאס יונגוואוּרג, אפילו די פרייזיניקע און "אפיקורסים", האבן נישט געוואגט ארויסצואווייזן זייערע געפילן און אנשויונגען בפרהסיה. ווער וואלט דאס געוואגט צו רויכערן א ציגארל שבת, אפן פאר עמעצנס אויגן? און אויב מען האט שוין יא געטאן אן עבירה, איז נאר בחדרי חדרים, פונקט ווי יענער "מומר להכעיס" אויב ער פלעגט פרעסן א "קוויטשענדיקס", אדער, לא עלינו, עסן אין יום כיפור, איז נאר אונטער א שלאס און ריגל.

אויך די יונגע חברה, בחורים און יונגעלייט פון צווישן די פרייערע און פארגעשריטענע, האבן יוצא געווען מיט דעם, וואס זיי פלעגן גיין דאווענען שבת און ימים טובים מיט די טאטעס, אבער כדי מען זאל זיך חלילה נישט איבערדאווענען, איז ווי נאר מען האט געהערט — "ויהי בנסוע הארון ויאמר משה" ביי הוצאת התורה צום לייענען — האט מען זיך געלאזט אלע ווי איין מענטש, צו דער טיר און ארויס אויף דער גאס שפאצירן. צום לייענען פלעגן בלייבן נאר די עלטערע. מען איז אויך געווען אפגעהיט פון פאָרן שבת און דאס נישט נאר צוליב פרומקייט, נאר פשוט צוליב טעכנישע סיבות: מיט דער באן, וואס סקאלע איז געווען איר לעצטע סטאנציע ביי דער רוסישער גרענעץ, פלעגט מען פארן נאר צוליב געשעפטן, אדער אז מען האט, נישט דא געדאכט, געדארפט צו א

גרויסן דאקטאר. איז מען געפארן מיט דער באן קיין טארנטאפאל, סטאניסלאוואוו און בעיקר קיין לעמבערג. אזוי ווי אבער זונטיק איז געווען א שטרענגער חגא אין קאטוילישן פוילן, האט עס דאך נישט געהאט קיין שום צוועק צו פארן שבת.

דאס פירן פאסאזשירן 15 קילאמעטער קיין בארשטשיוו, אדער 35 קילאמעטער קיין טשארטקאוו איז געווען אן אויסשליסלעכער מאנאפאל פון די סקאלער פיאקערניקעס, אלע פשוטע יידן, אבער נישט קיין שבת־גויים, חלילה.

וועט איר דאך פרעגן — נו, וואס איז מכוח אן אויטאמאביל? דארפט איר וויסן, אז אזא מאשין איז געווען א גרויסע זעלטנהייט אין סקאלע! קיינער האט דאס נישט פארמאגט, און אויב עס האט זיך איין מאל אין א יובל באוויזן אזא כלי, איז מען פון אלע זייטן געלאפן קוקן דערויף ווי אויף א בייז וואונדער.

דערפון פארשטייט איר שוין מן־הסתם, אז אויב אפילו א פארעקשנטער בעל־תאווהניק האט געוואלט טאן עפעס אן עבירה׳לע, האט ער, נעבעך, געמוזט זוכן מיט ליכט א פאסיקע געלעגנהייט, און האט געליטן ממש פון חיבוט־הקבר נאך אויף דער וועלט. אפילו באדן זיך אין טייך זברוטש איז מען שבת וויניק געגאנגען. פאר מיטאג איז דאס וואסער געווען קאלט אפילו פאר די חוצפהדיקע "שבת־גויים", און נאך מיטאג האט מען מערסטנטיילס געכאפט א דרימל, פאר נאכט ווידער האט מען זיך געגרייט צום גרויסן שפאציר, פון דעם פוילישן קלויסטער ביז "אויבן אין טויער", פון דער שיינער אלייע, וואס האט זיך

הכנסיה הקטולית רומאית - אתר מרכזי בעיר.

The Roman Catholic Church—dominant landmark in Skala.

אנגעהויבן נעבן הערשל אשכנזי, און געפירט ביז צום איוואנקאווער וועג. אט דער דאזיקער שפאציר איז געווען א באשטענדיקער און טראדיציאנעלער טייל פונעם לעבן פון דער סקאלער יוגנט, אפילו אין מיטן דער וואך, אין די זומערדיקע ווארעמע אוונטן און נעכט. די הויפט־גאס האט גערעש׳ט מיט די קלינגענדיקע שטימעס פון מיידלעך און יינגלעך, און אז פעסיע יתום האט אויסגעשאסן מיט א געלעכטער נעבן איציע זאנדבערג, האט מען דאס געהערט הילכן ביי דער פּאָסט.

שפאצירט האט מען תמיד אויף דער לינקער זייט פון גאס, אנהויבנדיק פון עזריאל גאטעספעלדס הויז; ביי די קאסערנען האבן געוויסע פארלעך זיך פארדרייט צום "נייעם שטראס" און ארויסגעקומען ביי גאלוכאווסקיס קאפליצע, אנטקעגן אליעזר וואסערמאנס האלץ־סקלאד. די שפאצירער זענען נישט געווען איינזאם. עס האבן זיי באגלייט פון ביידע זייטן פון דער אלייע געוואלדיקעביימער, אלטע ריזן, וואס זייערע קרוינען האבן זיך פארלוירן אין הויכן הימל און אנטקעגן זיי זענען די מענטשעלעך דארט אונטן געווען געגליכן צו מוראשקעס.

טילת "אויבן־טויער" לאורך הפארק של הרוזן גולוכובסקי.
On the promenade "Oib'n Toier" by the park of Count Goluchowski.

די יוגנט, הייסט עס, האט באהערשט די לינקע זייט פון גאס, עלטערע יידן האבן זיך געוויינטלעך לאנגזאם שפאצירט אויף דער צווייטער זייט, גערעדט געלאסן און מיט יישוב־הדעת, יעדע עטלעכע שריט זיך אפגעשטעלט אדער אוועקגעזעצט אויף דער באנק אויבן אין טויער. דער אמתדיקער פארלאמענט האט אבער רעזידירט ביים גרויסן שטיין וואס נעבן שלמה

לעמבערגערס שטוב. דארט האט מען זיך שארף געפילפולט, א מאל אביסל געוויצלט, א סך פאליטיקירט און איינער פון די הויפטרעדנערס און דיסקוטאנטן איז געווען אהרון באננער. צען א זייגער ביי נאכט האט די גאס אויסגעזען ווי אויסגעשטארבן. אין לעצטן צענדליק יאר פאר דער צווייטער־וועלט מלחמה האבן געהערשט אנגעשטרענגטע און פיינטלעכע באציאונגען צווישן סאוויעט־רוסלאנד און פוילן, וואס איר רעגירונג און די גרויסע מערהייט פונעם פאלק זענען געווען אויסגעשפראכענע שונאים פונעם קאמוניזם. אין דער גרענעץ־זאנע לענג־אויס דער פויליש־סאוויעטישער גרענעץ ביז 15 קלמ. פון איר, האבן געהערשט שטרענגע פארשריפטן; ווער עס איז געווען פארדעכטיק אין פיינטשאפט צו דעם פוילישן רעזשים, אדער איז געכאפט געווארן פאר פעקלמאכעריי (שמוגלעריי), דעם האט מען אויסגעוויזן פון דער "סטרעפא גראניטשנא" (גרענעץ־פאַס) אויף חדשים און יארן.

אין יאר 1931 האבן אנגעהויבן די אוקראינער צו ארגאניזירן א ווידערשטאנד. זייער אונטערערדישע נאציאנאליסטישע ארגאניזאציע האט אויסגעפירט סאבאטאזש — אקטן, אונטערצונדן "סטערטעס" (סטויגן, הויפנס היי), וואס האבן געהערט צו פוילישע גוט־באזיצער אדער קאלאניסטן. דער פוילישער רעזשים האט פארשארפט זיינע גזירות. איינע פון זיי איז געווען די פאליציי־שעה, דהיינו 10 א זייגער אין אוונט. פונקט 10 פלעגט אלי מייזעלמאן, דער שטאט־פאליציאנט ("פאליצייניק") דווקא א ייד (דער צווייטער איז געווען באליצקי מיט דער פויק), פארלעשן די צוויי גרויסע גאז־לאמטערנעס, וואס האבן באלויכטן די הויפט־גאס. דאס איז געווען א סימן, אז מען דארף פארלאזן די גאסן. ווען דער סאלדאטן־פאטראל האט עמעצן געכאפט נאך 10 — אויב דער סערזשאנט איז געווען א שונא־ישראל — האט מען איינגעזעצט אין [illegible], אין א פארקראטעוועטער קאמער אין דער געמיינדע.

איך אליין האב טאקע זוכה געווען צו זיצן דארט א גאנצע נאכט. א מזל וואס מיר זענען געווען עטלעכע יונגע חברה, איז געווען פריילעך א גאנצע נאכט. געזעסן זענען אפרים גאָלדהירש, חיים ברעטלער, לייבעלע שווארצבאך, און די, וואס זענען שוין אויף יענער וועלט: שבתי וואסערמאן, פישעלע פיש, עדזיע וואסערמאן און אפילו צוויי שקצים. חיים ברעטלער איז דאך תמיד געווען א גרויסער לץ, האט ער די שקצים משוגע געמאכט, געלערנט זיי יידישע ווערטלעך, קללות פון דער תוכחה, פארדרייטע פסוקים, מעשה טוביה דער מילכיקער. פארטאג האבן זיי ביידע שוין גאנץ נישט שלעכט געקענט נאכזאגן, "גסיסה למיתה לחיים ארוכים וטובים, קוש אין (דאס) אלע קרובים, און טאמער בין איך א קרוב קוש'זשע מיך אויך".

אין דער פרי האט מען אונדז באפרייט און מיר האבן באשלאסן נקמה נעמען אין דעם סערזשאנט שטשעבלעווסקי, וואס האט אונדז איינגעזעצט. דער קאמענדאנט פון "קאפ" (גרענעץ־וואך), מאיאר קאקאשקא האט געקראגן פון אונדז א לאנגע אנקלאגע קעגן דעם סערזשאנט. מיר האבן אויפגעוויזן מיט אותות ומופתים, אז ער האט אונדז אומגעזעצלעך איינגעזעצט והראיה — אלי מייזעלמאן, דער "פאליצייניק", האט נאך נישט געהאט פארלאשן די צוויי

לאמטערנעס, איז דאך א סימן, אז עס איז נאך נישט געווען 10 אזייגער. עס איז דערנאך ארומגעגאנגען א סברה אין שטעטל, אז דער סערזשאנט שטשעבלעווסקי האט געקראגן א "נאגאנע" פונעם מאיאר. דאס זעלבע יאר, זומערצייט האבן מיר איינגעארדנט א פעסטין (א פעסטיוואל) אין באן־וועלדל, איז מען ארומגעגאנגען זאמלען "דאטקעס" (געלט־זאמלונג) אפילו צווישן די פאליאקן. גיי איך מיט ברוריה ווײדבערג און מיט לייבעלע שווארצבאך איבער די הייזער. מיר קומען צו שטשעבלעווסקיס וואוינונג, איז דאך קלאר, אז צו אים טאר מען נישט אריינגיין, ער וועט אונדז צערייסן ווי הערינג. זאג איך: מילא ("יידישע חוצפה" איז דאך באקאנט), וואס קאן שוין זיין, לאמיר אריינגיין. איר קאנט אייך שוין פארשטעלן, וואס פאר א פנימער מיר האבן געהאט, ווען דער סערזשאנט האט געגעבן 5 זלאטעס. אפילו שמריהו מעלצער וואלט דאך דאס נישט געגעבן! נו, גיי שאץ אפּ א גוישע, אנטיסעמיטישע קישקע!

נאך אן אנדערע צרה האבן געמוזט אויסשטיין סקאלער יינגלעך, כאטש נישט אלע. די צרה האט געהייסן "אנזייפן צום באסיין". וויסן דארפט איר, אז אויף דער "אלטער שטאט" און ביים מילעכל האבן געוואוינט 8 יידישע פאמיליעס, צווישן לויטער אוקראינער. ביי דער סאמע בריק האט געוואוינט עליע יאללעס און זיינע צוויי טעכטער סילוויע או מערי, גאנץ נישקשהדיקע מיידלעך. פלעגן זיי אויך שפאצירן ביז אויבן אין טויער, און אז עס האט זיך דערנענטערט די פאליצײ שעה, האט מען זיי געדארפט באגלייטן אראפּ פון דער שטאט ביז אהיים. מילא, אין א שיינער, ווארעמער זומער־נאכט, איז דאס געווען נאך א שטיקל שפאציר, אבער אין הארבסט, אין די בלאטעס, און ווינטער אין שניי און זאוויערוכעס איז דאס געווען א קליינער תענוג. האבן חברה לצים געפרואווט זיך ארויסדרייען פון אט דעם דזשענטעלמענישן חוב מיט פארשיידענע קונצן: א פלוצימדיקער ציינווייטיק, א בויך ווייטיק, די באבע איז קראנק, אויסגעוועכניט א פוס און פארשיידענע אנדערע המצאות. סוף סוף איז געבליבן א קרבן אדער צוויי, וואס האבן געמוזט אפפירן די מיידלעך אהיים. אזוי ווי נעבן זיי, ביי דער בריק, איז געשטאנען א גרויסער זעקס־עקיקער באסיין מיט פריש וואסער פון דער "זאפּוטיטשע" האט עס געהייסן, אז מען האט "אנגעזייפט א פרייער" און ער גייט זיך "וואשן" צום באסיין. איין מאל איז דאס געווען שמחה עדעלמאן, אן אנדער מאל מענדזיע שווארצבאך ("מ. קוש") אדער פישעלע פיש, אפילו דער כיטרער חיים ברעטלער פלעגט אריינפאלן אין זאק אריין, אז די אנדערע חברה האבן זיך אויף אים פארלייגט און אים "אנגעזייפט".

אסתר בנר־גלברט

האבן של שלמה למברג

כאשר אני נזכרת בבית הורי ובמיוחד באבי היקר, אהרן בנר ז״ל, עולה, בד בבד עם זכרונותי אלה, גם זכרונה של אותה חבורת - ידידי אבי שרגילה היתה להתקהל ולהתישב על האבן הגדולה של בית שלמה למברג ע״ה. סבורה אני שאבי המנוח היה מבלה מחצית ימי חייו באותו מקום. הוא היה יהודי שומר מצוות, בקי בתנ״ך, בתלמוד ובשאר ספרי הקודש, ועם זאת היה אדם מתקדם ומרבה בקריאת ספרים חיצוניים. נהג לקרא בלהיטות את כל העיתונים שהיו מגיעים לעיירה, יתירה מזו, היה מעיין בספרים שאני הייתי מביאה מספרייתנו, הן בשפה הפולנית והן בשפה העברית. כאשר סבתי, פייגה מרמרוש החרדית, גילתה אזנו למוסר והעירה לו בהתמרמרות שהוא קורא בספרי־מינים ואפיקורסים ר״ל, השיב לה אבא ,בנחת, תשובה חותכת, שנחרתה בזכרוני: ״הן בתי לא תלמד גמרא, לכן צריך אני לקרא את ספריה, כדי שתהיה לנו שפה משותפת. ברור״.

לאבי היתה אמנם שפה משותפת עם בני גילו וגם עם צעירים ממנו. זוכרת אני איך היה מטייל, שעות ארוכות, עם ייקל אורבאך, חיים הירש, ניסן אולינגר ולביש שטוק־ ותמיד היה להם על מה שישוחחו ויתנצחו. ערב ערב היה אבי משתהה עד שעה מאוחרת על אותה אבן שעל יד ביתו של למברג. מי לא נמצא שם אותה שעה? הרשל אורבאך, מאיר זוסיא טאבאק, נחמן ברטלר, זכריה ויזנטאל, הרשל וויינטרויב וגם מוטי וידברג היה עובר על ידם לפעמים, ניגש, מצטרף ומשתתף בשיחות, כשחיוכו האופיני לו מרטיט על פניו. על מה לא נסבו אותן שיחות קולחות ועל מה לא היו דנים? פוליטיקה כללית ועניני ארץ ישראל, בעיות הקהילה ואף הקנוניות הבזויות הנרקמות בה בחשאי. אף זאת: לא התעלמו

גם מזוגות הצעירים שבקרב הנוער ה"מתחצפים" ומעיזים -שומו שמיים!- להתהלך שלובי זרוע, חבוקים וצמודים, ישמרנו השם"...

סיפר לי יוסף מורגנשטרן - שחר (כעת בישראל) כי זכורות לו ספקותיו של אבי בנוגע לסיכויו, קיומו ועתידו של המשק החקלאי בארץ ישראל. "שהרי מי יחלוב את הפרות ביום השבת, מי יחרוש את השדות, יזרע ויקצור? הרי יהודים, מטבעם, אינם יודעים לעבוד, ולא עוד: חזקה עליהם שהם בוסרים בעבודה גופנית מפרכת. לכל היותר מבקשים להם מלאכה קלה ונקיה," טען. ומאיר זוסיא טאבאק הוסיף נופך משלו והטעים:" לוא היו בארץ ישראל הגויים הערלים מהכפרים איבנקוב ובורדאקוביץ, אז שאני: להם אפשר למכור "בובל" (פסולת) סחורה, ואילו יהודי חכם ומחוכם לא יתן שירמו אותו".

שם על אותה אבן -כעין, "אבן הטוען" העתיקה- היו משערים מראש את תוצאות הבחירות ל"קולטוס פריזידענט" (ראש פרנסי הקהילה) תוך כדי השיחות והויכוחים הסוערים- הנלבבים היו שופעות השערות וניחושים, ואגב כך מתחוורות דיעות (וגם השפעות גלויות וסמויות) בהקשר לבחירות לסיים (פרלמנט) הפולני, לקונגרס הציוני ולשאר אירגונים ומוסדות ציבוריים..דברים העומדים ברומו של עולם לובנו והובהרו שם בהר היטב.

סבורה אני שחלק לא מבוטל מחייה ובעיותיה של קהילת-סקאלה נקבע, או נפתר שם על אותה אבן-סלע מוצקה...

אותה אבן-סלע ודאי מונחת עדיין במקומה, ברחוב, ואילו אלה שהיו פוקדים אותה, נשענים ונחים עליה, נאנחים, מתנים דאגות לבם, חולמים וצפים לגאולה - רוחות רפאים הם, אך לא יסוף זכרם.

פראדל שטאק

ביי דער מיהל

רוכצי האט גענומען דאס קוישעלע, וואס די מאמע האט געבראכט פון לאשקאוויץ, אריינגעלייגט דאס רויטע באד־העמדעלע מיט א שמעקנדיקן טאוועל זייף, גענומען דאס שירעמ׳ל און געזאגט: ״מאמע, איך גיי מיך באדן צו דער מיהל״.

- מיט וועמען?...זאלסט זיך נישט דערוועגן גיין אליין, דו הערסט?...ביי דער מיהל טראגט שטארק דאס וואסער...גיי גיכער צום ״זברוטש״...

- איך גיי צו חנה׳ן, די גאנצע שטאט גייט היינט...

- זאלסט נישט גיין ווייט אין וואסער, דו הערסט? זאלסט זיך אנהאלטען אן א סלופ...

די מאמע האט איר מיטגעגעבן צוויי שטיקלעך ברויט מיט פוטער, צוויי גרייצער אויף קארשן און נאכגעשריגן זי זאל זיך נישט זאמען.

ביי דער שטוב האט שוין חנה געווארט אויף איר. זיי זיינען דורכגעגאנגען דעם מארק, געקויפט קארשן, אריינגעשיט אין די שקארמיצן און זיך געלאזט גיין פריילעך דעם לאנגן וועג אין מיהל אריין. דער וועג איז געווען אנגעשיט מיט טיפן שטויב, דין און פיין ווי מעהל. און די שיך זיינען געווארן ווייס, פונ׳ם שטויב, פונ׳ם זומערדיקן שטויב. אומעטום האבן זיי באגעגנט מענטשן גיין פון דער מיהל אדער צו דער מיהל.

רוכצי האט זיך גע׳חידוש׳ט:

- די גאנצע שטאט גייט זיך היינט באדן...

- יא, די ג א נ צ ע שטאט...

- די מאמע וויל נאר איך זאל גיין צום ״זברוטש״, גלייך מיט אלע שלים־מזל׳ניצעס, ביי דער מיהל איז א מחיה, די כוואליעס צעקלאפן די פלייצעס...

- איך האב אויך נישט ליב ביים ״זברוטש״, עפעס דאס וואסער שטייט אויף איין ארט.

זיי זיינען דורכגעגאנגען דעם צווינטער, דערנאָך דעם אויבער־מילנער׳ס הייפּעל אַלץ ווייטער, ווייטער. באַלד האָבן זיי דערהערט דאָס קלאַפּן פון דער מיהל. אַז זיי זיינען צוגעקומען צום בריקל, וואָס אונטער דעם רוישט דאָס וואַסער אין מיהל־ראַד אַריין, האָט רוכצי דערפילט אַ לייכטן קלעם ביים האַרצן, ווי איינער וואָס דאַרף ערגעץ אַוועקפאָרן. אַזאַ מין קלעם, וואָס מען ווייסט נישט וואָס ער וויל פון אַ מענטשן...

דאָס וואַסער אונטער׳ן בריקל האָט געזאָטן, געשוימט. רוכצי האָט אַריבערגעקוקט די פּאַרענטשע. פון יענער זייט איז אָנגעקומען אַ גרין,שטיל וואַסער, דער "זברוטש", און געוואָרן אונטער׳ן ראַד אַ וואַסער פון דער מיהל.

זי האָט אַריינגעקוקט אין מיהל. אין דער טונקעלער מיהל האָט זיך געמאָלן אַזוי פריילעך ־ ברויט האָט זיך געמאָלן. ס׳האָט אַרויסגעשמעקט קאָרן, גערשטן, קוקורודזע.

זיי זיינען דורכגעגאַנגען די בודע מיט די רעוויזאָרן וואָס היטן די גרעניץ. בורקע, דער פּאַסט־בעאַמטער, איז געזעסן אין אַ ליכטיגן שטויב־מאַנטל, פאַר דער בודע, געקוקט אויף די יידישע מיידלעך וואָס גייען זיך באָדן, און געסוויסטשעט "דאָס פאַרלאָרענע גליק".

מיט אַ האַלבן קוק האָט רוכצי דערזען, אַז ער האָט גאָר ליכטיגע האָר.

און זי האָט געמיינט, אַז ער האָט שוואַרצע...ליכטיגע ווי דער שטויב־מאַנטל.

אַז בורקע האָט דערזען רוכצי׳ן, האָט ער איר נאָכגערעדט:

"קראַסנאַ"...

רוכצי האָט זיך נישט אומגעקוקט, נאָר געוואָרן אָנגעצונדן מיט שטאָלץ. חנה האָט זיך געדושעט.

ביים וואַסער זיינען שוין געווען אַ סך מענטשן. דער פּלאַץ מיט די בוימער פאַר׳ן וואַסער איז געווען פאַרלעגט מיט אָנטועכץ. ביים ברעג און אין וואַסער זיינען געשטאַנען מיידלעך אין באָד־העמדלעך, ווייבער איינגעהילט אין ליילעכער מיט נאַקעטע קינדערלעך אויף די הענט.

רוכצי האָט דערזען זייער שכנ׳טע עטי׳ן, מיט דעם קליינעם יאָסעלע׳ן אויף די הענט אַ נאַקעטן, וואָס האָט געקוויטשעט ווייל די זייף איז אים אַריין אין די אויגן און עטי האָט עס איינגענומען: "נאַרעלע, נאַרעלע, וואָס דו ביזט...שאַ, שאַ, אויסבאַדעניון...אויסבאַדעניון..." נאָר דאָס קינד האָט מורא געהאַט פאַר׳ן רעש פון דער מיהל, געריסן דאָס נאַקעטע גופ׳ל און געקוויטשעט: "וויניע, וויניע...

ווייבער לעבן איר האָבן זיך גע׳חידוש׳ט:

־ אַזאַ פּיצעל באַדט מען שוין?...

־ דער דאָקטאָר האָט געהייסן ־ נאַרעלע, שאַ, שאַ, שאַ...

באַדעניון, באַדעניון...

די אשר׳קע מיט׳ן קינד האָט זיך געפרייט:

־ אַה, אַ מחיה...מיינער באַדט זיך, לעבן זאָל ער...

זי האָט צוגעטוליעט דאָס נאַקעטע גופ׳ל צו זיך, איר פּנים צום קינד׳ס טריפּענדיג פּנימ׳ל מיט די אויסגעצוואָגענע הערלעך, צוגעקלעמט די ציין ווי אַ מאַמע, און געשריען: "אי, אי, אי, אי...

אז דאס קינד האט חנ׳עודיג געבעבעט, מיט די נייע ציין, זיך געפאטשט מיט די הענטלעך אין די בריסטלעך אריין, און געשריען "בוה, בוה" - האט עס די מאמע אויפגעהויבן אין דער הויך און זיך געפרייט.

- גוט טאטע, גוט?...א לעבן זאלסטו....

און אזוי האט מען אלע מאל נייע קינדערלאך אריינגעטראגן אין קאלטן וואסער, און די קינדערלאך האבן געדרייט מיט די קעפעלעך, געשריגן "טאי, טאי, וויניע, וויניע", געציטערט מיט די צינגלעך אין געוויין און נישט געוואלט, נישט געוואלט, נישט געוואלט זיך לאזען איינגעצן.

און די וואס האבן זיך שוין צוגעוואוינט און טאלאפעט אין וואסער, האבן געוויינט ווען מען האט זיי ארויסגעטראגן און געוואלט צוריק, ווייל ס׳איז זיי קאלט געווארן, און די פארבלוהטע קערפערלעך האבן געציטערט; האבן זיי געשטרעקט די הענטלעך מיט די בריסטלעך צוריק צום וואסער, און פון די קעפלעך האט נאך אראפגערונען דאס וואסער אויסגעמישט מיט די מילינעס פון די שמעקנדיגע זייפן.

רוכצי האט צוגעפגעלייגט דאס אנטועכץ הינטער א בוים, גענומען די זייף און אראפגעגאנגען אין וואסער אריין.

מיידלעך האבן זיך געבאדן פאר־ווייז און אין גאנצע רעדלעך: צו דריי, צו פיר, זיך אלע מאל אונטערגעטונקט מיט אן "אה־ה־ה!" און דער שווערער קלאנג פונ׳ם וואסער ווי פון א טיפעניש, האט זיך אויסגעמישט מיט זייער "אה־ה־ה".

רוכצי האט צוגעפגענומען די הענט און געפילט מיט יעדן טריט טיפער, אז דאס הארץ הויבט זיך העכער צום האלדז. חנה האט זיך שוין געבאדן און זי גערופן צו זיך, האט זי אבער געוואלט גיין העכער ארויף, וואו ס׳איז טיף.

די סאניכצע איז געליגן אויבנאן ביים לעצטן סלופ, אנגעשפארט עזות׳דיג ווי תמיד, און דאס ליילעך האט זיך אויפגעבלאזן פון די כוואליעס. דארטן, וואו די סאניכצע, האבען אלע מורא געהאט צו גיין; די כוואליעס האבן שטארק געטראגן פונ׳ם ראד גלייך ארויף אויף אירע פעטע פלייצעס. אז די סאניכצע האט דערזען ווי רוכצי גייט טיף אין וואסער אריין, נאך ווייטער פון איר, הינטער׳ן געביש, האט זי איר נאכגעשריגן:

- רוכצי, גיי נישט אזוי ווייט, כ׳וועל דערציילן דער מאמע׳ן, כ׳וועל דערציילן דער מאמע׳ן...

נאר רוכצי האט נישט געהערט, ארונטערגעגאנגען הינטער׳ן געביש, דארט האט זי געוואוסט פון א שטיין, וואס איז געליגן האלב אין וואסער, אין א בעהעלטעניש.

זי האט זיך אנידערגעזעצט אויפ׳ן שטיין, מיט איין האנט ארומגענומען דעם סלופ, און זיך אויסגעשטרעקט. די מיהל האט געקלאפט, גערוישט, פארטויבט די אויערן, זיך אויסגעמישט מיט׳ן קוויטשען פון די יונגע מיידלעך, נאקעטע קינדערלעך.

זי האט ארויסגענומען א פוס און אים באטראכט. דאס וואסער האט אראפגעטריפט פון דעם ווייסן פוס. פלוצים האט זי געטאָן א קוק אין די בלינדע

פענסטערלעך פון דער מיהל - ווער ווייסט, אפשר קוקט פון דארט ארויס בורקעל ... זי האט באהאלטן דעם פוס אין וואסער און זיך נאך טיפער איינגענעצט, אזש ביז די צוויי פארלייגטע צעפ זיינען נאס געווארן. - ער קעהר זיך איצט באדן ... אין גרויען שטויב־מאנטעל ... שווימט ארום, סוויסטשעט ... א וואַ־גאבונד...

זי האט געשטופט דאס וואסער אהין און צוריק, און געפילט א פארגעניגן פון דער שווערער גלאטקייט פונ׳ם וואסער. עפעס אזא גלאטקייט, ס׳האט זיך איר געדוכט אז די כמארעס דארפן אויך זיין אזוי גלאט. ס׳לעגט זיך אויף דער האנט אזוי רונד גלאט, און פלוצים ווערט עס גארנישט. "קראסנא".

אז זי איז ארויסגעקומען האט שוין חנה געווארט אויף איר און געהאלטןביים גיין, ווייל איר מאמע וועט איבערטראכטן.

די זון האט זיך אנגעהויבן אראפלאזן נידעריג צווישן די בוימער. כמעט אלע ווייבער זיינען שוין געהאט ארויס פונ׳ם וואסער. דאס געשריי האט זיך אנגעהויבן איינשטילן, א טייל האט שוין געגעסן דאס ברויט און פוטער, און אלדינגס איז געווען אזוי פריש, די ווייבער האבן אלע געשמייכלט, און ס׳האט פון זיי געשמעקט דאס וואסער, די מיהל, און די פנימ׳ער זיינען געווען רוהיג. זיי האבן געהאט א גוט הארץ אויף דער גאנצער וועלט; מיט דער שכנ׳טע, וואס מען האט זיך ערשט נעכטן געקריגט, האט מען זיך געוואלט איבערבעטן; געגעסן מיט אפעטיט דאס געשמאקע קאָרענע ברויט מיט קימעל, די זיסע קארשן, און געטיילט זיך מיט ווילד־פרעמדע.

האבן זיי זיך געלאזט אויף די וועגן אהיים, טייל דורכ׳ן צווינטער, טייל דורך דער "בלייך". אז זיי האבן בעגעגענט די מאנסבילן אנקומען פון דער אנדערער זייט, האבן זיי אראפגערוקט די טיכלעך איבער די שטערנס. די מאנסבילן האבן געשפאנט פריש, קרעפטיג, זיך געאמפערט גוטמוטיג איבערן ציוניזם און זיך געלאזט אהיים עסן וועטשערע.

דאס גאנצע שטעטל האט זיך אפגעבאדן. דאס גאנצע שטעטל האט געשמעקט פון וואסער, פון מיהל, פון פריש ברויט מיט קארשן, און איז געווען חבר מיט איטלעכן...

רוכצי איז אהיים געגאנגען מיט נעכע׳ן און דער מענדעליכע. פאר׳ן אוועקגיין האט זי געווארפן א לעצטן קוק אויף דער מיהל. פון די בלינדע פענסטערלעך האט שוין ארויסגעוואונקען די נאכט. עפעס האט געפייפט, עפעס האט זיך געריררט צווישן די כוואליעס, וואס האבן זיך געיאגט פונ׳ם ראד ... ביינאכט, זאגט מען, איז דאס וואסער ווארים ווי אקרופ, אבער ביינאכט האט מען זיך מורא צו באדן...

אויפ׳ן האלבן וועג האבן זיי זיך אפגעשטעלט און אומגעקוקט אויף צוריק. נעכע האט געזאגט, אז ס׳קומט צוריק דער כוח. די בוימער פונ׳ם צווינטער האבן געדרוישט אר־אה־ה־, אר־אה־ה־ה ... און רוכצי׳ן האט זיך אויסגעדאכט, אז דער כוח וואס קומט צוריק מאכט אר־אה־ה־ה־, אר־הא־ה־ה...

"קראסנא".

נעכע האט גע׳טענה׳ט שטילערהייט צו דער מענדעליכע, אז זי גייט קאכן וועטשערע, יונגע באראבאלקעלעך מיט טייגלעך, און יענע האט געזאגט אז זי וועט קאכן גרינע ארבעסלעך, ס׳איז געזונט.

רוכצי׳ן האט זיך געדאכט, אז בורקע גייט איר נאך אין גרויען שטויב־מאנטעל, האט זי זיך נישט אומגעקוקט, טאמער איז עס א ליגען, נאר דער גאנג איז געווארן אומרוהיג. זי האט איבערגעקערט דאס שירעמ׳ל מיט׳ן הענטל אראפ און געווארפן מיט די טראלדן אזוי עזות׳דיג...

דער צוריקגעקומענער כוח האט איר געטרוישט אין די שפיץ־פינגער - אר־אה־ה־ה, אר־הא־ה־ה־...

די און די פאלגנדע דערציילונג פון פראדל שטאָק זיינען איבערגעדרוקט פון איר בוך ״געזאמלטע ערציילונגען״ וואס איז ארויס אין פארלאג ״נייצייט״ ניו־יארק אין 1919.ביידע דערציילונגען זיינען כאראקטעריסטישע אפשפיגלונגען פון דעם סקאלער לעבנס־שטייגער פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה און זיינען אויטענטישעביישפילן פון דער יידישער שפראך ווי זי איז גערעדט געווארן און סקאלע.

פראדל שטאק

דער ערץ בישאף

אין סקאלע האט מען יא געוואוסט, אז עס קומט אראפ אן ערץ־בישאָף, נאר מען האט נישט געמאכט קיין גרויסן צימעס דערפון; ערשט אז מען האט דערזען ווי מען בויט טויערן פון סאסנע־בוימער ביים אריינפאר, ערשט דאמאלס האט מען אנגעהויבען צו שמועסן וועגן דעם אויפ׳ן שטראָס.

מאטקעלע געלער, וואס זיין ברודער איז א גאנצער מאכער אין בורגער־אמט, האט געגעבן צו פארשטיין: "הפנים זיי וויסן דען פון זייערע הענט און פיס? אן ערץ־בישאף מיינען זיי, איז עפיס א סמארק׳ילי! ביז מען דראפעט זיך ארויף אזוי הויך... אז קודם דארף מען אויסשטודירן אויף גלח, ווייל א גלח ווערט מען אויך נישט געבוירן, דערנאך גייט א קאנאניק, דערנאך אן אויבער קאנאניק, דערנאך גייען עפעס "עלטסטע" וואס ער האט איצט, ערשט נאר געוואוסט און שוין פארגעסן. ־ אה, שטשעזנע ־ און דערנאך ערשט א בישאף, און ערשט דערנאך, העט־העט נאכ׳ן בישאף גייט אן ערץ־בישאף..."

פארוואס ס׳קומט אראָפּ אן ערץ־בישאף קיין סקאלע, האט מען זיכער נישט געוואוסט. איינער האט געזאגט אז אן ערץ בישאף קומט אראפ אלע פופציג יאָר, און איינער האט געזאגט, אז ער קומט נאר ווען מען בויט א קלויסטער. העניך שדכן, וואס איז געשטאנען דערביי, האט א קוק געטאן אויפ׳ן אלטן קלויסטער, און זיך געטראכט, ס׳וואלט נישט געווען קיין קרומע זאך, די שטאט דארף טאקע האבן א נייעם קלויסטער. אין דער זייט האט ער אויסגעשפיגן, נאר ביי זיך האט ער געטראכט ־ אליי א ניי מלבוש, די שטאט וועט ווערן לייטישער, מער ציוויליזירט, ווייל ער, העניך האט געוואוסט וויפיל שדוכים עס זיינען אפגעגאנגען נאר דערפאר, ווייל סקאלע איז נישט קיין ציוויליזירטע שטאט.

הכלל, די סברה איז העניך׳ן מער געפעלן געווארן, האט ער אנגעהויבן איינצורעדן איטליכן, אז אזוי איז עס טאקי, און אנדערש קען עס גאר נישט זיין, און יידן האבן אנגעהויבן גלויבן, ווייל אז העניך וויל עמיצן איינרעדן, רעדט ער שוין איין.

רופט זיך אָן אלטער: ס׳טייטש, וואסזשע וועט זיין מיט׳ן שטאָט־זייגער, אויף וואס וועט די שטאָט קוקן?

דער אמת איז, אז אלטער האט גאר געוואלט פטור ווערן פונ׳ם שטאט־זייגער. זיין דירה איז געשטאנען לעבן פוילישן קלויסטער, און אלטער איז דאך געווען א פראצעדנטיק, און נישט געהאט וואס צו טאן, פלעגט ער א גאנצן טאג קוקן אויפ׳ן זייגער, איז אים נמאס געווארן דאס קוקן ווי דער טויט, ווייל אלטער׳ן האט זיך אויסגעדאכט, אז ווען נישט דער זייגער וואלט ער געקענט עסן איין מאלצייט נאכ׳ן אנדערן, נאר דער זייגער לאזט אים נישט. א שטייגער אז ער טרינקט אויס דאס טעפעלע טשאקאלאדע אין דער פריה, און דער זייגער איז ערשט אכט, דאכט זיך אים אויס, אז דאס וואס דער ווייזער דארף צוקומען ערשט צו צוועלף, דאס אינגאנצן איז שולדיג, וואס ער איז נישט הונגעריג, און קען נישט באלד אויפעסן דעם אנבייסן.

דערווייל האבן זיך א פאר מענטשן געזארגט, טאמיר נעמט מען אראפ דעם שטאט־זייגער, און זייערע זייגערס וואס גייען גלייך מיט׳ן שטאט־זייגער, וועלן נישט האבן מיט וואס צו גיין גלייך. און טאמער ווערן אלע זייגערס אין שטאט קאליע, ווי אזוי־זשע וועט מען וויסן? מען קען דאך אויסגיין אָן א זייגער.

רופט זיך אָן שלמה דער טויבער, א ס׳איז גאר א גליק, ס׳וועט ווערן אין שטאָט א שפע, מ׳וועט דאך עפעס "באווען" א נייעם קלויסטער. . .

- פון א קלויסטער שפע? ווי אזוי, ר׳ שלמה?

אברהם בעביק האט זיך מחיה געווען וואס ער האט שלמה׳ן געכאפט אין א גרייז.

האט דאך עפעס שלמה׳ן נישט געפאסט וואס מען כאפט אים אין א גרייז, און דערצו, נאך ווער? האט ער געענטפערט בייז:

- גאי טענה מיט איים, נו! - שלמה האט גערעדט "בראיט", ווייל ער איז נישט געווען קיין היגער, און צו העניך׳ן האט ער געקוקט און גערעדט, נאר מיינען האט ער געמיינט אברהם בעביק:

- פארוואס פארשטאיט ער דא נישט? גוישער קאפ! אז מען באוועט א קלויסטער דארף מען דאך עפיס אינזשינירען - בוימייסטערס, וויל איך זאגן, - און היינט ארביטארערס...די ארביטארערס וועט מען אראפברענגען פון אנדערע שטעט, גויים פון אלע עקן וועלט וועלן קומען אויף די יארידן...איצט פארשטאיט ער שוין, גוי׳שער קאפ? . . .

געמיינט האט ער אברהם בעביק, נאר געזאגט האט ער עס העניך שדכן, העניך האט פארשטאנען און געשוויגן.

הכלל מען האט אנגעהויבן צו האפן אויפ׳ן ערץ־בישאף ווי אויף משיח׳ן, להבדיל, און ברוך האט צוגעזאגט סלוק׳ען דעם נדן נאכן ערץ־בישאף, און אז העניך האט געדארפט געבן שכר־לימוד, האט ער זיך אבגעבעטן ביי שלמה דעם טויבן ביז נאך׳ן ערץ־בישאף, גאט זאל שענקען דאס לעבן, רבונו של עולם.

שפעטערצו איז געווארן א קלאנג, אז דער רב וועט אקעגן גיין דעם ערץ־בישאף מיט א ספר תורה. זיינען א פאר יידן נייגעריג באפאלן דעם שמש,

שלמה פרץ'ן, אויפ'ן שטראס, צי ס'איז אמת, ־ האט שלמה פרץ א פינטל געטאן מיט'ן בלינדן אויגעל, דאס בלינדע אויגעל,וואס ער דערזעט א קאליע מטבע גיכער ווי א זעענדיגס, און א פאנפע געטאן:

־ פון וואנען זאל איך וויסן?

־ אויבן אויפ'ן שטראס מאכט מען אויך א טויער, און דער אפטייק אויך, דבורה שטייט דארט.

דאס האט אפגעגעבן ראפארט גאדעל דעם טאַטן, אַלטער'ן.

־ ס'טוט עפעס דבורה ביי דער אפטייק, וואס? רוף זי אהיים עסן אנבייסן.

גאָדיע האט דערציילט אז זי שטייט דארט מיט שיינדלען און קוקט ווי מען מאכט דעם טויער.

אז מיט שיינדלען, איז גוט. שיינדל איז א לייטיש קינד ־ איז ער אהיים געגאנגען. — — — —

דבורה איז איצט שוין געשטאנען אן שיינדלען, און געקוקט ווי מען מאכט דעם טויער. טאקי, זי האט אפילו נישט געטראכט פון לוּצוק'ן . . . אי וואס לוצוק איז אליין ארויסגעקומען, איז ער ארויסגעקומען, ־ וואס איז זי שולדיג? וואס איז זי שולדיג אז מען מאכט דעם טויער ביי דער אפטייק? און טאמער האט ער איר געזאגט "גוט מארגן" און געצויגן פאר איר דעם הוט, זאל זי אים נישט ענטפערן?

־ א שאד, אזוי פיל יונגע סאסנע־בוימלאך צובראכען ־ אזוי האט ער געזאגט, לוצוק.

"יא, א שאָד".

האט זי נישט געזאלט ענטפערן?

אז לוצוק האט געקוקט אויף איר, האט זי אוועקגעקוקט.

זי איז נאך דערנאך געשטאנען א מינוט און אנטלאפן. דער גאנצער מארק, האט זיך איר אוסגעדאכט, זעט ־ זי ברענט נאך'ן שייגעץ. . .

דערנאך האט זי א צי געטאן אראפ, צו די וויינהייזער...

ביי דִי וויינהייזער האט זי געציילט די בוימלאך, איינס, צוויי, דריי, פיר, פינף . . . "אזוי פיל יונגע סאסנע־בוימלאך צעבראכען".

א שייגעץ איז געגאנגען צוריק אהיים און דארף אריין אין א נייעם שטרויענעם קאפעליוש מיט א פאווע־פעדער איינגעשטעקט, און געשפילט אויף א דרומבע, "העי טאם פיד האראיו", און דאס גרין־בלויע אויג פון דער פעדער האט נאכגעזונגען.

האט זי דערפילט א פרעמדקייט צווישן די בוימער מיט דעם שייגעץ וואס גייט אליין אהיים אין דארף אריין, און האט נישט קיין מורא. עס האט זי א רוף געטאן צוריק דער מארק, די געוועלבן, פון וואנען עס שמעקן ארויס די יידישע סחורות. — — — — — — — — — — —

די טעג זיינען געגאנגען און די וואכען זיינען געגאנגען און דבורה האט אירע טעג און נעכט אפגעלעבט מיט די ווערטער: "אזוי פיל יונגע סאסנע־בוימלאך צעבראכן"...

זי האט זיך געפילט זינדיג וואס זי טראכט פון א שייגעץ, האט זי דערפאר מיט דער דערשלאגענקייט געהאלפן דער מאמע'ן אין שטוב פארצירעווען א זאק, די מאמע האט נישט פארשטאנען, נאר זי האט שוין נישט געלאזט גאָדלען טאן דבורה'ן צולהכעיס.

אלטער איז, ווי ביז אהער, געשטאנען ביים פענסטער און געקוקט אויפ'ן שטאט־זייגער, וואס ער וויל פון זיין לעבן האבן, אז א שטייגער עלף דער זייגער און נאך נישטא דאס געבראטענעס, און צוועלף איז שוין יא דא ־ האט ער טאקע גע'טענה'ט, אז הלואי דערלעבט מען שוין, אז גאט זאל שוין עפיס העלפן ־ און צי קען היינט נישט ווערן פארטיג אביסל פריער.

האט ברײנע אים אפגעענטפערט, אז אלדינגס איז גוט מיט א פאַרע, אז נישט...

נאר אלטער האט שוין געוואוסט וואס זי מיינט, האט ער איר איבערגעשלאגן:

־ ס'זעט זיך נישט אן אויף איר די פאַרע, דאס שמאלץ גיסט זיך איר נישט פונ'ם גוידער, און ווי די מתים עסן, אזא פנים האבן זיי, זי הערט צי ניין? ־

אודאי האט זי געהערט, און טאקי געענטפערט, אז הלואי לייגט ער אזוי דעם קאפ צו בילכערע זאכען, אט איז דא אין שטוב א קינד צו לייט...אָי וועה איז איר וויסטע, פינסטערע וועלט...

אויף דעם האט שוין אלטער נישט געהאט קיין לשון, נאר אינגאנצן הינטערשטעליג האט ער נישט געוואלט בלייבן, האט ער זיך אנגערופן:

־ וואס זשע זאל איך איר טאן, אז מאיר זיסי'ן וויל זי נישט...דו מויד, פארוואס ווילסטו נישט מאיר זיסי'ן, פארוואס, הא, מויד, צו וועמען רעדט מען, צו וועמען?

דבורה איז שוין געוואוינט געווען דערצו; זי איז שוין געוואוינט געווען, אז וואו זי גייט, און וואו זי שטייט זאל מען דערמאנען מאיר זיסי'ן, מאיר זיסי איז א וואוילער, מאיר זיסי איז א פיינער, מאיר זיסי מיט'ן קנאָפ אין גארגעל, און מיט די אויסגעביילטע פלייצעס...

זי איז שוין געוואוינט געווען צו דער מאמע'ס שאקלען מיט'ן קאפ:

־ טאקי נישט? זי וויל טאקי נישט? וואס דען, זי האט זיך מיט וואס איבערצונעמען, א מיידעל איז א טייערע זאך...מאיר זיסי האט אודאי א דאגה, א בחור האט א דאגה, וואדען? אזא גלייכע זאך, וואס גלייכער קען שוין נישט זיין... דא גלייך נדן, דארט גלייך נדן, דא איבער הונדערט און צוואנציג יאר א גלייכע ירושה, דארט איבער הונדערט און צוואנציג יאר א גלייכע ירושה...אייגענע געשוועסטערקינדער...וואס קען שוין זיין גלייכער?

נאר דבורה איז שוין געוואוינט געווען.

ס'איז געווארן שניט, דאס אפגעשניטענע ווייץ און קארן איז געלעגן אין "סטויגען" אויף די פעלדער, און מענטשן פלעגן זיך גיין באדן דורך די פעלדער מיט אנגעשניטענע היי, און דאס באדן אין די זומערדיגע פארנאכטן האט געמאכט דבורה'ן אפגעברענט, לוצוק'ס ווערטער זיינען איר נאכגעגאנגען אומעטום, איבער די סטעזשקעס, איבער די סטויגען ווייץ און קארן, העט־העט ביז צו דער מיהל, און

זי האט זיך געשעמט אויסצוטאָן ־ פאַר די ווערטער . . . פון הינטען זיינען זיי איר נאכגעגאנגען, די פלייצעס געברענט, דעם גאנג נאכגעקלאפּט, ווי איז ער, דבורה׳ס גאנג, שיין, גראציעז? אין די אויגן אריינגעקוקט, פון אלע שפּיגלען, שיינע אויגן, דבורה? צופלעכט דעם צאָפּ, לאנגע האר, דבורה? . . . ניין, קורצע, נישט שיין קיין קורצע צעפּלעך, דבורה, שמיר מיט זעלבעלאך, וואָס אין געלע טשאַטשקעס, וועסטו קריגן לאנגע צעפּ ביז, ביז ביז . . . און זינגען קענסטו, דבורה? זינג, שטילער, שטילער, קוויטשע נישט, ס׳פּאסט נישט פאר א יידיש קינד . . . א זיפץ נאר, שטילערהייט, שאַ, ווייס ביי דיר . . .

־ אזוי פיל יונגע סאסנע בוימלאך צעבראכען. . .

דער שייגעץ איז געגאנגען איינער אליין אין דארף אריין, אהיים, און אזוי שיין געשפּילט אויף דער דרומבע: "העי, טאם פיד האראיו" . . .

שמד׳ן זיך און שטארבען— — — — — — — — — —

* * *

אויף דער אנדערער וואָך, דינסטאג אין דער פרי, האט משה יונה געפּויקט, אז מען זאל פארמאכן די געוועלבן. ביי וועמען מען וועט טרעפן דאס געוועלב אָפן, דער וועט באצאלן א פינפערל שטראף, האט מען שוין געוואוסט אז היינט קומט ער.

אלטער האט נאך אין דער פרי אנגעשריגן אויף גאָדיע׳ן ער זאל זיך נישט דערוועגן גיין קוקן, ווייל מען שמועסט אז ס׳וועט זיין מיליטער, וועט מען אים צוטרעטן. שפּעטער, ווען ס׳איז שוין געוואָרן דער גרויסער רעש, האט ער אים ווידער געטראָפן, און אויף אים אנגעשריגן:

־ אהיים גיי, א ייד טאר נישט קוקן, איך גיי אין בית המדרש.

נאר שפּעטער האבן זיי זיך ווידער געטראָפן ביידע דארט, וואו א ייד טאר נישט קוקן.

דער מארק איז געווען אנגעפּאקט מיט מענטשן. נו, איצט האבן שוין טאקי אלע דערזען, אז ס׳איז נישט קיין פּראָסטע זאך. יאַוגאַן, דער שול דירעקטאר, איז היינט נישט געגאנגען שכור׳ן צו משה׳לע פארך אין שענק אריין אויף א גאנצן טאג, נאר גאנץ פרי, ווען דער האן האט געקרייעט האט ער זיך אריינגעכאַפּט טאקי נישט מער ווי אויף איין גלעזל.

די גוים אלע, וואָס זיינען זיך צונויפגעקומען פון די ארומיגע דערפער, זיינען געווען אנגעטאָן זונטאגדיג, און מען האט געקענט אויף זיי אנזען, אז זיי זיינען ביי זיך גרויס דערפאר, ווייל מען טוט אן זייער שטאָט אזא האָנאָר.

דבורה איז געשטאנען לעבן האנצעל׳ס געוועלב און געקוקט אויפ׳ן רינג מענטשן וואס די פאליציייניקעס האבען אויסגעשטעלט. פּראָקאָוויטש איז געריטן אויף א פערד, די מורא׳דיגע פאליצייסקי וואָנצעס צופלויגען, אין לאַץ איינגעשטעקט א צווייגעל סאָסנע, און געקאמאנדעוועט און משה יונה שכור, מיט דער פּויק אויפגעהאנגען, האט זיך אים נאכגעשלעפּט און געשריגן:

־ נאזאד, נאזאד!

דבורה אז זי האט דערזען דאס געזעמל פון די פרעמדע מענטשן גוים, אויף איר ייִדישן מארק, איז איר געווען פונקט ווי איינעם, ווען עס קומען צו׳ן אים פרעמדע געסט, וואס מאכען אן אן איבערקערעניש, געסט וואס ברענגען עפעס מיט פרעמדס מיט זיך, און לאזן עס שוין איבער אויף א שטיק צייט אין שטוב.

זי האט שוין ארויסגעקוקט אז זיי זאלן זיך צוגיין אין זייערע נארעס אריין, אין זייערע דארף־שטיבלעך, אויף די פעלדער, דא איז נישט זייערס. . .

וואס מען האט געמאכט דעם רינג האט קיינער נישט געוואוסט, איין לך האט זיך יאקבי געשוואוירן, אז דעם רינג האט מען געמאכט דערפאר, אז די חזרים זאלן נישט קענען דורך.

ס׳איז שוין געווען שפעטלעך און יאוגאן דער שול דירעקטאר איז נאך אלץ ארומגעלאפן פארשוויצט.

אלע האבן איצט געקוקט אויף די גלחים, פעטע און מאגערע, הויכע און קורצע, וואס אויף יעדן זעט זיך ארויס וואס פאר א סארט מת׳לאך ער האט, פעטע צי מאגערע.

נאר אמשטארקסטן האט זיך גע׳רעש׳ט דער קסיאנדס־קאנאָניק וואס ער איז טאקי דער היגער גלח אליין, און וואס ער האט א פנים ווי אן אייניערינגע טעליצע און וואס זיין אייגענע קעכין זאגט אויף אים, אז ער איז אן ערליכער גלח.

פלוצים איז געווארן א רירעניש, א שטופעניש, מענטשן האבן זיך געשטעלט קאפ אויף קאפ.

עמיצער האט צעוויסען געטאן אז מען גייט.

ווער גייט? דער ערץ־בישאף, הפנים גייט, ניין, דער רב גייט, דעם ערץ־בישאף גייט מען אנטקעגן אט־אט...לאזט נאר, שטופט אייך נישט אזוי, רב ייִד, כ׳וויל זאגן רב אלטער...

- ווער איז, ווער איז, רב מאטיע, איר זעט אים? דעם ערץ־בישאף, דעם רב, מיין איך. . .

- אה, אה, זאגט כאָטש להבדיל...טפו שטשעזנע, אן אקס האט א לאנגע צונג און קען קיין שופר נישט בלאזן. . .

- וואס איז דאס אייער טאטן׳ס עסק?

- שא, ט׳האסטו א, יידן האבן זיך אויסגעזוכט א צייט ווען צו קריגן . . . שא, שטיל זאל זיין, מ׳זינגט . . . ווער זינגט, וואס זינגט . . . טויב זיינט איר, צי וואס? . . דער שמש זינגט . . . אט גייט דער רב דארטן מיט א מנין יידן מיט א ספר תורה גייט ער, רב איציק׳ל, און רב וועלוועל האלטען אים הינטער דעם ארים . . . דער שמש זינגט . . . שלמה פרץ מיט׳ן בלינדן אויגל? . . . וואס זינגט דער שמש? דאס קאיזער ליד זינגט ער, דאס קאיזער ליד. . .

- רב אלטער, אנו, לאזט מיך טאן איין קוק...

רב אלטער איז נישט אָפגעטראָטען פונ׳ם קאסטן. ער איז געשטאנען, און כאטש ער האט דערקענט שלמה דעם טויבען׳ס קול, האט ער זיך נישט וויסנדיג געמאכט און געענטפערט אינמיסטן פאר׳רעש׳ט, פארטארעט:

- וואס איז דא פאראן וואס צו זען, וואס, אן ערץ־בישאף? נאך נישט געזען אן ערץ־בישאף? נאר שפעטער א מינוט איז אלטער אליין אזוי שטארק

נשתומם געווארן, אז ער האט פארט אפגעטראטן שלמה׳ן א שטיקעל קאסטן:

- שטעלט אייך דא, פאוואָלי, טרעט מיר נישט אפ דעם פוס . . . אר־או, אר־ווא, אָט גייט דער רב . . .

דבורה איז צוגעלאפען:

- טאטע, נעם מיך ארויף.

האט מען איר געמאכט פלאץ און דבורה האט געזען.

דער רב מיט דער שיינער בארד איז געגאנגען אונטער א חופה, אונטערגעפירט פון צוויי שיינע בעל־הבתים, און האט געטראגן א ספר תורה, פיר יונגע לייטלאך אין זיידענע קאפאטעס, האבן געטראגן די פיר דרענגלאך פון דער חופה איבער׳ן ספר.

אנטקעגן איז געשטאנען דער ערץ־בישאף, אן אלטער גרויער גלח, אנגעטאן עפעס אין א קאנטיגן ספאדיק, און לעבן אים זיינען געגאנגען גלחים מיט צלמים אין די הענט, אין שפיצען־מאנטלען, טייערע געשטיקטע מיט זילבער. און צוויי אין מאדנע קאנטיגע ספאדיקעס און ווייסע טענדע־ווערענדעס, האבן געטראגען דאס יוזל.

אז דער רב איז צוגעקומען נאענט צום ערץ־בישאף, האבן זיךביידע צדדים אפגעשטעלט.

די תורה אנטקעגן יוזל.

ס׳איז געווארן שטיל אין מארק, אז מען האט געקענט הערן א פליג דורכפליען, אלע מענטשן וואָס זיינען דא געווען אזוי פיל, וויפיל זאמד אין ערד, זיינען מיט אמאל אנטשוויגן געווארן.

שא.

דער ערץ־בישאף האט אנגעבויגן דעם קאפ פאר דער תורה— —

- אי, יידן, איך האלט עס נישט אויס...ס׳איז משיח׳ס צייטן...

- האסט געזען, דו, ער האט זיך פ א ר נ י י ג ט...

- אוודאי, וואס דען, די תורה איז עלטער, מ י ר ז י י נ ע ן ע ל ט ע ר...

דבורה איז געשטאנען ווי אין א חלום.

זיי וועלן גיין אויף אן אייזערנער בריק, וועלען זיי יא אריינפאלן, און מיר וועלן גיין אויף פאוויטינע, וועלען מיר נישט אריינפאלן...

זי האט נאכגעקוקט דעם אלטן איינגעבויגענעם רב, ווי ער האלט דאס ספר, דאס ספר אין אלטן סאמעטענעם מענטעלע מיט גאלד אויסגעשטיקט, און דער סאמעט, און דאס גאלד זיינען אלט, אפגעבליאקעוועט, נאר מיוחס׳דיג, לייטיש, ווי אן אלטע נגידות מיט׳ן זיידענעם טיכעל, וואס דאס איידעלקייט און דער יחוס ליגט איר אין די קנייטשן פון דעם פנים, ליגט איר אין שטויב פון די סאַמעטענע פאלדן. . .

- מויד, פאר וואס ווילסטו נישט מאיר זיסע׳ן, פאר וואס?— —

אין שטאט האט זיך עס צוטראגן ווי א גוטע בשורה: ער האט זיך פארנייגט, ע ר האט זיך פארנייגט - און אז זי איז געלאפן אהיים, זיינען איר די ווערטער נאכגעלאפן:

- וואס דען, די תורה איז עלטער, מ י ר ז י י נ ע ן ע ל ט ע ר...

חנא גאטעספעלד

#ביים פּאָסט־אמט אין סקאלע *

דעם ערשטן טאג, וואס איך האב פארבראכט אין מיין שטעטל האב איך געברענט פון נייגעריגקייט צו גיין צו דער פּאָסט אין דער צייט ווען דער בריוו־טרעגער גייט ארויס פון דארט מיט בריוו.

דאס בילד פון אמאל ווי אזוי יידן פלעגן שטעהן ביי דער פּאָסט און ווארטן אויפ׳ן בריוו־טרעגער איז קיינמאל ניט ארויס פון מיין זכרון. איך זע עס ווי עס וואלט איצט פארגעקומען.

מען פלעגט אהין קומען נאך מיט א שטונדע פריער איידער דער בריוו־טרעגער איז ארויסגעקומען, כדי מען זאל האבן צייט צו שמועסן.

ווער פלעגט דען אהין ניט קומען? אייל פאבריקאנטן, אייגנטימער פון שניט־קראמען, סוחרים, איידימס אויף קעסט , וואס האבן געהאט אסאך צייט און זיינען געווען זיכער אז זיי וועלן ניט צוריקגיין מיט לעדיגן, ווייל זיי זיינען געווען אבאנענטן פון א טעגליכער דייטשער צייטונג, די ״ווינער נייע פרייע פרעסע״, אדער ״דאס ווינער טאגעבלאט״; בחורים, ציוניסטן, וואס האבן ערווארט ציוניסטישע בלעטער אדער העברעאישע ספרים׳לעך, און סאציאליסטן, וועלכע האבן ערווארט א סאציאליסטישע צייטונג.

אפילו איך, וואס בין נאך געווען גאר א יונגער בחור, האב שוין אויך געקראגן פאסט. איך פלעג באשטעלן קאטאלאגן פון ביכער און פראבע־נומערן פון צייטונגען (צייטונגען, דייטשע און העברעאישע, פלעגן שיקן אומזיסט איין נומער אלץ פראבע).

אבער ניט בלויז כדי אפצונעמען צייטונגען אדער בריוו איז מען אהין געקומען. דארטן איז געווען דער צוזאמענקונפט פון אלע ריכטונגען און פארטייען פון שטעטל.

פאר די סוחרים איז דארט געווען א מין בערזע און פאר די ציוניסטישע בחורים, משכילים און איידעמס אויף קעסט איז דאס געווען א קאמף־פלאץ, וואו מען האט געקעמפט פאר מיינונגען.

* א קאפיטל פון דעם מחבר׳ס בוך ״מיין רייזע איבער גאליציע״, ניו־יארק 1937.

די געגנער פון די ציוניסטן האבן געהאט איינעם, אן אידים אויף קעסט, וואס פלעגט געגן די ציוניסטישע בחורים קעמפן מיט וויצן. ער האט געקענט זאגן וויצן. ער פלעגט, למשל, א זאג טאן א וויץ וועגן דעם, וואס מען זינגט "עוד לא אבדה", פלעגט עס ארויסרופן א שטארקן געלעכטער, און די בחורים פלעגן א ווײַלע בלייבן אן לשון. זיי האבן ניט געהאט קיין איינעם, וואס זאל קענען צוריק ענטפערן מיט א וויץ אויפ'ן פלאץ. זיי פלעגן דאס צווייטע מאל דערפאר שוין קומען בעסער באוואפנט געגן יענעם געגנער. זיי פלעגן מיט זיך ברענגען איינעם א בחור, דער זון פון א שוחט, וואס האט געשריבן קארעספאנדענציעס און ארטיקלען אין העברעאישע צייטונגען. קיין וויצלער, ווי יענער משכיל, איז ער ניט געווען, אבער ער איז געווען שנעל און שארף. איידער יענער איז ארויסגעקומען מיט א וויץ, איז ער אים מיט א ווערטל אריינגעפארן אין דער זיבעטער ריפ. יענער האט געהאט א שוואכקייט. ער האט זיך שנעל באליידיגט און איז דאן געווארן ערנסט, און רעדן ערנסט האט דעם שוחט'ס בחור בעסער געקענט.

וועגן סאציאליזם האט מען נאך דאמאלסט זיך ניט געקריגט. עס זיינען געווען עטליכע סאציאליסטן, אבער זיי אליין האבן נאך ניט געוואוסט ריכטיג וואס דאס איז. זיי האבן געוואלט קריגן א סאציאליסטישן רעדנער, וואס זאל דאס ריכטיג ערקלערן. די ציוניסטן האבן זיי פארשפראכן זייער זאל פאר'ן רעדנער. אין אנדערע שטעט האבן ציוניסטן און סאציאליסטן זיך שוין דאמאלסט גאפאטשט וועגן זייערע מיינונגס־פארשידנהייטן. אבער דא איז צווישן זיי געווען שלום ושלוה. די ציוניסטן זיינען אליין געווען זייער נייגעריג צו הערן א סאציאליסטישן רעדנער. אבער אין מיין צייט איז דאס געווען שווער דורכצופירן. מען האט אים געדארפט ברענגען פון לעמבערג און שיקן אויף הוצאות, און די עטליכע סאציאליסטישע אנהענגער האבן דאס ניט געקאנט דורכפירן.

צוויי מאל א טאג, אינדערפרי און בייטאג, פלעגן אזעלכע פארטיי־פארזאמלונגען פארקומען ביי דער פאסט ביז דער בריוו־טרעגער איז ארויסגעקומען און איבערגעשלאגן די דעבאטן.

דער בריוו־טרעגער, אפט א יידישער און אמאל אויך א פוילישער, איז געווען זייער באפריינדעט מיט אלעמען. ער פלעגט ארויסקומען מיט א פאק בריוו, וואס איז אים געווען שווער צו טראגן. ער איז געווען זייער דאנקבאר, וואס ביי דער פאסט האט מען שוין ביי אים א העלפט בריוו אוועקגענומען. ער פלעגט זיי לאזן די בריוו אליין איבערקוקן, מאנכע פלעגן ביי אים אפילו איברלאזן די פרעמדע פאסט־קארטלאך.

איך האב דאס אלץ גוט געדענקט און דערפאר האט מיך אזוי געצויגן צו גיין איצט צו דער פאסט צו זען וואס קומט איצט דארט פאר.

מיר איז דעם ערשטן פרימארגן ניט געלונגען צו גיין צו דער פאסט, ווייל פילע פריינד זיינען געקומען צו מיר און מיך אפגעהאלטן. בייטאג אבער האב איך, ווי מיט געוואלד, זיך אוועקגעריסן פון אלעמען און אוועק צו דער פאסט.

איך בין געגאנגען אין באגלייטונג פון מיין קאזין קלמן און נאך א פאר פריינד. איך האב זיי ניט געזאגט פארוואס איך רייס זיך אזוי אהין. זיי האבן געמיינט, אז איך וויל זען די געביידע פון פאסט־אמט און מיר געזאגט אז ס'איז ניטא וואס צו זען.

איך בין ענדליך ביי דער פאסט. די געביידע אינטערעסירט מיך ניט. ס'איז כמעט ענליך ווי אמאל, נאר מיר דוכט זיך, אז איצט איז עס קלענער (אלע הייזער זעען ביי מיר איצט אויס קלענער ווי אמאל). איך זע ניט א מענטשן שטעהן.

איך קוק אין אלע זייטן.

— וואס קוקסטו? — פרעגט מען מיך.

— איך זוך די מענטשן, וואס קומען אפנעמען די בריוו, — זאג איך.

אלע קוקן מיך אן פארוואונדערט.

— צו וואס דארף מען לויפן אהער אפנעמען בריוו? — פרעגט מען מיך.

— פארוואס ניט? — פרעג איך.

— עס איז נאך פרי, — זאגט מיר איינער. — דער בריוו טרעגער וועט ערשט ארויסקומען אין א פופצן מינוט ארום.

איינער פרעגט מיך, צי איך וויל אריינגיין אין פאסט־אמט זען ווי ס'זעט אויס.

— ניין, — ענטפער איך אים. — איך וויל שטעהן אין דרויסן. איך וויל זען ווי עס זעט אויס, ווען דער בריוו־טרעגער גייט ארויס.

— איך פארזיכער דיר, אז עס איז ניטא וואס צו זען, — זאגט מיר מיין פריינד.

איך פיל ביי מיר אבער, אז ער איז ניט גערעכט. פאר מיר איז יא דא וואס צו זען.

עטליכע יידן זיינען אנגעקומען. אלע גייען אנגעטאן אין אלטע קליידער. זיי שטעלן זיך פאר מיר פאר. ווען איך ווער געוואויר ווער זיי זיינען ווערט מיר דאס הארץ צוריסן.

איין ייד, מיט א גרויער בארד, לויפט. ער לויפט גלייך צו מיר.

— מען האט מיר געזאגט, אז דו ביסט געגאנגען צו דער פאסט, בין איך געלאפן אהער, — זאגט ער מיר.

איך קוק אויף אים און זיין גרויער בארד. איך הויב ניט אן צו וויסן ווער ער איז.

— דאס בין איך, נחמן־משה, — זאגט ער.

איך דערמאן זיך באלד. דאס איז ער, וואס האט אמאל געקראגן א פאטש ביי דער פאסט פאר באליידיגן א יידן, וואס איז געווען געגן די ציוניסטן.

— איך געדענק אייך גאנץ גוט, — זאג איך צו אים. — איך געדענק אפילו, ווי איר האט געכאפט א פאטש ביי דער פאסט.

— אבער וואס זאגסטו מיר איר? — פרעגט ער.

— ווי אזוי קאן מען זאגן "דו" צו א גרויער בארד? — פרעג איך.

— ווען דו וואלסט געווען ביז איצט דא אין שטעטל, וואלסטו אויך געהאט א גרויע בארד, — זאגט ער מיר.

—און ווי איז עפעס וועגען פעטש? מען כאפט נאך היינט אויך פעטש ביי דער פאסט? — פרעג איך.

— ניטא מער יענע צייטן, — זאגט ער, — און ניטא מער ווער עס

זאל געבן פעטש, און ס'איז ניטא פאר וואס. מיר זיינען אלע ציוניסטן, אז מיר וואלטן אלע ביי דער ערשטער מעגליכקייט אהין אוועקגעפארן.

— און וואס איז וועגן די פאגראמען פון די אראבער?

ער האט זיך צולאכט.

וואס לאכסטו?

— א גאליציאנער ייד האט מורא פאר פאגראמען? — האט ער געפרעגט. — פארקערט, אויב אראבער מאכן פאגראמען, דארפן מיר ערשט פארן אהין זיך שלאגן מיט זיי.

בשעת איך האב זיך וועגן דעם פארטראכט, איז דער בריוו־טרעגער ארויסגעקומען.

ער האט מיט זיך געהאט א פעקל פון עטליכע בריוו. ער האט זיך ניט אפגעשטעלט, נאר איז מיט די בריוו אנטלאפן. די יידן זיינען אים נאכגעלאפן.

איך בין געבליבן שטיין און געקוקט אויף דעם בילד. ערשטנס, וויפיל בריוו, מ'שטיינס געזאגט, דער בריוו־טרעגער האט פאר דעם גאנצן שטעטל: צווייטנס, דאס גדלות פון דעם פוילישן בריוו־טרעגער. עס שטייט אים ניט אן זיך אפצושטעלן און זאגן די פאר יידן, צי ער האט פאר זיי א בריוו, צי ניט.

אז א בריוו־טרעגער וואלט אין מיינע צייטן דא אנטלאפן מיט די בריוו, וואלט מען אים צוריסן. ער וואלט עס ניט געוואגט.

די יידן זיינען צוריקגעקומען פון בריוו־טרעגער פארסאפעטע און אן בריוו.

— איך בין אומזיסט געלאפן, — זאגט איינער, — איך האב ערוואַרט א בריוו פון מיינעם א קרוב אין אמעריקע. אז מען שרייבט ניט, קומט ניט אן.

— איך האב געוואוסט, אז איך וועל גארניט קריגן — זאגט מיר א צווייטער. — מיר שרייבן שוין ניט מיינע קרובים פון אמעריקע זייט יארן, אינגאנצן פארגעסן אן מיר. פונדעסטוועגן גיי איך אהער יעדן טאג צו דער פאסט. אפשר האט זיך איינער דערמאנט אן מיר, אפשר. אז איך האב ניט קיין אנדער האפנונג.

— און איך זאג אייך, — רופט זיך אן א דריטער, אז ווען זיי וואלטן דארטן געוואוסט, ווי וויכטיג עס איז זייערער א בריוו פאר אונז, וואלטן זיי אונז אפט געשריבן. זיי ווייסן ניט.

— וואס וואלט איר געהאט פון א בריוו? — זאג איך — ווען זיי שיקן געלט פארשטעה איך. אבער וואס איז א בריוו?

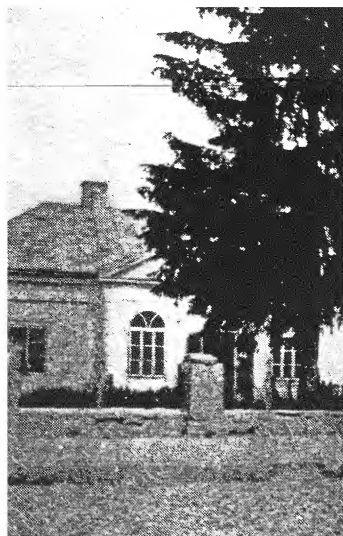
א בריוו איז אויך גוט, — זאגט מיין פריינד, וואס האט געכאפט אמאל א פאטש ביי דער פאסט.

— וואס איז דאס גוט אן געלט? — פרעג איך.

— מען קריגט דערפאר קרעדיט, — זאגט מיין פריינד. — איך האב אמאל דורך א בריוו פון א קרוב געקראגן געלט אויף צו האנדלען און וואס ניט.

— אז זיי ווייסן דארט ניט, וואס א בריוו פון אמעריקע מיינט, — ערקלערט מיר איינער.

שלושה ותיקים מחכים למכתבים מחו"ל ע"י משרד הדואר בסקאלה (1930). מימין לשמאל נראים: גדליה טבּצ'ניק, ישראל פיירשטיין ומושקה גוטספלד.

Three senior citizens waiting for mail at the Skala Post Office (1930). Clockwise are seen: Gedalie Tabachnik, Srul Feuerstein (Yosis) and Moshke Gottesfeld.

איך בין אזוי געגאנגען מיט די יידן פון דער פאסט, און יעדער איינער האט מיר אגיטירט אויף א באזונדערן אופן, אז ווען איך וועל צוריקקומען קיין אמעריקע, זאל איך זיי דארט ערקלערן, וואס עס מיינט א בריוו פון זיי.

אונזער געשפרעך איז איבערגעשלאגן געווארן פון א פרוי, וואס איז מיר אקעגן געקומען, אנגעטאן אין שמאטעס. זי האט זיך פארגעשטעלט. איר מאן איז אין אמעריקע. זי הערט פון אים ניט זייט די לעצטע עטליכע יאר. זי האט דריי קינדער. זיי האבן אלע ניט וואס צו עסן. זיי פרירן פון קעלט. זי בעט, איך זאל זען איר מאן און ווירקן אויף אים, ער זאל אויף איר רחמנות האבן. זי וויינט יאמערליך. זי פרעגט מיך, פארוואס איז איר מאן אזוי הארצלאז. ווי אזוי קאן א פאטער פארגעסן זיינע קינדער?

איך פארשרייב זיך אין ביכעלע איר נאמען כדי זי צו בארוהיגן, כאטש איך ווייס, אז איך קאן גארניט טאן. איך קאן איר מאן. ער איז ניט ביים זינען. ער איז אין א משוגעים־הויז.

איידער די פרוי איז אוועק, איז א צווייטע פרוי אנגעקומען, אויך אנגעטאן אין שמאטעס, און שרעקליך געוויינט. זי האט א זון אין אמעריקע, און ער שרייבט איר אפילו ניט קיין בריוו.

— איך האב זיך געצויגן דעם מארך, כדי אים אויפצוציען. איך האב זיך געליען און געבארגט, זיך פאר'משכונ'ט, כדי אים צו שיקן קיין אמעריקע, ער זאל ווערן א לייט, און ער שרייבט מיר אפילו ניט. פארוואס איז ער אזוי? מיט וואס האב איך אזוי געזינדיגט, אז מיין קינד, מיין בלוט און פלייש זאל אן מיר פארגעסן? וואס וואלט אים געארט, ווען ער שרייבט מיר א בריוו? זאל ער מיר ניט שיקן קיין געלט. איך בין אים מוחל. איך בין שוין געוואוינט צו הונגערן. אבער זאל ער מיר כאטש שרייבן, איך זאל זיך ניט שעמען פאר מענטשן, וואס איך האב א זון, וואס שרייבט מיר ניט.

חיים ברעטלער

סקאלער געשטאַלטן פון אמאל

וי באַקאַנט האָט יעדע עיר ואם בישראל געהאַט אירע ספּעציפישע טיפּן און געשטאַלטן, ערנסטע און קאָמישע, וואָס מעשיות וועגן זיי זענען איבערגעגאַנגען פון דור צו דור. אַ ספּעציעלע הנאה פלעגן האָבן דערפון נאָר מענטשן פון דער געגעבענער שטאָט. איך וועל דאָ פּרוּוון פאַרצושטעלן אַ סעריע טיפּן פון כמעט אַלע שיכטן יידן, פון ווייטן און נאָענטן אַמאָל, ווען סקאַלע האָט פולסירט מיט לעבן און האָט געהאַט אַ פּנים שוחקות.

איך וויל האָפן, אַז ביים לייענען די שורות וועלן זיך דערוועקן דערינערונגען פון דער יוגנט און אַ פאַרגעסענע בענקעניש נאָך דעם געבוירן־אָרט. עס וועט אויך דעם לייענער אַרויספירן פון דעם עמק הבכא ־ פון דער חרובער שטאָט מיט פאַרשניטענע יידן, צו דער סקאַלע פון אַמאָל.

ברוך לייב דער וויזשניצער "פּאַטריאָט"

די פאָלגנדיקע מעשה, איז נישט סתם אַ מעשה, נאָר אַ פאַקט, וואָס איז באַקאַנט געווען אין אַלע קרייזן פון וויזשניצער חסידים אויסער סקאַלע.

ברוך לייב, אַ ייד אַ בטלן, אָבער אַ הייסער וויזשניצער חסיד, דערפילנדיק זיך עפּעס נישט מיט אַלעמען, איז אַוועק קיין וויזן זיך קורירן. רעכענענדיק לענגער צו פאַרבלייבן אין ווין, האָט ער ביים איינפּאַקן נישט פאַרגעסן מיטצונעמען אַלץ, וואָס אַ ייד דאַרף, ווען ער לאָזט זיך אין וועג אַריין. טלית און תפילין, אַ חוק, דאָס שטריימל, די זיידענע קאַפּאָטע און . . . אַ היפּשן זאַפּאַס „אשר יצר" פּאַפּיר. אָפּזייענדיק דאָרט אַ שטיקל צייט, האָט ברוך לייב דערזען, אַז דאָס אשר־יצר פּאַפּיר איז אים אויסגעגאַנגען. נישט טראַכטנדיק לאַנג, איז ער אַריין אין אַ פּאַפּיר געשעפט. דער "יעקע", כאָטש אַ יידישער, נישט פאַרשטייענדיק מער ווי דאָס וואָרט פּאַפּיר, לייגט אים אַוועק פּאַפּיר מכל המינים, שרייב פּאַפּיר, פּאַק־פּאַפּיר, בלומען פּאַפּיר, וואַנט־פּאַפּיר. ברוך לייב איז נישט

צופרידן און שאקלט מיטן קאפ אין דער ברייט. דער "יעקע" קוקט אויף דעם "אסט־ידע" און קאן זיך קיין עצה נישט געבן. דאן פרעגט ער ברוך לייבן פון וואנען ער איז, און ברוך לייב ענטפערט, פון סקאלא אָם זברוטש. דערהערנדיק דאס, בלייבט דער "יעקע" א פארציטערטער: סקאלע איז אין ווין געווען באוואוסט, צוליב'ן סקאלער גראף גאלוכאווסקי, וואס איז געווען אינערן־מיניסטער פון עסטרייך־אונגארן. סקאלע ליגט דאך אויף דער רוסישער גרעניץ און דער "אסט־יודע" וויל עפעס אומפארשטענדלעכע פאפירן. זייער פארדעכטיק; נישט אנדערש, נאר ער איז אוודאי א רוסישער שפיאן. אַי, די בארד, די פיאות, דער פליושענער קאפעליוש און די קאפאטע? נו, א שפיאן פארשטעלט זיך! דאס איז עס!

דער "יעקע" האט גלייך גערופן פאליציי און אויך די פאליציי האט נישט געהאט קיין גרויסן דערפאלג. ביי דער אויספארשונג האלט זיך ברוך לייב ביי זיינעם, ער איז פון סקאלע און ער וויל אשר יצר־פאפיר און מער גארנישט.

דא האט דער אויספארשער עפעס פארטראכט: (פארט פאליציי) ער וועט ברוך לייב'ן שטעלן א פראגע. אויב ער איז טאקע פון סקאלע, טא זאל ער זאגן צו וועמען געהערט סקאלע? געמיינט האט דער אויספארשער דערביי, אז אויב דער "יודע" ווייסט, אז סקאלע געהערט צו גראף גאלוכאווסקי, איז ער נישט קיין "שפיאן", נאר גלאט עפעס א שוטה, א צעדרייטער, און ער וועט אים באפרייען. טאמער נישט, אויב ער וועט נישט וויסן דעם ריכטיקן ענטפער, איז ער טאקע זיכער א געפערלעכער שפיאן. דא האט דער אויספארשער א נעם געטאן ברוך לייב'ן אויפ'ן צימבל: דו טענה'סט אז דו ביזט א סקאלער - טא זאגזשע מיר קלאר צו וועמען געהערט סקאלע? און ברוך לייב האט גלייך געענטפערט "סקאלע איז אין דער התחלה געווען כולה־וויזשניץ, ביז עס זענען אויפגעשטאנען עטלעכע הולטאיעס, דראבעס און זיך אפגעשפאלטן קיין טשארטקאוו" - קלאר ווי דער טאג.

דער סוף המעשה: נאכ'ן אפזיצן אביסל אין אויספארשונגס־ארעסט, איז ברוך לייב צוריקגעבראכט געווארן קיין סקאלע מיט "שופ", אונטער פאליציי־באגלייטונג.

"אבער ער זינגט דאך תתברך" . . .

כידוע, זענען ביז צום גרויסן מחלוקת וויזשניץ־טשארטקאוו אלע חסידים געווען וויזשניצער. פארשטייט זיך, אז דער וויזשניצער נוסח התפילה איז געווען דער איינציקער. ווען דאס מחלוקת האט זיך צעפלאקערט, האבן די פרישע טשארטקאווער חסידים גענומען איינפירן דעם טשארטקאווער נוסח. די צרה איז אבער געווען, וואס דאוונענדיק דאס גאנצע לעבן מיט איין נוסח התפילה, איז זייער שווער געווען איבערצוגיין צום נייעם נוסח. איז נישט איינמאל געקומען צו פעטש. כדי צו פארמיידן חלול השם, פלעג מען, בעיקר אין די טעג פון יום טוב אוועקשטעלן א פאליציי־מאן, ער זאל אפהיטן די ארדענונג.

עס איז א מנהג ביי די וויזשניצער אין די שלוש רגלים טעג צו זינגען תתברך. טשארטקאוו האט דאס אפגעשאפט. ביז עס האט געטראפן אן "אומגליק". אין א פסח טאג, האט דער בעל שחרית זיך פארגעסן און גענומען זינגען תתברך. ווען עס איז געווארן א טומל, איז איינער פון די בעלי בתים, ווערלנדיק פארמיידן א חלול יום טוב, ארויס צום זשאנדארם (דער זשאנדארם פלעג שטיין אין דרויסן, נישט טארנדיק אריינגיין אין א מקום קדוש) מיט "פאַניע! פאַניע!" ווייזנדיק אויפן בעל תפילה. דער פארחידושטער ערל האט נישט פארשטאנען דעם גאנצן ענין און א זאג געטאן צום צעקאכטן ייד אויף פויליש: "אבער יענער טוט דאך נישט קיין שלעכטס. האט דער בייזער ייד א געשריי געטאן: "אבער ער זינגט דאך תתברך." . .

"גוט מארגן, מושקאטאוויצער קוימען"

ר' משה דודי מעלצער ע"ה, דער שטאטישער גביר, און ר' לייביש נטע'ס (פייערשטיין ע"ה), זענען געווען כמעט אין איין עלטער און אינאיינעם געלערנט, בחורוויז, אין די חדרים. נאר לייביש האט געקענט א סך בעסער פון משה דודי'ן. אבער אין מזל איז משה דודי געווען א גוט־באזיצער, איינער פון די גרעסטע יידישע ערד־באזיצער אין גאליציע. דאקעגן לייביש איז אלע יארן געווען אן ארימאן, און שפעטער דורך פראטעקציע פון זיין קרוב, דעם ראש הקהל משה פייערשטיין, געוואוינט אין באד. פארשטייט זיך, אז קיינער האט זיך אויף אים נישט אומגעקוקט.

איינמאל איז לייביש פארבייגעגאנגען משה דודי'ס הויז, בעת דער גביר איז פונקט געשטאנען אין דרויסן, און דערזעענדיק לייבישן, האט ער א פריילעכער א רוף געטאן: "גוט מארגן דרייקאפ" (לייביש פלעגט האלטן דעם קאפ אין א זייט). דער רוף "דרייקאפ" איז נישט געמיינט געווען חלילה לגנאי נאר פון יוגנטלעכער חבר'שאפט. נאר דער ארימער לייביש האט גלייך צוריקגעענטפערט "גוט מארגן מושקאטאוויצער קוימען" (מיינענדיק דעם הויכן קוימען פון זיין גוראלניע), און דערביי צו אים אזוי געזאגט: "דו ווייסט דאך משה דודי, אז לערנען קאן איך בעסער פון דיר, א מיוחס בין איך נישט קיין קלענערער פון דיר. אלא וואס דען? איך בין אן ארימאן און וואוין אין באד, רופט מען מיך "דרייקאפ". דיר דאקעגן טראגט יעדער ייד אנטקעגן דעם חנופה'דיקן גוט מארגן. זיי זשע וויסן,זיי מיינען נישט דיך, נאר דעם מושקאטאוויצער קוימען. זיי זאגן שקר, נאר איך זאג דעם אמת".

"ניבא וידע מה ניבא" - א משל מיט א באן

איינמאל איז לייביש נטע'ס געקומען צו משה דודי'ן וועגן א געוויסן ענין. האט משה דודי, דאסמאל אן ערנסטער, לייבישן געמוסרט אויף אן היימישן אופן, זאגנדיק: "לייביש, דו ביזט דאך א ייד א בן תורה, ווען דו נעמסט דיך אין די הענט אריין און ווערסט א מענטש, וואלסטו דאך נישט געדארפט וואוינען אין באד". האט אים אויף דעם לייביש אזוי געענטפערט: "דאס לעבן אויף אונדזער

עולם השפל איז געגליכן צום גיין צו דער באָן. דער גראף גאלוכאוווסקי פארט צו דער באן אין א טייערער קארעטע. דו משה דודי, פארסט אין א פיינער בריטשקע; א ייד א בעל הבית פארט מיט ישראל יואל'ס פיאקער; א פשוטער ייד פארט מיט א פערד און וועגעלע, און איך לייביש, נעם דאס זעקל אויף דער פלייצע און כ'גיי צופוס. אמת, איר אלע קומט צו דער באן שנעלער און אויסגערוטער, און איך קום צום סאמע לעצט א מידער, א דורכגעווייקטער אין שווייס. אבער אין דער באן זענען מיר אלע גלייך. לעבן, לעבן מיר אויף פארשיידענע אופנים, דערפאר אין דער ערד וועלן מיר ליגן אלע גלייך".

ברוך פייערשטיין דער "רעגירער"

ביי אונדז אין שטאט איז מיט א היבש ביסל יארן צוריק געווען א ייד ר' ברוך פייערשטיין, וועמען די שטאט־יידן האבן גערופן ברוך "רעגירער" און דער נאמען איז געווען ווי צוגעפאסט. ער איז געווען א ייד א תקיף, א חשוב ביי די פריצים און יידן האבן געציטערט פאר אים אימת מות.

דאס, וואס איך וויל דא דערציילן האט פאסירט מיט מיין זיידן ר' ברוך טאבאק ע"ה, ווען ער איז אלס 16 יאריקער יונגערמאנטשיק געקומען קיין סקאַלע און געגעסן קעסט ביי זיין שווער ר' זיידע דרימער ע"ה. זייענדיק ערשט א קורצע צייט אין שטאט און נישט קענענדיק כמעט קיינעם, איז ער פארבייגעגאנגען ר' ברוך "רעגירערס" הויז, גראד ווען יענער איז מאַיעסטעטיש געזעסן אינדרויסן אויף א שטול. דערזעענדיק מיין זיידן, האט ער א רוף געטאן: "בחור! קום נאר אהער!" (דער זיידע האט נאך נישט געהאט קיין חתימת זקן, האט ער געמיינט, אז ער איז נאך א בחור). ווען דער זיידע איז צוגעגאנגען צו אים, האט ער א קאמאנדעווע געטאן: "גיי טראג מיר ארויס דעם צעבער". אז דער זיידע האט א פארוואונדערטער זיך נישט גערירט פונ'ם ארט, האט דער תקיף א געשריי געטאן: "דו הערסט וואס איך רעד צו דיר?"

דער זיידע, כאטש נאך גאר א יונגער, האט זיך נישט דערשראקן און האט דעם "רעגירער" געענטפערט: "אנדערש פאסט אייך נישט, נאר איך זאל אייך טראגן דעם צעבער? איר זענט נישט חולה אים אליין צו טראגן".

דער "רעגירער" איז אויפגעשפרונגען א צעקאכטער, פרעגנדיק די מענטשן, וואס זענען דערביי געשטאנען: "ווער איז דער עזות־פנים?" עמיצער פון עולם האט אים געזאגט: "דאס איז ר' זיידע דרימערס יינגסטער איידעם". דא האט דער "רעגירער" זיך גלייך בארוהיקט, זאגנדיק: "יונגערמאן, דו וועסט שוין בלייבן א היגער תושב, אז דו האסט געוואגט מיר קעגנצוריידן". זינט דעמאלט האט ער אים נישט געטשעפעט.

א דארפס ייד ווערט א פוסק

אין או"ח (אורח חיים) פסח ס"י תכ"ט ווערט געזאגט: "שואלין ודורשין קודם הפסח שלושים יום", דאס מיינט, אז דרייסיק טעג פאר פסח פארשט

מען און מען רעדט ארום די דינים פון פסח. באמערקט דארויף דער רמ״א, (ר׳ משה איסירליש, אין דער ״מפה״ צום שולחן ערוך) אז מנהג לקנות חיטים ולחולקם לעניים לצורך הפסח״ דאס הייסט, אז עס איז א מנהג צו קויפן ווייץ און צו צעטיילן צווישן ארימעלייט. ווי מען זעט פון די רייד פון רמ״א איז עס בלויז א מנהג. פונדעסן איז מעות חיטין געווארן א פארהייליקטער חוב צו באזארגן ארימעלייט מיט פסח־באדערפענישן, כדי אויך זיי זאלן זיך פילן טאקע ווי אמת׳ע בני חורין. אזוי איז עס איינגעפירט אין אלע תפוצות פון קדמונים אן, ביז היינט. עס איז גאר אן איידעלער, מענטשלעכער איינפיר, וואס פאסט זיך צו פסח, דער יום טוב פון חירות, פרייהייט.

אויך ביי אונדז אין סקאלע איז די מעות חיטים זאמלונג יאר־יערלעך דורכגעפירט געווארן און וועגן איינעם אזא ערב פסח, וויל איך דא דערציילן.

דער סקאלער רב, הרב אברהם דרימער ז״ל, פלעגט זיך זייער מתעסק זיין מיט מעות חיטים. ער איז אייניינעם מיט מיין פעטער ר׳ ישראל ברימער ע״ה יעדעס יאר ארומגעגאנגען אין שטאט נאך געלט. זיי פלעגן אויך ארויספארן אין ארומיקע דערפער (ספעציעל ציגאן און לאסיאטש), וואו עס האבן געוואוינט מערערע יידישע משפחות און צענויפגענומען ביי זיי, אחוץ געלט, אויך קארטאפליעס, בוראקעס א.א.וו.

אין ציגאן פלעגן זיי זיך אפשטעלן ביי ישראל ציגאנער, ביי וועמען עס איז געווען דאס דארפישע קלייזל, וואו זיי האבן געדאווענט בציבור. ישראל פלעגט אינצווישן לאזן וויסן אלע דארפס־יידן, וואס פארא חשובע אורחים עס זענען דא, און דער עולם איז געקומען און האט געגעבן מיט א ברייטער האנט. איינמאל האט איינער פון די יידן זיך געווענדעט צום רב מיט א בקשה, זאגנדיק: ״רבי, איך בעט אייך, פארהערט מיין יינגל״. אז דער רב האט געפרעגט, וואס ער לערנט שוין, האט דער ייד א שטאלצער געזאגט: ״ער לערנט שוין ״לייִשים״ מיינענדיק מסתמא לשם יחוד פאר הנחת תפילין. האט דער רב געזאגט: ״רוף אים אריין!״ דער בחור איז אריינגעקומען. דער רב, זעענדיק פאר זיך א כמעט אנטוויקלטן מאן, האט א פרעג געטאן דעם פאטער: ״ווי אלט איז דער בחור?״ זאגט דער פאטער; ״אין אכצנטן יאר״. דער רב, אן אויפגעבראכטער, האט א געשריי געטאן: ״געוואלד דו מיינסט צו זאגן, אז ערשט איצט וועט ער אנהויבן צו לייגן תפילין?״ יא, רבי ־ האט דער ייד א תמימותדיקער געענטפערט: ״איר זעט רבי, ער איז געווען ביז איצט דער יינגסטער אין דארף, האט ער יעדן שבת געטראגן די יידן די טליתים אין קלויז אריין. האב איך אים נישט געלאזט ווערן בר־מצוה, ווייל נאך בר־מצוה טאר מען דאך נישט טראגן שבת, היינט ווען ביי סענדער׳ן איז אונטערגעוואקסן אן אנדער יינגל, וועט יענער שוין טראגן די טליתים. איצט פארשטייט איר שוין?״

רעשט פון א קויליטש

חיים ישראל בוגע איז באקענט געווען אין סקאלע ווי א ווערטל זאגער, א שפאס־טרייבער, א לץ, א פריילעך־מאכער. בפרט איז עס אזוי געווען

אין די יארן פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ער איז געווען אן עושר. אמאל פלעג ער טרייבן אביסל ליצנות דווקא מיט קבצנים.

ווי באוואוסט, פלעגן יעדן שבת אינדערפרי ארימע ווייבער ארומגיין איבער די הייזער צונויפצונעמען חלה. יעדע יידענע האט געהאט אדער אן אונטערגעבונדען פארטוך, אדער גלאט געטראגן א טארבע, ארייננצואווארפן די צענויפגעקליבענע שטיקער חלה.

חיים ישראל, דער לץ, וואס פלעג הנאה האבן פון זיינע אייגענע חכמה׳לעך, האט אין איין שבת צו אזא ארייננקומענדיקער יידענע, אזוי א מאך געטאן: ״זייטשע מוחל, גיט מיר רעשט פון א קויליטש״. אז די צעטומלטע יידענע מיט דער טארבע האט נישט פארשטאנען, האט ער איר מסביר געווען בזו הלשון: ״אז איר גייט ארום אינדערוואכן נאך נדבות, און אז איינער וויל רעשט פון א גאנצן זילבערנעם רייניש, גיט איר אים, איא? היינט איז שבת, און אז איר קלייבט צענויף חלה, גיטזשע מיר רעשט פון א קויליטש״.

מלמד־סוחר־פרעזידענט, און דער וואסערפירער

שלמה ווײנרויב, באקענט ווי שלמה אלטער׳ס, איז געווען א ייד א בן תורה. פאר דער ערשטער וועלט מלחמה איז ער געווען אין סקאלע א גמרא־מלמד, און טאקע א גאר גוטער. אזוי האבן די עלטערן פון די תלמידים געהאלטן. ער איז געווען א ייד א שטרענגער, אויף אלץ מקפיד געווען און געפאדערט און איינגעפירט געהארכזאמקייט. אז א תלמיד האט נישט געפאלגט, אדער נישט געקענט דאס שטיקל גמרא, פלעג שלמה אים גוט מקיים פסק זיין. ער האט נישט געזשאלעוועט. . .

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה איז שלמה אוועק פון סקאלע, ווי א פליכטלינג. צוריקקומענדיק קיין סקאלע נאך דער מלחמה, האט ער אוועקגעווארפן דאס מלמדות און זיך גענומען צו מסחר (געהאט א לעבנסמיטל געשעפט). די שטרענגקייט און פינקטלעכקייט האט ער נישט אויפגעגעבן; ער האט זי נאר איבערגעטראגן פון די תלמידים צו די מתפללים פון דער ״פארט־ארטור שול״, וואו ער האט רעגירט ביד רמה ווי פרעזידענט - ״דיקטאטאר״. איר וועט דאך פרעגן, ווי קומט א מקום קדוש זאל גאר הייסן ״פארט־ארטור״, דער נאמען אליין שמעקט דאך מיט קאזארמע און מיט פאניע־גנב? עס איז געווען א מעשה דערביי: אזוי ווי דער מקום קדוש איז געשטעלט געווארן נאך א גרויסער שריפה, האט מען דאס געבויט פון בעסטן מאטעריאל, שטיין, ציגל און א בלעכענעם דאך, ממש א פעסטונג. סקאלער ״פאליטיקער״ וואס האבן נאכגעפאלגט דעם רוסיש־יאפאנישן קריג און די שלאכט ביי פארט־ארטור, האבן דעם בנין, צוליב זיין מאסיווקייט, גערופן ״פארט ארטור״. דער נאמען איז שוין געבליבן לדורות. דא דארף מען צוגיבן: שלמה איז אלץ ווערט געווען. ראשית האט ער געלט געגעבן דער ערשטער, ער איז אויך געווען בעל־תפילה, בעל־קורא, ראש השנה האט ער געבלאזן שופר און אלץ אן געצאלטס. א דאנק דעם האט די ״פארט ארטור״ שול געקאנט עקזיסטירן, ווייל כמעט אלע מתפללים זענען געווען פון נישט־

פארמעגלעכן שטאנד. דער עולם האט דאס אפגעשאצט און האט שלמה'ן נישט בלויז רעספעקטירט, נאר פשוט פאר אים מורא געהאט, זיין ווארט איז געווען א באפעל.

שמחת תורה, פלעג שלמה, דער פרעזידענט, פארבעטן דעם גאנצן עולם צו זיך א היים אויף קידוש און זיין ווייב האט געשטעלט אויפן טיש אלע יום־טובדיקע מאכלים און משקה. דער עולם, א דערוואַרעמטער, האט געזונגען און געטאנצט כמעט ביז מנחה־צייט.

איינער פון שלמה'ס "אונטערטאנען" איז געווען מאטיע רעכטער, א וואסערפירער. איז ער, מאטיע, זיך אין א שמחת תורה־טאג זייער לאנג פארזעסן ביים קידוש. זיין ווייב, וועלי, איז ארומגעגאנגען א פארזארגטע נישט וויסנדיק, וואו איר מאטיע איז אהינגעקומען. און דא, דער טאג שטייט נישט, דער יום־טובדיקער מאלצייט ווערט קאלט און מאטיע איז ווי אין וואסער אריין. מיטאמאל באווייזט זיך מאטיע א פארשניאשקעטער, ברומענדיק א יום טוב ניגון. מיט א ברייטן "גוט יום טוב, וועליניו". ענטפערט זי אים א בייזע: "א וויסטער יום טוב צו דיין קאפ, וואו ביזטו אהינגעקומען, כ'האב שוין געמיינט ווער ווייסט וואס?" נאר מאטיע מאכט זיך גארנישט פון איר כעס, זאגט א פריילעכער, א פסוק פון אתה הָראת: "זינגזשע וועליניו, ויהיו נא אמרינו לרצון לפני אדון כל." הערנדיק מאטיען שיטן מיט פסוקים ממש ווי א רב, מאכט וועלי א שטילערע: "נישט געוואוסט וואס איבערצוקלערן, און דאס עסן ווערט קאלט". ענטפערט מאטיע ווידער מיט א פסוק: זאגזשע וועליניו, "מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור". דא זאגט שוין וועלי א שיינענדיקע: "זאגזשע מאטיע לעבן, אז דו ביזט געווען ביי שלמה'לען און אריינגעכאפט תורה מיט געפילטן קרויט . . . פראקעס . . . זאלזשע דיר וואויל באקומען . . . וואש זיך און גיי צום טיש. . .

פעטש פאר'ן קייסער'ס ברויט

בעת דער רוסיש־יאפאנישער מלחמה, אין 1905, איז יעדער קלויז־ייד געווען א וואזשנער פאליטיקער און א מיליטערישער "סטראטעג". באזונדערס ווען ר' משה בראווער, אן "אפענער קאפ", פלעג אין דער טשארטקאווער קלויז פארלייענען און פארטייטשן די נייעסן פון בלאט. די צוהערערס האבן זיך צעווארעמט, פארפירט ויכוחים, און כמעט אלע זענען געווען מיט דער דעה אז דער יאפאנטשיק מיט איין קאסאקע אויג אין שטערן, וועט מאכן א תל פון פאניע־גנב. פאניע וועט כאפן א מפלה.

אבער ר' שלמה אהרון, א מלמד, א כעסן, וואס האט געשטאמט פון רוסלאנד, איז כלל נישט געווען איבערצייגט אין נצחון פון יאפאן. פארקערט: ער האט פארזיכערט, אז די קאזאקן מיט די שאשקעס (שווערדן) וועלן צעשאטקעווען די יאפאנטשיקעס ווי א קרויט, וועלן צעמערשטן זייערע ביינער און זיי פארוואפן מיט די קוטשמעס.

דערהערנדיק אזעלכע דיבורים, האט ר' מאיר יאשע'ס (קאפעליוש) אן אויסגעדינטער עסטרייכישער סאלדאט, מכבד געווען ר' שלמה אהרונ'ען מיט

עטלעכע פעטש. אז ס'איז געווארן א גערודער און מ'האט צו מאיר'ן געשריגן: "הייתכן, ס'טייטש? ווי הייבט מען עס אויף א האנט אויף א ייד, א תלמיד חכם, הייתכן?" האט מאיר געהאט א פארטיקע תשובה: יא אַ מצווה אויף אים. ער (שלמה אהרון) פרעסט דעם קייסער'ס ברויט, טא זאל ער נישט אנטקעגן־רעדן און אים נישט זיין קיין שונא. . .

נישטא קיין נייעס אונטער דער זון

ווען מ'האט אין די אכציקער יארן פון פארגאנגענעם יארהונדערט געבויט אין סקאלע די אייזן־באן, האבן יידן געווארט אין שפאנונג, זיך געחקרנט און געדרייט מיט די פינגער, כדי צו פארשטיין און צו כאפן דעם "שכל" פון דער זאך.. באזונדערס האבן זיך געבראכן די "מוחות" יענע, וואס האבן דאס חידוש נאך פריער נישט געהאט געזען, ווער שמועסט ־ נאך צו פארן דארין . . סטייטש, א באן, אן אייזערנער מחבל מיט איין ברענענדיקן אויג, לויפט ווי א רוח, בלאזט מיט רויך ־ סכנות נפשות. קאן מען משער זיין דעם רעש און דעם קאך וואס עס האט זיך אפגעטאן, ווען די באן האט באדארפט אנקומען צום ערשטן מאל? קינד־און־קייט זענען געווען ביי דער סטאנציע. אפילו בערדיקע יידן, תלמידי חכמים וואס זענען נזהר פון ביטול תורה, זענען אויך געקומען. א קטנותא, א קליינינקייט, א באן!ץ

צווישן עולם ביי דער סטאנציע איז אויך געווען יאסל ־ דאס ־ געלעכל (בלומענטאהל) א געבוירענער אין בארשטשעוו און דאריבער שוין ממילא א שטיקל "וועלטס־מענטש" און דערצו א בן תורה.

דער צוג איז סוף־כל־סוף אנגעקומען, מיט א פייפעניש און פרייכעניש און א טשאד צום באן־הויף, שלעפנדיק א גאנצע שורה פון וואגאנען. און דא האבן די פארחידושטע יידן דערזען אין מיטן פון דער שורה וואגאנען איין וואגאן מיט פערד. אז יאסל בלומענטאהל האט דערזען די פערד, האט ער מעשה בר־סמכא אזוי אַ מאך געטאן: אין כל חדש תחת השמש . . נישטא קיין נייעס אונטער דער זון; געוויינליך, ביי סתם א וואגן זענען די פערד איינגעשפאנט פון פארנט און שלעפן; די באן שלעפן די פערד פון דער מיטן. . .

"העכערע" און "נידעריקערע" פייערשטיינס. . .

ברוך ראזענבוים, ר' מענדל משה לייב'ס איידעמס זון, האט געארבעט ביי ר' ישראל ויידמאן אין מאגאזין. איינמאל האט ער זיך דורכגעשמועסט מיט א גוי וועגן יחוס פון דער משפחה פייערשטיין (ער, ברוך, איז געווען אן אייניקל פון ר' משה לייב פייערשטיין). ער האט געטענה'ט אז דעם נאמען פייערשטיין האבן זיי באקומען פון קייזער יאזעף דעם צווייטן. אַ־פונוואנען האבן זיך גענומען אזוי פיל פייערשטיינס אין אזא קליין שטעטל ווי סקאלע? דער תירוץ איז אז ר' אהרן משולם פייערשטיין, זייענדיק מעטריקאל־פירער, פלעגט פאר א געוויסן פרייז ארייננשרייבן אין רייסטער אריבערגעקומענע יידן פון רוסלאנד און אנדערע, וואס האבן געדארפט א פיקטיוון נאמען, און האט זיי פארשריבן ווי פייערשטיין. קיין קרובה'שאפט איז צווישן זיי נישט געווען.

אז דער גוי האט ברוכ׳ן געפרעגט, צי ישראל יוסי׳ס, וואס האט אויך געהייסן פייערשטיין, איז פון זיין משפחה, האט ברוך געזאגט אז ניין. זעענדיק, אז דער ערל, דער גויישער קאפ, איז אלץ נישט תופס, האט ער אים געפרואווט מסביר זיין מיט שכל, אויף אוקראיניש, און געזאגט אזוי: פארשטייסט, איוואן, מיר זענען העכער און זיי זענען נידעריקער. האט דער צעטומלטער גוי געפרעגט: ״מיט וואס זענט איר העכער און יענע זענען נידעריקער?״ האט ברוך פייערשטיין געענטפערט: ״מיר דאוונען אין דער טשארטקאווער קלויז און זיי אין בית המדרש״.

ישעיה קראן דער בעל מופת

ישעיה קראן, שייקע דעם סופר׳ס, איז געווען א באוואוסטע ״פיגור״ אין סקאלע מחמת זיין מאדנער פרנסה, אדער פרנסות. ראשית איז ער געווען א כתבא רבא, מיט א שיינער האנטשריפט, מיט לשון קודשדיקע מליצות און מיט פליטערלעך. די דאזיקע מעלה האט ער שטארק אויסגענוצט. ער האט זיך באזארגט מיט א גאנצן קעסטל מיט אדרעסן פון גרויסע גבירים און אנדערע פערזענלעכקייטן, אין דייטשלאנד און אויך אין ווין. ער האט אויך געוואוסט ווען די אלע גבירים און גדולים האבן יארצייט, אדער פראווען עפעס א שמחה. פלעג ער טאקע צו יעדער אזא געלעגנהייט -בעיקר אויף ראש השנה - אוועקשרייבן צו יעדן פון יענע מכובדים א בריוו מיט די שענסטע ברכות. צו די גאר גרויסע גבירים ווי ראטשילד למשל, פלעגט דער טיטול איבער׳ן בריוו זיין אויסגעציקלט און אויסגעקרייזלט אויף א גאנצן זייטל. פון די דאזיקע שרייבעכצער פלעג טאקע צו אים אריינקומען געלט.

נאר דאס דאזיקע טועכץ איז געווען בלויז א טייל פון דער פרנסה און דאס נאר בעת ער איז געווען אינדערהיים, אין שטאט. ער, ישעיה, פלעגט זיך אבער אויך מטריח זיין און ארומפארן איבער ווייטערע שטעטלעך און דערפער, וואו קיינער האט אים נישט געקענט - און באגלייט פון א גבאי, שלמה סופר - אנגעגאנגען ווי א ״גוטער איד״, א בעל מופת.

אין א זיידענער ראדזשיוואולקע איבער דער קאפאטע, א ספאדיק אויפ׳ן קאפ, א טערקישע ליולקע - ציבוק אין מויל, א שטעקן מיט א ביינערנער גולקע, פלאכע שיך און זאקן ביז איבער די קני - איז ער געווען א לעבעדיקער ״פארטרעט״ פון א רבי׳ן. . .

זיין מנהג, למשל, איז געווען אזא: דאנערשטיק פארנאכט פלעג ער אריינפארן אין א שטעטל, זיך אפשטעלן ביי זיינעם א חסיד, איבערנעכטיקן,און פרייטיק אינדערפרי, ווען די בעל הביתטע איז געווען פארנומען מיטן אנגרייטן אלץ לכבוד שבת קודש און לכבוד אים ״זאל לעבן״, איז דער גבאי אריינגעקומען פרעגן אויף די פיש ווייל ״ער זאל לעבן״, מוז האבן פיש לכבוד שבת. אז די בעל הביתטע האט א פארשעמטע אים געענטפערט, אז צו איר צער זענען אין די מקומות נישטא קיין פיש, איז דער גבאי צוריק אריין צום ״רבין״ און באלד ארויסגעקומען א פריילעכער און געזאגט: ״דער רבי זאל לעבן״ האט געהייסן גיין

צום שטעטלישן טייכל און דארט כאפן פיש לכבוד שבת״. (ער איז געווען זיכער, ווייל ארייפארנדיק אַן אוונט פריער אין שטעטל, האט ער אריינגעווארפן א זעקל לעבעדיקע פיש). אז ״ער זאל לעבן״ הייסט, איז דאך נישט שייך! דער בעל הבית איז אוועק צום טייכל און, פלאי פלאים, וואונדער איבער וואונדער, ער האט געכאפט פיש. דארף מען דען נאך א בעסערן מופת? אז ״ער זאל לעבן״ וויל נאר, קאן ער. א סימן האט איר, דעם נעכסטן ערב שבת זענען יידן געגאנגען צום טייכל כאפן פיש און אהיים געקומען מיט ליידיקע הענט.

און איצט וועגן נאך איין מופת, וואס האט ישעיה'ן באריטמט געמאכט אין די מקומות, וואו ער איז ארומגעפארן.

אין א געוויסן דארף איז געווען א רייכער ארענדאר, נאר א גרויסער קמצן. די ארענדארקע, זיין ווייב, איז גאר געווען א מרשעת: נישט בלויז זיי פלעגן נישט געבן קיין נדבה אן ארימאן, נאר בכלל נישט אריינגעלאזט קיין יידן איבערן שוועל. ווען שייקע האט געהערט וועגן דעם הארצלאזן פארל האט ער באשלאסן זיי אנצולערנען ווי אויך מחזיר למוטב זיין. אין א קאלטן ווינטער נאכמיטאג, ווען דער שניי האט מוראדיק געבלאזן, איז שייקע פארפארן צום ארענדאר. אליין בלייבנדיק זיצן אין שליטן, האט ער אריינגעשיקט שלמה גבאי אין קרעטשמע אריין פרעגן צי דער ״רבי״ קאן אריינקומען. די ארענדארקע האט אים גלייך געענטפערט: ״איר ווייסט דאך, מיר לאזן נישט אריין קיין שלעפערס״. אז שלמה האט אים פארזיכערט, אז דאס איז נישט קיין שלעפער, נאר א רבי, א צדיק, און דאס איינציקע, וואס ער בעט איז אז מ'זאל אים אריינלאזן דאווענען מנחה־מעריב, האט שוין דער בעל־הבית געגעבן זיין הסכמה, זאגנדיק: ״לאז ער אריינגיין אין דער הינטערשטער שטוב אפדאווענען און גלייך זיך פארנעמען״. באקומענדיק די דערלויבעניש, איז שלמה ארויס און צוריקגעקומען מיטן ״רבין״ און אריין אין דער הינטערשטער שטוב. דארט האט שייקע מיטאמאל דערזען א קאץ זיך ווארעמען ביי דער הרובע. האט ער באשלאסן, אז איצט איז א שעת הכושר אָנצולערנען די רשעים. ער האט גיך אויפגעקנעפלט די ציך פונם איבערבעט, א כאפ געטאן די קאץ, אריינגעווארפן אין אפענער ציך, צוריק פארקנעפלט און זיך געשטעלט דאווענען. אפגעדאווענט און, שטייענדיק שוין אין דער בורקע האט ער א זאג געטאן צום ארענדאר: ״מילא, וואס איר האט מיך מבייש געווען בין איך אייך מוחל, אבער אויף דער הקפדה פון מיינע הייליקע אבות וועט איר מוזן תשובה טאן״. ער איז ארויס, ארויף אויפן שליטן און אוועקגעפארן. פארנדיק טוט ער א זאג צו שלמה'ן: ״מיר וועלן אריינפארן אין נאענטסטן דארף און אריין דארט צום ארענדאר און ווארטן, זיי וועלן שוין קומען צו מיר״. דערווייל האט דער קמצנותדיקער ארענדאר פארמאכט די קרעטשמע, אריין מיטן ווייב אין שלאף־שטוב, פארלאשן דאס לעמפל און מיד אריין אין די בעטן. און דא, איידער מ'האט זיך דערווארעמט, שרייט די ארענדארקע מיט באנומענע קולות: ״געוואלד! א בראך איז צו מיר! עפעס לויפט ארום אין איבערבעט״. דער מאן, א שטארק־דערשראקענער, פרואווט זי בארוהיקן, אז עס דאכט זיך איר אויס. עס העלפט אבער נישט, זי שרייט ווייטער, אז עפעס לויפט ארום אין איבערבעט. דער ארענדאר איז אראפ פון בעט, אנגעצונדן א ליכט און וויי־געשריען; דאס גאנצע

איבערבעט שאקלט זיך. דא טוט ער שוין א געשריי: "איך האב דיך אין דער אדמה דו מרשעת, דאס האסטו, ווייל האסט מבייש געווען א גוטן יידן, א מצווה אויף דיר". זעענדיק אבער, אז דאס לויפעניש אין איבערבעט הערט נישט אויף און ס'ווייב איז דול פון שרעק זאגט דער ארענדאר צו איר: "טו דיך אן און איך גיי שפאנען דעם שליטן, מיר וועלן פארן זוכן דעם גוטן יידן, אים פאלן צו די פיס און ביי אים בעטן מחילה, אים איבערבעטן".

צעשראקענע, פארצרה'טע, זענען זיי אריינגעקומען אין ערשטן דארף, צוגעפארן צום דארטיקן יידישן קרעטשמער, צו זוכן און צו פרעגן, אולי ירחם, אפשר ווייסט ער עפעס וועגן גוטן יידן. דער שכן־קרעטשמער ענטפערט זיי א פריילעכער: "דער רבי איז ביי מיר". דעם דערשראקענעם פארל איז אראפ א שטיין פון הארץ. זיי זענען ביידע אריין צום "רבין" מיט א יללה. פאלנדיק אים צו די פיס האבן זיי אנגעהויבן מיט א געוויין: "הייליקער צדיק, מיר האבן שווער געזינדיקט, האט רחמנות און טוט אפ פון אונדז די קללה. מיר זאגן אייך צו, מיר וועלן זיך פירן אנדערש". שייקע איז געזעסן א פארטראכטער און לסוף, ווי צו זיך, א זאג געטאן: "נו, אז יידן טוען תשובה, דארף מען זיי מוחל זיין". און צום ארענדאר: "גיי שפאן דעם שליטן, איך וועל פארן מיט אייך אהיים". קומענדיק צוריק, האט דער "רבי" באפוילן: "לאזט מיך אריין אין שלאף־שטוב און זאל קיינער נישט עפענען די טיר, ביז איך וועל ארויסקומען. איך דארף מתפלל זיין." ער איז אריין אין שטוב, פארמאכט הינטער זיך די טיר, גיך אויפגעקנעפלט די ציך און ארויסגעלאזט די קאץ. באלד איז "ער זאל לעבן" ארויסגעקומען מיט א שיינענדיקן פנים זאגנדיק: "געלויבט השם יתברך, איר קאנט שוין גיין שלאפן". ער אליין האט שוין דארט אויך גענעכטיקט. די ארענדארקע איז אריין אין בעט, און עס איז שטיל א מחיה. זעענדיק דעם "מופת" מיט די אייגענע אויגן, האבן זיי שוין געקוקט אנדערש אויפן "הייליקן" מאן. זיי האבן אים באלוינט, און זינט דעמאלט זענען זיי געווארן אנדערע מענטשן. דער ארענדאר איז געווארן שייקעס א פייערדיקער חסיד ווי אויך א מכניס אורחים. (די מופתים פון שייקען האב איך געהערט פון שלמה סופר הי"ד זיין גבאי, בעת איך האב געלערנט אין חדר ביי מיין טייערן רבין, ר' אברהם מארגענשטערן ז"ל, דער בודזאנאווער מלמד).

נאך מופתים

ווען שמעון גאטעספעלד (גלעזער) האט חתונה געהאט מיט אסתר יוסי'ס (וויזענטאל) זענען די ערשטע יארן נאך דער חתונה גארנישט געווען קיין גליקלעכע. די סיבה: חוסר בנים. עס זענען נישט געבוירן געווארן קיין קינדער ביי זיי. האט זי, אסתר, געטאן אלץ וואס מען דארף טאן אין אזא מצב. ראשית כל, ווי איינע פון דער משפחה־וויזענטאל, פייערדיקע טשארטקאווער חסידים, איז זי געלאפן מיט קוויטלעך און פדיונות צום טשארטקאווער רבי'ן. זי איז אבער נישט אויפגעבונדען געווארן; איר טראכט איז געבליבן פארמאכט. . .

ביז איינמאל, אין א רגע פון פארביטערונג האט זי געזאגט צו אירע ברידער: "אפשר זאל איך גאר אריבערגיין מיט א קוויטל צום וויזשניצער רבי'ן און

דורך אים געהאלפן ווערן? "חס ושלום" האבן די ברידער פארציטערטע אויסגעשריגן; "זאלסט זיך נישט דערוועגן צו טאן אזא מעשה, ווייל מיר וועלן זיך אפזאגן פון דיר". נו, זי האט געמוזט פאלגן.

איינמאל איז געקומען קיין סקאלע דער האָראָדענקער רבי, הרב יחיאל מיכאל ז"ל. האט אסתר מער נישט געקאנט ביישטיין דעם נסיון און איז אוועק צום רבי'ן און דארט אויסגעגאסן איר ביטער הארץ, און דער רבי האט איר צוגעוואונטשן א בן־זכר. און נסים איבער נסים, זי איז דאס זעלבע יאר מעוברת געווארן און געבוירן א זון. (אונדזער פייוועלע גאטעספעלד, היינט אין חיפה). די שמחה איז געווען א גרויסע און אפילו איר משפחה האט געמוזט מודה זיין אז זי האט גוט געטאן.

פארשטייט זיך אז זי האט שוין ווייטער געהערט צו די חסידים פון האָראָדענקע. אין צוויי יאר שפעטער, ווען דער האָראָדענקער איז ווידער געקומען קיין סקאלע, האט אסתר גענומען דאס קינד אויף דער האנט און אוועק, א גליקלעכע, צום רבי'ן. דער רבי, ליינענדיק דאס קוויטל און געדענקענדיק די מעשה האט א זאג געטאן: "על הנער הזה התפללתי" (אויף דעם יינגל האב איך געבעטן). האט זיינער א חסיד, מעשל קאהן, וואס איז געווען דערביי און באוואונדערט דעם רבי'נ'ס חריפות אין זכרון, א זאג געטאן: "אַי האט ער א קאפ, ער זאל אים נאר אַראָפּ!"

דער ווינער שוחט און
די פארגליווערטע חלה

צווישן די כלי קודש אין סקאלע איז אויך געווען דער "ווינער" שוחט. ווי אלע אנדערע שוחטים, האט ער געטאן זיין ארבעט, די מלאכת הקודש, בשלימות. נאר למאי האט מען אים גערופן דער "ווינער" שוחט? עס קאן זיין דערפאר וואס דער קאלנער פון זיין העמד איז שוין געווען פארקנעפלט מיט א קנעפל און נישט פארבונדען מיט לויזע בענדלעך; און אפשר דערפאר וואס ער האט געטראגן אויף די פיס שטיוול מיט כאליוועס און נישט קיין שיך מיט לאנגע זאקן ביז איבער די קני. עס קאן אויך זיין, אז ער האט געצוואגן בארד און פיאות מיט אקריפ. מאלע וואס.

איז וועגן דעם דאזיקן "ווינער" שוחט און זיין אידענע, די שוחט'קע, האבן סקאלער ליצנים דערציילט אזא מין מעשה נורא:

יעדן דאנערשטיק פלעגט דער שוחט זיין טרוד אין שעכטהויז פון גסות ביז שפעט אין דער נאכט. עס איז דאך עפעס ערב־שבת. ער פלעג דערנאך א מידער אריין אין שטוב, עפעס טועם זיין און גלייך אוועקפאלן אין טיפן שלאף.

די שוחט'קע, ווידער, פלעג לכבוד שבת אויפשטיין פרייטיק עטלעכע שעה פארטאג, כדי אויסצוהייצן דעם אויוון און באקן חלה און אנדערע גוטע זאכן לכבוד דעם הייליקן יום המנוחה.

צו יענער צייט פלעגן די ווייבער זיך נוהג זיין, באזונדערס ווינטערצייט, צו לייגן דאס פארקנאטענע טייג אונטערן איבערבעט, כדי עס זאל

גוט אויפגיין אין דער ווארעם. איין ווינטערדיקן ערב שבת, ווען די שוחט׳קע איז אויפגעשטאנען צו איר ארבעט און האט דערפילט אז אין שטוב איז א קרירה און איר מאן שלאפט ווי א הרוג, האט זי ארויסגענומען דאס טייג פון איר קאלטן בעט און עס איבערגעלייגט אין ווארימען בעט פון איר מאן. אויסגעהייצט דעם אויוון, גייט זי א פארפלאמטע צום מאנ׳ס בעט, כדי אפצוקנייפן א שטיקל טייג און ווארפן אין פייער, מקיים צו זיין די מצוה פון חלה־נעמען. זי האט אביסל אויפגעהויבן דאס איבערבעט (די פערענע) פון שוחט׳ס בעט, א לייטישן קניפ געטאן דארטן - און, אוי וויי געוואלד, סע קנייפט זיך עפעס נישט אפ. ס׳הייסט קנייפן קנייפט זיך יא, נאר עס רייסט זיך נישט אפ קיין שטיקל טייג. א דערשראקענע, טוט די שוחט׳קע א געשריי: ״וויי־איז־מיר, אן אומגליק איז מיר געשען, א בראך האט מיך געטראפן״, די חלה איז פארגליווערט און מען קאן בשום אופן נישט אפרייסן א שטיקל טייג״. נעמט זי זיך אן מיט כוח און טוט שוין א גאר שטארקן קניפ. דא כאפט זיך אויף דער שוחט מיט א גוואלד: ״אן איינפאל אביסל, האסט שוין נישט וואס צו טאן נאר מיך צו קנייפן אין הינטער־חלק, אין דער קעלט און אין דער פינסטער? אן בושה!״

דא האט די שוחט׳קע זיך געכאפט אויף איר טעות און, פאר דער מצווה פון נעמען־חלה, שוין געקניפן דאס ריכטיקע טייג און דער מולטער. . .

אמונת צדיקים

בעת עס איז אויסגעבראכן די גרויסע שרפה אין סקאלע אין 1899, וואס האט פארצוקט כמעט דאס גאנצע שטעטל, איז געשען אזא מעשה: ווי באוואוסט, האט דאס פייער זיך אנגעהויבן ביי וואלף מאיר דוד׳ס (שפעטער משה וואסערמאנס) הויז און די פלאמען האבן זיך געשווינד איבערגעטראגן אויף אנדערע הייזער. די קולות זענען געגאנגען ממש עד לב השמים. איז זיך פרץ (אליהו הערשער׳ס זיידע) ארויסגעגאנגען און א רוהיקער זיך גענומען ציילן די הייזער. אז פארוואונדערטע מענטשן האבן אים א פרעג געטאן, וואס ער טוט, האט פרץ א רוהיקער געענטפערט: ״איך האב א ברכה פון א רבי׳ן, אז מער ווי זיבן הייזער וועלן נישט ברענען און ביז צו מיר איז דאך אכט״. דער סוף פון דער מעשה? אין ״זכות״ פון דער אמונה איז דאס הויז דווקא פארברענט געווארן מיט די שטובזאכן.

לואי מענשעל

ר׳ איציקל איוואנקאווער
דער פאסעסאר ווערט
א געלט־מינצער

עטלעכע שטריכן, עטלעכע עפיזאדן פון לעבן פון מיין עלטער־עלטער זיידע ר׳ איציק מענשעל, אדער ווי מ׳האט אים גערופן, ר׳ איציקל איוואנקאווער, קאנען גיבן כאטש א טייל־ווייז בילד פון יידישן לעבן אין סקאלע פון ארום העכער הונדערט דרייסיק יאר צוריק.

בערך אין יאר 1844 איז ר׳ איציקל איוואנקאווער געווען א פאסעסאר, אבער דערביי א ייד א תלמיד חכם, א גרויסער ירא שמים, א בעל צדקה. ער האט געגעבן מיט דער ברייטער האנט אויף הכנסת כלה, און איז אויך געווען א ווארעמער מכניס אורחים. דערצו איז ער געווען גאר א הייסער חסיד פון וויזשניצער רבי׳ן ר׳ מענדעלי און איז געשטאנען אונטער זיין השפעה.

ר׳ איציקל מענשעל (איוואנקאווער) האט געהאט באקענטשאפט און אויך א געוויסן איינפלוס אין די קרייזן פון קייזער פראנץ יאזעפ׳ס רעגירונגס־לייט.

אין יאר 1845 האבן אין געלד־מארק אויסגעפעלט די 10 קרייצער שטיק (זעקסערליך). דאס האט שטארק געשטערט דעם סקאלער שטאטישן מארק האנדל. דער יידישער איוואנקאווער פאסעסאר איז דאמאלס אוועקגעפארן קיין ווין צו דעם פינאנץ מיניסטער מיט א ביטע נאך די 10 קרייצערדיגע מטבעות. דער רעגירונג האט דאמאלס אויסגעפעלט דער מעטאל צו מאכן די זעקסערליך, האט ער באפולמעכטיגט מיין עלטער זיידען, איציק מענטשעל, צו מינצן א צאל זעקסערליך אונטער דער רעגירונגס קאנטראל. די זעקסערליך זיינען געמאכט געווארן פון א רויטן מעטאל און האבן קורסירט פאר 12 יאר צייט.

האט מען די זעקסערליך גערופן די רויטע ״איציקלעך״.

אונזער זיידע, איציק מענטשעל, איז געווען ווי געזאגט, א הייסער וויזשניצער חסיד, פלעגט ער פארן אויף יעדן שבת ראש חודש צום רבי׳ן.

מיט דער צייט האבן זיך אין סקאלע צונויפגענומען א צאל וויזשניצער חסידים מיט מיין זיידען איציק מענטשעל בראש. אין יאהר 1848 האט ער אויפגעבויט א קלויז אין וועלכער דעם וויזשניצער רבינ׳ס נוסח, שטייגער און מנהגים זיינען שטרענג אפגעהיט געווארן. די קלויז האט מען גערופן ״איציק׳ס קלייזל״.

די פארצווייגטע משפחות וואס זיינען ארויסגעקומען פון אונזער עלטער־עלטער זיידען, איציק מענטשעל ע״ה, דער איוואנקאווער פאסעסאר, זיינען געווען: מענדעל מענטשעל, מענדעל קאהן, מענדעל קעלמאן, מר. און מרס. קאפעל וויינטרויב, שרה וויעזענטאהל.

יעקב וויזענטאל

די "שקאָלע" און דעם טאַטנ׳ס שטריימל

ווען איך בין נאך געווען א חדר אינגל פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האט אויף סקאלע — און אויף אנדערע קהילות אין מזרח־גאליציע — פלוצלינג זיך אראפגעלאזט א ביטערע "גזירה": אלע קינדער פון שול־עלטער מוזן באזוכן א מלוכה׳שע עלעמענטאר־שולע. לערנען פריוואט ביי א לערער ־ווי מען האט ביז איצטער זיך געפירט־ איז נישט גענוג. מען מוז גיין אין א "שקאָלע"! דער עסטרייכישער קייסער פראנץ יאזעף איז טאקע א מלך חסד, ער איז גוט צו יידן, אבער מיט גיין אין "שקאלע" האט דאס נישט צו טאן. זיין, דעם קייסער׳ס בילדונגס־מיניסטעריום האט געטענה׳ט: איר האט אלע רעכט און פרייהייטן ־טא שיקט די קינדער אין "שקאלע"!

צווישן די סקאלער פרומע, חסידישע יידן איז געווארן א בהלה: הייתכן, וואס הייסט שיקן קינדער אין "שקאלע", וואו מען דארף זיצן אן א יארמעלקע, אין הוילן קאפ, און אויף די ווענט הענגען צלמים? מען וועט הערן טריפה־פסול, ווי גוישע קינדער פרעפלען און, ווער ווייסט? אפשר וועט מען נאך מוזן גיין אין "שקאלע" אום שבת און , חלילה־וחס, מחלל שבת זיין? דאס וועט נישט געשען! זאל זיין וואס עס וועט זיין ־ יידישע,פרומע קינדער וועלן נישט גיין אין שקאלע, און שוין!

מיין טאטע, ר׳ הירש אליהו, ע״ה, איז אויך געווען צווישן די ניין־זאגערס, לא מיט אן אלף.

די שטאטישע בילדונגס־פארוואלטונג איז דערפון סוף כל סוף געוואויר געווארן און מיין טאטע איז באשטראפט געווארן אויף צו נעמען "קנס" פון אים: צו מאכן א "פענדונג", דאס הייסט עפעס אוועקצונעמען פון הויז..

משה יונה, דער יידישער פאליציאנט, וואס איז געקומען, "בפקודת הקיסר" דורכצופירן די "פענדונג", האט זיך מיישב געווען, אז די בעסטע זאך צוצונעמען פון שטוב איז מיין טאטנס שטריימל..

אבער משה יונה פאליצייניק - אליין א ייד מיט בארד און פיאות אין א שטריימל און קאפאטע שבת ויום טוב -האט געפונען א פארטל, וויאזוי זיך ארויסצודרייען פון קלעם. וואס הייסט ער וועט א חסידישן יידן ווי מיין טאטען לאזן גיין שבת און יום טוב בבושת פנים אן א שטריימל? האט ער, משה יונה, יעדן ערב שבת און ערב יום טוב צוריקגעבראכט אין שטוב אריין דאס שטריימל און נאך שבת און יום טוב האט ער עס צוריקגענומען און צוריקגעטראגן אין געמיינדע־אמט אריין. אזוי האט משה יונה יוצא געווען אויך פאר פראנץ יאזעפ׳ס געזעץ: אי דער קייסער האט געהאט דאס שטריימל, אי דער טאטע האט עס געהאט...

אחוץ אפצוהיטן און דורכצופירן דעם קייסערס געזעצן האט משה יונה אויך אפגעהיט מצוות: ער פלעג זיך מטריח זיין יעדן פרייטאג פארנאכט, און באקוקן, צי דער ערוב איז גאנץ, כדי יידן זאלן מעגן טראגן אום שבת. ער, משה יונה, האט אויך געהאלטן אן אויג, קיינער זאל חלילה וחס נישט מחלל שבת זיין בפרהסיא. א פרוי זאל חס ושלום נישט טראגן א האנט־בייטל, אדער א שירעמל. משה יונה האט בלויז באדארפט איין קוק טאן, עפענען דאס מויל . . . א פרוי, וואס האט געוואגט אזא זאך, איז באלד אנטלאפן פייל־אויסן בויגן . . אבער זעלטן־זעלטן האט ווער אזעלכעס געוואגט . . נישט אין סקאלע . . נישט אין יענער צייט . . . איז טאקע געווען אזא סקאלע? און אפשר בלויז א חלום. . .

בן-ציון פידערער

דריי געשטאַלטן פון אַמאָל

אַן איי פאַר יעדער נשמה

ביי אונדז אין סקאַלע האָט זיך געפונען אַ ייד, וואָס מען האָט גערופן שמואל פויסיק. ער איז געווען אַ קלוגער ייד, נאָר נישט קיין גרויסער גביר. ער פלעג נעבעך עטלעכע חדשים אין יאָר מוזן אַריבערגיין קיין רוסלאַנד און דאָרט, לא עלינו, צונויפנעמען אַ פּאָר קערבלעך. איין מאָל איז ער געווען אויף פּסח אין קאַמעניץ, האָט ער זיך געשטעלט ביי אַ בעקער באַקן מצות. אַ געוויסן טאָג איז צוגעפאָרן צו דער בעקעריי אַ פור מיט אַ פּאָר שיינע פערד. קומט אַריין אין בעקעריי אַ ייד און האָט איינגעקויפט אַ היפּשע פּאַרציע מצות. מ׳האָט אים די מצות איינגעפּאַקט אין צוויי גרויסע קאַסטנס. איידער ער איז געגאַנגען אַהיימפאָרן, פרעגט ער דעם בעקער: ״אפשר קענט איר דאָ אַ יידן וואָס קאָן זיין אַ ״פּראַוואַדיטיעל״ ביים סדר? איך דאַרף ביים סדר אַ ״פּראַוואַדיטיעל״ (דאָס הייסט וואָס זאָל אים פירן דעם סדר); ער וועט ביי מיר האָבן אַ גוטן פּסח און איך וועל אים שיין באַפרידיקן. דעם שמואל פויסיק איז געפעלן דער ״שידוך״ און ער האָט געזאָגט, אַז ער איז גרייט צו פאָרן זיין אַ ״פּראַוואַדיטיעל״ ביים סדר. ער האָט זיך אַרויפגעזעצט מיט דעם ייד און איז אַהין געפאָרן.

זייענדיק אויפן פּלאַץ האָט מען אים אָפּגעגעבן כבוד ווי אַ רבין. עס איז געקומען אחרון של פּסח, זאָגט אים די פרוי: ״איך האָב געהערט אַז היינט מאַכט מען הזכרת־נשמות, נאָר איך קאָן נישט אויסרעכענען די נשמות״. האָט ער איר געענטפערט אַז פאַר יעדער נשמה דאַרף מען אַריינשלאָגן אַן איי אין די קעזלעך אַריין, און ״איך וועל אייך אויסרעכענען די נשמות״. זאָלט איר שוין גאַרנישט פרעגן וויפל אייער די פרוי האָט אַריינגעקלאַפּט אין די קעזלעך און ווי גוט די קעזלעך זענען געווען. דער בעל הבית איז געווען אַ ״קאַנטאַניסט״, וואָס מ׳האָט אים געכאַפּט אַלס קינד און ער האָט אָפּגעדינט 25 יאָר אין דער צאַרישער אַרמיי. דערנאָך פלעג מען אַזאַ איינעם געבן אַ שטיקל ערד מיט אַ באַלעבאַטישקייט נאָר פון יידישקייט האָבן די ״קאַנטאַניסטן״ ווייניק געוואוסט.

דער דאקטאר און דער שטאט משוגענער

סקאלע האט שוין געהאט צוויי דאקטוירים, א צוויי צאן־טעכניקערס, לערערס, אוניווערסיטעט־סטודענטן וכדומה אינטעליגענץ. איינער פון די דאקטוירים איז געווען דר. זיידנער. ער האט שטודירט מעדיצין אין ווין און איז געווען ״פארדייטשט״. ער האט גערעדט דייטש און דייטשמעריש. ער האט געהאט א בערדל און געטראגן א צוויקער אויף א שווארצן בענדל. ער איז נישט געווען קיין זייער איבערגעשפיצטער (יעקע׳וואטע) און אביסל שלאבריק אין גאנג. האבן שטאטישע ליצנים אים גערופן ״שאיע משה״, אויפ׳ן נאמען פון שטאטישן שוטה. . .

מאכט זיך א מעשה, אז ס׳איז געשטארבן א פרומע גבאי׳טע, וואס פלעג זיך מרחם זיין אויף דעם אמת׳ן שאיע משה, אים גיבן אביסל געקעכץ, א העמד, אדער א פאר פרוטות.

טרעפט דער ״פאריתומ׳טער״ בערדיק־פארוואקסענער, אמת׳ער שאיע משה איינמאל דעם דאקטאר זיידנער אין גאס, שטעלט אים אפ און טוט א מאך: ״וואס האסטו געטאן? האסט זי פארשיקט אויפ׳ן בית עולם? זי גייט דאך דארטן אויס פון הונגער. זאג מיר כאטש, זאל איך איר ארויפטראגן א בולקע מיט א רעטאך אויפ׳ן כרת? ״ווי זי ווארלן״ - ענטפערט אים דאקטאר זיידנער - ״שאדעט ניכטס, עבן . . . עבן . . . ווידערזעהן״. . .

דאס שטייער־אמט מוז אלץ וויסן

א סקאלער גאלאנטעריע־קרעמער האט געדארפט אפגעבן א דין וחשבון אין שטייער־אמט איבער זיינע הכנסות. דאס האט געהייסן א פאסיע. דער קרעמער האט געהייסן ר׳ יהודה הירש כהן. אזוי ווי די פאסיע האט געדארפט זיין געשריבן אויף פויליש און ר׳ יהודה הירש כהן איז נישט געווען שטארק באהאוונט אין דער פוילישער שפראך, האט ער זיך געווענדעט צו ר׳ מאטיע פייערשטיין, וואס איז געווען א ייד א קענער אויך אין פויליש און דייטש. זיין פרנסה איז באשטאנען פון אזעלכע שרייבערייען און ער איז אגב געווען זייער א קלוגער און האט ליב געהאט צו מאכן א שפאס. אין דעם דין וחשבון האט מען געדארפט ענטפערן אויף פארשיידענע פראגן וואס זענען געווען געדרוקט אינעם פארמולאר. צווישן די פארשיידענע פראגן וואס פייערשטיין האט געפרעגט ר׳ יהודה הירשן, האט ער אים כלאחר־יד א פרעג געטאן אויף פויליש: ״דא קטורעגא ראבינא פאן יעדזיע?״ דאס הייסט, צו וועלכן רבין פארט איר? ר׳ יהודה הירש איז געבליבן אויסער זיך, אז דאס שטייער־אמט וויל וויסן צו וועלכן רבין ער פארט, און אזוי ווי ער פלעגט פארן צום טשארטקאווער און א מאל צום הוראדענקער, האט ער אנגעהויבן הויך צו קלערן: זאל איך זאגן קיין טשארטקאוו? איך פאר דאך קיין הוראדענקע אויך? האט אים הער פייערשטיין אויפמערקזאם געמאכט, אז דא מוז מען זאגן דעם אמת, ווייל דאס גייט אין אן אמט אריין. האט זיך ר׳ יהודה הירש אנגערופן: ״שרייב זשע ״דא טשארטקאווא אי דא הוראדענקי ״ (קיין טשארטקאוו און קיין הוראדענקע).

יעקב סופר

א גאז־לאָמפּ און א נאפט־קוואל

איך געדענק גענוי דאס גרויסע חידוש און פארוואונדערונג אין סקאלע, ווען עס איז דארטן אוועקגעשטעלט און אנגעצונדען געווארן דער ערשטער גאז־לאמפ. א גרויסער לאמטערן מיט נעצלעך, וואס האט געשיינט און געבליצט מיט א גרינלעכן ליכט, ממש טאג־ליכט. דער דאזיקער גאז־לאמפ האט יעדן אוונט צוגעצויגן יונג און אלט. לכתחילה האט מען זיך גארנישט געקאנט אפוואונדערן פון דער וואזשנער דערפינדונג. געוועזן יידן, וואס האבן ביי דער שיין פון דעם בליץ־לאמפ אין גאס דווקא געלייענט זייער קארעספאנדענץ, אדער א פארעלטערט בלאט־ צייטונג, כדי צו זען ווי שטארק עס איז דאס ליכט און ווי גוט עס איז זייער ראייה פון די אויגן. פרומע יידן האבן ארום דעם לאמפ געקוקט צום הימל און מחדש געווען די לבנה. (עס איז עפעס לייכטער געווען צו טענצלען "שלום עליכם, עליכם שלום", סימן טוב ומזל טוב"...) פאר די ווייסע חברה־ניקעס איז דער בליץ־לאמפ געווען גאר א צוציאונג. מ׳האט ביי זיין שיין געקאנט שטיפן, זיך באָרען און ווייזן קונדסישע שטיק...

אבער דער גאז־לאמפ איז גארנישט קעגן דעם, וואס האט זיך אפגעטאן אין סקאלע, ווען עס האט זיך פארשפרייט א "בשורה טובה", אז די שטאט ווערט אויפגעריכט, באשר בכן: עס איז אנטדעקט געווארן א נאפט־קוואל. וויאזוי איז דער נאפט־קוואל אנטדעקט געווארן? איז די מעשה אזא: עס איז אויסגעבויערט געווארן א נייע קערניצע (א ברונים), האט זיך מיטאמאל ארויסגעוויזן אז דאס וואסער, וואס מען טרינקט פון דעם דאזיקן ברונים, פילט זיך פון נאפט. איז דאס א קלארער סימן, אז דארטן אונטן, אין דער טיפעניש, פליסט דער שווארצער "אוצר". אט קאן סקאלע ווערן א מין באריסלאוו, וואו עס פליסט "שווארץ גאלד". די פראגע איז בלויז צו וועמען געהערט דער אוצר און אונטער וועמעס באדן פליסט ער? אויב אפילו דער באדן געהערט צו דער שטאט, צו דער געמיינדע, וועט שוין יידן קיין פרנסה ־ און טאקע בהרחבה ־ סיי ווי סיי נישט פעלן. א קלייניקייט נאפט!

געוועזן אזעלכע, וואס האבן געטענה׳ט, אז אויב עס איז נישט קיין נאפט, איז געמאלט, אז דאס וואסער (וואס פילט זיך) איז ״מינעראל־וואסער״. און סקאלע וועט ווערן א קור־ארט, אזוי ווי טרוסקאוויעץ אדער גאר קארלסבאד. אט וועלדער זענען דא ארום? בערג אויך? אן אלטער שלאס אויך? א פארטיק קור־ארט! מוזיקאנטן פעלן אויך נישט. יצחק־יעקב מיט זיין קאפעליע וועלן מאכן פריילעך, און יידן (און נישט־יידן) פון נאענט און פון ווייט וועלן קומען און ברענגען אסך שפע אין שטאט אריין. זיי וועלן זיך קוויקן און קורירן זייערע שוואכע מאגענס מיט׳ן סקאלער ״מינעראל״־וואסער. מען וועט בלויז דארפן אויפבויען א פאר אכסניות, און רעסטאראציעס, אויפצונעמען די אורחים. אבער דאס איז שוין א קלייניקייט. פרנסה וועט זיין פאר אלעמען.

גיך, אבער, האט זיך פון דעם נאפט און ״מינעראל״־וואסער אויסגעלאזט א בוידעם. די מעשה איז געוועזן אזא: די סקאלער וואסער־פירערס, מיט זייערע פערדלעך און פעסער, וואס האבן געפירט וואסער פון קוואל צו די בעלי בתים, האבן דערזען אין די קערניצעס א ביטערן קאנקורענט, וואס וועט צונעמען פון זיי דאס ארימע שטיקל ברויט. האבן זיי זיך מיישב געוועזן, אז מען דארף פטור ווערן פון דעם אנשיקעניש, אזוי אז מען זאל דאס קערניצע־וואסער נישט קאנען טרינקען און נוצן. האבן זיי ביינאכט אריינגעגאסן אין ברונים אריין עטלעכע עמערס נאפט און פטור . . . די דאזיקע תחבולה פון די ארימע וואסער־פירערס האט זיך שפעטער קלאר ארויסגעוויזן און ־ סקאלע האט געלאכט... דעמאלט האט סקאלע נאך געקאנט לאכן, און עס איז געוועזן ווער עס זאל לאכן.

די גרויסע עליה לתורה אין סקאלע*

אין דער חסידישער וועלט איז די שטאט סקאלע געווען מפורסם איבער א גרויס געשעעניש, וואס איז דארט פארגעקומען אין יאר תר״ד (מיט הונדערט צוויי און דרייסיק יאר צוריק). אין א שבת פון יענעם יאר איז אויפגערופן געווארן צו דער תורה נישט קיין אנדערער ווי דער יונגער ר׳ מענדעלי, דער שפעטערדיקער ערשטער וויזשניצער רבי, דער גרינדער פון דער וויזשניצער רבישער גזע. דער פערצן־יעריקער ר׳ מענדעלי, אן אויסגערופענער עלוי און חריף, איז געווען דער חתן, און דאס איז געווען דער שבת פון ״פארשפיל״, פון דער עליה לתורה, עטלעכע טעג פאר דער חופה. דער חתן איז געווען דער זון, דער מעזיניק פון צדיק הדור, דעם רבי, ר׳ חיים פון קאסאוו. און ווער איז געווען די כלה? זי איז געווען מרים׳ל, די טאכטער פון אויסגערופענעם ריזשינער רבי, ר׳ ישראלטשי. צוויי גרויסע זיילן פון חסידות האבן זיך משדך געווען.

פארוואס די עליה, דאס אויפרופעכץ, איז פארגעקומען אין סקאלע איז די מעשה אזא: דער ריזשינער רבי איז געהאט אנטלאפן פון רוסלאנד איבער א מסירה אויף אים, אז ער זיצט אויף א גאלדענער שטול און פירט זיך ווי א יידישער קייסער, און אז ער איז מזלזל אין צאר, און נאך אנדערע באשולדיגונגען. אריבערגעקומען בשלום פון רוסלאנד קיין עסטרייך, האט דער ריזשינער א שטיקל צייט זיך אויפגעהאלטען אין סקאלע. די משפחה איז נאך געווען אין קעשינעוו, באסאראביע.

צו דעם ״אויפרוף״ אין סקאלע אויף יענעם שבת זענען זיך צענויפגעפארן צענדליקער רביים, גוטע־יידן, רבנים, גדולי תורה און טויזנטער חסידים פון נאענט און ווייט. פארשטייט זיך אז דער מחותן פון חתנ׳ס צד, דער רבי, ר׳ חיים פון קאסאוו, אז אויך געקומען קיין סקאלע.

אין סקאלע איז דעמאלט געווען אזא ענגשאפט, וואס מען האט נאך אזוינס קיינמאל נישט געזען. אין יעדער שטוב זענען געווען פיל אורחים, מען איז

* איבערדערציילט דורך חיים ברעטלער לויט דעם ספר ״תפארת שבמלכות״ פון יצחק אלפסי (זייטן 144־146), הוצאת ״אריאל״, הספריה לחקר החסידות, תל אביב, תשכ״א.

אויך געלעגן אויף בוידימער, אין קאמערן, אין בתי המדרש און אין די הייף. די אכסניא, אין וועלכער די צוויי מפורסמע צדיקים און דער חתן זענען איינגעשטאנען, איז כסדר געווען באלאגערט פון א המון־עם. מען האט געוואלט כאפן א קוק אויף דער התנהגות פון די צדיקים, ווי זיי פראווען "טיש", זאגן דברי תורה וכדומה. אריינקומען אינעווייניק איז ממש נישט־מעגלעך געווען. און די, וואס האבן זוכה געווען און דאס באוויזן, האט מען שפעטער אויך ארומגערינגעלט, כדי צו הערן פון זיי א ווארט. אין די וואכעדיקע טעג האבן כלי־זמר כסדר געשפילט און דאס געזאנג און די ריקודים האבן גארנישט אויפגעהערט.

דעם שבת פון דער עליה־לתורה איז די אכסניא פון די מחותנים און חתן באלאגערט געווארן פון טויזנטער יידן. גאסן און געסלעך ארום זענען געווארן שווארץ פון מחנות חסידים און סתם נייגעריקע יידן, כדי צו זען ווי דער חתן מיט די מחותנים וועלן גיין אין שול אריין. אבער די מחותנים מיט'ן חתן האבן פשוט נישט געקאנט ארויסגיין אינדרויסן. מ'האט בשום אופן נישט געקאנט פאר זיי מאכן א ווארע. מען איז געשטאנען אויף דעכער און פלויטן, געהאנגען אויףביימער ־ נישט ארויס און נישט אריין. האבן די מחותנים, דער רבי ר' חיים און דער רבי ר' ישראלטשי, באשלאסן צו דאווענען אינעווייניק אין דער אכסניא און צו לייענען פון דעם קליינעם ספר תורה, וואס דער ריזשינער רבי האט תמיד געפירט מיט זיך. בעת מען האט געדאוונט אינעווייניק, איז אינדרויסן געשטאנען א ריזיקער עולם איינגעהילט אין טליתים און מיט־געדאוונט אויפ'ן קול, אזוי אז עס האט זיך געהערט פון איין עק שטאט צום אנדערן. אזא שבת'דיק דאווונען האט סקאלע פריער נישט געהערט און נישט געזען, און טאקע שוין קיינמאל נישט מער.

צומארגנס האט דער ריזשינער געמאכט א גרויסע סעודה לכבוד זיין מחותן דעם רבי'ן, ר' חיים פון קאסיוו. פאר'ן בענטשן האט דער ריזשינער א מאך געטאן צום קאסיווער: "מחותן, איר ווייסט דאך, אז עס איז א מצווה צו לויבן דעם חתן פאר דער כלה און די כלה פאר'ן חתן, און אויסצורעכענען זייערע מעלות טובות". דא האט פון א זייטיקער טיר אויף דער שוועל זיך באוויזן די קאסיווער רביצין און א מאך געטאן צום ריזשינער: "זאל דער מחותן ארויפלייגן זיינע הענט אויפ'ן קאפ פון מיין זון, דעם חתן, און אים בענטשן, ווארום א צדיק הדור איז דאך ווי א כהן ביים דוכענען". דארויף האט דער ריזשינער איר געגעבן אזא תשובה:"מען דארף נישט ארויפלייגן די הענט אויפ'ן קאפ. ס'איז גענוג צו בענטשן מיט'ן מויל. עס שטייט דאך בפירוש אין דער תורה הקדושה וועגן ברכת כהנים: "כה תברכו את בני ישראל, אמור להם" אזוי זאלט איר בענטשן די בני ישראל, זאג זיי. "אמור להם" זאג זיי מיט'ן מויל און נישט דווקא מיט די הענט.

בעת דער דאזיקער סעודה האט דער קאסיווער רבי, ר' חיים געזען אז דער ריזשינער צדיק עסט כמעט גארנישט. האט ער אים געפרעגט: "למאי עסט דער מחותן אזוי ווינציק, איז קוים־קוים עפעס טועם?" האט דער ריזשינער געענטפערט אזוי:"איידער מיר זענען אראפגעקומען אויף דער וועלט האבן מיר געמאכט א תנאי מיט אונזער גוף, אז מיר קאנען זיך נישט פארבינדען מיט אים, מתקשר־זיין, סיידן ער איז מסכים זיך צו באנוגענען מיט א קליין ביסל. נו, האט ער, דער גוף, מסכים געווען און ער האלט דעם תנאי, דעם באדינג.

דא האט דער קאסיווער רבי ארויסגעלייגט דעם לעפל פון האנט און אויפגעהערט צו עסן. פרעגט אים דער ריזשינער: "למאי עסט נישט דער מחותן?" האט דער רבי ר' חיים אים געגעבן אזא תשובה: "בדרך כלל בין איך זיך נוהג צו עסן וויפל דער גוף מאנט און פארלאנגט. אלא וואס דען? איצטער איז מיר קלאר געווארן אן ענין, וואס האט מיך תמיד געחידושט. בעת א ייד קומט אהיים פון דאוונען פרייטאג־צו־נאכטס, באגלייטן אים צוויי מלאכים, די מלאכי השרת. נעמט ער זיי אויף ווי עס קער צו זיין הארציק, מיט א "שלום עליכם". אבער איידער ער מאכט קידוש, וואשט זיך און זעצט זיך צום טיש עסן, זאגט ער צו די מלאכים "צאתכם לשלום", גייט אייך געזונטערהייט. איצט איז מיר קלאר געווארן די זאך: "א ייד קאן נישט עסן בעת מלאכים זענען דא דערביי".

האט דער ריזשינער זיך צעשמייכלט און שטארק הנאה געהאט פון זיין מחותנ'ס קלוגן ענטפער.

כידוע, איז די חופה פארגעקומען אין קעשינעוו, וואו די כלה מיט דער מוטער און ברידער זענען געווען. דער פאטער, ר' ישראלטשי, האט מורא געהאט צו פארן אהין, די צארישע זשאנדארמען זאלן אים ניט אפפירן אין תפיסה. האט ער דעם חתן ר' מענדעלי מיט זיין משפחה באגלייט בלויז צו דער גרעניץ. און אויסגעקליבן האט מען דווקא אן אנדער גרעניץ־פונקט ־נישט סקאלע ־ נאר גראד הוסיאטין. דעם גאנצן וועג פון סקאלע קיין הוסיאטין זענען מיטגעפארן אן א שיעור חסידים.

לענגאויס דעם וועג האבן זיך אנגעשלאסן נאך און נאך חסידים, און דאס שפילן פון כלי־זמר און דאס זינגען האט גארנישט אויפגעהערט, ביז דער חתן מיט די מחותנים זענען אריבער די גרעניץ קיין רוסלאנד. אלע, אחוץ דעם אבי־הכלה, דעם ריזשינער, וואס איז געבליבן אויף דער עסטרייכישער זייט פון גרעניץ־טייך.

חסידים האבן דערנאך איבערדערציילט די מעשה פון דער גרויסער עליה לתורה אין סקאלע און וועגן יענעם געהויבענעם שבת.

א פאלקס־ליד

דער מחבר פון דעם ליד איז דער פאלקס־דיכטער בנימין־וואלף ערענקראנץ (1883־1826) באקאנט אונטערן פען־נאמען אלס וועלוול זבאראזשער. פשוטע פאלקס מענטשן פלעגן זינגען דאס ליד אין אונזער געגנט און איך האב זיך אויסגעלערנט דאס דאזיקע פאלקס־ליד פון אשר הערשער ז״ל. (גדליהו לאכמאן)

1

דער הער גאט זיצט אויף זיין שטול
נישט ווייט פון דעם גן־עדן;
פאר אים קומען צדיקים פיל
און ווילן מיט אים ריידן.
״וואס ווילט איר ־זאגט ער־ מיינע קינדער
וואס איז אייך עפעס קשה?״
האט אנגעהויבן א יעדער באזונדער
צו זאגן זיין בקשה.
האט גאט דעם קאפ אנגעבויגן
בלייבט שטיין יעדער אויף זיין ארט.
און גאט קוקט מיט די אויגן
און טוט א שמייכל און רעדט קייןווארט.

2

אט קומט דער רב מיט דעם יורה דעה
און קוועלט פאר גרויס הנאה,
ער קרייזלט זיך אויס די פאה
און גלעט די בארד די גרויע.
״איך האב געלערנט ־זאגט ער־ מיט דיינע קינדער
זיי זאלן האבן פאר דיר מורא
איך האב זיי געוויזן די גרויסע וואונדער
פון דיין הייליקער תורה.

רעפריין

ווײל איך גאט מיט דיר ריידן
זאלסט מיר אצינדערט פארגעלטן;
פאר מיר איז ווייניק דער גן־עדן
איך וויל דריי הונדערט מיט צען וועלטן!

3

באלד קומט דער חזן אויך צוגיין
מיטן גראבן פינגער אין גארגל:
"איך קען ־זאגט ער־ די מלאכה שיין
איך האב א קול ווי אן ארגל.
איך האב געדאווונט פלאי־פלאים
געלייענט אין דער הייליקער תורה,
שבת און ראש חודש און ימים נוראים
פאר דיר לעבעדיקער בורא.

רעפריין

ווײל איך גאט וכו׳

4

אט קומט איינער אויך צוגיין
מיט א גרויסן לאמטערן;
"איך בין ־זאגט ער־ א שמש געוועזן
איך האב געדארפט די שול אויסקערן.
איך האב געוועקט דעם עולם צו סליחות
געדינט אויף חתונות און ברית׳ן,
איך האב געטאן נאר הייליקע שליחות
און האב אויף מיר אלעס צוריסן.

רעפריין

5

אט קומט צופליען אויך דער מוהל
און זאגט ער איז א פיינע בריה;
"איך קען ־זאגט ער־ די מלאכה וואויל,
חיתוך, מציצה פריעה,
געשניטן און געזויגן און געריסן
אליין געמאכט די ברכה,
און אויף אלע ארעמע ברית׳ן
אליין געוועזן דער בעל־מלאכה.

רעפריין

6

באלד בלייבט איינער פון דערווייטנס שטיין
אן תחתונים, מחילה;
"איך בין ־זאגט ער־ נישט ארעם געווען
נישט אויסגעלאסן חלילה.
איך בעט דיר גאט, גיב מיר קצבה
מאך קיין אונטערשייד;
איך האב קיינמאל נישט געטאן קיין מצווה,
נאר איך ווייז דיר אז איך בין פארט א ייד.

רעפריין

7

אט קומט איינער אויך צופליען
אין א שטריימל מיט דרייצן שפיצלעך,
און א קאפטן מיט הייקעלעך אנגעטאן
צוריסן אויף פיץ־פיצלעך.
דעם רבינ׳ס חסיד איז געקומען
האט דערקענט א יעדער,
און מען האט שוין געהאט א גוטן סימן
אין זיינע שיינע קליידער.
ער טאנצט און שפרינגט ווי א צאפ
און שרייט "שקצים, מאכט מיר פלאץ"
ער זינגט זיך צו אויך א קאפ
און גיט זיךביים עסק אויך א קראץ. . .

רעפריין

8

באטראכט׳ס דעם חסיד דורך און דורך
מיט זיין הייליקער צורה,
אז אויף דעם שטריימל און אויף דעם ווערך
ליגט א מצה שמורה.
און אויף די שפיצלעך חנוכה ליכטלעך
און א מזוזה אויף דער נאז;
און ארבע כוסות און די פלעכטלעך
און די פאות־גאר אן א מאס!
און אויפן שטערן צוויי פאר תפילין
און א שופר אויף דער צונג
און אין מויל א כוס א פולן
פון קידוש און הבדלה, פון דעם הייליקן טרונק.
און פון שבועות א מילכיק קרעפל
און פון פסח א קניידל

און א מוציא מיט האניג
און א שאפן קעפל.
און פון חנוכה א דריידל
און די ליפן זענען באשמירט
מיט בלוט פון א מציצה;
און די פיס זענען באצירט
מיט שיך פון א חלוצה.
און אין פאזוכע פון פורים א המן־טאש
און א פראק פון שמחת תורה;
און ער טוט א שפרונג מיט קוראזש
פאר דעם לעבעדיקן בורא.
„וויל איך גאט מיט דיר ריידן
זאלסט מיר אצינדערט פארגעלטן;
פאר מיר איז ווייניק דער גן־עדן
איך וויל מיליאנען־מיליאסן וועלטן״.

9

דער הער גאט קוקט אן זיין צורה
און די גאנצע כיתה
אז אפשר פופציק טויזנט אירע,
זענען געקומען מיט איין ביטע!
און דער הער גאט ציט מיט דער פלייצע
און האלט זיך קוים איין פון לאכן,
און קאן זיך גארנישט געבן קיין עצה
וואס ער זאל מיט זיי מאכן.
„ווי קאן איך אייך אלע פארגעלטן,
כאטש איך בין דער גרויסער גאט?
וואס טויג אייך אלע אזוי פיל וועלטן?״
. . . זענען זיי אלע ארויס באנקראט!

יעקב הערצאג

דער סקאלער אונטערשטיצונגס־פאראיין אין ניו־יארק

מיט קרוב צו ניינציק יאר צוריק האבן זיך באוויזן די ערשטע אימיגראנטן פון סקאלע אויף דעם אמעריקאנער באדן. דא האבן זיי געלעבט אין עלענד און אין גרויס ארימקייט.

אין יאר 1890 האבן אנגעהויבן צו קומען קיין אמעריקע יונגעלייט פון סקאלע, א טייל פון זיי נאך גאר יונגע אינגלאך. זיי זענען געקומען אין צייט פון שרעקלעכן קריזיס, בעת פרעזידענט גראווער קליוולאנדס אדמיניסטראציע.

אין א הייסער זומער נאכט זיינען זיך צונויפגעקומען די גרופע סקאלער יונגעלייט, ביי מענדעל עדעלשטיין אין הויז, 46 דעלענסי סטריט. זיצענדיק אויף סקריפענדע בענקלעך, האט מען גערעדט וועגן די לעצטע נייעס פון דער היים, סקאלע. "גרינע", עלענדע, דער קערפער איז דא אין אמעריקע, און דאס הארץ איז געבליבן אין סקאלע, צווישען די קרובים און חברים. זיצט מען צוזאמען אין א סקאלער אטמאספערע, ביי א גלעזעל ביר צו פארטרייבן די בענקעניש נאך דער היים.

דאס איז געווען די אזוי־גערופענע פראגרעסיווע גרופע. זיי האבן אנגעהויבן צו דיסקוטירען די נויטיגקייט פון גרינדן א סקאלער פאראיין. די אלע יונגעלייט האבן זיך אונטערגענומען צוזאמענצוברענגען די איבעריגע סקאלער, די שוין "אויסגעגרינטע", און צוזאמען גרינדן א סקאלער פאראיין.

דערצו האט זיך געפאדערט זער פיל קלעטערן אויף די העכסטע שטאקן ווייל מחמת עקאנאמישע אומשטענדן האבן סקאלער לאנדסלייט דווקא געוואוינט אויף די העכסטע שטאקן - ביליקער דירה־געלט.

עס איז זיי געלונגען צוזאמענצוברענגען דעם עלטערן סקאלער עלעמענט. אינצווישן האט פאסירט א טרויעריגער פאל: עס איז געשטארבען אן עלענדער סקאלער לאנדסמאן, און עס איז נישט געווען קיין קבורה־געלד. די סקאלער גרופע האט צווישען זיך געשאפען די נויטיגע סומע און ער איז געבראכט געווארן צו קבר ישראל. צוריקקומענדיג פון דער לויה, איז דער סקאלער פאראיין געווארן א פאקט.

אין יאר 1892 זענען די גרינדונגס פארמאליטעטען צוגעגרייט געווארן. כדי צו באקומען א געזעצלעכע באוויליגונג (א טשארטער) אין ניו יארק, האט מען באדארפט זיין אמעריקאנער בירגער. דאס הייפעלע סקאלער האבן דעמאלט די בירגערשאפט נאך נישט געהאט. האט מען קאאפטירט דריי מענטשן פון אנדערע לאנדסמאנשאפטן, וואס זענען שוין געווען אמעריקאנער בירגער. אזוי ארום האט מען באקומען די באוויליגונג (דעם טשארטער).

אין יוני 1893 איז דער סקאלער אונטערשטיצונגס־פאריין אפיציעל געגרינדעט געווארן מיט א טשארטער פון ניו יארק.

די ערשטע מיטינגען זענען אפגעהאלטן געווארן איין מאל א וואך אין א הינטערשטן צימער פון א שענק, אויף 133 ארטשארד סטריט. פריי, אן צאלן רענטע, מען האט בלויז באדארפט קויפן א גלאז ביר.

באלד אבער האט די עלטערע גרופע לאנדסלייט פארלאנגט עס זאל געשאפען ווערען א סקאלער שוהלעכל, מען זאל קאנען דאוועגען דירעקט צום סקאלער רבונו של עולם, און א שוהלעכל מיט א ספר תורה איז געשאפן געווארען.

קיין פראטאקאלן און "רעקארדס" פון די מיטינגען זענען נישט פארשריבן געווארן אין יענער צייט. מען איז זיך צענויפגעקומען אראפגערעדט פון הארץ, דערציילט נייעסן, געלייענט בריוו פון סקאלע און מען איז זיך צעגאנגען. נאך דער גרויסער שריפה אין סקאלע (ביים סוף פון פאריקן יארהונדערט) האט דער סקאלער פאריין געשיקט א סומע געלט (איינע האבן געזאגט 50, אנדערע 100 דאלאר) צו שמריה מעלצער, אז ער זאל עס פארטיילן צווישן די נשרפים. וויאזוי ער האט דאס געלט פארטיילט, דאס האט קיינער נישט געוואוסט גענוי.

עס איז אריבער א שטיקל צייט, דער פאראיין איז דורכגעגאנגען פארשידענע פעריאדן. די יונגע פראגרעסיווע גרופע און די עלטערע גרופע דאווענערס האבען זיך נישט געקאנט צונויפשמעלצן. די יונגעלייט האבן ביסלעכווייז זיך דערווייטערט און איבערגעלאזט דעם פאראיין מיט דעם ספר תורה צו דער עלטערער גרופע. מיט א קורצער צייט שפעטער איז דער פאראיין אויפגעלייזט געווארן.

דריי יאר זיינען פאריבער. די סקאלער קאלאניע האט זיך אסך פארגרעסערט און עס האט זיך אנגעפאנגען א נייע אגיטאציע אויפצולעבן דעם סקאלער פאראיין, און דער סקאלער אונטערשטיצונגס פאראיין איז אויפגעשטאנען תחית המתים.

סוף יאר 1914, בעת דער ערשטער וועלט מלחמה, זענען עטלעכע פון די נייע סקאלער זיך צענויפגעקומען, זיי האבן איינגעזען, אז מען וועט דארפן העלפן אונזער היים־שטעטל ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן. עס איז באשלאסן געווארן צו גרינדען א סקאלער הילפס (רעליף) קאמיטעט. עטלעכע פון די וואס זענען זיך צענויפגעקומען זענען געווען מיטגלידער פון סקאלער פאראיין. די וואס זענען נישט געווען קיין מיטגלידער, זענען אויך אריינגעטראטן אין פאריין. דער ציל איז איצט געווען צו קירעווען דעם גאנצן פאריין אין דער ריכטונג פון טאן הילפס־ארבעט. לכתחילה האט מען זיך אנגעשטויסן אויף א קעגנערשאפט מצד די באאמטע, אבער לסוף איז די גאנצע מיטגלידערשאפט פון פאריין געוואונען

געוואָרן פֿאַר'ן געדאַנק פֿון „רעליף" פֿאַר סקאַלע. אַלע האָבן איינגעזען דעם נייטיקן צוועק. די גאַנצע אַרבעט איז באַשטאַנען אין זאַמלען און אַנגרייטן געלט פֿאַר דער צייט, ווען מען וועט עס באַדאַרפֿן פֿאַר דער היים־שטאָט סקאַלע.

עס זענען דורכגעפֿירט געוואָרן צוויי טעאַטער און צוויי טאַנץ אַוונטן.די איניציאַטאָרן פֿון רעליף־אַרבעט זענען אויך אַרומגעגאַנגען צווישן סקאַלער לאַנדסלייט, געזאַמלט געלט און די פֿאָנדן אָוועקגעלייגט פֿאַר דער צייט ווען מען וועט זיך נייטיקן דאַרין צו שיקן קיין סקאַלע. אַלע האָבן געאַרבעט געטריי. אַז עס איז נייטיק געווען צו פֿאָרן פֿון אָרט צו אָרט פֿאַר די זאַמלונגען, האָבן די טוערס פּערזענליך באַצאָלט די הוצאות, אַזוי אַז יעדער געזאַמלטער דאָלאַר איז געבליבן אַ גאַנצער דאָלאַר אומבאַרירט. קיין שום אויסגאַבן זענען נישט געווען. אַלע פֿון רעליף־קאָמיטעט, אָן אויסנאַם, האָבן געגעבן פֿון זייער צייט און געלט פֿאַר'ן הילפֿס (רעליף) פֿאָנד.

אין ריכטיקן מאָמענט האָט זיך אויך פֿאַרמירט די סקאַלער פֿרויען הילפֿס־גרופּע (סקאַלער פּראָגרעסיוו ליידיס) וואָס האָט צוגעטראָגן אַ היבשן בייטראַג פֿון טעטיקייט לטובת דער רעליף־אַרבעט.

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, איז די ערשטע צייט קיין בריוו פֿון דאָרט נישט געקומען, ווייל אין יענער געגנט זענען נאָך אָנגעגאַנגען פֿאַרשיידענע קלענערע שלאַכטן און אומרוען.

אין יענער צייט איז צום קאָמיטעט געקומען אונזער לאַנדסמאַן, דער שריפֿטשטעלער חנא גאַטעספּעלד און געזאָגט, אַז מאַקס פּיין (אַ באַקאַנטער אַרבייטער־פֿירער) ווערט געשיקט פֿון דעם "פּיפּלס רעליף" קיין אוקראַינע. ער וועט זיין אין קאָמעניץ פּאָדאָלסק וועט ער, גאַטעספּעלד, ביי אים פּועלן ער זאָל מיטנעמען געלט קיין סקאַלע און דאָס דאָרט איבערגעבן צו וועמען מען וועט אים הייסן. דער קאָמיטעט האָט דעמאָלט מיטגעגעבן טויזנט דאָלאַר. דאָס געלט איז דאָרט איבערגעגעבן און פֿאַרטיילט געוואָרן. שפּעטער זענען אָנגעקומען עטלעכע בריוו. די שרייבער האָבן זיך באַקלאָגט, אַז מען האָט זיי געקריוודעט, און אַז מען זאָל שיקן געלט בלויז צו זיי. מען האָט אויף די בריוו קיין צופֿיל אַכט נישט געלייגט, ווייל מען האָט געקענט די שרייבער.

מיט אַ קורצער צייט שפּעטער איז איינער פֿון אונזער קאָמיטעט, יעקב מעלמאַן, געפֿאָרן קיין אוקראַינע, כדי אַרויסצונעמען פֿון דאָרטן זיינע קרובים. מיר האָבן מיט אים מיטגעשיקט 1500 דאָלאַר. ער האָט דאָס געלט געשיקט פֿון קאָמעניץ קיין סקאַלע מיט זיינעם אַ שוואָגער, ווייל פֿאַר אים אַליין צו פֿאָרן איז דעמאָלט געווען שווער און אויך אַ סכנה.

נאָכדעם זענען ווידער אָנגעקומען בריוו מיט קלאָגעס, אַז מעלמאַנ'ס שוואָגער האָט אויסגעביטן די דאָלאַרן אויף רובל און אויף אַנדערע אַסיגנאַציעס פֿון יענער צייט און דאָס האָט נישט געטויגט.

צו עטלעכע מענטשן האָט דער קאָמיטעט געשיקט באַזונדער צוביסלעך געלט־שטיצע. אָבער איינגיכן האָט מען איינגעזען, אַז דער דאָזיקער אופֿן פֿון דער רעליף־אַרבעט איז נישט דער בעסטער. איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דאָרטן, אין סקאַלע גופא, זאָל געגרינדעט ווערן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, צו

וועלכן די הילפס־פאנדן זאלן געשיקט ווערן און וואס זאל זיך אפגיבן מיט דער פארטיילונג. עס זענען פון דאנען אויך אנגעגעבן געווארן נעמען פון עטלעכע דארטיקע מענטשן, וואס עס איז וויכטיק זיי צו האבן אין דארטיקן קאמיטעט.

אזא קאמיטעט איז דארטן צושטאנד געקומען, מיט שלמה שווארצבאך ווי דער סעקרעטאר. ווען ער האט זיך ארויסגעצויגן פון סקאלע, האט דעם אמט איבערגענומען אברהם בילגאריי. דער דארטיקער קאמיטעט האט גאנץ גוט מיטגעארבעט מיט דעם היגן רעליף־קאמיטעט. קלארע, גענויע באריכטן זענען אנגעקומען אהער — א מוסטער פון ארנטלעכקייט.

דער קאמיטעט אין סקאלע האט אונז געלאזט וויסן אז דער "דזשאינט" וויל אינאיינעם מיטן קאמיטעט, גרינדען א גמילת חסדים־קאסע. געמיינזאם וויל מען אויפבויען א ניי באד (דאס אלטע איז צעשטערט געווארן). די קאמיטעט פארשטייער האבן אויך געבעטן אונזער הילף אויסצובויען א בית עם.

דארויף האט דער רעליף־קאמיטעט דא־הי, זיך געווענדעט צום "דזשאינט" אין ניו יארק, און געגעבן אים 500 דאלאר פאר דעם צוועק. דער "דזשאינט" פון זיין זייט האט אויך געגעבן 500 דאלאר. באזונדערס האבן מיר בייגעשטייערט 800 דאלאר צום בויען דאס נייע באד אין סקאלע. כאטש מיר האבן צוגעזאגט צו העלפן מיט מער, אויב עס וועט נייטיק זיין, האבן זיי דארטן מער נישט געבעטן. פאר דער גמילת חסדים־קאסע האבן מיר צוויי מאל געשיקט צו נאך צוויי הונדערט דאלאר. מיר האבן אויך געשיקט עטלעכע ביישטייערונגען פאר׳ן אויפבוי פון דעם "בית עם" אין סקאלע.

יעדעס יאר, עטלעכע וואכן פאר פסח, פלעג געשיקט ווערן צום קאמיטעט אין סקאלע 500 דאלאר צו פארטיילן דארט אויף יום טוב; און אויף סוכות פלעג געשיקט ווערן די סומע פון 250 דאלאר. אזוי ביז׳ן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די רייזע קיין סקאלע אין 1929

נאך 18 יאר זיין אין אמעריקע (פון זינט 1911) בין איך אין חודש מערץ 1929 געפארן קיין סקאלע צו זען מיין משפחה. דער סקאלער פאריין האט דעמאלט מיט מיר מיטגעשיקט 550 דאלאר צו פארטיילן, דורכ׳ן דארטיקן קאמיטעט, אויף פסח.

איך האב געזאלט זיין אין סקאלע בלויז דריי וואכן, אבער געבליבן דארטן בין איך זיבן וואכן. ווען איך האב פארגליכן סקאלע פון 1911, ווי איך האב די שטאט איבערגעלאזט, מיט דעם וואס איך האב געטראפען אין 1929, האט עס אין מיינע אויגן אויסגעזען א חורבן. כמעט 90 פראצענט פון די בעלי בתים זענען געזעסן ממש אן פרנסה. די אנטיסעמיטישע, פוילישע רעגירונג האט נישט דערלאזט, אז די יידן זאלן קאנען אנהאלטן א מעמד און האבן א באשטאנד. אלע יידן אן אויסנאם, האבן זיך באקלאגט וועגן די גרויסע שטייערן, וואס די פוילישע מאכט לייגט אויף זיי ארויף, מען שינדט אפ די הויט און ס׳איז ממש נישט צום

אויסהאלטן. כמעט אלע יידן אין שטעטל האבן געהאט ארימע קרעמלעך מיט זייער ווייניק סחורה, אדער כמעט ליידיקע פאליצעס. דער עקאנאמישער מצב פון די יידן איז געווען זייער א ביטערער און טרויעריקער.

דאקעגן אין קולטורעלן זינען האב איך דווקא באמערקט א קענטיקן פארטשריט. סקאלע האט שוין געהאט א גוטע העברייאישע שולע, א קינדער־גארטן, מיט צוויי לערערס, ס'איז אויך געווען א ביבליאטעק מיט העברייאישע, יידישע, פוילישע און דייטשע ביכער. עס זענען אויך געווען טעטיק עטלעכע יוגנט־ארגאניזאציעס, א קאאפעראטיווע באנק - די גמילת חסדים קאסע, וואס דער אמעריקאנער פאריין האט געהאלפן שאפן - און אויך דער "בית עם" איז געווען גוט איינגעארדנעט. אויך א ניי באד איז געווען. בלויז איין זאך האט געפעלט: פרנסה.

א וואך פאר פסח בין איך געזעסן איין אוונט מיט'ן קאמיטעט צו פארטיילן דאס געלט, וואס איך האב מיטגעבראכט. כ'האב באוואונדערט ווי די קאמיטעט־מיטגלידער האבן יעדן נאמען באזונדער ארומגערעדט און באשלאסן וויפיל צו גיבן. א טאג שפעטער איז דאס געלט פארטיילט געווארן. עס האט מיך איבערראשט צו זען אז פון די 80 פאמיליעס וואס האבען באקומען די שטיצע, איז בלויז איינער געקומען צו מיר זיך באקלאגן. ער איז אויך נישט געווען גערעכט. (איך האב שפעטער באריכטעט צום סקאלער פאריין אז דער קאמיטעט אין סקאלע ארבייט אויף א זייער־ערנהאפטן אופן).

איך האב דאן געהאט א צוזאמענקונפט מיט'ן שול־קאמיטעט און אויך מיט דער פארוואלטונג פון דער ביבליאטיק. זיי האבן אנגעוויזן ווי שווער עס איז פאר זיי אויסצוהאלטן די שולע, ווען זיי וואלטן באקומען פון אונז 10 דאלאר א מאנאט, וואלט דאס פארגרינגערט זייער לאסט. איך האב זיי צוגעזאגט זיך צו באמיען ביים היגן פאריין וועגן דעם.

די ביבליאטיעק־פארוואלטונג האט אויך פארלאנגט אביסל געלט אויף צו קויפן נייע ביכער. איך האב זיי אויך פארזיכערט אז איך וועל זען אז מען זאל מיט עפעס העלפן.

צוריקגעקומען קיין ניו יארק בין איך אין א געדריקטער שטימונג, נאכדעם ווי איך האב געזען דעם מצב פון סקאלע און אירע יידן. איך בין געגאנגען צו א פארזאמלונג פון סקאלער פרויען־פאריין און פאר זיי פארגעלייגט דעם וואונטש פון דער סקאלער שול פארוואלטונג פאר א חודשלעכער שטיצע פון צען דאלאר. מיט דער הילף פון איידא וויזענטאל (די פרוי פון יעקב וויזענטאל) און חנה הארניק (מענדל כהנ'ס) איז באשלאסן געווארן דאס צו טאן. יעדן חודש האבן זיי מיר טאקע איבערגעגעבן די צען דאלאר און איך האב דאס געשיקט צו דער פארוואלטונג פון דער העברייאישער שולע אין סקאלע.

פאר דער ביבליאטעק האב איך פארלאנגט אז דער סקאלער פאריין זאל באשטימען אביסל געלט. עס האבן זיך געפונען א טייל מיטגלידער פון פאריין וואס האבן דערפאר קיין פארשטענדעניש נישט געהאט (צו וואס ביכער ווען ס'פעלט ברויט?) אבער מיט דער הילף פון אנדערע חברים האבן מיר באקומען 25 דאלאר פאר דער סקאלער ביבליאטעק.

מיט'ן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען מיר געוואָרן אָפּגעשניטן פון סקאַלע פּאַר אַ משך פון 6 יאָר. מיר האָבן געזוכט אַ פאַרבינדונג דורך דעם רויטן קרייץ, אָבער מיר האָבן גאָרנישט באַקומען, און גאָר נישט געוואוסט וואָס עס טוט זיך דאָרט.

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט און נאָך איידער מיר האָבן פון סקאַלע עפּעס געהערט, האָבן מיר דורך דעם "דזשאָינט" איבערגעשיקט 25 שפּייז־פּעקלעך צו פאַרטיילן. די פּעקלעך זענען קיינמאָל קיין סקאַלע נישט אָנגעקומען. אין "דזשאָינט" האָט מען אונז געזאָגט אַז די פּעקלעך זענען געבליבען שטעקן אין רוסלאַנד, און זיי האָבען אונז צוריקגעגעבן דאָס געלט.

די ערשטע ידיעה האָבען מיר באַקומען פון ביטאָם, פּוילען. מען האָט אונז געלאָזט וויסן, אַז אַלע סקאַלער, וואָס האָבען זיך געראַטעוועט, זענען איצט אין ביטאָם. מען האָט צו אונז בייגעלייגט אַ ליסטע פון קוים 111 (הונדערט עלף) סקאַלער וואָס זענען ניצול געוואָרן על פּי נס און געבליבן לעבן. די דאָזיקע ידיעה איז געווען אַ שרעקלעכע, עס האָט אונז שטאַרק דערשיטערט.

צו די אין ביטאָם, וואָס האָבן דאָס פאַרלאַנגט, האָבן מיר געשיקט שפּייז און קליידער פּעקלעך.

באַלד האָט מען אונז געלאָזט וויסן, אַז כמעט אַלע סקאַלער האָבן שוין פאַרלאָזט פּוילן. טייל זענען געפאָרן קיין עסטרייך. אַנדערע קיין איטאַליע און איינציקע קיין ארץ ישראל. מיט אַ טייל פון זיי האָבן מיר אָנגעהאַלטן פאַרבינדונגען. אינגיכן האָבן אָנגעהויבן קומען די ערשטע פּליטים אויך קיין אַמעריקע.

דער סקאַלער הילפס־פאַריין האָט באַשלאָסן צו געבן יעדן סקאַלער פּליט הונדערט דאָלאַר אַלס הילפס־אָנהייב. עטלעכע האָבן אָנגענומען, אָבער דער רוב פון די אָנגעקומענע סקאַלער נייע אימיגראַנטן ־די פּליטים־ האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען די 100 דאָלאַר.

די מייסטע נייע סקאַלער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין פאַריין און זיי באַטייליקן זיך אין אַלע טעטיקייטן. אַזויוויי, צו אונזער צער, סקאַלע איז שוין מער נישטאָ ־ איז אונזער טעטיקייט קאָנצענטרירט געוואָרן לטובת מדינת ישראל.

מיר האָבן פאַר'ן יידישן אַפּיל (יונייטעד דזשואיש אַפּיל) אין 1947, דורכגעפירט אַן אַקציע און געגעבן 5,500 (פינף טויזנט פינף הונדערט) דאָלאַר. מיר האָבן אויך געגעבן צוויי מאָל צו 25 הונדערט דאָלאַר צו בויען היימען פאַר נייע עולים אין ישראל. יעדעס יאָר געבן מיר אַביישטייערונג צום "אַפּיל" לויט אונזערע מעגלעכקייטן. אין 1958 האָבן מיר בייגעשטייערט צוויי טויזנט דאָלאַר צום הסתדרות־קאַמפּיין צו בויען אַ קליניק אין נתניה אויפ'ן נאָמען פון סקאַלע. מיר זענען אויך מיטגלידער מיט אַ יערלעכער ביישטייערונג צו דער הסתדרות.

אין 1961 האָבן מיר אָנגעהויבן די אַקציע פאַר'ן יזכור־בוך און דער אָפּרוף איז אַ גאָר גוטער, באַזונדערס פון די ניי־געקומענע סקאַלער.

דער היגער רעדאַקציע־קאָמיטעט באַשטייט פון מאַקס מערמעלש־טיין (שלמה ווײַדענפעלד'ס זון), חיים ברעטלער, מוניע פּליט און דעם שרייבער פון די שורות.

Name	Age	Place and Time of Death	
1528. Wiesenthal, Wolf	18	Cygany	Unkn.
1529. Wiesenthal, Roza	14	Cygany	Unkn.
1530. Wiesenthal, Tzipa	10	Cygany	Unkn.
1531. Wiesenthal, Malka	57	Cygany	Unkn.
1532. Wiesenthal, Chaim	18	Cygany	Unkn.
1533. Wiesenthal, Leib	21	Cygany	Unkn.
1534. Wiesenthal, Sima	17	Cygany	Unkn.
1535. Witzer (Karmin), Dina	27	Skala	Sep. 1942
1536. Witzer (Karmin), Samuel	1	Skala Forest	1942
1537. Witzer, Mendel	32	U.S.S.R.	Unkn.
1538. Wohl (Landau), Nachman	60	Skala	Sep. 1942
1539. Wohl (Landau), Esther	60	Skala	Sep. 1942
1540. Wohl (Landau), Joseph	32	U.S.S.R.	Unkn.

Z

1541. Zeichner, Jacob	39	Borki c.c.	1942
1542. Zeichner, Liba	43	Skala	1943
1543. Zeichner, Chaya	13	Skala	1943
1544. Zeichner, Samuel	7	Skala	1943
1545. Zeichner, Mina	3	Skala	1943
1546. Zimmerman, Chana	51	Skala	Sep. 1942
1547. Zimmerman, Moshe	29	Janowska c.c.	1942
1548. Zimmerman, Rachel	25	Skala	Sep. 1942

Addendum

1549. Bilgoraj, Etka	42	Skala	Sep. 1942
1550. Bilgoraj, Miriam		Skala	Sep. 1942
1551. Bilgoraj, Dvora	28	Skala	Sep. 1942
1552. Reibel, Sara	74	Skala	Sep. 1942
1553. Stup, Hencie	46	Skala	Sep. 1942
1554. Stup (daughter)	15	Skala	Sep. 1942
1555. Stup (son)	13	Skala	Sep. 1942
1556. Stup, Pina	19	Dobraniowka	1943
1557. Silber, Mendel	35	Skala	Sep. 1942
1558. Silber, Hencie and 2 children	26	Skala	Sep. 1942
1559. Schapira, Freide	68	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1491. Weisbrot, Moses	22	Borki c.c. 1943	
1492. Weisbrot, Yachne	19	Skala	Sep. 1942
1493. Weisbrot, Sara	2	Skala	Sep. 1942
1494. Weisinger, Zalman	41	Borszczow	1943
1495. Weisinger, Pesia	42	Borszczow	1943
1496. Weisinger, Sara	3	Borszczow	1943
1497. Weisinger, Mala	77	Skala	Sep. 1942
1498. Weisinger, Taube	41	Skala Forest	1944
1499. Weisinger, Meilech	50	U.S.S.R.	Unkn.
1500. Weisinger, Mechel	19	Skala Forest	1944
1501. Weisinger, Abraham	19	Skala Forest	1943
1502. Weisinger, Mechel	63	Jezierzany	1943
1503. Weisinger, Frima	62	Skala	Sep. 1942
1504. Weisman, Risia-Lea	78	Borszczow	1943
1505. Weitman, Urn	12	Skala	Sep. 1942
1506. Weitman, Mechel	32	U.S.S.R.	Unkn.
1507. Weitman (wife)		U.S.S.R.	Unkn.
1508. Weitman (child)		U.S.S.R.	Unkn.
1509. Weitman, Izak	56	Skala	Sep. 1942
1510. Weitman, Freida	55	Skala	Sep. 1942
1511. Weitman, Samuel	23	Borszczow	1943
1512. Weitman, Rachmil	16	Skala	Sep. 1942
1513. Wiesenthal, David-Izak	74	Skala	1941
1514. Wiesenthal, Baba	76	Skala	Sep. 1942
1515. Wiesenthal, Hersch	50	Borszczow	1943
1516. Wiesenthal, Regina	49	Borszczow	1943
1517. Wiesenthal, Aron	21	Borszczow	1943
1518. Wiesenthal, Israel	18	Borki c.c.	1943
1519. Wiesenthal, Fejwish	59	Borszczow	1943
1520. Wiesenthal, Chana	58	Borszczow	1943
1521. Wiesenthal, Salomon	30	Borszczow	1943
1522. Wiesenthal, Ethel	21	Borszczow	1943
1523. Weisenthal, Alter	20	Skala	1943
1524. Wiesenthal, Zecharya	73	Tluste	1943
1525. Wiesenthal, Bracha	72	Tluste	1943
1526. Wiesenthal, Aron	64	Cygany	Unkn.
1527. Wiesenthal, Miriam	60	Cygany	Unkn.

Name	Age	Place and Time of Death	
1454. Weinfeld, Moshe	56	Skala	Sep. 1942
1455. Weinfeld, Monia	52	Skala	Sep. 1942
1456. Weinfeld, Leizer	29	Borki c.c.	1942
1457. Weinfeld, Regina	27	Skala	Sep. 1942
1458. Weinfeld, Lea	19	Skala	Sep. 1942
1459. Weinfeld, Sima	19	Unknown	
1460. Weinfeld, Nusia	16	Borszczow	1943
1461. Weingast, Moshe	43	Skala Forest	1943
1462. Weingast, Klara	36	Skala	1943
1463. Weingast, Ronia	45	Skala	Sep. 1942
1464. Weingast, Jenta	35	Skala	Sep. 1942
1465. Weingast, Zeide	67	Skala	1943
1466. Weingast, Mina	30	Borszczow	1943
1467. Weingast, Edzia	26	Skala	1943
1468. Weingast, Yenta	21	Skala	Sep. 1942
1469. Weingast, Sosia	20	Skala	Sep. 1942
1470. Weingast, Mates	41	Borszczow	1943
1471. Weingast, Szmerl	14	Borszczow	1943
1472. Weinraub, Miriam	34	Skala	Sep. 1942
1473. Weinraub, Nachman	11	Skala	Sep. 1942
1474. Weinraub, Ester	76	Skala	Sep. 1942
1475. Weinraub, Motel	41	Borki c.c.	1942
1476. Weinraub, Moshe	54	Janowska c.c.	1942
1477. Weinraub, Dvora	53	Skala	Sep. 1942
1478. Weinraub, Benjamin	26	Unknown	
1479. Weinraub, Szulim	20	Janowska c.c.	1942
1480. Weinraub, Chaya	18	Skala	Sep. 1942
1481. Weinraub, Feiga	54	Borszczow	1942
1482. Weinraub, Zenia	26	Borszczow	1943
1483. Weinreb, Malka	74	Skala	Sep. 1942
1484. Weinstein, Mozes	34	Skala	1943
1485. Weinstein, Miriam	35	Skala	1943
1486. Weinstein, Brana	74	Skala	1943
1487. Weinstein, Abraham	40	Skala	1943
1488. Weinstein, Malka	42	Skala	Sep. 1942
1489. Weintraub, Rachel	69	Borszczow	1943
1490. Weintraub, Hersh	70	Skala	1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1417. Wasserman, Rachel	36	Skala	Sep. 1942
1418. Wasserman, Shapse	35	Borszczow	1943
1419. Wasserman, Moshe	72	Skala	1941
1420. Wasserman, Cyrel	69	Skala	1943
1421. Wasserman, Jacob	72	Borszczow	1943
1422. Wasserman, Mariam	70	Borszczow	1943
1423. Wasserman, Wolf	44	Skala Forest	1943
1424. Wasserman, Sala	40	Skala Forest	1943
1425. Wasserman, Frydzia	14	Skala Forest	1943
1426. Wasserman, Tosia	9	Skala Forest	1943
1427. Wasserman, Leizer	44	Rumania	Unkn.
1428. Wasserman, Regina	40	Rumania	Unkn.
1429. Wasserman, Nusia	16	Rumania	Unkn.
1430. Wasserman, Miecio	11	Rumania	Unkn.
1431. Wechsler, Ethel	37	Skala	Sep. 1942
1432. Wechsler, Juda-Hersch	40	Skala	Sep. 1942
1433. Wechsler, Cipa	14	Skala	Sep. 1942
1434. Wechsler, Nusia	12	Skala	Sep. 1942
1435. Wechsler, Riwcie Feige	68	Skala	Sep. 1942
1436. Weidberg, Mozes	56	Borszczow	1943
1437. Weidberg, Dwosia	51	Skala	1943
1438. Weidberg, Dawid	19	Borszczow	1943
1439. Weidberg, Hersh	18	Skala	1943
1440. Weidberg, Abraham	16	Skala	1943
1441. Weidberg, Motio	59	Borszczow	1943
1442. Weidberg, Sara	37	Borszczow	1943
1443. Weidberg, Chava	4	Borszczow	1943
1444. Weidberg, Malcia	37	Lemberg	1941
1445. Weidenfeld, Salomon	57	Borszczow	1943
1446. Weidenfeld, Szyfra	55	Borszczow	1943
1447. Weidenfeld, Osiasz	25	German p.o.w.	1943
1448. Weidenfeld, Rachel	69	Skala	1943
1449. Weidenfeld, Baruch-Moshe	61	Borszczow	1943
1450. Weidenfeld, Doba	59	Borszczow	1943
1451. Weidenfeld, Fidusia	28	Borszczow	1943
1452. Weidenfeld, Hinda	21	Borszczow	1943
1453. Weidenfeld, Matel	18	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
1381. Tabak, Lifshe	83	Skala	Sep. 1942
1382. Tabak, Sara	51	Borszczow	1943
1383. Tabak, Bracha	3	Skala	1944
1384. Tauber, Chana	54	Burdiakowce	Unkn.
1385. Tennenbaum, Lea	41	Skala	Sep. 1942
1386. Tennenbaum, Feiga	12	Skala	1943
1387. Tennenblat, Freida	85	Skala	Sep. 1942
1388. Wachs, Juda	51	Borki c.c.	1942
1389. Wachs, Sara	47	Skala	1943
1390. Wachs, Henoch	19	Skala Forest	1943
1391. Wachs, Lusia	13	Skala	1943
1392. Wachs (Hechtenthal), Sara	72	Skala	Sep. 1942
1393. Wachs, Frida	39	Skala	Sep. 1942
1394. Wagner, Shulim	7	Skala	Sep. 1942
1395. Wagner, F.	4	Skala	Sep. 1942
1396. Wagner, Mechel	54	Losiacz	Unkn.
1397. Wagner, Golda	52	Losiacz	Unkn.
1398. Walach, Izak-Leib	53	Skala	1943
1399. Walach, Baba	48	Skala	1943
1400. Walach, Moshe	17	Skala Forest	1943
1401. Walach, Dov	14	Skala	1943
1402. Wasserman, Wolf	59	Janowska c.c.	1942
1403. Wasserman, Sara	57	Skala	Sep. 1942
1404. Wasserman, Henryk	28	Janowska c.c.	1942
1405. Wasserman, David	20	Janowska c.c.	1942
1406. Wasserman, Mechel	36	Burdiakowce	1943
1407. Wasserman, Pesia	35	Burdiakowce	1943
1408. Wasserman, Chaim	54	Janowska c.c.	1942
1409. Wasserman, Mania	49	Skala	Sep. 1942
1410. Wasserman, Samuel	16	Skala	Sep. 1942
1411. Wasserman, Meir	12	Skala	Sep. 1942
1412. Wasserman, Chaim	86	Skala	Sep. 1942
1413. Wasserman, Rykiel	55	Skala	Sep. 1942
1414. Wasserman, Avraham	69	Skala	Sep. 1942
1415. Wasserman, Roza	66	Skala	Sep. 1942
1416. Wasserman, Chaya	40	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1345. Sternberg, Scheineia	43	Skala	1943
1346. Sternberg, Lotka	19	Skala	1943
1347. Sternberg, Zygmunt	15	Skala	1943
1348. Sternschein, Gitel	39	Skala	1943
1349. Sternschein, Nathan	41	U.S.S.R.	Unkn.
1350. Sternschein, Mendel	16	Skala	1943
1351. Sternschein, Sima	11	Skala	1943
1352. Sternschus, Gitel	77	Skala	Sep. 1942
1353. Sternschus, Joseph	38	Borki c.c.	1942
1354. Steuerman, Meir Dr.	51	Skala	1943
1355. Steuerman, Zosia	50	Skala	1943
1356. Steuerman, Lusia	18	Skala	1943
1357. Stock, Uziel	50	Borki c.c.	1943
1358. Stock, Eta	48	Borszczow	1943
1359. Stock, Moshe	23	Borki c.c.	1942
1360. Stock, Sara	16	Borszczow	1943
1361. Stock, Rysia	12	Borszczow	1943
1362. Stock, Cypra	60	Borszczow	1943
1363. Stock, Suska	40	Borszczow	1943
1364. Stock, Roza	23	Skala	1943
1365. Stock, Benjamin	21	Borki c.c.	1943
1366. Stock, Chana	14	Borszczow	1943
1367. Stock, Jenta	61	Skala	1943
1368. Stock, Sima	38	Skala	1943
1369. Stock, Foge	72	Borszczow	1943
1370. Stoler, Izak	55	Skala	Sep. 1942
1371. Stoler, Szejndl	50	Skala	Sep. 1942
1372. Stoler, Sara	15	Skala	Sep. 1942
1373. Stoler, Frida	61	Skala	Sep. 1942
1374. Szirel, Joseph	37	Borszczow	1943
1375. Szirel, Yente	32	Borszczow	1943
1376. Szirel, Chana	3	Borszczow	1943
1377. Szirel, Feivish-Liber	2	Borszczow	1943
1378. Szkolnik (Kressel), Motio	27	Skala	Sep. 1942
1379. Szkolnik (Kressel), Kalman	1	Skala	Sep. 1942
T			
1380. Tabak, Meir-Zisie	59	Cygany Forest	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
1308. Silberbush, Dolo	17	Turylcze	Unkn.
1309. Silberbusch, Zejde	53	U.S.S.R.	Unkn
1310. Sofer, Salomon	74	Skala	Sep. 1942
1311. Somer, Alter	54	Unknown	1942
1312. Somer, Abraham	28	Kamionka c.c.	1943
1313. Somerman, Joseph	65	Nivra	Unkn.
1314. Somerman, Ethel	58	Nivra	Unkn.
1315. Sonenklar, Sosia	69	Borszczow	1943
1316. Sperling, Feivish	37	Skala	Sep. 1942
1317. Sperling, Lea	36	Skala	Sep. 1942
1318. Sperling, Juda	13	Skala	Sep. 1942
1319. Sperling, Pincus	6	Skala	Sep. 1942
1320. Steckman, Samuel	40	Skala	1943
1321. Steckman, Salomon	37	Borki c.c.	1942
1322. Steiner, Eta-Lea	66	Borszczow	1942
1323. Steiner, Hersch	40	Borki c.c.	1942
1324. Steiner, Sara	12	Borszczow	1942
1325. Steiner, Mendel	39	Ivankow	1943
1326. Steiner, Meir	37	Borki c.c.	1943
1327. Steiner, Juda	34	Borki c.c.	1943
1328. Steiner, Szaje	29	Borki c.c.	1943
1329. Steiner, Leizer	27	Borki c.c.	1943
1330. Steiner, Moshe	41	Borszczow	1943
1331. Steiner, Bronia	37	Borszczow	1943
1332. Steiner, Pepa	5	Borszczow	1943
1333. Steiner, Sosia	2	Borszczow	1943
1334. Steiner, Nuta	74	Skala	Sep. 1942
1335. Steiner, Sima	69	Skala	Sep. 1942
1336. Steiner, Leib	40	Skala	1943
1337. Steiner, Izak	42	Skala Forest	1943
1338. Steiner, Rachel	27	Skala Forest	1943
1339. Steiner, Moshe	4	Skala Forest	1943
1340. Stern, Aba	43	Tluste	1943
1341. Stern, Miriam	44	Tluste	1943
1342. Stern, Roza	20	Tluste	1943
1343. Stern, Wolf	17	Tluste	1943
1344. Sternberg, Motel	47	Skala	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
1271. Schwarzbach, Abraham	14	Skala	Sep. 1942
1272. Schwarzbach, Chaim	12	Skala	Sep. 1942
1273. Schwarzbach, Salomon	6	Skala	Sep. 1942
1274. Schwarzbach, Moshe	53	Skala	1943
1275. Schwarzbach, Czarna	48	Skala	1942
1276. Schwarzbach, Betka	21	Skala	1943
1277. Schwarzbach, Tonia	18	Skala	1943
1278. Schwarzbach, David	40	Skala	1942
1279. Schwarzbach, Sara	34	Skala	Sep. 1942
1280. Schwarzbach, Sonia	8	Skala	Sep. 1942
1281. Schwarzbach, Rachel	40	Skala	Sep. 1942
1282. Schwarzbach, Mendel	35	Rumania	Unkn.
1283. Schwarzbach, Tauba-Mirel	56	U.S.S.R.	Unkn.
1284. Schwarzbach, Hersch	35	U.S.S.R.	Unkn.
1285. Schwarzbach, Nunia	23	U.S.S.R.	Unkn.
1286. Schwarzbach, Rivka	65	Borszczow	1943
1287. Schwebel, Joachim	35	Gusztyn	1944
1288. Schwebel, Suzia	34	Gusztyn	1944
1289. Schwebel, Pepa	62	Gusztyn	1944
1290. Schweitzer, Elisa	65	Skala	Sep. 1942
1291. Seidler, Miriam	55	Skala	Sep. 1942
1292. Seidler, Malka	35	Skala	Sep. 1942
1293. Seidler, Sara	4	Skala	Sep. 1942
1294. Seidler, Moses	30	U.S.S.R.	Unkn.
1295. Seidman, Golda	44	Skala	Sep. 1942
1296. Seidman, Wolf-Izak	3	Skala	Sep. 1942
1297. Seidman, Azriel	47	Borki c.c.	1942
1298. Semel, Simon	45	Skala Forest	1943
1299. Semel, Pearl	44	Skala	Sep. 1942
1300. Semel, Jacob	3	Skala	Sep. 1942
1301. Silberbush, Lazar	71	Turylcze	Unkn.
1302. Silberbush, Yenta	67	Turylcze	Unkn.
1303. Silberbush, Fryda	22	Turylcze	Unkn.
1304. Silberbush, Zenia	30	Turylcze	Unkn.
1305. Silberbush, David	7	Turylcze	Unkn.
1306. Silberbush, Motel	65	Turylcze	Unkn.
1307. Silberbush, Rachel	62	Turylcze	Unkn.

Name	Age	Place and Time of Death	
1234. Schwarzbach, Hersch	46	Skala Forest	1943
1235. Schwarzbach, Chune	19	Skala	June 1943
1236. Schwarzbach, Max	17	Skala Forest	1943
1237. Schwarzbach, Betka	17	Skala	1943
1238. Schwarzbach, Feiga	67	Borszczow	1943
1239. Schwarzbach, Mordche	58	Borszczow	1943
1240. Schwarzbach, Rachel	57	Skala	Sep. 1942
1241. Schwarzbach, Mendel	29	Stupki c.c.	1942
1242. Schwarzbach, Baruch	15	Skala	Sep. 1942
1243. Schwarzbach, Jacob	67	Skala	Sep. 1942
1244. Schwarzbach, Zelda	58	Skala	Sep. 1942
1245. Schwarzbach, Sara	30	Borszczow	1943
1246. Schwarzbach, Beila	20	Borszczow	1942
1247. Schwarzbach, Lea	36	Borszczow	1943
1248. Schwarzbach, Hersch	63	Borszczow	1943
1249. Schwarzbach, Brana	59	Borszczow	1943
1250. Schwarzbach, Salka	34	Skala	1943
1251. Schwarzbach, Mendel	33	Ivankow	1943
1252. Schwarzbach, Jacob	31	Skala	1943
1253. Schwarzbach, Samson	21	Skala Forest	1943
1254. Schwarzbach, Motio	26	Polish army	Unkn.
1255. Schwarzbach, Meir	19	Skala Forest	1943
1256. Schwarzbach, Eta	39	Skala	Sep. 1942
1257. Schwarzbach, Beila	5	Skala	Sep. 1942
1258. Schwarzbach, Chancia	76	Skala	1942
1259. Schwarzbach, Moshe	38	Skala Forest	1943
1260. Schwarzbach, Lea	32	Kolomija	1942
1261. Schwarzbach, Izak	7	Skala Forest	1943
1262. Schwarzbach, Chaya-Hudel	70	Skala	1942
1263. Schwarzbach, Chancia-Gitel	49	Skala	1942
1264. Schwarzbach, Yechiel	42	Czernowce	Unkn.
1265. Schwarzbach, Rywcia	38	Czernowce	Unkn.
1266. Schwarzbach, Max	8	Czernowce	Unkn.
1267. Schwarzbach, Eta	1	Borszczow	1943
1268. Schwarzbach, Wolf	60	U.S.S.R.	Unkn.
1269. Schwarzbach, David	45	Janowska c.c.	1942
1270. Schwarzbach, Beila	43	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1197. Schuster, Golda	15	Skala Forest	1943
1198. Schusterman, Benzion	50	Borki c.c.	1942
1199. Schusterman, Hudel	72	Skala	Sep. 1942
1200. Schwartz, David	41	Skala	1943
1201. Schwartz, Rachel	44	Skala	1943
1202. Schwartz, Beila	14	Skala	1943
1203. Schwartz, Sara	10	Skala	1943
1204. Schwartz, Moshe	8	Skala	1943
1205. Schwartz, Cyrel	4	Skala	1943
1206. Schwarzapel, Shlima	36	Skala	Sep. 1942
1207. Schwarzapel, Cyrel	7	Skala	Sep. 1942
1208. Schwarzapel, Sluwa	4	Skala	Sep. 1942
1209. Schwarzapel, Moses	38	Janowska c.c.	1943
1210. Schwarzapel, Feiga	36	Skala	Sep. 1942
1211. Schwarzapel, Benzion	14	Janowska c.c.	1942
1212. Schwarzapel, Suzia	11	Skala	Sep. 1942
1213. Schwarzapel, Malka	7	Skala	Sep. 1942
1214. Schwarzapel, Cyrel	4	Skala	Sep. 1942
1215. Schwarzapel, Abraham	35	Skala Forest	1944
1216. Schwarzbach, Riwka	72	Skala	1944
1217. Schwarzbach, Solomon	43	Janowska c.c.	1943
1218. Schwarzbach, Roza	37	Skala	Sep. 1942
1219. Schwarzbach, Esther	5	Skala	Sep. 1942
1220. Schwarzbach, Israel	43	Borki c.c.	1942
1221. Schwarzbach, Rachel	39	Skala	1942
1222. Schwarzbach, Moshe	15	Skala	1942
1223. Schwarzbach, Sluva	12	Skala	1942
1224. Schwarzbach, Wolf (Libster)	57	Skala	Sep. 1942
1225. Schwarzbach, Rivka	48	Skala	Sep. 1942
1226. Schwarzbach, Joseph	21	Zylince Forest	1943
1227. Schwarzbach, Betka	18	Skala	Sep. 1942
1228. Schwarzbach, Dzidzia	11	Skala	Sep. 1942
1229. Schwarzbach, Beile-Witia	75	Skala	Sep. 1942
1230. Schwarzbach, Pesia	71	Skala	1943
1231. Schwarzbach, Dora	7	Skala	1943
1232. Schwarzbach, Chaim	36	Janowska c.c.	1942
1233. Schwarzbach, Nesia	40	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1160. Schitzer, Ureh	32	Janowska c.c.	1942
1161. Schitzer, Berl	20	Borki c.c.	1943
1162. Schitzer, Etka	15	Skala	Sep. 1942
1163. Schmerer, Zisel	37	Skala	Sep. 1942
1164. Schneider, Jacob	46	Skala	Sep. 1942
1165. Schneider, Simon	48	Skala	Sep. 1942
1166. Schneider, Rywa	46	Skala	Sep. 1942
1167. Schneider, Sara	15	Skala	Sep. 1942
1168. Schneider, Beile-Menie	45	Skala	Sep. 1942
1169. Schneider, Aron	18	Skala	Sep. 1942
1170. Schneider, Moshe	16	Skala	Sep. 1942
1171. Schneider, Zeide	75	Skala	Sep. 1942
1172. Schneider, Sara	35	Skala	Sep. 1942
1173. Schneider, Joseph	49	Borki c.c.	1943
1174. Schneider, Riva-Lea	44	Skala	Sep. 1942
1175. Schneider, Jacob	12	Skala	Sep. 1942
1176. Schneider, Zelda	6	Skala	Sep. 1942
1177. Schneider (Morgentau), Chaim	45	Janowska c.c.	1942
1178. Schneider (Morgentau), Roza	42	Skala	Sep. 1942
1179. Schneider (Morgentau), David	21	Skala Forest	1943
1180. Schneider (Morgentau), Leib	18	Janowska c.c.	1942
1181. Schneiderman, Rachel	41	Skala	Sep. 1942
1182. Schneiderman, Jacob	20	Stupki c.c.	1942
1183. Schneuer, Mendel	34	Borki	1943
1184. Schneuer, Pepe	26	Borki	1943
1185. Schneuer, Ida	4	Borki	1943
1186. Schnitzer, Mendel	57	Skala	Sep. 1942
1187. Schnitzer, Brane	56	Skala	Sep. 1942
1188. Schor, Tauba	76	Skala	Sep. 1942
1189. Schrenzel, David	51	Borszczow	1943
1190. Schrenzel, Munio	20	Skala Forest	1943
1191. Schrenzel, Nusia	14	Skala Forest	1943
1192. Schuster, Berish	44	Skala	1943
1193. Schuster, Nechama	41	Skala Forest	1943
1194. Schuster, David	23	Skala Forest	1943
1195. Schuster, Esther	19	Skala Forest	1943
1196. Schuster, Samuel	13	Skala Forest	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
1123. Schechter, Samuel	28	Skala	1943
1124. Schechter, Pearl	38	Skala	1943
1125. Schechter, Hudel	2	Skala	1943
1126. Scheffer, Chaya-Sara	72	Skala	Sep. 1942
1127. Scheffer, Salomon	75	Skala	Sep. 1942
1128. Scheiderman, Wolf	45	Skala	Sep. 1942
1129. Scheinberg, Abraham	74	Skala	Sep. 1942
1130. Scheinberg, Bronia	72	Skala	Sep. 1942
1131. Schenkerman, Nachum	54	Borki c.c.	1942
1132. Schenkerman, Cyrel	53	Skala	Sep. 1942
1133. Schenkerman, Chana	25	Skala	Sep. 1942
1134. Schenkerman, Szeive	18	Skala	1943
1135. Schenkerman, Pepe	23	U.S.S.R.	Unkn.
1136. Scher, Salomon	35	Borszczow	1943
1137. Scher, Sosia	31	Skala	Sep. 1942
1138. Scher, Ephraim	11	Skala	Sep. 1942
1139. Scher, Berl	8	Skala	Sep. 1942
1140. Scher, Chaya	4	Skala	Sep. 1942
1141. Scher, Eta	61	Skala	Sep. 1942
1142. Scher, Sara	28	Skala	Sep. 1942
1143. Scher, Mirel	4	Skala	Sep. 1942
1144. Scher, Mina	32	Skala	Sep. 1942
1145. Scher, Chaim-Leib	36	Lublin p.o.w.	Unkn.
1146. Schiff, Pesia	74	Skala	Sep. 1942
1147. Schifman, Gusta	21	Skala	1943
1148. Schindler, Salomon	59	Borszczow	1943
1149. Schindler, Hinda	58	Borszczow	1943
1150. Schindler, Hersh	31	Borki c.c.	1943
1151. Schindler, Ronia	26	Borszczow	1943
1152. Schindler, Lea	21	Borszczow	1943
1153. Schindler, Roza	27	Skala	Sep. 1942
1154. Schitzer, Zeide	54	Borszczow	1943
1155. Schitzer, Sosia	55	Borszczow	1943
1156. Schitzer, Todres	19	Borszczow	1943
1157. Schitzer, Sara	74	Borszczow	1943
1158. Schitzer, Samuel	68	Skala	Sep. 1942
1159. Schitzer, Brana	52	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1086. Salzman, Sosia	47	Skala	Sep. 1942
1087. Salzman, Motio	20	Borki c.c.	1942
1088. Salzman, Rysia	18	Skala	Sep. 1942
1089. Sandberg, Rubin	44	Skala	1943
1090. Sandberg, Rachel	40	Borszczow	1943
1091. Sandberg, Sara	18	Skala	1943
1092. Sandberg, Baruch	15	Borszczow	1943
1093. Sandberg, Moshe	4	Skala	1943
1094. Sandberg, Betka	4	Skala	1943
1095. Sandberg, Izak	45	Skala	1943
1096. Sandberg, Sara	43	Skala	1943
1097. Sandberg, Cyla	17	Skala	1943
1098. Sandberg, Zenia	15	Skala	1943
1099. Schapira Aron-Samuel	52	Skala Forest	1943
1100. Schapira, Henia	50	Skala	Sep. 1942
1101. Schapira, Jacob	22	Skala	Sep. 1942
1102. Schapira, Lea	18	Skala	Sep. 1942
1103. Schapira, Feiga	65	Korolowka	1943
1104. Scharfstein, Sara	46	Skala	Sep. 1942
1105. Schaffstein, Scheindl	17	Skala	Sep. 1942
1106. Scharfstein, Chaim	58	Cygany	Unkn.
1107. Scharfstein, Nisan	18	Cygany	Unkn.
1108. Scharfstein, Sara	11	Cygany	Unkn.
1109. Scharfstein, Gitel	52	Cygany	Unkn.
1110. Schatner, Meir	59	Skala	Sep. 1942
1111. Schatner, Esther	51	Skala	Sep. 1942
1112. Schatner, Gitel	33	Skala	Sep. 1942
1113. Schatner, Chava	29	Skala	Sep. 1942
1114. Schatner, Naftali	21	Skala	Sep. 1942
1115. Schatner, Moses	1	Skala	Sep. 1942
1116. Schechter, Ester	73	Skala	Sep. 1942
1117. Schechter, Sucher-Ber	72	Borszczow	1942
1118. Schechter, Perec	40	Borki c.c.	1942
1119. Schechter, Leib	58	Skala	Apr. 1942
1120. Schechter, Sara	58	Skala	Sep. 1942
1121. Schechter, Berl	16	Skala	Sep. 1942
1122. Schechter, Moshe	13	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1050. Rosenwald, Mariem	35	Skala	1943
1051. Rosenwald, Lusia	7	Skala	1943
1052. Rosenwald, Samson	83	Skala	Sep. 1942
1053. Rosenwald, Dvora	78	Skala	Sep. 1942
1054. Rosenwald, Fryma	36	Skala	Sep. 1942
1055. Rosenzweig, Feiga	70	Skala	Sep. 1942
1056. Rosenzweig, Samuel	45	Borki c.c.	1943
1057. Rosenzweig, Frida	42	Skala	Sep. 1942
1058. Rosenzweig, Rachel	5	Skala	Sep. 1942
1059. Rosenzweig, Cipora	46	Skala	1943
1060. Rosenzweig, Salomon	51	Skala	1943
1061. Rosenzweig, Sara	44	Burdiakowce	Unkn.
1062. Rosenzweig, Bertha	51	Burdiakowce	Unkn.
1063. Rosenzweig, Leib	56	Burdiakowce	Unkn.
1064. Rosenzweig, Frima	50	Burdiakowce	Unkn.
1065. Rosenzweig, Alter	24	Burdiakowce	Unkn.
1066. Rosenzweig, Nusia	23	Burdiakowce	Unkn.
1067. Rosenzweig, Chaim	16	Burdiakowce	Unkn.
1068. Rubel, Samuel	65	Borszczow	1943
1069. Rubel, Cipa	60	Borszczow	1943
1070. Rubel, Sala	32	Borszczow	1943
1071. Rubel, Roza	33	Borszczow	1943
1072. Rubel, Liba	65	Skala	Sep. 1942
1073. Rubel, Benjamin	35	Ivankow	1943
1074. Rubel, Esther	35	Borszczow	1943
1075. Rubel, Sara	1	Borszczow	1943
1076. Rudel, Krenia	17	Skala	Sep. 1942
1077. Rusman, Eli	60	Skala	Sep. 1942
1078. Rusman, Cipa	55	Skala	Sep. 1942
1079. Rusman, Szeindel	30	Skala	Sep. 1942
1080. Rusman, Hinde	25	Skala	Sep. 1942
1081. Rusman, Israel	16	Skala	Sep. 1942
1082. Rusman, Zlata	80	Skala	Sep. 1942
1083. Rusman, Gitel	18	Skala	Sep. 1942
1084. Rusman, Chaim	29	Skala	Sep. 1942
1085. Rusman, Machla	32	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
1013. Roffe, Nechama	20	Skala	Sep. 1942
1014. Rosenbaum, Berish	66	Borszczow	1943
1015. Rosenbaum, Sara	63	Borszczow	1943
1016. Rosenbaum, Rosa	25	Borszczow	1943
1017. Rosenbaum, Pinchus	34	Borszczow	1943
1018. Rosenbaum, Lea	34	Borszczow	1943
1019. Rosenbaum, Hadassah	5	Borszczow	1943
1020. Rosenblatt, Zysie	50	Skala	Sep. 1942
1021. Rosenblatt, Rechme	48	Skala	Sep. 1942
1022. Rosenblatt, Moshe	19	Skala	Sep. 1942
1023. Rosenblatt, Malka	17	Skala	Sep. 1942
1024. Rosenblatt, Baruch	16	Skala	Sep. 1942
1025. Rosenblatt, Pearl	13	Skala	Sep. 1942
1026 Rosenblatt, Mancia	69	Skala	Sep. 1942
1027. Rosenblatt, Simon	41	Wolkowce	Unkn
1028. Rosenblatt, Roza	13	Wolkowce	Unkn
1029. Rosenblatt, Moshe	8	Wolkowce	Unkn
1030. Rosenblatt, Baruch	2	Wolkowce	Unkn.
1031. Rosenblatt, Malka	31	Turylcze	Unkn.
1032. Rosenblatt, Usher	4	Turylcze	Unkn.
1033. Rosenblatt, Sara	30	Skala	Sep. 1942
1034. Rosenblatt, Israel	33	Skala	1943
1035. Rosenblatt, Freida	34	Skala	1943
1036. Rosenblatt, Sara	9	Skala	1943
1037. Rosenblatt, Sima	6	Skala	1943
1038. Rosenblatt, Pepa	3	Skala	1943
1039. Rosenfeld, Chava	30	Skala	Sep. 1942
1040. Rosenfeld, Roza	20	Skala	Sep. 1943
1041. Rosenhauch, Israel-Hersch	45	Skala	Sep. 1942
1042. Rosenhauch, Feiga	42	Skala	Sep. 1942
1043. Rosenhauch, Juda	21	Skala	1943
1044. Rosenhauch, Simon	20	Skala Forest	1943
1045. Rosenhauch, Sziye	17	Skala Forest	1943
1046. Rosenhauch, Chaim	14	Skala	Sep. 1942
1047. Rosenhauch, Sosie	5	Skala	Sep. 1942
1048. Rosenhauch, Beile	5	Skala	Sep. 1942
1049. Rosenwald, Frima	55	Skala	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
978. Preschel, Chaya	16	Skala	Sep. 1942

R

979. Rabinowicz, Chava-Chaya	62	Skala	Sep. 1942
980. Rabinowicz, Moses	26	U.S.S.R.	Unkn.
981. Rabinowicz, Harry	23	U.S.S.R.	Unkn.
982. Rapaport, Chaim	45	Borszczow	1943
983. Rapaport, Szyfra	38	Skala	Sep. 1942
984. Rapaport, Buzia	13	Skala	1943
985. Rapaport, Pinkus	11	Borszczow	1943
986. Rapaport, Israel	7	Skala	1943
987. Rapaport, Ethel	2	Skala	Sep. 1942
988. Rapaport, Leizer	28	Germakowka	Unkn.
989. Rapaport, Malka	64	Germakowka	Unkn.
990. Rapp, Israel	86	Skala	Sep. 1942
991. Rechter, Ides	75	Skala	Sep. 1942
992. Rechter, Mordche	40	Borki c.c.	1943
993. Rechter, Lea	13	Skala	Sep. 1942
994. Rechter, Moshe	12	Skala	1943
995. Rechter, Frima	7	Skala	Sep. 1942
996. Rechter, Meilach	36	Borki c.c.	1943
997. Rechter, Roza	35	Skala	Sep. 1942
998. Rechter, Beila	12	Skala	Sep. 1942
999. Rechter, Malka	10	Skala	Sep. 1942
1000. Rechter, Leizer	9	Skala	Sep. 1942
1001. Rechter, Aron	7	Skala	Sep. 1942
1002. Rechter, Sosia	4	Skala	Sep. 1942
1003. Rechter, Shulim	2	Skala	Sep. 1942
1004. Rechter, Motio	73	Skala	Sep. 1942
1005. Rechter, Wele	70	Skala	Sep. 1942
1006. Reles, Nachman	77	Borszczow	1943
1007. Reles, Rachel	60	Borszczow	1943
1008. Ringel, Chaya	35	Skala	Sep. 1942
1009. Ringel, Joseph	7	Skala	Sep. 1942
1010. Ringel, Sara	5	Skala	Sep. 1942
1011. Roffe, Jacob	56	Borki c.c.	1942
1012. Roffe, Cirel	52	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
945. Nagler, Cyrel	32	Nivra	Unkn.
946. Nagler, Hersch	7	Nivra	Unkn.

O

947. Ochshorn, Shraga	34	Skala	Sep. 1942
948. Ochshorn, Sara	32	Skala	Sep. 1942
949. Ochshorn, Zvi	7	Skala	Sep. 1942
950. Olinger, Baruch	45	Skala	1943
951. Olinger, Mina	43	Skala	1943
952. Olinger, Lea	13	Skala	1943
953. Olinger, Fischel	10	Skala	1943
954. Olinger, Nisan	47	Czortkow	1943
955. Olinger, Sima	45	Borszczow	1943
956. Olinger, Munio	15	Czortkow	1943
957. Olinger, Moses	39	Skala	Sep. 1942
958. Olinger, Klara	32	Skala	Sep. 1942
959. Olinger, Mania	2	Skala	Sep. 1942
960. Olinger, Debora	79	Borszczow	1943
961. Olinger, Malcia	52	Borszczow	1943
962. Oper, Chaim	46	Skala	Sep. 1942
963. Oper, Taube	42	Skala	Sep. 1942
964. Oper, Israel	8	Skala	Sep. 1942
965. Oper, Chana	6	Skala	Sep. 1942

P

966. Panzirer, Gitel	66	Skala	Sep. 1942
967. Perl, Yenta	55	Borszczow	1943
968. Perl, Chune	16	Borki c.c.	1943
969. Plitt, Izak	57	Borszczow	1943
970. Plitt, Sima	55	Borszczow	1943
971. Plitt, Samson	24	Borki c.c.	1943
972. Plitt, Rywka	22	Skala	1944
973. Plitt, Nathan	19	Borszczow	1943
974. Plitt, Eta	17	Borszczow	1943
975. Popers, Mariasia	48	Skala	Sep. 1942
976. Preschel, Menachem	46	Stupki c.c.	1943
977. Preschel, Rachel	45	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death		
910. Messing, Sara	52	Borszczow		1942
911. Messing, Moshe	20	Janowska c.c.		1942
912. Messing, Jacob	19	Borki c.c.		1942
913. Miller, Szyje-Berl	63	Skala	Sep.	1942
914. Miller, Babe	60	Borszczow		1942
915. Miller, Eli	27	Skala		1943
916. Miller, Pejsach	25	Skala		1943
917. Mojdlowicz, Shaul	34	Kamionka c.c.		1942
918. Mojdlowicz, Sosia	35	Skala	Sep.	1942
919. Mojdlowicz, Israel	5	Skala	Sep.	1942
920. Mojdlowicz, Mariem	4	Skala	Sep.	1942
921. Mondschein, Fatel	66	Skala	Sep.	1942
922. Mondschein, Masia	62	Skala	Sep.	1942
923. Morgenstern, Chane Sara	66	Skala	Sep.	1942
924. Morgenstern, Baruch-Moshe	42	Borszczow		1944
925. Morgenstern, Sara	37	Borszczow		1944
926. Morgenstern, Mala	4	Borszczow		1944
927. Morgenstern, Blima	3	Borszczow		1944
928. Morgenstern, Brane-Yente	73	Skala	Sep.	1942
929. Morgenstern, Moses	45	Skala		1942
930. Morgenstern, Rywka	42	Skala	Sep.	1942
931. Morgenstern, Pearl	6	Skala	Sep.	1942
932. Mosner, Moshe	72	Skala	Sep.	1942
933. Mosner, Pesia	70	Skala	Sep.	1942
934. Mosner, Sara	40	Skala	Sep.	1942
935. Mosner, Samuel	17	Skala	Sep.	1942
936. Mosner, Tosia	8	Skala	Sep.	1942
937. Mosner, Rywka	34	Skala	Sep.	1942
938. Mühlmuth, Shulim	44	Skala		1943
939. Mühlmuth, Rachel	35	Skala		1943
940. Mühlmuth, Jacob	10	Skala		1943
941. Mühlmuth, Frydzia	2	Skala		1943

N

942. Nadler, Moses	33	Nivra	Unkn.
943. Nadler, Chana	30	Nivra	Unkn.
944. Nagler, Abraham	33	Nivra	Unkn.

Name	Age	Place and Time of Death	
873. Meler, Keile	83	Skala	Sep. 1942
874. Melzer, Jenta	55	Borszczow	1942
875. Melzer, Sara	13	Borszczow	1942
876. Melzer, Moses-David	70	U.S.S.R.	Unkn
877. Melzer, Rachel	59	U.S.S.R.	Unkn
878. Melzer, Luzer	45	U.S.S.R.	Unkn
879. Melzer, Izak	33	U.S.S.R.	Unkn
880. Melzer, Markus	52	U.S.S.R.	Unkn
881. Melzer, Szprincia	48	Podhajce	Unkn
882. Melzer, Salek	14	Podhajce	Unkn
883. Menczel, Moshe-Ephraim	65	Skala	Sep. 1942
884. Menczel, Rywka	62	Skala	Sep. 1942
885. Menczel, Baruch	39	Skala	Sep. 1942
886. Menczel, Eta	12	Skala	Sep. 1942
887. Menczel, Kunie	49	Skala	1943
888. Menczel, Mirel	46	Skala	Sep. 1942
889. Menczel, Samuel	21	Skala	Sep. 1942
890. Menczel, Riwa	19	Skala	Sep. 1942
891. Menczel, Fischel	33	U.S.S.R.	Unkn
892. Menczel, Israel	31	German p.o.w.	Unkn
893. Menczel, Neche	30	U.S.S.R.	Unkn
894. Mendlowicz, Meir	45	Borszczow	1943
895. Mendlowicz, Yenta	40	Borszczow	1943
896. Mendlowicz, Leicia	19	Borszczow	1943
897. Mendlowicz, Fryma	16	Borszczow	1943
898. Mendlowicz, Motio	12	Borszczow	1943
899. Mendlowicz, Jacob	7	Borszczow	1943
900. Mendlowicz, Israel	53	Borki c.c.	1943
901. Mendlowicz, Roza	50	Skala	Sep. 1942
902. Mendlowicz, Zeide	82	Borszczow	1943
903. Mendlowicz, Chancie	80	Borszczow	1943
904. Mendlowicz, Wolf	41	Skala Forest	1943
905. Mendlowicz, Yenta	38	Skala	1943
906. Mendlowicz, Berl	16	Skala	1943
907. Mendlowicz, Feivish	13	Skala	1943
908. Mendlowicz, Samuel	8	Skala	1943
909. Messing, David	55	Skala	1942

Name	Age	Place and Time of Death	
838. Lewenkron – 3 children		Unknown	
839. Libling, Moses	25	Skala Forest	1943
840. Libling, Malka	22	Skala Forest	1943
841. Libling, Sara	5	Skala	Sep. 1942
842. Libling, Beila	3	Skala	Sep. 1942
843. Libling, Eta	54	Skala	Sep. 1942
844. Lieberbaum, Chaim	49	Skala	Sep. 1942
845. Lieberbaum, Frida	48	Skala	Sep. 1942
846. Lieberbaum, Jacob	21	Skala Forest	1943
847. Lieberbaum, Sara	17	Skala	Sep. 1942
848. Lieberbaum, Liba	14	Skala	Sep. 1942
849. Lindman, Chava	51	Skala	Sep. 1942
850. Lindman, Chancia	24	Skala	Sep. 1942
851. Lindman, Pinkas	4	Skala	Sep. 1942
852. Lublin, Mozes	72	Skala	Sep. 1942
853. Lunenfeld, Leib	40	Skala	Sep. 1942
854. Lunenfeld, Bronia	35	Skala	1942
855. Lunenfeld, Jacob	12	Skala	Sep. 1942
856. Lunenfeld, Hersch	5	Skala	Sep. 1942
M			
857. Malamut, Berl	46	Borki c.c.	1942
858. Malamut, Sara	44	Skala	Sep. 1942
859. Malamut, Sosia	18	Skala	Sep. 1942
860 Malamut, Neche	12	Skala	Sep. 1942
861. Malamut, Rywka	8	Skala	Sep. 1942
862. Mann, Isak	56	Skala Forest	1943
863. Mann, Szyfra	55	Skala Forest	1943
864. Mann, Rachel	24	Skala Forest	1943
865. Meierhofer, Chana	69	Skala	Sep. 1942
866. Meiselman, Chaim	50	Skala	1943
867. Meiselman, Eta	48	Skala	Sep. 1942
868. Meiselman, Joseph	20	Janowska c.c.	1942
869. Meiselman, Betka	14	Skala	Sep. 1942
870. Meiselman, Esther	40	Skala	Sep. 1942
871. Meiselman, Yachna	6	Skala	Sep. 1942
872. Meiselman, Sara	4	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
801. Landau, Majer	60	Losiacz	Unkn.
802. Landau, Malka	56	Losiacz	Unkn.
803. Landau, Joseph	21	Losiacz	Unkn.
804. Landau, Berl	18	Losiacz	Unkn.
805. Landau, Wolf	16	Losiacz	Unkn.
806. Landman, Luwish	53	Skala	Sep. 1942
807. Landman, Idis	50	Skala	Sep. 1942
808. Landman, Szeindl	16	Skala	Sep. 1942
809. Landman, Cwetl	15	Skala	Sep. 1942
810. Landman, Yoel	12	Skala	Sep. 1942
811. Landman, Zeide	7	Skala	Sep. 1942
812. Lavner, Szyfra	51	Skala	Sep. 1942
813. Leibard, Golda	47	Skala	1943
814. Leibard, Cyla	12	Skala	1943
815. Leibowicz, Motel	42	Borki c.c.	1942
816. Leibowicz, Mariem	37	Skala	Sep. 1942
817. Leibowicz, Dvora	76	Skala	1943
818. Leibowicz, Samson	29	Stupki c.c.	1943
819. Leibowicz, Chaim	46	Skala	1943
820. Leibowicz, Szeindel	43	Skala	1943
821. Leibowicz, Motel	20	Skala	1943
822. Leibowicz, Jacob	16	Skala	1943
823. Leiwandman, Salomon	44	U.S.S.R.	Unkn.
824. Leiwandman, Samuel	23	Skala Forest	1943
825. Leiwandman, Roza	21	Skala	Sep. 1942
826. Leiwandman, Saul	19	Kamionka c.c.	1943
827. Leiwandman, Blima	17	Skala	Sep. 1942
828. Leiwandman, Samson	49	Borki c.c.	1942
829. Leiwandman, Brana	45	Skala	Sep. 1942
830. Leiwandman, Sara	20	Skala	Sep. 1942
831. Leiwandman, Bela	18	Skala	Sep. 1942
832. Leiwandman, Jacob	13	Skala	Sep. 1942
833. Leiwandman, Sima	10	Skala	Sep. 1942
834. Lemberg, Salomon	73	Skala	Sep. 1942
835. Lemberg, Cyrel	55	Skala	Sep. 1942
836. Lewenkron, Moses	50	U.S.S.R.	Unkn.
837. Lewenkron, Chana	49	U.S.S.R.	Unkn.

Name	Age	Place and Time of Death	
765. Kowal, Dina	8	Borszczow	1943
766. Kowal, Mechel	37	Skala Forest	1942
767. Kowal, Chaja	30	Skala	Sep. 1942
768. Kowal, Betka	5	Skala	Sep. 1942
769. Kreitner, Meier	82	Borszczow	1943
770. Kreitner, Chava	80	Borszczow	1943
771. Kremnitzer, Chaim	36	U.S.S.R.	Unkn.
772. Kremnitzer, Sosia	73	Borszczow	1942
773. Kressel, Izak	60	Skala	Sep. 1942
774. Kressel, Feige	58	Skala	Sep. 1942
775. Kressel, Meir	16	Skala	Sep. 1942
776. Kriegsfeld, Mirel	46	Burdiakowce	Unkn.
777. Kriegsfeld, Benzion	47	Borki c.c.	1942
778. Kriegsfeld, Cipa	40	Skala	Sep. 1942
779. Kriegsfeld, Szejndl	7	Skala	Sep. 1942
780. Kriegsfeld, Sosia	4	Skala	Sep. 1942
781. Kriegsfeld, Jacob	1	Skala	Sep. 1942
782. Krigsfeld, Joseph	64	Skala	Sep. 1942
783. Krigsfeld, Hersch	34	Borki c.c.	1943
784. Kronstein, Benjamin	51	Skala	1943
785. Kronstein, Rachel	36	Skala	1943
786. Kronstein, Ratze	4	Skala	1943
787. Kronstein, Kopel	36	Skala	1943
788. Kronstein, Sara	32	Skala	1943
789. Kronstein, Szejndl	3	Skala	1943
790. Kronstein, Zelig	79	Skala	Sep. 1942
791. Kronstein, Sara	77	Skala	Sep. 1942
792. Kronstein, Berl	43	Skala Forest	1943
793. Kronstein, Cyrel	35	Skala	Sep. 1942
794. Kronstein, Moshe	7	Skala	Sep. 1942
795. Kronstein, Mina	6	Skala	Sep. 1942
796. Kronstein, Roza	4	Skala	Sep. 1942
797. Kurtz, Hirsch	36	Borszczow	1943
798. Kurtz, Ronia	35	Borszczow	1943
799. Kurtz, Todres	5	Borszczow	1943

L

800. Lachman, Sosia	62	Tluste	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
727. Kligman, Pinkas	49	Lwow	1941
728. Klinger, Baruch	74	Borszczow	1943
729. Klinger, Vitia	72	Borszczow	1943
730. Klinger, Mendel	29	Skala Forest	1943
731. Klinger, Irena	26	Skala	1943
732. Klinger, Alter	65	Skala	Sep. 1942
733. Klinger, Cyla	64	Skala	Sep. 1942
734. Klinger, Rachel	75	Borszczow	1942
735. Klinger, Mania	45	Borszczow	1942
736. Klinger, Gitel	43	Borszczow	1942
737. Klinger, Zeide-Hersch	70	Skala	Sep. 1942
738. Klinger, Frima	68	Skala	Sep. 1942
739. Klinger, Baba	69	Skala	Sep. 1942
740. Kohn, Meir-Chaim	49	Skala	1942
741. Kohn, Meshel	71	Borszczow	1943
742. Kohn, Gitel	70	Borszczow	1943
743. Kohn, Yehoshua	24	Skala	1943
744. Kohn, Leib	42	Skala	Sep. 1942
745. Kohn, Mina	36	Skala	Sep. 1942
746. Kohn, Simcha	7	Skala	Sep. 1942
747. Kohut, Hersch	44	Borki c.c.	1943
748. Kohut, Baba	51	Skala	Sep. 1942
749. Kohut, Sosia	39	Skala	Sep. 1942
750. Kohut, Chaim	22	Borszczow	1942
751. Kohut, Sara	17	Skala	Sep. 1942
752. Kohut, Szeva	12	Skala	Sep. 1942
753. Kohut, Cyrel	9	Skala	Sep. 1942
754. Kohut, Moshe	5	Skala	Sep. 1942
755. Kohut, Shaul	32	Borki c.c.	1943
756. Kohut, Sosia	30	Skala	Sep. 1942
757. Kornblit, Roza	62	Borszczow	1942
758. Kornblit, Feiga	39	Borszczow	1942
759. Kowal, Joseph	62	Skala	Sep. 1942
760. Kowal, Sara	60	Skala	Sep. 1942
761. Kowal, Gedalie	32	Borki c.c.	1943
762. Kowal, Chaim	39	Borszczow	1943
763. Kowal, Sosia	35	Borszczow	1943
764. Kowal, Meir	14	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
690. Kimelman, Hersch	18	Muszkatowka	Unkn.
691. Kimmelman, Jacob	81	Skala	Sep. 1942
692. Kimmelman, Mechel	60	Skala	Sep. 1942
693. Kimmelman, Liba	53	Skala	Sep. 1942
694. Kimmelman, Szmelke	61	Unknown	
695. Kimmelman, Yetta	58	Unknown	
696. Kimmelman, Rosa	21	Unknown	
697. Kimmelman, Fabian	20	Unknown	
698. Kimmelman, Sonia	16	Unknown	
699. Kirschner, Mordche-Leib	60	Skala	Sep. 1942
700. Kirschner, Eliezer	31	U.S.S.R.	Unkn.
701. Kirschner, Jenta	60	Skala	Sep. 1942
702. Klapper, Hersch	27	Skala	1943
703. Klapper, David	21	Skala	1943
704. Klapper, Chaim-Joseph	36	Skala	1943
705. Klapper, Zipora	35	Borszczow	1943
706. Klein, Pesia	45	Skala	Sep. 1942
707. Klein, Nute	35	Skala	Sep. 1942
708. Klein, Jenta	36	Skala	Sep. 1942
709. Klein, Mechel	2	Skala	Sep. 1942
710. Klein, Salomon	47	Borki c.c.	1943
711. Klein, Brana	40	Skala	Sep. 1942
712. Klein, Sheindel	21	Borszczow	1943
713. Klein, Leib	14	Skala	Sep. 1942
714. Klein, Fryma	12	Skala	Sep. 1942
715. Klein, Elka	10	Skala	Sep. 1942
716. Kleinman, Roza	27	Skala	Sep. 1942
717. Kleinman, Yona	22	Skala	Sep. 1942
718. Kleinman, Bronia	21	Skala	Sep. 1942
719. Kleinman, Sziye	40	Borki c.c.	1942
720. Kleinman, Rywa	45	Skala	Sep. 1942
721. Kleinman, Sara	22	Skala	Sep. 1942
722. Kleinman, Abraham	2	Skala	Sep. 1942
723. Kligler, Meshulem	36	Borszczow	1943
724. Kligler, Lea	32	Borszczow	1943
725. Kligler, Joseph	13	Borszczow	1943
726. Kligler, Dora	3	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
653. Kasirer, Baba	73	Skala	Sep. 1942
654. Kasirer, Gedalie	38	Janowska c.c.	1942
655. Kasirer, Miriam	34	Skala	Sep. 1942
656. Kasirer, Scheindel	4	Skala	Sep. 1942
657. Kasirer, Feivel	53	Skala	1943
658. Kasirer, Serke	52	Skala	1943
659. Kasirer, Mariem-Beila	55	Skala	Sep. 1942
660. Kasirer, Rachmiel	55	Buczacz	1943
661. Kasirer, Miriam	50	Buczacz	1943
662. Kasirer, Efroim	21	Borki c.c.	1943
663. Kasirer, Dov	18	Borki c.c.	1943
664. Kasirer, Betka	8	Buczacz	1943
665. Keis, Jacob	45	Skala	Sep. 1942
666. Keis, Dvora	44	Skala	Sep. 1942
667. Keis, Motio	55	Skala	Sep. 1942
668. Keis, Chana	54	Skala	Sep. 1942
669. Keis, Leib	31	Skala	Sep. 1942
670. Keis, Basia	30	Skala	Sep. 1942
671. Keis, Rachel	25	Skala	Sep. 1942
672. Keis, Frida	22	Skala	Sep. 1942
673. Keis, Szejndl	15	Skala	Sep. 1942
674. Keis, Jacob	13	Skala	Sep. 1942
675. Keis, Zalman	35	Borki c.c.	1943
676. Keis, Yetta	34	Skala	Sep. 1942
677. Keis, Nuta	9	Skala	Sep. 1942
678. Keis, Motio	7	Skala	Sep. 1942
679. Keis, Neche	4	Skala	Sep. 1942
680. Keis, Yaker	40	Borki c.c.	1943
681. Keis, Roza	35	Skala	Sep. 1942
682. Keis, Motio	15	Skala	Sep. 1942
683. Keis, Malka	8	Skala	Sep. 1942
684. Kelman, Dvora	83	Skala	Sep. 1942
685. Kimel, Golda	44	Borszczow	1943
686. Kimel, Lusia	19	Borszczow	1943
687. Kimel, Regina	14	Borszczow	1943
688. Kimelman, Mechel	51	Muszkatowka	1942
689. Kimelman, Necha	49	Muszkatowka	Unkn

Name	Age	Place and Time of Death		
618. Jakerowicz, Dina	37	Skalą Forest		1943
619. Jakerowicz, Sonia	8	Skala Forest		1943
620. Jawitz, Benzion	66	Skala	Sep.	1942
621. Jawitz, Cipe	62	Skala	Sep.	1942
622. Jawitz, Mirel	37	Skala	Sep.	1942
623. Jawitz, Shmerl	28	Zylince Forest		1944
624. Jawitz, Moshe	19	Stupki c.c.		1943
625. Joczes Leizer	41	Skala Forest		1943
626. Joczes, Klara	40	Skala Forest		1943
627. Joczes, Sara	3	Skala Forest		1943
628. Joles, Eli	58	Skala	Sep.	1942
629. Joles, Sosia	57	Skala	Sep.	1942
630. Joles, Serka	29	Skala	Sep.	1942
631. Joles, Mirel	27	Skala	Sep.	1942
632. Joles, Motel	22	Borki c.c.		1942
633. Joles, Meir	14	Janowska c.c.		1942
634. Jusem, Jacob	64	Skala	Sep.	1942
635. Jusem, Cyrel	63	Skala		1943
636. Jusem, Sonia	39	Skala	Sep.	1942
637. Jusem, Szejncia	30	Skala		1943
638. Jusem, Yehudit	25	Skala		1943
639. Jusem, Lipa	17	Borszczow		1943

K

640. Kahane, Chana	65	Skala	Sep.	1942
641. Kahane, Sara	40	Skala	Sep.	1942
642. Kahane, Sosia	36	Skala	Sep.	1942
643. Kasirer, Israel	44	Skala		1941
644. Kasirer, Roza	41	Skala		1943
645. Kasirer, Rubin	19	Skala		1943
646. Kasirer, Chana	17	Skala		1943
647. Kasirer, David	68	Borszczow		1943
648. Kasirer, Rachel	50	Borszczow		1943
649. Kasirer, Sluva	42	Skala		1943
650. Kasirer, Baruch Mozes	64	Skala	Sep.	1942
651. Kasirer, Cipa	55	Skala	Sep.	1942
652. Kasirer, Miriam	5	Skala	Sep.	1942

Name	Age	Place and Time of Death	
583. Hirschorn, Sara	38	Skala	Sep. 1942
584. Hirschorn, Malka	3	Skala	Sep. 1942
585. Hirsh, Sara Lea	64	Borszczow	1943
586. Hochman, Fischel	53	Unknown	
587. Hochman, Lea	50	Unknown	
588. Hochman, Scheindel	75	Unknown	
589. Hochman, Moshe	20	Unknown	
590. Hochman, Klara	18	Unknown	
591. Hochman, Yetka	13	Unknown	
592. Hofenzeler, Miriam	58	Skala	Sep. 1942
593. Hofenzeler, Chana	23	Skala	Sep. 1942
594. Hofenzeler, Sima	21	Skala	Sep. 1942
595. Horowitz, Frida	45	Skala	Sep. 1942
596. Horowitz, Joseph	64	Burdiakowce	Unkn.
597. Horowitz, Sluva	59	Burdiakowce	Unkn.

J

598. Jaeger, Salomon	54	Borszczow	1943
599. Jaeger, Halina	41	Borszczow	1943
600. Jaeger, Edmund	7	Borszczow	1943
601. Jagendorf, Sima	54	Skala	Sep. 1942
602. Jagendorf, Chaim	61	Skala Forest	1943
603. Jagendorf, Reizia	59	Skala Forest	1943
604. Jagendorf, Dvora	68	Skala Forest	1943
605. Jagendorf, Moshe	72	Skala Forest	1943
606. Jagendorf, Regina	54	Skala Forest	1943
607. Jagendorf, Vladek	36	Skala	1943
608. Jagendorf, Max	39	Jezierzany	1943
609. Jagendorf, Esther	35	Jezierzany	1943
610. Jagendorf, Tauba	11	Jezierzany	1943
611. Jaget, Chaim	33	S.S. Patria	1944
612. Jaget, Debora	32	S.S. Patria	1944
613. Jaget, Yenta	8	S.S. Patria	1944
614. Jaget, Chaya	22	S.S. Patria	1944
615. Jaget, Yosel	73	Borszczow	1943
616. Jaget, Esther	70	Borszczow	1943
617. Jakerowicz, Nathan	42	Skala Forest	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
546. Herscher, Shlomo	30	U.S.S.R.	Unkn.
547. Herscher, Zalman	64	Skala	Sep. 1942
548. Herscher, Frima	48	Skala	Sep. 1942
549. Herscher, Chana	18	Skala	Sep. 1942
550. Herscher, Rywka	16	Skala	Sep. 1942
551. Herscher, Jenta	13	Skala	Sep. 1942
552. Herscher, Pearl	83	Skala	Sep. 1942
553. Herscher, Rachmil	40	Borszczow	1943
554. Herscher, Feiga	37	Borszczow	1943
555. Herscher, Sara	11	Borszczow	1943
556. Herscher, Berl	7	Borszczow	1943
557. Herscher (Nusie) Nathan	60	Skala	Sep. 1942
558. Herscher, Sosia	52	Skala	1943
559. Herscher, Pepa	21	Skala	1943
560. Herscher, Israel	14	Skala	Sep. 1942
561. Herscher, Eli	40	Skala	1942
562. Herscher, Zisel	39	Skala	1943
563. Herscher, Fela	16	Skala	1943
564. Herscher, Frydzia	7	Skala	1943
565. Herscher, Motio	5	Skala	1943
566. Herscher, Eta	68	Borszczow	1943
567. Herscher, Wolf	39	Janowska c.c.	1942
568. Herscher, Salomon	63	Nivra	Unkn.
569. Herscher, Rachel	60	Nivra	Unkn.
570. Herscher, Pinkus	35	Nivra	Unkn.
571. Herscher, Chaja	32	Nivra	Unkn.
572. Herscher, Salomon	70	Nivra	Unkn.
573. Herscher, Roza	67	Nivra	Unkn.
574. Herscher, Chaim	43	Nivra	Unkn.
575. Herscher, Mayer	40	Nivra	Unkn.
576. Herzog, Joseph	78	Skala	Sep. 1942
577. Herzog, Ruchel	75	Skala	Sep. 1942
578. Herzog, Jenta	37	Skala	Sep. 1942
579. Herzog, Sara	2	Skala	Sep. 1942
580. Hindes, Ephraim	49	Janowska c.c.	1942
581. Hindes, Golda	46	Skala	Sep. 1942
582. Hindes, Sosia	13	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
509. Halerstein, Samuel	1	Skala	Sep. 1942
510. Hausner, Salomon	85	U.S.S.R.	Unkn.
511. Hausner, Motel	39	U.S.S.R.	Unkn.
512. Hechtenthal, Shaie	37	Borszczow	1943
513. Hechtenthal, Henie	35	Borszczow	1943
514. Hechtenthal, Nachum	6	Borszczow	1943
515. Hechtenthal, Cyrel	4	Borszczow	1943
516. Hechtenthal, Beile	33	Skala	Sep. 1942
517. Hechtenthal, Abraham	40	U.S.S.R.	Unkn.
518. Hechtenthal, Szejva	4	Borszczow	1942
519. Hechtenthal, Rachel	29	Skala	Sep. 1942
520. Hechtenthal, Esther		Skala	1941
521. Hechtenthal, Chaim-David	68	Skala	Sep. 1942
522. Hechtenthal, Zlata	66	Skala	Sep. 1942
523. Hechtenthal, Dina	71	Skala	Sep. 1942
524. Hechtenthal, Sara	39	Skala	Sep. 1942
525. Hechtenthal, Rosa	9	Skala	Sep. 1942
526. Hechtenthal, Izak	2	Skala	Sep. 1942
527. Hechtenthal, Buzia	4	Skala	Sep. 1942
528. Heller, Motio	53	Muszkatowka	Unkn.
529. Heller, Zisel	50	Muszkatowka	Unkn.
530. Heller, Meilech	18	Muszkatowka	Unkn.
531. Heller, Hersch	20	Muszkatowka	Unkn.
532. Helman, Isak	58	Skala	Sep. 1942
533. Helman, Sara	49	Skala	Sep. 1942
534. Helman, Jacob	16	Janowska c.c.	1942
535. Helman, Hersch	30	Skala	1943
536. Helman, Tauba	24	Skala	1943
537. Helman, Juda	1	Skala	1943
538. Herscher, Ascher	84	Skala Forest	1943
539. Herscher, Sara	68	Skala	Sep. 1942
540. Herscher, Roza	36	Skala	1941
541. Herscher, Cyrel	65	Skala	Sep. 1942
542. Herscher, Feiga	30	Skala	Sep. 1942
543. Herscher, Basia	55	Skala	Sep. 1942
544. Herscher, Szaje	36	Skala Forest	1943
545. Herscher, Aron	34	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
474. Gottesfeld, Fryma	33	Borszczow	1943
475. Gottesfeld, Bronia	4	Borszczow	1943
476. Gottesfeld, Moshe	33	Borki c.c.	1943
477. Gottesfeld, Joseph	59	Skala	Sep. 1942
478. Gottesfeld, Baba	55	Skala	Sep. 1942
479. Gottesfeld, Brana	20	Skala	Sep. 1942
480. Gottesfeld, Benjamin	49	Skala	1944
481. Gottesman, Benjamin	55	Borszczow	1943
482. Gottesman, Roza	55	Skala	Sep. 1942
483. Gottesman, Juda	19	Janowska c.c.	1942
484. Gottesman, Chaim	15	Skala	Sep. 1942
485. Gottfried, Samuel	52	Skala	1942
486. Gottfried, Chavilcia	49	Skala	Sep. 1942
487. Gottfried, Joseph	20	Skala	1942
488. Gottfried, Zenia	17	Skala	1942
489. Gottlieb, Leib	45	Stupki c.c.	1942
490. Gottlieb, Mirl	39	Skala	Sep. 1942
491. Gottlieb, Fryda	17	Skala	Sep. 1942
492. Grünberg, Brana	35	Burdiakowce	Unkn.
493. Grünberg, Gusta	31	Burdiakowce	Unkn.
494. Grünberg, Sara	28	Burdiakowce	Unkn.
495. Grünberg, Abraham	59	Skala Forest	1944
496. Grünberg, Henia	21	Skala Forest	1944
497. Grünberg, Yochewet	57	Skala	1942
498. Grünman, Motio	40	Borszczow	1943
499. Grünman, Chana	35	Skala	1942
500. Grünman, Chaim	5	Borszczow	1943
501. Grünman, Malka	4	Borszczow	1943
502. Grünman, Israel	2	Borszczow	1943
503. Grünman, Nesia	75	Skala	Sep. 1942
504. Grünman, Yoel	43	Janowska c.c.	1942
505. Grünman, Mariem	34	Skala	Sep. 1942
506. Grünman, Chaim	14	Skala	Sep. 1942
507. Grünman, Abraham	12	Skala	Sep. 1942

H

508. Halerstein, Genia	20	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
437. Goldschein, Izak Meir	30	Borki c.c.	1943
438. Goldschein, Zysio	28	Lublin p.o.w.	Unkn.
439. Goldschein, Henia	24	Borszczow	1943
440. Goldschein, Israel	23	Borki c.c.	1943
441. Goldschein, Prywa	20	Borszczow	1943
442. Goldschein, Szulim	19	Borki c.c.	1943
443. Goldschein, Samuel	60	Skala	Sep. 1942
444. Goldschein, Wolf	49	Borki c.c.	1942
445. Goldschein, Motel	41	Skala	1943
446. Goldschein, Lea	40	Skala Forest	1943
447. Goldschein, Benjamin	12	Skala Forest	1943
448. Goldschein, David	10	Skala Forest	1943
449. Goldstein, Manes-Hersch	49	Borszczow	1943
450. Goldstein, Chana	40	Borszczow	1943
451. Goldstein, Rubin	17	Borki c.c.	1943
452. Goldstein, Mechel-Wolf	74	Skala	Sep. 1942
453. Goldstein, Moshe	44	Skala	1942
454. Goldstein, Szeindel	40	Skala	Sep. 1942
455. Goldstein, Elka	20	Skala	Sep. 1942
456. Goldstein, Sara	16	Skala	Sep. 1942
457. Goldstein, Dina	14	Skala	Sep. 1942
458. Goldstein, Klara	10	Skala	Sep. 1942
459. Goldstein, Izak	35	Skala Forest	1943
460. Goldstein, Chana	33	Skala	Sep. 1942
461. Goldstein, Brana	11	Skala Forest	1943
462. Goldstein, Yidel	8	Skala Forest	1943
463. Gottesfeld, Chaim	40	Skala	1944
464. Gottesfeld, Azriel	77	Skala	Sep. 1942
465. Gottesfeld, Leibish	51	Losiacz	1944
466. Gottesfeld, Laura	48	Skala	Sep. 1942
467. Gottesfeld, Misia	12	Losiacz	1944
468. Gottesfeld, Rachel	59	Skala	Sep. 1942
469. Gottesfeld, Joseph	34	Borki c.c.	1942
470. Gottesfeld, Sara	36	Skala	Sep. 1942
471. Gottesfeld, Szeindel	1	Skala	Sep. 1942
472. Gottesfeld, Pesia	62	Skala	Sep. 1942
473. Gottesfeld, Szprincia	35	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
400. Gemeinerman, Malka	19	Borszczow	1943
401. Gemeinerman, Tauba	17	Borszczow	1943
402. Gertler, Rachel	69	Skala	Sep. 1942
403. Gertler, Benzion	39	Ivankow	1944
404. Gertler, Dora	40	Ivankow	1944
405. Gertler, Mina	3	Ivankow	1944
406. Giles, Cyrel	41	Skala	1942
407. Giles, Henoch	20	Kamionka c.c.	1943
408. Giles, Betka	18	Skala	1942
409. Ginsberg, Hudia	37	Skala	Sep. 1942
410. Ginsberg, Emil	7	Skala	Sep. 1942
411. Ginsberg, Joseph Szyje	58	Skala	Sep. 1942
412. Ginsberg, Chaja	57	Skala	Sep. 1942
413. Ginsberg, Eta	37	Borszczow	1943
414. Ginsberg, Baruch	29	Skala	Sep. 1942
415. Godfried, Malka	65	Skala	Sep. 1942
416. Godfried, Zlata	30	Skala	1942
417. Goldberg, Hersch	37	Janowska c.c.	1942
418. Goldberg, Fryma	36	Skala	Sep. 1942
419. Goldberg, Kalman	10	Borszczow	1943
420. Goldberg, Leibish	42	Skala	Sep. 1942
421. Goldberg, Szeva	41	Skala	Sep. 1942
422. Goldberg, Samuel	13	Skala	Sep. 1942
423. Goldberg, Chava	9	Skala	Sep. 1942
424. Goldberg, Leizer	3	Skala	Sep. 1942
425. Goldschein, Azriel	65	Borszczow	1943
426. Goldschein, Szejncia	62	Borszczow	1943
427. Goldschein, Chana	31	Borszczow	1943
428. Goldschein, Azriel	51	Borszczow	1943
429. Goldschein, Ethel	48	Borszczow	1943
430. Goldschein, Isak	23	Skala Forest	1943
431. Goldschein, Abraham	20	Stupki c.c.	1943
432. Goldschein, Simon	15	Borszczow	1943
433. Goldschein, Samuel	12	Borszczow	1943
434. Goldschein, Chaskel	55	Borszczow	1943
435. Goldschein, Tauba	55	Borszczow	1943
436. Goldschein, Roza	32	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death		
365. Flintenstein, Meir	37	Borki c.c.		1942
366. Flintenstein, Cyrel	33	Skala	Sep.	1942
367. Flintenstein, Sara	10	Skala	Sep.	1942
368. Flintenstein, Esther	6	Skala	Sep.	1942
369. Flott, Berisch	60	Borszczow		1943
370. Flott, Brane	59	Borszczow		1943
371. Flott, Pepe	33	Skala		1943
372. Freifelder, Israel-Leib	59	Kolomyja		1941
373. Freifelder, Hinde	55	Kolomyja		1941
374. Frenkel, Abraham	72	Skala Forest		1943
375. Frenkel, Feivish	24	Skala		1944
376. Frenkel, Klara	65	Skala		1943
377. Frenkel, Hersch	35	Skala		1943
378. Frenkel, Julek	39	Skala Forest		1943
379. Frisch, Baruch	73	Skala	Sep.	1942
380. Frisch, Salomon	38	Janowska c.c.		1942
381. Frisch, Baba	28	Skala	Sep.	1942
382. Fuss, Izak	45	Skala		1943
383. Fuss, Szejwa	39	Skala Forest		1943
384. Fuss, Nusia	13	Skala Forest		1943
385. Fuss, Simche	7	Skala Forest		1943

G

386. Garfunkel, Fishel	49	Losiacz		1944
387. Garfunkel, Sara	33	Losiacz		1944
388. Garfunkel, Feivish	13	Losiacz		1944
389. Garfunkel, Nusia	8	Losiacz		1944
390. Garfunkel, Beila	72	Skala	Sep.	1942
391. Gelbard, Izak	49	Borszczow		1943
392. Gelbard, Berl	15	Janowska c.c.		1942
393. Gelbard, Sara	9	Skala	Sep.	1942
394. Gelbstein, Abraham	60	Borszczow		1943
395. Gelbstein, Teresa	58	Skala	Sep.	1942
396. Gemeinerman, Fischel	59	Skala		1943
397. Gemeinerman, Babe	58	Skala		1943
398. Gemeinerman, Chaim	31	Glemboczek		1943
399. Gemeinerman, Benzion	20	Borszczow		1943

Name	Age	Place and Time of Death	
328. Fiderer, Mechel	12	Skala	Sep. 1942
329. Fiderer, Roza	75	Skala	Sep. 1942
330. Fiderer, Rachel	51	Skala	Sep. 1942
331. Fiderer, Leib	53	Skala	Sep. 1942
332. Fiderer, Sosia	50	Skala	Sep. 1942
333. Fiderer, Chaim	15	Skala	Sep. 1942
334. Finkelstein, Cyrel	30	Skala	Sep. 1942
335. Fintenstein, Chaim	38	Skala	Sep. 1942
336. Fintenstein, Brane	38	Skala	Sep. 1942
337. Fisch, Leizer	43	Janowska c.c.	1942
338. Fisch, Jenta	38	Skala	1943
339. Fisch, Hersch	1	Skala	1943
340. Fisch, David	58	Borszczow	1943
341. Fisch, Sara	58	Borszczow	1943
342. Fisch, Zisel	28	Borszczow	1943
343. Fisch, Pinchas	75	Borszczow	1943
344. Fisch, Chancia	72	Borszczow	1943
345. Fisch, Motel	42	Borszczow	1943
346. Fischer, Chana	61	Skala	Sep. 1942
347. Fischer, Pearl	33	Skala	Sep. 1942
348. Fischer, Sara	14	Skala	Sep. 1942
349. Fishof, Jośeph	61	Losiacz	Unkn.
350. Fishof, Beila	57	Losiacz	Unkn.
351. Fishof, Sala	18	Losiacz	Unkn.
352. Fleischman, Gitel	58	Skala	Sep. 1942
353. Fleischman, Moses	31	Borki c.c.	1942
354. Fleischman, Brana	61	Skala	1943
355. Fleischman, Sara	24	Skala	1943
356. Fleischman, Chana	59	Skala	Sep. 1942
357. Fleischman, Izak	21	U.S.S.R.	Unkn.
358. Fleischman, Jacob	19	Stupki c.c.	1943
359. Fleischman, Feige	23	Skala	Sep. 1942
360. Fleischman, Roza	2	Skala	Sep. 1942
361. Fleischman, Szejndl	24	Skala	Sep. 1942
362. Fleischman, Samuel	2	Skala	Sep. 1942
363. Fleischman, Chana	50	Skala	Sep. 1942
364. Fleischman, Motio	55	Borki c.c.	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
291. Feuerstein, Shmil-Joseph	19	Borki c.c.	1942
292. Feuerstein, Chaim-Izak	55	Borszczow	1943
293. Feuerstein, Gitel	52	Borszczow	1943
294. Feuerstein, Dora	29	Skala Forest	1943
295. Feuerstein, Esther	24	Borszczow	1943
296. Feuerstein, Chana	72	Skala	Sep. 1942
297. Feuerstein, Moshe	38	Stupki c.c.	1942
298. Feuerstein, Lejzer	76	Skala	Sep. 1942
299. Feuerstein, Szejndl	69	Skala	Sep. 1942
300. Feuerstein, Zelig	51	Borszczow	1943
301. Feuerstein, Tauba	42	Borszczow	1943
302. Feuerstein, Izak	23	Borszczow	1943
303. Feuerstein, Rosa	52	Borszczow	1943
304. Feuerstein, Moshe	61	Borszczow	1943
305. Feuerstein, Brana	59	Borszczow	1943
306. Feuerstein, Max	34	Borki c.c.	1944
307. Feuerstein, Nusia	23	Borki	1944
308. Feuerstein, Aron	2	Unknown	
309. Feuerstein, Jacob	25	U.S.S.R.	Unkn.
310. Feuerstein, Gedalie	58	Skala	Sep. 1942
311. Feuerstein, Menia	57	Skala	Sep. 1942
312. Feuerstein, Hinda	72	Skala	Sep. 1942
313. Feuerstein, Chaya	37	Skala	Sep. 1942
314. Feuerstein, Pinchas	75	Losiacz	Unkn.
315. Feuerstein, Esther	56	Losiacz	Unkn.
316. Feuerstein, Abraham	17	Losiacz	Unkn.
317. Feuerstein, Joseph	32	Gusztyn	Unkn.
318. Feuerstein, Chaim	65	Ivankow	1944
319. Feuerstein, Sosia	63	Ivankow	1944
320. Feuerstein, Berl-Moshe	29	Ivankow	1944
321. Feuerstein, Elka	22	Ivankow	1944
322. Feuerstein, Mendel	70	Skala	Sep. 1942
323. Fiderer, Szaye	44	Borszczow	1943
324. Fiderer, Frieda	40	Skala	Sep. 1942
325. Fiderer, Simon	19	Borki c.c.	1943
326. Fiderer, Berl	22	U.S.S.R.	Unkn.
327. Fiderer, Chava	14	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
255. Engelbach, Sheindel	41	Skala	Sep. 1942
256. Epstein (Ashendorf), Rachel	52	Skala	Sep. 1942
257. Epstein, Feiga	43	Skala	Sep. 1942
258. Epstein, Izak	40	Borki c.c.	1943
259. Epstein, Yoel-Meir	46	Borszczow	1943
260. Epstein, Brane	42	Borszczow	1943
261. Epstein, Etka	21	Borszczow	1943
262. Epstein, Urn	17	Borszczow	1943
F			
263. Feinsilber, Zygmund	44	Skala	1943
264. Feinsilber, Sara	40	Ivankow	1943
265. Feinsilber, Mordche	14	Ivankow	1943
266. Feinsilber, Edith	12	Ivankow	1943
267. Feuerberg, Bella	46	Skala	Sep. 1942
268. Feuerberg, Berl	8	Skala	Sep. 1942
269. Feuerberg, Beila	70	Skala	Sep. 1942
270. Feuerberg, Hersch	67	Skala	Sep. 1942
271. Feuerberg, Krenia	65	Skala	Sep. 1942
272. Feuerberg, Israel-Leib	71	Skala	Sep. 1942
273. Feuerberg, Chaya	52	Skala	Sep. 1942
274. Feuerberg, Chana	33	Skala	Sep. 1942
275. Feuerberg, Szeindel	20	Skala	Sep. 1942
276. Feuerberg, Jacob	18	Skala	Sep. 1942
277. Feuerberg, Shulem	8	Skala	Sep. 1942
278. Feuerberg, Joseph-Ber	46	Borszczow	1943
279. Feuerberg, Szeindel	42	Borszczow	1943
280. Feuerberg, Sara	20	Skala	1943
281. Feuerberg, Mordche	18	Borki c.c.	1943
282. Feuerberg, Sosia	18	Borszczow	1943
283. Feuerstein, Rubin	33	Skala Forest	1944
284. Feuerstein, Mendel	32	Skala Forest	1943
285. Feuerstein, Roza	30	Skala	Sep. 1942
286. Feuerstein, Elka	25	Skala Forest	1944
287. Feuerstein, Leib	26	Borszczow	1943
288. Feuerstein, Sucher	62	Borszczow	1943
289. Feuerstein, Henia	60	Borszczow	1943
290. Feuerstein, Benzion	27	Borszczow	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
218. Edelman, Yente	59	Skala	Sep. 1942
219. Edelman, Moses	30	Borszczow	1942
220. Edelman, Aron	64	Skala Forest	1943
221. Edelman, Golda	60	Borszczow	1943
222. Edelman, Liba	35	Skala	Sep. 1942
223. Edelman, Rywka	59	Borszczow	1943
224. Edelman, Moshe	35	Turylcze	1943
225. Edelman, Eli	30	Turylcze	1943
226. Edelman, Tonia	25	Turylcze	1943
227. Edelstein, Hersch	68	Borszczow	1943
228. Edelstein, Liba	64	Borszczow	1943
229. Edelstein, Dora	30	Borszczow	1943
230. Edelstein, Sara	75	Skala	Sep. 1942
231. Edelstein, Chaya	40	Skala For.	Sep. 1943
232. Edelstein, Alter	15	Skala	1943
233. Ehrenberg, Mendel	71	Skala	Sep. 1942
234. Ehrenberg, Ita	71	Skala	Sep. 1942
235. Ehrenberg, Dvora	45	Skala	Sep. 1942
236. Ehrlich, Meier	58	Cygany	Unkn.
237. Ehrlich, Gitel	56	Cygany	Unkn.
238. Ehrlich, Brana	19	Cygany	Unkn.
239. Ehrlich, Motio	17	Cygany	Unkn.
240. Ehrlich, Sima	16	Cygany	Unkn.
241. Eisenfeld, Mendel	67	Cygany	Unkn.
242. Eisenfeld, Ratze	63	Cygany	Unkn.
243. Eisenfeld, Zeide	70	Skala	1942
244. Eisenfeld, Szyfra	68	Skala	1942
245. Elkes, Nachum	43	Gluboczek c.c.	1942
246. Elkes, Sosia	43	Skala	Sep. 1942
247. Elkes, Pepa	17	Skala	Sep. 1942
248. Elkes, Wolf	15	Janowska c.c.	1942
249. Engelbach, Sima	76	Skala	Sep. 1942
250. Engelbach, Eli	42	Borki c.c.	1942
251. Engelbach, Frima	35	Skala	Sep. 1942
252. Engelbach, Leizer	7	Skala	Sep. 1942
253. Engelbach, Chaim	72	Skala	1942
254. Engelbach, Mariem	69	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
184. Brimer, Zenia	18	Skala	1943
185. Brimer, Golda-Henia	91	Skala	Sep. 1942
186. Buchsbaum, Abraham-Isak	73	Skala	Sep. 1942
187. Buchsbaum, Sluva	70	Skala	Sep. 1942
188. Buga, Majer	49	Skala	Sep. 1942
189. Buga, Chaim Israel	70	Skala	Sep. 1942
190. Buga, Klara	45	Skala	Sep. 1942
191. Buga, Betka	40	Skala	Sep. 1942
192. Buga, Hersch	40	Skala	Sep. 1943
193. Buga, Esther	35	Skala	Sep. 1942
194. Buga, Moses	9	Skala	1943
195. Buga, Chana	66	Skala	Sep. 1942
196. Buga, Berl	40	Kamionka c.c.	1943
197. Buga, Herman	30	German p.o.w.	Unkn.
198. Buga, Joseph	66	Skala	1941
199. Buga, Leib	63	Skala	1943
200. Buga, Chana	61	Borszczow	1943

D

201. Deutschman, Pinchas	43	U.S.S.R.	Unkn.
202. Deutschman, Donia	20	U.S.S.R.	Unkn.
203. Disendorf, Mariem-Lea	66	Borszczow	1943
204. Doliner, Moshe	45	Skala	1944
205. Doliner, Malka	40	Skala	Sep. 1942
206. Drescher, Szulim	60	Stupki c.c.	1942
207. Drescher, Chana	60	Skala	Sep. 1942
208. Drescher, Israel	22	Borszczow	1943
209. Drescher, Baruch	11	Skala	Sep. 1942
210. Drimmer, Jehuda, Rabbi	35	Janowska c.c.	1942
211. Drimmer, Nechama	18	Skala	Sep. 1942
212. Drimmer, Shlomo	38	U.S.S.R.	1942
213. Drimmer, Pesia	39	Borszczow	1943
214. Dunajer, Rywka	37	Skala	Sep. 1942
215. Dunajer, Milo	13	Skala	Sep. 1942
216. Dunajer, Eta	1	Skala	Sep. 1942

E

217. Edelman, Aron	60	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
147. Braksmayer, Leizer	62	Skala	Sep. 1942
148. Braksmayer, Hencia	56	Borszczow	1943
149. Braksmayer, Malka	30	Skala	1943
150. Braksmayer, Dvora	26	Skala	1943
151. Braksmayer, Leib	18	Skala	1943
152. Braksmayer, Jacob	25	U.S.S.R.	Unkn
153. Brandes, Jacob-Ber	58	Skala	Sep. 1942
154. Brandes, Baba	52	Skala	Sep. 1942
155. Brandes, Hersch	33	Skala	May 1942
156. Brandes, Sosia	24	Skala	Sep. 1942
157. Brandes, Chune	16	Janowska c.c.	1942
158. Brandes, Moshe-Leib	41	Skala	Sep. 1942
159. Brandes, Lifshe	35	Skala	Sep. 1942
160. Brandes, Mariem	9	Skala	Sep. 1942
161. Brandes, Mendel	51	Borszczow	1943
162. Brandes, Sosia	44	Borszczow	1943
163. Brandes, Abraham	21	Skala Forest	1943
164. Brandes, Frydzia	19	Skala Forest	1943
165. Brandes, Mendel	35	Borszczow	1943
166. Brandes, Sabina	30	Borszczow	1943
167. Brandes, Berish	4	Borszczow	1943
168. Brener, Jacob	47	Janowska c.c.	1942
169. Brener, Rywka	35	U.S.S.R.	Unkn.
170. Bretschneider, Abraham	53	Skala	1944
171. Bretschneider, Szeindel	47	Skala	1943
172. Bretschneider, Hersch	20	Skala	1943
173. Bretschneider, Aron	15	Skala	1943
174. Bretschneider, Edzia	15	Skala	1943
175. Bretschneider, Chaye Ratze	65	Skala	Sep. 1942
176. Brettler, Nachman	61	Skala	1943
177. Brettler, Hinde	62	Skala	1943
178. Brikner, Chana	48	Nivra	Unkn.
179. Brikner, Aron	17	Nivra	Unkn.
180. Brikner, Pepa	15	Nivra	Unkn.
181. Briller, Moshe	72	Skala	Sep. 1942
182. Briller, Eta	63	Buczacz	1943
183. Brimer, Chaya	50	Skala	Sep. 1942

Name	Age	Place and Time of Death	
110. Blutstein, Sosia	50	Skala	Sep. 1942
111. Blutstein, Gicia	65	Skala	Sep. 1942
112. Blutstein, Israel	31	Skala Forest	1943
113. Blutstein, Meir	73	Skala	1942
114. Blutstein, Chaje-Brane	66	Skala	1943
115. Blutstein, Ephraim	40	Skala	1943
116. Blutstein, Szaye	40	Skala	1943
117. Blutstein, Freide	36	Borszczow	1942
118. Blutstein, Feige	13	Borszczow	1942
119. Blutstein, Lea	10	Borszczow	1942
120. Blutstein, Chaim	8	Borszczow	1942
121. Blutstein, Malka	61	Skala	Sep. 1942
122. Blutstein, Brona	36	Skala	Sep. 1943
123. Blutstein, Wolf	7	Skala	Sep. 1943
124. Blutstein, Leizer	15	USSR	Unknown
125. Bones, Chaim	38	Skala	Sep. 1943
126. Bones, Debora	32	Skala	Sep. 1942
127. Bones, Solomon	5	Skala	Sep. 1942
128. Bones, Fryma	58	Skala	Sep. 1942
129. Bosyk, Szyje-Hersch	43	Borszczow	1943
130. Bosyk, Pesia	41	Borszczow	1943
131. Bosyk, Chaskel	14	Borszczow	1943
132. Bosyk, Shulim	6	Skala	1943
133. Bosyk, Shaul	45	Skala	1943
134. Bosyk, Sheindl	44	Skala	1943
135. Bosyk, Samson	21	Skala	1943
136. Bosyk, Mordchai	60	Trujce	1943
137. Bosyk, Beile-Yite	40	Skala	Sep. 1942
138. Bosyk, Blima	18	Borszczow	1943
139. Bosyk, Sima	19	Skala	1943
140. Bosyk, Mendel	51	Skala	Sep. 1942
141. Bosyk, Genendel	44	Skala	Sep. 1942
142. Bosyk, Blima	20	Skala	Sep. 1942
143. Bosyk, Hersch	18	Skala	Sep. 1942
144. Bosyk, Abraham	71	Skala	1942
145. Bosyk, Gicia	69	Skala	1943
146. Bosyk, Mendel	34	Skala	1943

Name	Age	Place and Time of Death	
73. Bilgoraj, Lusia	21	Dobraniowka	July 194.
74. Bilgoraj, Abraham	50	Losiacz	Unkn.
75. Bilgoraj, Esther	46	Losiacz	Unkn.
76. Bilgoraj, Solomon	18	Losiacz	Unkn.
77. Bilgoraj, Dora	12	Losiacz	Unkn.
78. Bilgoraj, Juda	44	Losiacz	Unkn.
79. Bilgoraj, Krenia	40	Losiacz	Unkn.
80. Bilgoraj, Frima	11	Losiacz	Unkn.
81. Bilgoraj, Moses	7	Losiacz	Unkn.
82. Bilgoraj, Leizer	4	Losiacz	Unkn.
83. Bilgoraj, Meyer	64	Losiacz	Unkn.
84. Binstock, Gitel	80	Skala	1943
85. Birnbach, Samson	46	Skala	Sep. 1942
86. Birnbach, Hinda	40	Skala	Sep. 1942
87. Birnbach, Beila	17	Skala	Sep. 1942
88. Birnbach, Szulim	12	Skala	Sep. 1942
89. Birnbach, Sosia	8	Skala	Sep. 1942
90. Birnbach, Lea	28	Skala	Sep. 1942
91. Bitterman, Chaya Feiga	77	Skala	Sep. 1942
92. Bitterman, Zysie	44	Borszczow	1943
93. Bitterman, Babe	40	Borszczow	1943
94. Bitterman, Samuel	15	Borszczow	1943
95. Bitterman, Pearl	11	Borszczow	1943
96. Bitterman, Sosia	81	Skala	Sep. 1942
97. Bleiman, Sosia	52	Skala	Sep. 1942
98. Bloch, Joseph	59	Skala	Aug. 1943
99. Bloch, Lea	56	Skala	Sep. 1942
100. Bloch, Chaim	24	Tluste	1943
101. Blutstein, Berl	72	Skala Forest	1943
102. Blutstein, Roza	69	Skala Forest	1943
103. Blutstein, Motio	29	Skala	1943
104. Blutstein, Judith	25	Skala	1943
105. Blutstein, Henia	55	Skala	Sep. 1942
106. Blutstein, Frima	30	Skala	Sep. 1942
107. Blutstein, Israel	15	Skala	Sep. 1942
108. Blutstein, Salomon	27	Skala Forest	1943
109. Blutstein, Hersch	52	Borki c.c.	1942

Name	Age	Place and Time of Death	
38. Augenblick, Lea	44	Skala	Sep. 1942
39. Augenblick, Zunio	21	Gusztyn	Unkn.

B

40. Baner, Aron	60	Skala	Sep. 1942
41. Baner, Nechama	54	Skala	Sep. 1942
42. Baner, Basia	27	Skala	Sep. 1942
43. Bekman, Tonia	23	Skala	1943
44. Beler, Menachem	71	Skala	Sep. 1942
45. Beler, Malka	68	Skala	Sep. 1942
46. Beler, Sara	40	Skala	Sep. 1942
47. Beler, Joseph	34	Borki c.c.	1942
48. Benzion, Mechel	47	Skala	Sep. 1942
49. Benzion, Chaya	42	Skala	Sep. 1942
50. Benzion, Mendel	20	Skala	Sep. 1942
51. Benzion, Frida	15	Skala	Sep. 1942
52. Benzion, Josel	43	Borki c.c.	1943
53. Benzion, Jochevet	40	Skala	Sep. 1942
54. Benzion, Mendel	12	Skala	Sep. 1942
55. Benzion, Frida	8	Skala	Sep. 1942
56. Benzion, Jacob	3	Skala	Sep. 1942
57. Bergman, Meir	63	Borszczow	1943
58. Bergman, Helka	62	Borszczow	1943
59. Berlat, Alter	37	Skala	1943
60. Berlat, Roza	36	Skala	1943
61. Berlat, Freide	6	Skala	1943
62. Bernstein, Motel	37	Skala	1943
63. Bernstein, Sheindel	36	Skala	Sep. 1942
64. Bernstein, Chana	3	Skala	Sep. 1942
65. Bilgoraj, Kalman	73	Skala	Sep. 1942
66. Bilgoraj, Beila	73	Skala	Sep 1942
67. Bilgoraj, Sara	38	Skala	Sep. 1942
68. Bilgoraj, Moshe	36	Janowska c.c.	1943
69. Bilgoraj, Fryma	32	Skala	Sep. 1942
70. Bilgoraj, Helena	26	Skala	Sep. 1942
71. Bilgoraj, Fela	19	Skala	Sep. 1942
72. Bilgoraj, Benjamin	51	Dobraniowka	Jul. 1943

A

Name	Age	Place and Time of Death	
1. Ackerman, Hersh	54	Muszkatowka	Unkn.
2. Ackerman, Sosie	51	Muszkatowka	Unkn.
3. Ackerman, Mania	18	Muszkatowka	Unkn.
4. Ackerman, Wolf	41	Muszkatowka	Unkn.
5. Ackerman, Brane	38	Muszkatowka	Unkn.
6. Ackerman, Shaye	17	Muszkatowka	Unkn.
7. Adler, Aba	62	Skala	Sep. 1942
8. Adler, Debora	55	Skala	Sep. 1942
9. Adler, Judith	39	Skala	Sep. 1942
10. Adler, Zanvel	7	Skala	Sep. 1942
11. Albrecht, Zisel	68	Skala	Sep. 1942
12. Albrecht, Mirel	42	Skala	Sep. 1942
13. Albrecht, Mechel	17	Skala	Sep. 1942
14. Albrecht, Joseph	14	Skala	Sep. 1942
15. Albrecht, Meir	9	Skala	Sep. 1942
16. Amzis, Moses		Unknown	
17. Amzis, Roza	34	Burdiakowce	Unkn.
18. Amzis, Sara	6	Burdiakowce	Unkn.
19. Amzis, Israel	4	Burdiakowce	Unkn.
20. Amzis, Feiga	2	Burdiakowce	Unkn.
21. Aschendorf, Ira	44	Janowska c.c.	1942
22. Aschendorf, Dina	42	Skala	Sep. 1942
23. Aschendorf, Meier	14	Skala	Sep. 1942
24. Aschendorf, Pearl	9	Skala	Sep. 1942
25. Aschendorf, Sara	7	Skala	Sep. 1942
26. Aschendorf, Munish	36	Skala	Sep. 1942
27. Aschendorf, Chana	38	Skala	Sep. 1942
28. Aschendorf, Sara	2	Skala	Sep. 1942
29. Aschendorf, Mechel	12	Skala	Sep. 1942
30. Aschendorf, Moses	25	U.S.S.R.	Unkn.
31. Auerbach, Rachel	69	Borszczow	1943
32. Auerbach, Leib	72	Skala	Sep. 1942
33. Auerbach, Miriam	69	Skala	Sep. 1942
34. Auerbach, Jacob	40	Janowska	1942
35. Auerbach, Frima	27	Skala	Sep. 1942
36. Auerbach, Chana	3	Skala	Sep. 1942
37. Augenblick, Eli	46	Borki c.c.	1942

LIST OF MARTYRS

Skala Residents who Perished
During the Holocaust Years

1941-1945

No.	Crime	Date	Location	Deaths	Crime Perpetrators
19.	Citizens who worked for the German border police deported to the Janowska death camp (Lwow)	Oct. 19, 1943	Skala Podolska	42	German border patrol
20.	Citizens shot to death	Oct. 30, 1943	Forest north of Skala	35	Ukrainian policemen, among them Jukubyszyn and Bezpaluk
21.	Citizen shot to death[10]	Nov. 6, 1943	Jewish cemetery of Skala	1	Stach Mazur—collaborator
22.	Citizens shot to death	Nov. 18, 1943	Jewish cemetery of Skala	25	Ukrainian policemen among them Jakubyszyn
23.	Citizens shot to death[11]	Dec. 30, 1943	Jewish cemetery of Skala	4	German gendarme Frizenwalde and Ukrainian policemen
24.	Citizens burned alive in their hiding place	March 1, 1944	Forest, north of Skala	21	Ukrainian policemen Jakubyszyn, Rembocha and the forester Czepesiuk
25.	Citizens tortured and murdered[12]	Dec. 25, 1943	Village of Iwankow	3	Ukrainian bandits in the forest
26.	Citizen murdered[13]	March 20, 1943	Distillery of spirits in Skala	1	German soldier

[10] Motio Blutstein
[11] Hersch Helman, wife and child and Yehudit Yusem
[12] Ben-Zion Gertler and family
[13] Eliahu Miller (Boserer)

No.	Crime	Date	Location	Deaths	Crime Perpetrators
12.	Citizens of Skala shot to death[5]	July 29, 1943	Hiding places in Skala	3	Ukrainian policeman Nakoniczewski and collaborators Petryszyn and Szczerban
13.	Citizens of Skala shot to death[6]	Aug. 10, 1943	"Liegenschaft" (state farm) in Skala, backyard of Synagogue and main street	31	Gestapoman Fischer; Ukrainian police under the command of Semenczuk with collaborator Podburaczinski
14.	Citizens of Skala shot to death[7]	Sept. 3, 1943	Market place of Skala	3	Ukrainian policeman Nakoniczewski and collaborator Petryszyn
15.	Citizens of Skala murdered[8]	Sept. 18, 1943	Forest, 3 km north of Skala	11	Ukrainian police
16.	Mass murder of citizens	Sept. 25, 1943	Forest, 3 km north of Skala	129	German SS troops
17.	Citizens apprehended in the forest and deported to the death camp of Janowska (Lwow)	Sept. 25, 1943	Skala forest, 3 km north of the city	28	German SS troops
18.	Citizen shot to death[9]	Sept. 30, 1943	Village of Berezanka near Skala	1	Ukrainian policeman Lesiuk

[5] Motel Goldschein, Golda Leibart and daughter

[6] Families Bosyk, Herscher, Dr. Steuerman, Bloch, Leibowicz, Jaegendorf Wladzio, Kasirer, Badler and Segal (from Borszczow)

[7] Bretschneider Aron, Szejndel and Edzia

[8] Regina and Moshe Jaegendorf, Roza and Berl Blutstein, Rachel and Izak Steiner and son Moshe, Dvora Jaegendorf, Sheva Fuss and two children: Simcha and Nusia

[9] Mordechai Bosyk

No.	Crime	Date	Location	Deaths	Crime Perpetrators
6.	Citizens of Skala murdered in concentration and labor camps	From Dec. 1941 through July '43	Borki Wielkie, Stupki, Kamionka and Janowska (Lwow)	127	German SS troops and Ukrainian police
7.	Mass murder of Skala citizens expelled to the ghetto of Borszczow during the so-called "Purim action"	March 17, 1943	Borszczow Jewish cemetery (Makowa Mogila)	80	Gestapomen and Ukrainian policemen under the direction of Gestapo officer Kellner; the Ukrainian police-chief Semenczuk and his deputy Hawryszko
8.	Mass murder of citizens of Skala during the so-called "Passover action" in Borszczow	April 19, 1943	Borszczow Jewish cemetery	59	Same as above
9.	Mass murder of citizens of Skala during the so-called "liquidation action" in Borszczow	June 5-9, 1943	Borszczow Jewish cemetery	98	Gestapomen under the command of Rosenhof; Ukrainian police under the command of Semenczuk and his deputy Hawryszko
10.	Citizens of Skala shot to death	June 28, 1943	Skala Jewish cemetery	28	Ukrainian police and German gendarmes from Borszczow
11.	Citizens of Skala shot to death	June 29, 1943	On the streets of Skala and on the Jewish cemetery	14	Ukrainian policemen: Sirma, Jakowyszyn with the help of local collaborators Lyczak and Duchinski

Crimes Perpetrated by the German-Fascist Occupiers and their Collaborators in Skala Podolska, State of Tarnopol*

No.	Crime	Date	Location	Deaths	Crime Perpetrators
1.	Citizen murdered with hand grenade[1]	July 12, 1941	House No. 592 in Skala	1	Ukrainians: Struczinski and Skoroda
2.	Citizen shot to death[2]	April 13, 1942	Street behind German headquarters	1	Gestapoman Bretschneider
3.	Two citizens shot to death[3]	May 22, 1942	Main street of Skala	2	German border guards: Grauer and Schultz
4.	Citizen shot to death[4]	Sept. 23, 1942	At the entrance to the "liegenschaft" (state farm)	1	Gestapoman Bretschneider
5.	Half of the Jewish inhabitants of Skala including refugees from neighboring villages were rounded up and transported to the death camp of Belzec, near Rawa-Ruska	Sept. 26-27, 1942	Skala Podolska	695	Gestapo unit under the direction of Pahl, Rosenhof and Fischer; German border guards and Ukrainian police
5a.	Citizens shot to death during the above roundup	Sept. 26-27, 1942	Skala Podolska	33	Same as above

[1] Roza Herscher
[2] Leib Schechter
[3] Meir-Chaim Kohn (Dybuk) and Hersch Schor-Trasawucki
[4] Chana Grünman

* Verification for all the crimes listed here was by eyewitness accounts.

Ruska. There they were exterminated by SS men in gas-cells or through mass electrocution. On September 26-27, 1942 almost half of the Jewish population of Skala Podolska was thus exterminated. In addition some 33 old and sick men and women, who could not be transported by railway to Belzec, were shot in their beds or in the streets of Skala.

On October 22, 1942, the remnants of the Jews of Skala were expelled to the town of Borszczow. From then on until June 1943 most of them perished during the so-called "liquidation" pogroms carried out intermittently by the Ukrainian police under the direction of the Gestapo. A small number of Jews were hiding in subterranean "bunkers" that they built for themselves in the forests of Skala, Cygany, Zelince and a few found shelter among their non-Jewish friends.

From the beginning of March 1943 until December 1943 a Jewish resistance group was active in those forests. This group of about 65 men was under the command of Osias Zucker and Leon Young (both from Borszczow). They operated and fought under very difficult conditions of hunger, typhus and inclement weather and with very limited light arms at their disposal. At the end of December 1943, outnumbered and surrounded by heavily armed, large German army units, they all died in battle while inflicting many casualties on the Germans.

At the same time the Gestapo turned over full authority over concealed Jews to the Ukrainian police who sought them out and murdered them with the help of informers and collaborators from among the local peasantry. The Ukrainian police and their accomplices carried out frequent searches in the homes of suspected non-Jews looking for concealed Jews. Those found were led to the Jewish cemetery in Skala Podolska, stripped of their clothes, shot and buried in mass graves.

In the forest of Skala Podolska 197 Jews perished in this manner. One hiding place was set on fire and 21 men, women, and children choked to death or were burned alive.

All these crimes were well known to the non-Jewish population of Skala. They were investigated and verified by the county prosecutor of Skala. The perpetrator of the criminal act of burning and murdering 21 people—the forester Czepesiuk—was sentenced to death. The informer of the Ukrainian police, Lyczak, was sentenced to 25 years in jail. Others were exiled to remote labor camps. Many other crimes are still being investigated.

List of the crimes and of their perpetrators is hereby attached.

DOCUMENT

This document was written in Skala Podolska. The information contained here was provided in July 1944 by persons who survived the war and its horrors.

The Coordinating Commission* for the verification and confirmation of the crimes committed by the German-fascist occupiers of the region of Skala Podolska in the state of Tarnopol, established and deposited the following:

Upon the entry of the German forces into the town of Skala Podolska, a local administration began to function carrying out the orders of the "Arbeitsamt" (labor bureau), of the "Kreishauptmann" (regional chief), and of the Gestapo in Czortkow, as well as of the German police in Borszczow and of the German border garrison in Skala Podolska. The main purpose of the orders of the above-mentioned organs of the German-fascist occupation authorities, was to persecute, torment and destroy the Jewish inhabitants of Skala Podolska.

In July and August of 1941, between 28,000 and 30,000 Hungarian Jews—men, women and children—forcibly expelled from Hungary, were driven through Skala. The Germans and their collaborators led them across the river Zbrucz to the town of Orynin in the county of Kamenetz Podolsk. In the dense stretches of forest between Kamenetz Podolsk and the town of Dunayowce, in the so-called "Las Czarny" (black forest), the Germans and their Ukrainian collaborators shot more than 23,000 Hungarian Jews. The remaining Jews in Orynin were told by the Germans that they could return to their homes. However, on the road between Orynin and the village of Poklaki, the returning Jews were shot and thrown into prepared mass-graves. This heinous, murderous act was perpetrated by the Germans and their Ukrainian henchmen.

Beginning in December 1941, the German invaders started to round-up able-bodied Jews and to transport them to concentration labor camps in Borki Wielkie, Stupki, Kamionka in the county of Tarnopol, and Janowska in Lwow. Out of 400 Jews from Skala sent to those camps, only 5 or 6 survived. All the others were shot, hanged or perished from starvation, disease and unbearable torture.

In the summer of 1942 the Gestapo assumed complete control over the Jews. Gestapomen, criminal police and local German forces, as well as their Ukrainian collaborators, surrounded the Jewish quarters of Skala and thus began the "liquidation" of the Jewish inhabitants. During this so-called "action," buildings were demolished in order to detect hidden Jews. Those that were found were forcibly placed into freight cars and "shipped" to the horrible death-camps in the woods of the village of Belzec near Rawa-

*Established by the Soviet-Russian military authorities.

discussions and reminiscences about the Holocaust. I illustrate the horrors of the Holocaust through a description of the destruction of the Jewish community of Skala.

The students get to know our town with all its lights and shadows, its joys and sorrows, its personalities and leaders, and every stage of its extermination. They write extensive term papers on the Holocaust and the authors of the best of these are given books about the Holocaust, awarded at the end of the school year by the "Lachman-Weiss Foundation." This Foundation was established years ago by my family to preserve the memory of the Holocaust.

Before I retire, I intend to taperecord the history of Skala to make sure that the coming generations of students in my school* will hear the story of our town, its life and tragic destruction, long after all of us are gone.

* *Editor's note:* For more than twenty years, the author has been the principal of the Berl Katznelson Regional High School in Kfar Saba.

time. In the United States and Israel annual memorial meetings are usually held on the anniversary of the "action." Now fewer and fewer of our townsmen appear. We look at each other and discern the wrinkles of old age and the sorrow that has gnawed at our hearts throughout these years and will be with us until our time comes.

Epilogue

We, the surviving remnants of the Jewish Community of Skala residing in Israel and in the diaspora, took upon ourselves the sacred duty of preserving the memory of our martyrs and assuring that the Holocaust of our home town shall never be forgotten. A memorial tablet has been erected on Mount Zion and placed among the hundreds of name-tablets of Jewish communities destroyed during the Holocaust. The society of former Skala residents in New York contributed a considerable sum of money toward the erection of a Kupat Holim medical clinic in Netanya in memory of our destroyed community. In the book *Landsmanschaften in Israel*, we published a memorial article about the history of our community from its beginning to its extinction. In the Holocaust memorial section of the Holon Cemetery near Tel Aviv, a tombstone was erected in memory of the martyrs of Skala and the neighboring villages. The Berl Katznelson High School of Kfar Saba "adopted" our community through a special certificate presented to *Yad Vashem* in Jerusalem. A similar gesture was made by the Shabazi School in Moshav Even-Yehuda, where I was invited to give a series of lectures to the school children (most of them from Yemen) about Skala, its Jewish community, its life and tragic demise. These lovely children were deeply moved by the terrible tragedy that befell their brothers in the distant diaspora. They composed poems, wrote stories, and drew pictures from their imagination about the town and its extinction. Before his untimely death, our unforgettable townsman Shlomo Bilgoraj, himself a talented painter, saw and admired the children's work.

At the Katznelson School, Holocaust studies have been included as part of the course in Modern History of the Jewish People. All eleventh-grade students hear a series of 35 lecture-

which the enemy has suffered heavy casualties." We read this news and shed bitter tears, remembering that even during this moment of liberation four from our decimated community were killed.

Not for one moment did the survivors of the Holocaust consider rebuilding their lives on that blood-soaked earth. They did however, deem it their moral duty to assist the Soviet military and civilian authorities in eradicating the nests of Ukrainian fascists in the forests, apprehending local murderers and giving testimony against them in their trials. Some survivors were drafted into the Soviet Army and contributed to the defeat of the Nazis. The survivors also did everything they could to repay the kindness of those few gentiles who risked their lives to save Jewish lives.

In the meantime another survivor of the Holocaust was murdered by the *Banderovtzi* (Ukrainian fascist terrorists). This was yet another reminder to the survivors that they must abandon this cursed land. Soon after, the dispersion began. Some moved to the liberated part of western Poland and concentrated in the area annexed from Germany, namely Upper Silesia. Members of prewar Zionist movements sought to reestablish the activities of their groups among the survivors. They formed kibbutz aliyah groups in the cities of Warsaw, Lodz, Krakow, Katowitz, and in the towns of Upper Silesia. Desperate efforts were made to gather Jewish orphans, including those who had already been absorbed by communist boarding schools, to bring them across the Polish-Czech border to Austria and southern Germany. A number of survivors from Skala found temporary residence in the D.P. (Displaced Persons) camps in Germany and Austria. From there they started out for all corners of the free world—some to the United States and Canada, others to the Land of Israel. According to the statistics (see page 143), 13 survivors emigrated to Canada, over 60 settled in the United States, 4 stayed in Poland, 49 emigrated to Israel, and the balance are scattered in other countries.

Over thirty years have passed and our numbers have steadily declined. Some have passed away, physically and spiritually broken. The Holocaust—its aftermath and nightmares—shortened their lives and sent them to their graves before their

on their walking sticks. This is what remained of our community after 600 years of existence and four years of the Holocaust: Less than 150 survivors out of a total of 1,550 Jewish residents of Skala before the Holocaust. Moreover, this number was arrived at only after the return from the Soviet Union of those who had fled to the east at the beginning of the war or were deported there by the Soviets.

X

The last few days of March 1944 witnessed the beginning of a slow recovery from the shock of the Holocaust. There was, however, great concern among the few survivors over the small number of Russian troops in Skala. There were rumors that across the river Zbrucz, in the region of Kamenetz Podolsk, an entire SS division had been encircled by the Russians but was still fighting. Early one morning, heavy fighting broke out and the small contingent of Soviet troops retreated to the north in disarray. Within a few hours Skala was again occupied by hoards of Nazi SS men and dirty, hungry and disorganized German troops. Whoever succeeded in joining the retreating Soviet troops was saved. Others hid in every possible place, once more people took to the forests. Four more of our people were killed by the Germans or the Ukrainians—Benjamin Gottesfeld, Finio Frenkel, Chaim Gottesfeld, and the little girl, Bracha Tabak. A week passed and our liberators returned with reinforcements and pushed the Nazi divisions back in the direction of Buczacz.

The news of Skala's liberation reached our brothers in Palestine at the beginning of April. Upon our arrival there several years later we were shown a clipping from the newspaper *Mishmar* (*sic*) dated Friday, April 7, 1944 (14 days in the month of Nisan, 5704). Under the headline "Skala Liberated," the story read: "The complete destruction of the encircled German Divisions is expected. It is reported from Moscow that Skala—southeast of Tarnopol—has been liberated. Fifteen German divisions have been trapped in this area. In those battles, the Soviet Army has captured a considerable amount of war booty. Southeast of Tarnopol, the armies of General Zhukov have repulsed counterattacking enemy forces after heavy fighting in

Yehoshua Cukier and Lonek Young from Borszczow. Their struggles and their deaths are described in *Sefer Borszczow* (The Borszczow Book).

There was literally no place where the pursued could hide for an extended period of time. Gentiles who harbored Jews were punished by the murderers, thus their hospitality turned to fear and the Jews were forced to leave these hiding places. They went to the forests where their chances of survival were dim. Some Jews went of their own free will to small agricultural work camps in the area, such as Dobraniowka, near Jezierzany. Others sought sanctuary at the camp in Lisowce, near Tluste, which had a good reputation, thanks to two German officers who had taken pity on their captives and saved many Jews from the hands of the Gestapo. This was the only camp in which nearly 200 Jews survived the Holocaust. All the other camps were destroyed and their occupants murdered in July 1943.

IX

The winter of 1943-44 . . . the forces of freedom and liberation are on the march toward certain victory. The grinding wheels of Nazi oppression and murder are being pushed back. Even the monstrous hearts and minds of the war criminals are filled with fear and anxiety for their own fate. Still, up until the last moments of their accursed lives, they are feverishly occupied with planning the destruction of any victims within their grasp. Even as liberators moved to free us, the suffering and death continued in the camps.

On January 13, 1944, Sarni, a city in the southeastern part of prewar Poland, was the first to be liberated. The Red Army advanced southward in the direction of Tarnopol and the river Dniester on the old Romanian-Polish border. By March 24, 1944, the chains of Soviet tanks clanked through the deserted streets of Skala. The Jews, dead or hiding, and the Ukrainians cowering in fear of the punishment they could now expect for their crimes. Within a few hours after the town was liberated, the survivors began to come out of their bunkers, their hiding places with friendly gentiles, and out of the forests. They looked more like skeletons than human beings, dressed in tattered clothing with rags on their feet instead of shoes, some limping

charitable death—to many ghetto inhabitants. The outbreak of the disease was kept a secret from the Nazis, lest they use this as an excuse to kill everyone without distinction or delay. On the eve of Purim, in March 1943, the Ukrainian militia fanned out into the streets of the Borszczow ghetto, arresting scores of men and women of all ages. The prisoners were kept in a local jail for no "apparent" reason and gradually were released for ransom payments. Every one of the prisoners was exposed to typhoid and contracted the disease to which many succumbed.

In April 1943, on Passover eve, another massacre followed in which several hundred Jews perished. During this so-called Passover "action," the victims were first brought to the Jewish cemetery where they were brutally machine-gunned before open pits. Many were buried alive in mass graves, while still writhing between life and death. Their blood gushed forth from the graves in such volume and with such force that it was necessary to dig new graves and new trenches.

During the festival of Shavuot, on June 9, 1943, the murderers attacked the remnants of the ghetto for the last time. They broke into even the most sophisticated bunkers and hiding places. They took the last Jews (about 800 souls) to the Jewish cemetery and murdered them all, among them the last remnants of the Jews from Skala. The ghetto of Borszczow, in fact the entire region, was declared *Judenrein* (free of Jews). Until the liberation of the area by the Red Army in March 1944, no Jew who had survived the slaughter could walk about freely in broad daylight.

During those nine months (June 1943 to March 1944) the Ukrainian policemen and their civilian accomplices searched out hundreds of Jews, caught them in the hiding places or while out at night looking for food and murdered them. Many who had sought refuge in the forest were killed by the Ukrainian fascist-partisans, who belonged to the infamous gangs of Stefan Bandera. His headquarters were located in a nearby forest. The sufferings and travails of the "Jews of the forests" was a bloody chapter, described in this book by one of the survivors. Another episode was the heroic but hopeless struggle of the Jewish partisans (among whom were a number of men from Skala) led by

On March 6, 1943, all the remaining Jews in Skala, except for the workers on the estate and the farm of the *Zollgrenzschutz*, were ordered to leave town and join the concentration of Jews in Borszczow. The last members of the *Judenrat* and others who, out of utter despair, accepted the edict, packed their meager possessions and moved to Borszczow. Everyone else found hiding places in bunkers, in the ruins of houses, in homes of friendly gentiles, or in the forest. A deathlike silence fell over the town. The looted, empty houses stood staring through their broken windows like eye holes in the skulls of corpses.

The blood-thirsty Ukrainian police, many of them from "prominent" families of Skala, patrolled the streets and alleys by day and night in search of those still hiding. Ukrainian thugs and murderers assisted the police and all received encouragement from their "intelligentsia," the priest Derewienko and Dr. Modna. Both incited the mob to complete the annihilation of the last remaining Jews. The Ukrainian murderers were joined by others, who came from an unexpected source—some Uzbek deserters from the Red Army gained the confidence of the Germans and were added to the *Zollgrenzschutz*. During the summer of 1943, the hiding place of Dr. Steuerman and his family was discovered by the Uzbeks beneath the Strusover Synagogue. All of them were shot on the spot.

The days and nights of the spring, summer and fall of 1943 crept by. From time to time volleys of rifle fire broke the silence of the night. Again and again, Jews hiding in bunkers were discovered, brought to the cemetery and murdered in cold blood. Horror stories spread about the cruel deaths of men and women slaughtered by their gentile "protectors" when the latter had tired of hiding them. The bodies of these victims were found strewn over the fields. One morning the police raided the estate farm and killed all the Jewish workers. On the night of October 19, 1943 the workers of the *Zollgrenzschutz* were rounded up and sent the next morning to the Janowska Camp. All perished in Belzec, except for one girl who hid in the attic of the *Zollgrenzschutz* building.

During the same period, the refugees from Skala who had been crowded into the ghetto of Borszczow suffered enormous hardship. The hunger, crowding, and poor sanitary conditions caused an outbreak of typhus which brought death—perhaps a

to" that would be established in Borszczow. Anyone defying the order would be shot. Once more, the local *Judenrat* attempted to offer ransoms and bribes in order to cancel this edict, but without success. Every sensible person understood that the concentration in Borszczow was designed to facilitate further mass murders. Those who were left penniless, those without friends among the Poles or Ukrainians, those who were overcome by despair and accepted their inevitable fate—all packed their remaining belongings and moved to Borszczow. Only a few dozen people remained in Skala and each one of them grasped at a different straw in the wind: one group worked as laborers on the farm of the *Zollgrenzschutz* and as domestic servants of the officers and soldiers; another group, the "veterans" at the estate, continued to work in the *Liegenschaft* (state farm); and there were individuals who did not belong to any group, who, for large sums of money and through intermediaries, were able to obtain certificates issued by the Gestapo which designated them as "important to the German economy" (*Wirtschaftswichtige Juden*) as collectors of rags, bones, scrap metal, etc. However, among these some had "hard" certificates thought to be safer, and some possessed "soft" certificates which hardly promised the bearer any safety at all. In a short time, in fact, the latter proved to be of no value. Those Jews with the letter "W" (for *Wirtschaftswichtige*) marked on the lapels of their garments, could move around freely without being attacked by the murderous Ukrainian policemen or the Nazis. The fruit of their labor was meager, however, and soon their German employers "forgot" to ask for the supply of collected materials. They simply became "protected Jews," but this too lasted only a short time.

Those Jews who stayed with gentile friends did so through the payment of large sums of money, the deposit of their belongings and the promise that all their nonmovable property would be turned over to their protectors at the end of the war, when the survivors would disperse to distant lands to rebuild their lives. Several dozen Jews, most of them survivors of decimated families, took refuge in the forest where they prepared camouflaged hiding places underground. Under conditions of constant fear, the remnants of our Jewish community passed the winter of 1942-43.

a little at a time, into the camp. It was later learned, from the few who succeeded in escaping, that these food deliveries sustained many of our tortured fellow townsmen who also shared the food they received with others.

Several attempts were made to escape from the Janowska camp. Moshe Bilgoraj attempted to escape but was caught by a "Kapo" (camp police) who brought him back to the camp but did not turn him over to the murderders for immediate execution. He and Shlomo Schwartzbach were among the last victims to die in the camp.

VIII

The "action" ended and half our Jewish community was gone. The other half were hiding in bunkers, mourning in awful silence, awaiting an unknown fate. Only after a few days had passed did the survivors dare to come out of their hiding places in order to pick up the pieces, to somehow restore their plundered apartments, and to face a life of terrible poverty and decline. After this great tragedy, there was no longer any doubt. More upheavals were ahead, and we were nearing our end. At the end of the day's forced labor, some of our people would lock themselves in their hiding places, or flee to a gentile friend's home for a restless night's sleep. Others succeeded in staying with their gentile acquaintances for several days and prepared hiding places for themselves should the hour of need arise again.

The "action" and the labor camps had already destroyed over 1,000 souls in the Jewish community of Skala. Very few families were spared. The survivors were lonely, broken people: widowers, widows, and orphans who hoped merely to somehow continue their miserable existence. Who could have known at that time that a plan existed for the "final solution"—the total destruction of all Jews in occupied Europe within a specified period of time, and that by the middle of the summer, 1943, Europe would be declared *Judenrein* (free of Jews).

Less than two weeks after the "action," the next stage in the destruction of the Skala Jewish community began. Through the regional *Judenrat*, an order was issued to the surviving Jews of Ozieran, Mielnica, Korolowka and Skala to leave their home towns by October 22, 1942, and to move into the central "ghet-

Kelner's appetite was not satisfied. The dead and the living were gathered and counted, and the *Judenrat* was ordered to bury the dead in a mass grave in the cemetery. At 11:00 o'clock, a final count was taken by the Nazis. Members of the *Judenrat* were lined up and informed that the number of those taken during the action was too small (less than 50 percent of the population); therefore, the *Judenrat* too was to be punished. Rabbi Drimmer, Eliezer Fish, and Meyer-Zusia Tabak were added to the "shipment." Tabak saved himself by paying a high ransom. However, Drimmer and Fish and two members of the *Ordnungsdienst* whose behavior did not please Kelner were taken away. At noontime hundreds of people of all ages were marched off to the railway station. Their guards severely abused them every step of the way. The Jews were loaded into crowded freight cars, 75 to 80 in a car, and transported to a then unknown destination. After a few days a message was received from the Janowska Camp in Lvov. The prisoners had been taken there, and the "selection" had taken place: the women, the elderly, and the children were sent to their death in Belzec and the rest awaited their fate in Lvov. The death camp of Belzec was shrouded in mystery: very little that went on there filtered out, and no record remained. The Nazis razed the camp to the ground and burned the skeletons of hundreds of thousands of corpses before the Soviet Army occupied the area in the summer of 1944. Half of our people from Skala perished at Belzec. Very few of those transported to Belzec survived. Except for those who dared to jump off the trains, (One who survived is our fellow townsman, Abraham Brandes-Trasawucki.)

The tragic news from the Janowska camp was no better. The men were forced to run up and down a hill carrying loads of bricks. Those who stumbled or fell behind were killed. Rabbi Drimmer, Eliezer Fish, and Joseph Meiselman were among the first to be killed and the others were murdered later or sent to the extermination camp of Belzec. But, as long as some of our people were still alive in the Janowska camp, they received some aid through whatever ways we could devise. A Polish woman who worked in the camp agreed to pass messages and requests from the inmates to the surviving Jews of Skala. There was also a young Polish man who, for a price, agreed to bring food once a month to the same Polish woman, who would then smuggle it,

from one end to the other. Doors were broken down with axes and poles. Every house was searched from attic to cellar with the keen attention of hunting dogs. Well-camouflaged bunkers were discovered, and dozens of people removed, beaten and taken to the barracks of the former Polish Border Guards, now surrounded by a barbed wire fence. (This fence had been erected by the Nazis earlier that spring. They had spread a rumor then that the camp was being prepared for prisoners-of-war or French laborers.) The search parties were accompanied by Ukrainian peasants, who quickly packed the loot into carts and transported it to improvised warehouses. Ironically, these were the synagogues that had been abandoned for some time. The Ukrainians also looted for themselves. Kelner and two of his assistants, the Gestapo men Pahl and Frantz, directed the "action." They acted like wild men—screaming, beating and shooting. Nearly 30 people were killed during the "action," many of them elderly, ill or those who attempted to hide or refused to be led like sheep to slaughter. At that time Pahl murdered an old woman who fled into a cellar of the *Judenrat* building. Abraham Bilgoraj saw Pahl commit several other murders of this nature. (This criminal is being tried in Mannheim and the court proceedings have been dragging on for several years.) Pahl and his men also conducted brutal body searches on the prisoners in the barracks and robbed them of any remaining valuables.

The hellish fire of the "action" raged out of control throughout the day and into the evening. Only then did the "action" quiet down and a deathly silence came over the town, disturbed by an occasional shot, the shouts of the murderers as they discovered someone coming out of hiding or the sighs of those languishing in the barracks behind the barbed wire. It was a clear, moonlit night, and heaven looked down on the murder of innocent people and was silent. . . . On Sunday, the second day of Succot, the "action" continued but only a few people were found. Our Ukrainian neighbors once more showed their traditional hatred of the Jews, when those who collaborated with the Nazis searched bunkers and turned in those who still hid there.

The "action" ended at noon of that Sunday, and the results were devastating: nearly 700 people were captured or killed, yet

amount of heavy shoe leather and 12 gold coins. After the tour, Kelner expressed his satisfaction and promised the *Judenrat* that "everything would be all right." (We were informed later that Kelner had repeated this deceit in every town in the district.) Upon his arrival in Czortkow, where Olinger was waiting for him with the large "gift," Kelner repeated his promise. That evening, when Olinger came home from Czortkow, he reported Kelner's optimistic words. The "good news" spread through the town and the Jews naively thought that this time they would be able to celebrate the festival of Succot with relative ease. Many felt so relieved, in fact, they did not take the usual precaution of sleeping in bunkers or in hiding places.

The "action," began at six o'clock in the morning on Saturday, the first day of Succot, September 26, 1942. We, the few Jewish families still residing in the rural suburb of Stara-Skala, were the first to glimpse the impending tragedy. Just before dawn we heard the muffled roar of automobile motors on the highway between Skala and Czortkow which passed near our homes. We had already been warned by our neighbor Michael Jagendorf, who worked in the pig sty of the *Zollgrenzschutz*, that something was going to happen that night. He had been awakened by Wilhelm Feiffer, who had developed a liking for Michael and told him to go immediately to the farm under the pretext of taking care of the animals. We sat near our windows in the dark and waited. From down the road came a long line of vehicles full of armed men. Their headlights were dimmed and the whole line was moving slowly toward the town. We fled and hid in nearby fields and bushes, each of us in a different spot. (My mother was saved for the time being, but I was later discovered by Ukrainian policemen who took me, badly bruised and beaten, to the town from which I eventually managed to escape.)

The town was surrounded by 150 gendarmes of the "Schupo" (Schutz-Polizei), the "Kripo" (Kriminal Polizei), and Ukrainian policemen who were led by Kelner and three or four other Gestapo officers. When they entered the town, Kelner summoned the *Judenrat* and the *Ordnungsdienst* and ordered them to accompany the men who were carrying out the "action" and to supervise the collection of furniture and all movable goods from the raided apartments. The town was carefully combed

into ghettos and Jewish areas for more than a year. At the same time, the labor camps were to be kept fully supplied with manpower and new labor camps were to be built.

These two stages operated simultaneously: one for forced labor and one for death. Then the *Arbeitsamt* registered the Jews and divided them into two categories: those fit for work and those who were not fit. Accordingly, all men between the ages of 16 and 60 were ordered to appear in Czortkow to receive identification cards signed by the Gestapo's *Judenreferent*. As usual, the Jews of Czortkow were the first to fulfill this demand. Led by the members of the *Judenrat* and other institutions, they appeared before the authorities on August 18, 1942. Some of them received the "redeeming" documents, but about 200 others were sent to the labor camp at Kamionka near Tarnopol. The *Judenrats* of all the towns in the district learned from this terrible lesson. A large bribe succeeded in having identity papers signed en masse for people who were supposed to have appeared there in person.

Meanwhile, the machine-like efficiency of death-deportations, the so-called "actions," had started to function. Shocking rumors spread about mass murders in every part of Galicia. During the "action" in Czortkow thousands of Jews were caught and sent in freight trains to unknown destinations. Two names struck fear in the heart of every Jew: The camp on Janowska Street in Lvov, and the death camp in Belzec.

The head of the "Jewish Section," the Gestapo officer named Kelner, would often "visit" the *Judenrat* in Skala and usually leave laden with valuable articles and gifts that the Jews of the town had paid for in blood and money. On September 25, 1942, Nisan Olinger, a member of the *Judenrat* in Skala, delivered a "gift" to Kelner in his office in Czortkow, as Kelner had requested. That same afternoon, Kelner himself appeared in the *Judenrat* office in Skala to make sure the "gift" had been sent to him. While he was there, he wanted to know whether Skala could absorb Jews from neighboring communities. The *Judenrat* replied that during the month of March, Jews from neighboring villages had already settled in Skala, and the Jewish area was now severely crowded. Kelner ordered two members of the *Judenrat* to accompany him on a tour of the Jewish area to verify this report. He also demanded additional gifts: a large

blows, as I was chosen by my fellow inmates as their spokesman because of my knowledge of the German language.

For a few days we worked at back-breaking labor in the prison yard, where two SS men, Martin and Kochman, ran their own reign of terror. Kochman had a huge dog named Bullo; whenever he pointed his finger at one of us, the dog would leap at the poor prisoner's face. Martin had a different "hobby": he would make us lie down on the floor and dance with his heavy boots on our backs. There were 120 Russian prisoners-of-war also incarcerated. Most of them had been commissars and many appeared to be Jewish. Every day they were compelled to walk in a circle with their hands over their heads for up to 10 hours. Those who failed to do so, or who fainted, were killed by the Ukrainian policemen with rifle butts or stomped to death by heavy boots. Within a few weeks they all died.

The *Judenrat* made desperate attempts to ease our sufferings by sending us food and by interceding on our behalf at the regional *Judenrat* level. Through bribes and the payment of a huge ransom, 11 people were saved from the Gestapo prison. The rest of our group and Jews from other towns were shipped off to a labor camp.

At the end of June, a new edict was issued. The *Judenrat* was ordered to send 75 young women to a labor camp near the town of Jagelnica. The *Judenrat* argued that there were no women available to work outside the town and only 6 women were provided instead of the 75 that had been requested. Hera organized a night raid and rounded up more women than were originally required. Again negotiations had to be conducted and again a ransom paid. In spite of these efforts, 20 young women were eventually sent to the labor camp.

VII

On January 20, 1942, under the chairmanship of Reinhard Heidrich, the Wansee conclave convened. The minutes of this meeting were kept by Adolf Eichmann. Unknown to the free world, this group drew up plans for the "final solution" of the Jewish problem. The first stage of the "final solution," due to begin during the summer of 1942, was the destruction of one-half of the Jewish population—those who had been crowded

VI

Even under the terrible conditions which pervaded eastern Europe at this time, there were still vibrant communal self-help efforts. One organization noted later by Holocaust historians was the "Yiddishe Sociale Eleinhilf" (Social Self-Help Organization) which existed in the areas of the Nazi Conquest outside of eastern Russia. I turned to the central office of this organization in Crakow where a fellow townsman named Zvi Zimmerman (destined to be a member of the Israeli Knesset) worked and, as a result, I was appointed to head this organization in Skala. The *Judenrat* supported this activity, and its first tasks were the creation of a public kitchen in the basement of the "Port Arthur Synagogue," distributing bread daily to the poor and collecting clothing for those interned at Borki-Wielkie. Helping me in my work were Chaim Hirsch and Chaim Meiselman. Initially, it seemed that we were to play an important part in the attempt to save our people from cold and starvation. But our efforts were not crowned with notable success, as a new outbreak of barbarity occurred in the middle of May 1942.

The *Judenrat* received another order to send men to the forced labor camps, and it was clearly understood by all that this time the *Judenrat* would not be able to comply. The people were no longer naive or gullible. The *Judenrat* informed the commander of the *Zollgrenzschutz* that they could not meet the quota. The commander ordered all members of the *Judenrat*, the *Ordnungsdienst* and a few others to appear at his headquarters. About 50 of us assembled there. Suddenly, we were surrounded by armed guards and marched to the City Hall. Chaim Yaget, who had replaced his ailing father Joseph Yaget in the *Judenrat*, attempted to escape and Hera shot him in the leg. (Afterwards, in spite of his wound, this brave young man continued to organize food shipments to the camps.) Our group was kept in a large room of the City Hall. During the night several of our number escaped. In the morning Hera took a head count of prisoners, freed about 30 and sent 20, including myself and my comrades from the "Yiddishe Sociale Eleinhilf," to the Gestapo prison in Czortkow. The commander of the prison, an SS officer named Weber, treated us to murderous beatings with a large wooden stick. I absorbed most of the

rounded by Gestapo henchmen and Ukrainian police who, with the aid of dogs, brutally herded the Jews to the railway station and from there to the Borki-Wielkie labor camp. Among the prisoners were 84 Jews from Skala—a relatively small number compared to the other towns. Those who had lagged behind were lucky. Thanks to Serka Kasierer, the bitter news of their brethren's fate reached them before they arrived in Borszczow. This brave woman had been sent by Abraham Bilgoraj to warn the latecomers to flee and save themselves. Indeed, we fled in terror through the fields and forests and reached our homes tired, depressed and mournful over the tragic fate of our brothers who were dragged into bondage so ironically during the Passover holiday, the festival of freedom.

Deep concern and additional financial burdens were thus placed on the shoulders of the affected families, the entire community and the *Judenrat*. The *Judenrat* redoubled its efforts to ease the pain and suffering of the camp inmates by supplying them with basic necessities and encouragement, but it simply was not in their power to save them. Chaim Brettler, emissary of the *Judenrat*, extended his help to the camp inmates—by serving for months as the link between the inmates and the *Judenrat*. He also brought them money, food and other aid. On several occasions he interceded with the cruel camp commander on behalf of inmates who were under the threat of death. During this period the *Judenrat* also succeeded in ransoming or exchanging weak inmates for relatives who had volunteered to take their places. All this, of course, through huge bribes.

At this time a second innocent victim fell in Skala. A dreamer named Leib Schechter lived in our town. He was a learned and pious man, but strange in his ways. With the arrival of the Nazis, Schechter began to write letters to the regional authorities protesting the unjust treatment of the Jews. One day an SS man named Bretschneider appeared at the *Judenrat* office and demanded to be taken to Leib Schechter. He took Schechter to a small wooded area near the cemetery, shot him, and ordered the *Ordnungsdienst* to bury him. This murderer was arrested several years ago and was brought before a court in Mannheim, Germany, but he died in jail before the trial could be completed.

labor in Borszczow. On the way a few more prisoners escaped, but 18 men were eventually sent to Borki-Wielkie. The Nazi authorities were not satisfied with this number and demanded still more people for forced labor. Fear gripped the community, but at the last moment the regional *Arbeitsinspektor* was transferred and for the time being the edict was postponed.

The winter of 1941-42 brought with it another edict: All winter clothing made of fur was to be requisitioned and anyone evading the edict would be put to death. Some dared to hide their furs with Ukrainian acquaintances in the mistaken hope that at the end of their tribulations the furs would be returned. Other valuables were also hidden with gentiles for the "time being"—their owners were killed and the gentiles inherited everything. For some Ukrainians, the Biblical saying "you murdered and also inherited" actually came true. In this manner the difficult winter passed—the Jews of Skala froze, starved, and trembled with fear, but the spring would bring even more horrifying troubles.

V

On April 2, 1942, the first day of Passover, all the *Judenrats* were ordered to compile lists of men between the ages of 12 and 60. All those on the list were then ordered to report to Borszczow that same day in order to receive official "identity papers." (The Nazis were notorious for planning their most loathsome deeds to coincide with Jewish holidays.) The order applied also to the members of the *Judenrat* and the *Ordnungsdienst*. This fact, and the scope of the undertaking, aroused the suspicion of many, but disobedience meant the death penalty.

On the morning of April 2, hundreds of people, most on foot, the elderly riding in carts, set out in the direction of Borszczow, a distance of 15 kilometers. (As the journey was necessary for the preservation of life, the Rabbi sanctioned the travel on a holiday.) At the designated time and place the first 160 people arrived and were received by the Ukrainian police. Those who had assembled were directed to large halls where "clerks" were waiting to process them. But when the Jews from all the neighboring towns arrived, hell broke loose. They were sur-

Along with their brethren from other towns, twenty-eight Jews from Skala were imprisoned in Borki-Wielkie. These prisoners were assigned terribly difficult tasks. It was winter and they worked up to their knees in mud building a roadbed for railroad tracks. The work was usually accompanied by severe beatings, torture and murder perpetrated by Ukrainian policemen whose cruelty knew no bounds. The terrible conditions of starvation and dissipating strength threatened the lives of the camp inmates. Their families pleaded with the *Judenrat* to save them, but the long road toward their release was full of obstacles. The *Judenrat* sent an emissary to Borki-Wielkie to establish some sort of contact with the camp commander. During his stay there he was able to help the needy and intervene occasionally in their behalf. Most essential was the distribution of regular weekly parcels of food, clothing and drugs. This actually saved lives. At the same time, all means were employed to secure the prisoners' release. Even as these efforts went on, the camp in Borki-Wielkie claimed its first victim from our town: Moshe Stock, son of Uziel Stock, was killed in a work-related accident. His father, daring as usual, was the one who was transporting food parcels to Borki-Wielkie from their families in Skala. When he arrived at the camp, Stock discovered his son's death. He removed his son's body from the camp and alone, in the dark, traveled over dangerous, snow-covered roads to bring his son home to Skala for a proper Jewish burial.

The community had barely recovered from this blow when another edict was issued in February 1942. It demanded an additional shipment of slave-laborers for the Borki-Wielkie camp. This time the *Judenrat* knew that in spite of threats and warnings no one would volunteer to go. Everyone had seen that those in the first group had fled and nothing had happened to them. The *Judenrat* tried to bribe the *Arbeitsinspektor* (labor inspector) into canceling the edict, but all efforts failed. At the command of the Nazi authorities and with the aid of the *Ordnungsdienst*, the Ukrainian police first seized Jews from their regular jobs and later raided Jewish homes, seizing anyone they could lay their hands on. A few families of those captured bribed Ukrainian policemen and were able to secure their release on the spot. But the majority were transported under armed guard to the regional concentration center for forced

marily executed and a new *Judenrat* was appointed and ordered to fulfill the demands of the murderers with more efficiency. Jews who lived in rural areas were expelled from their homes; poor and empty-handed, they joined their brethren in the neighboring towns. Their property and possessions had been taken over by Ukrainians who had collaborated with the Germans. In this way the population of Skala swelled to 1,550 souls. The Jews who had joined us in April of 1942 came from the rural villages of Burdiakowce, Losiacz, Gusztyn, Cygany and Turylcze. Some Jews from the villages of Muszkatowka, Wolkowce, Niwra, and Germakowka also came to Skala. As the town's population grew, the means of livelihood shrank. The continued blackmail emptied the coffers of even the affluent, and starvation began to afflict the poor.

At the end of November 1941 the German *Arbeitsamt* (Labor Office) ordered that a list be compiled of all Jewish men and women between the ages of 16 and 60. Each *Judenrat* was forced to supply a contingent of people for forced labor at the camp of Borki-Wielkie near Tarnopol. Ostensibly, they were to be relieved every six weeks by another group. The *Judenrat* of Skala tried to evade this edict and argued that all able-bodied men in town were already locally employed at the farm of the *Zollgrenzschutz* or on the estate. The arguments went unheeded, however, and 50 people were selected by the *Judenrat* and sent to Czortkow on December 2, 1941.

At this time, there was still an atmosphere of gullibility or naivete that pervaded the town. People didn't know what was meant by a labor camp. Thus, though people did not wish to go, they could be coaxed into volunteering. The fifty who prepared to go to Czortkow were under the impression they would have to work and then be free to go when their replacements arrived. As they approached their destination, the fifty met the laborers from other towns who advised them of the conditions of the forced labor. They suddently knew that they were in danger and began to run in all directions. Twenty-two people from Skala also fled and hid. The *Judenrat* was ordered to find the escapees and return them to the camp; otherwise the Gestapo would go after them. The situation was serious, but fortunately, a tragedy was averted.

these goods voluntarily. However, as the blackmail and demands increased, the *Judenrat* was faced with opposition from the community and turned to the *Ordnungsdienst* to confiscate the goods and articles required by the Germans. The *Judenrat* appointed a "Finance Committee" to assess the financial capabilities of every Jew in Skala, and on this basis taxes were imposed on everyone in order to create a fund to pay for the confiscated articles and goods. In this way, the burden was distributed equally among the entire community. After Passover, 1942, Max Sternberg, Yehiel Schwartzbach, and Sammy Hescheles were co-opted as members of the Finance Committee.

The Germans' relentless use of forced labor threatened the increasing instability of the community. The *Judenrat* was ordered to supply 40 to 50 workers every day for the *Zollgrenzschutz* farm and residences and nearly twice that number for the agricultural estate. The fear of forced labor that prevailed in the community was due primarily to the abuse and severe beatings by the guards which accompanied the work. Quite often, people hid to avoid the work. When the quota of laborers was not met, Hera and his soldiers would shower blows on the members of the *Judenrat* and the *Ordnungsdienst*. The *Judenrat* was thus caught between the threats of the Germans, on the one hand, and the suspicion and enmity of their own community, on the other. It was a long time before the people understood that there would be no escape from the demands of the Germans.

IV

In the beginning of October 1941 the regional headquarters of the Gestapo was established in the city of Czortkow. One of the SS murderers was appointed *Judenreferent* for the entire district. Simultaneously, a German civilian administration began to operate, and at their command a regional *Judenrat* was established in Czortkow. The latter's primary task was the imposition and collection of taxes to meet the Nazi demands. The mass murder of dozens of Jewish intellectuals in Czortkow caused great distress. It was reported that they had been arrested, transported to a nearby forest, and executed en masse before a large burial pit. The regional *Judenrat* was also sum-

The members of the *Judenrat* appeared before the German commander, who defined their duties, presented his demands, and imposed the first edicts on the Jewish community: the *Judenrat* would immediately organize an *Ordnungsdienst*, a sort of police that would enforce the instructions of the *Judenrat*; every Jew had to wear a white armband with a blue Jewish star on his right arm and anyone failing to comply with this order would die. Quotas set by the commander regarding forced labor were to be met on a daily basis. Furniture, linens, kitchen utensils, and china had to be supplied immediately and everything was to be of the finest quality. The *Judenrat* would meet these demands in their entirety and without delay. Failure to do so would most assuredly result in death.

In order for the German administrators to know the precise number of workers, the *Judenrat* was required to prepare and submit a list of the entire Jewish population of the town which at the time numbered 1,424 souls. These Jews continued to live in their homes, in the center of town, on the main streets and side streets, and even in the rural suburb of Stara-Skala (Old Skala). No ghetto or Jewish area (*Judenviertel*) was established. However, an order was issued which forbade Jews to enter non-Jewish areas. In August 1942, Jewish homes were marked with a large star of David drawn on the outer wall or hung in a window, for identification purposes.

Thus, the *Judenrat* began to carry out the orders of the *Zollgrenzschutz* Commander. In one day he was supplied with all the articles and goods he requested. It should be noted that the majority of the community understood the wisdom of giving up

---

offices. There was nothing subtle or unconscious in these overt acts, which often were demanded of the councils in peremptory fashion, and which were to be performed promptly and with exactitude.

"The councils, however, were not only tools of the German administration. They assumed that they had to care for the Jewish population, especially its most immediate needs for food, space, education, or health. In fact, the Jewish leaders under the Nazis were not personalities newly arrived at the field of action; frequently, they were the prewar chairmen of communities, or deputies and stand-ins for those who had fled from or "deserted" their posts. In many cases, the councils strove to do what they could in a nightmarish situation of uncertainties, violence, and acute shortage. Their principal problem, however, was the basic contradiction between Jewish hopes and German commands. Ultimately, any benefits provided by the councils for the community were short-run; whereas those measures—however innocuous—that had to be taken in compliance with German directives were integral steps in a destruction process that spelled out eventual doom for the entire community."

enlisted men followed the example of these officers. Those who were not evil were simply not interested in our fate. Only a few treated "their Jews" who worked on the farm of the *Zollgrenzschutz* in a humane manner.

Even before the Germans were entrenched in Skala the first victim fell—ironically not at the hands of the Germans. One evening a hand grenade was thrown into the house of David Hersher who was my neighbor in Stara-Skala. His wife Rosa, nee Weintraub, was killed. The murderers were Julian Struczinski, a young Ukrainian who lived next door, and Milko Skoroda, a blacksmith who lived across the street.

III

Immediately upon the entry of the Germans into town, the *Judenrat** was established. The local commander received from the Ukrainians a list of all those Jews who were known as leaders in the community. These people were invited to the commander's headquarters. Abraham Bilgoraj (the only surviving member of the Skala *Judenrat*) described this fateful meeting. The commander welcomed the Jews with wild shouts, ordered them to stand by the door, and informed them that no mercy could be expected from the Germans and as long as they were useful to the German people they would live; otherwise, they would die. Bilgoraj was appointed secretary of the "Jewish Council" that was ordered to convene within two hours. The group of local leaders met at the house of the young Rabbi Yehuda Drimmer, and from their ranks seven members of the *Judenrat* were chosen: Mordechai (Motio) Weidberg as chairman, Rabbi Drimmer, Meyer-Zusia Tabak, Nisan Olinger, Joseph Yaget, Abraham Bilgoraj, and Eliezer Fish as secretary.

**Editor's note:* At a special symposium of *Yad Vashem* held in Jerusalem in the Spring of 1977, Professor Raul Hilberg defined the character and the functions of the *Judenrat* as follows:

"Jewish councils established under German authority were agencies literally charged with responsibility for carrying out the German will. In German eyes, the councils were an instrument to be used in the implementation of a policy in the course of which Jewish life was first constricted and then extinguished. The councils moved Jews into Jewish houses and Jewish districts, registered the inhabitants, supplied forced Jewish labor for German enterprises and projects, expended resources and money for ghetto walls, confiscated Jewish property for German use, and provided statistics required by German

ficers of the *Zollgrenzschutz* the German civil administrators also demanded whatever goods and supplies came to mind. The *Zollgrenzschutz* included several officers who "distinguished" themselves by terrorizing the Jews of Skala. The senior German officer was Major Braun. He was rarely seen in the streets and maintained very little contact with the *Judenrat.* Most of the time he occupied himself with playing his violin. Eyebrows raised when he invited Mendel Bosyk, the talented violinist from our community, to accompany him. Braun's attitude toward the suffering of the town's Jews may be described as ambivalent. He personally did not utilize his authority to our detriment, but he also did not prevent the officers under his command from abusing and persecuting the Jews.

Braun's deputy was Captain Hera, and it was he who terrorized the *Judenrat* and the Jews. This cruel and ruthless officer served as local commander and governed all aspects of our daily lives. Hera had, however, no authority over our deaths. That was the domain of the Gestapo, commanded by the *Judenreferent* (officer in charge of Jews), Kelner. Hera excelled primarily as a looter and blackmailer. He possessed neither conscience nor feeling. During frequent outbursts of anger, he would beat his victims cruelly, occasionally using the butt of his pistol. Other officers of the *Zollgrenzschutz* infamous for their abominable behavior were Arthur Engel, Wilhelm Feiffer, and Grauer. Engel frequently engaged in openly looting Jewish property and, usually accompanied by Feiffer, was a "permanent guest" in Jewish homes. While Engel regularly used dogs and a whip, or his fists, Feiffer was a rather light-hearted soul who never actually touched anyone. He was just a petty thief who desired everything he saw. All these thieves diligently remitted the properties they stole to their families in Germany. The Jews who worked in the backyard of the *Zollgrenzschutz*—in their horse stables, cowshed and chicken houses and as domestics in their apartments—often prepared the boxes for packing and shipping. They knew that Hera lived in Chemnitz, Saxony; Engel was a welder in Juterbog; Wagner was a resident of Troppau; and Grauer was a pharmacist from Baden. Grauer was a violent and dangerous giant of a man who, for some unknown reason, was in the habit of attacking tall, sturdy Jews. Once he attacked Motel Goldstein for no apparent reason. The

used the few moments of rest for prayer. When the order to resume the march was given, the Rabbi did not move immediately. He was reciting the *Shemoneh Esrei* prayer. The Hungarians beat him brutally. Only the imploring of his daughter and the offer of a bribe secured his life.

The fate of the exiles was sealed when the Germans relieved the Hungarians of their authority over the entire region. The Germans ordered approximately 3,000 Hungarian Jews held in Orynin to gather in a field under the pretext that they would be returned to their homes. Most of them were murdered by volleys of machine guns. Only a few escaped this slaughter. Three young survivors reached Skala and told of this massacre perpetrated by a unit of the infamous *Einsatzgruppe*. For a time the three stayed in Skala. When the danger intensified with the approaching Holocaust, the *Judenrat* obtained forged documents for these three which enabled them to return to Hungary. They hoped to go to an area familiar to them which was not under the direct control of the Nazis. In fact, all three survived. Today, two are in Israel: Zvi Zelkowitz is a member of Moshav Nordiya and Ya'acov Katz lives in Acre. The third survivor lives in New York.

II

The hostility of the Hungarian regime in Skala was mild compared to the one which followed it. Even the Hungarians, among whom were sensitive and civilized people, had hinted that we would long for them after their departure. At the end of July, the German Army and civilian administrators arrived. The *Zollgrenzschutz*—the border and customs police—was stationed in Skala, although the Soviet-Polish border had been moved far to the east as a result of successful German military conquests. The soldiers of this unit patrolled the old border, the town, and the nearby rural areas. The headquarters of the civilian administration were located in the great estate of the Count Goluchowski, who had already fled during the Soviet occupation. The Germans established a *Liegenschaftsverwaltung* (Land Estates Administration) in the Count's castle. It employed Ukrainian peasants and imposed forced labor upon the Jews, whom the *Judenrat* had to deliver on a daily basis. Like the of-

kg. of leather for shoe soles, 10 kg. of boot leather, 10 pairs of boots, 10 kg. of coffee, 10 kg. of pepper, and other provisions—all within two hours. Hostages were taken, and Jewish representatives were informed that the lives of the hostages would be forfeited if the demands were not met. The hostages were ordered to dig their own graves. Quickly the Jews proved that they would be responsible for one another. They voluntarily gathered and delivered the requested ransom.

During the last week of July, the Jews of Skala witnessed a terrible tragedy. After the dissolution of Czechoslovakia the Trans-Carpathian region of Ruthenia had been ceded to Hungary. According to the Trianon Agreement the Jews from this area were no longer considered Hungarian citizens. Thousands of Jews, young and old alike, were expelled from their towns and villages. They were herded by the Hungarian soldiers over the former Polish-Soviet border, across the river Zbrucz. On the way Ukrainian peasants and policemen abused them, stole the rest of their possessions, and drove them mercilessly in the direction of Kamenetz Podolsk—in the Soviet Ukraine, a distance of 20 to 30 kilometers from Skala. The Jews of Skala mobilized to aid their brothers in distress. They collected food and clothing, and bribed the soldiers to give the exiles a brief respite from the march while they remained in Skala. During this rest period hot food was provided, urgently needed aid was given to the injured, and carts were rented from peasants to facilitate the transport of the exiles to their destination. Uziel Stock, a powerful Jew in both body and spirit, offered significant help to these exiled Jews. He was one of two or three Jews who possessed a horse and wagon which he used to collect and bring food to the refugees. He ferried the elderly and the ailing across the border and defended the Hungarian Jews from the assaults of Ukrainian hoods. The expulsions continued, and for many days refugees poured through Skala.

In the midst of this suffering, shocking incidents began to take place in Skala itself. A young boy from Budapest begged the Hungarian soldiers to treat the Jews with more compassion. As a punishment for his audacity, he was tied upside down to a tree in the town square for two hours. From time to time he fainted, but the soldiers only poured water over him and continued to abuse him. Another victim was an aged rabbi who had

GEDALIA LACHMAN

THE DESTRUCTION OF SKALA

I

Two dates are indelibly inscribed in the history of Polish Jewry: On September 1, 1939 the Germans invaded Western Poland; on June 22, 1941 the Nazis invaded Eastern Poland, after 21 months of Soviet rule in that part of the country.

The conquest of Skala on July 8, 1941 by the Hungarian Army was preceded by two weeks of fear, anxiety mingled with groundless hopes and expectations of miracles that would never occur. Amid tearful scenes of parting, dozens of young men were drafted into the Soviet Army. Their families sensed that they would never see their sons again. Officials of the local Soviet Administration left the town. They were joined by those local residents who had served under them in official capacities or who had supported the regime and now feared the vengeance of the Germans and the Ukrainians. In the absence of any official authorities, underworld elements came out in the open and looted warehouses, the brewery, and other abandoned property. In their wake came the supposedly decent Ukrainian peasants, who carried off anything that fell into their hands. Fearful, the Jews withdrew unto themselves and hid in their houses. In place of the *Reisoviet* (Regional Soviet Council), a local council of Ukrainian notables was established and its members looked forward to the arrival of the German "liberators" in order to receive their official appointments.

Skala was first occupied by Hungarian troops, who were then allies of the Germans. Immediately after the Hungarians arrived, trouble began. They hated the Ukrainians but utilized their services in order to round up the Jews for forced labor. An order was issued whereby all able-bodied Jews had to report daily for the disposition of various tasks, primarily the reconstruction of the bridge over the river Zbrucz, which had been destroyed by the retreating Soviet Army. On July 25, the Hungarians ordered 15 Jews, led by Rabbi Yehuda Drimmer, to appear before them. The names of the 15 had probably been supplied by the Ukrainians who knew the town's Jewish leaders quite well. The Hungarians demanded that the Jews deliver 50

the relatives of the "nationalized" families were sent off to Siberia. One event, as strange as it was tragic, will always be remembered by Skala's residents: late in 1939, a Jew by the name of Motel Fisch was arrested by the Soviet police and disappeared for a long while. Though his wife and child were picked up and deported to Siberia, the man himself was freed a few months later when even the Bolsheviks were convinced of his innocence. Fisch began to see to the release of his wife and son, but his efforts, which he kept up until June 1941, were in vain. The war began, he perished in the holocaust, and his wife and son returned from Siberia and emigrated to Israel.

Sad is the summary of the 21 months of Soviet rule in Skala. The Jews were impoverished, their property gone and their sparse livelihood shaky. All of the original Jewish cultural institutions and their achievements came to naught. Zionist activists were persecuted, and many, though not in actual danger of their lives, lived in constant fear. This, then, was the situation before Jewish life in Skala went up in flames with the Nazi onslaught on the Soviet Union, June 22, 1941.

Bibliography

1. Balinski-Lipinski: Polska Starozytna, Tom III, "Skala," Str. 642-643.
2. Słownik Geograficzny: Skala nad Zbruczem, Str. 171-173.
3. Encyklopedia Powszechna, Tom XXII, Warszawa, 1866.
4. Materialy do kwestji Zydowskiej w Galicji, opracował Stanislaw Gruinski, Lwow, 1910.
5. Bohdan Wasiutynski: Ludność Zydowska w Polsce w Wiekach XIX i XX, Warszawa, 1930.
6. בנציון רובשטיין: גאליציע און איר באפעלקערונג, ווארשע, 1923.
7. ארכיון "יד־ושם", רשות הזכרון, ירושלים.

In the early 1920's an amateur theater troupe was founded in Skala, which remained active until the beginning of World War II, displaying talents which earned the praise of visiting critics. Even some of the local Polish and Ukrainian "intelligentsia" used to attend the performances of this Jewish amateur theater. The director, Sholem Muhlmut, himself a talented actor, was joined by Lieba Adelman, Motel Haussner, Welvel Wasserman and Moshe Bilgorei, all of whom perished in the Nazi holocaust, as well as Berish Weidberg, who died in New York several years ago, and Arye Schwartzbach, Esther Weidberg, Moshe Wiesenthal and Leib Schwartzbach who now reside in Israel and in the United States.

4. Skala Under Soviet Rule

At dawn on September 17, 1939, the Red Army crossed the Zbrucz, and Skala, along with all of East Galicia, remained under Soviet rule until the end of June, 1941. Actually, all the Jews of Skala welcomed the Red Army, with sighs of relief and even genuine excitement, so great was their fear of Nazi occupation which had already approached Lvov (Lemberg). A few weeks later things had changed: merchants had lost all sources of income, their stores emptied and closed. Practically all the breadwinners became state employees, working in all sectors of the economy, including hard physical labor in agriculture, stone quarries, and at road and rail construction. Some families who became completely destitute left in search of means of survival for other cities, especially Lvov (Lemberg). They were followed by Zionist activists who feared communist persecution. On December 25, 1939, without any warning, 17 Jewish families, most of them not really affluent, were served edicts of "nationalization." Denied time to pack any possessions or clothing, they were driven from their homes and all their property was confiscated. Yet, not a single Pole or Ukrainian was similarly treated, though some of them were more well-to-do than those "nationalized"Jewish families. A few Jews were arrested, true to Soviet custom, in the dead of night, and, with no trial whatsoever, disappeared without a trace. In April 1940, the families of these prisoners were themselves arrested, while

the whole town. Members of all Zionist groups would accompany him to the rail depot in a stirring, farewell procession. Scores of "chalutzim" emigrated to the Land of Israel between the two world wars, including members of the middle class. At the start of the third "aliyah," Russian emigrants, among them Mordechai Fingerman and Yitzhak Buchalter (Bahat), passed through Skala, stirring up some Zionist fervor among the residents, and receiving some assistance for their journey. Some of Skala's Zionists emigrated to the land of Israel with the fourth "aliyah" particularly in the Thirties. Together with the survivors of the holocaust, who reached the land of Israel after the war, over 80 people from Skala live now in Israel.

A sizable number of the working-class and poor residents of Jewish Skala belonged to an anti-Zionist organization known as "Braterstwo" (Brotherhood). The Polish police suspected members of this organization of Communist leanings; there were actually cases of arrests and trials, and some suspects escaped across the border to the Soviet Union.

* * *

המדור הדתי בתערוכת הספר ב"בית העם" ב־14 לאוקטובר 1933.

Religious section of Book Fair exhibition in Skala Community center (1933).

from the Joint Distribution Committee in the United States. (Of these leaders, Israel Freifelder and Motie Weidberg perished in the holocaust, and Ben-Zion Fiederer emigrated to Israel before the war and died there after a long life.) These institutions brought immense benefits, often actual rescue, to hundreds in distress. In like-fashion, assistance was offered to the sick by the "Yad Charutzim" society in the form of modest financial support and in attendance at bedside. For many years, the head of this society was Shemayah Lachman, and after his death in 1930, he was replaced by Chaim Meiselman, who later perished in the holocaust.

The outstanding figure in the "Chevra Kadishah" (Society for the burial of the dead) was Shlomo-Peretz, the one-eyed sexton of the Czortkower house of prayer. He was unique and colorful, endowed with a phenomenal memory. He remembered the dates of hundreds of memorial days and knew the location and history of all the tombstones on the ancient, four-hundred-year-old cemetery.

* * *

Politically, the community of Skala was divided, primarily into Zionists and anti-Zionists. The religious Zionists demonstrated their presence only during elections to the Zionist Congresses by voting for the "Mizrachi" list. They had neither a local organization nor a youth movement. The "secular" Zionists, however, could boast of their adult chapters and, more significantly, of the activities of their youth groups: Hashomer Hatzair, Gordonia, Buslia, Hanoar Hatzioni and Betar. Relations among members of the various youth groups were generally friendly, though occasionally heated debates erupted on the "promenade" about events in the Zionist movement and in Palestine, particularly during the shekel-campaign and elections to the Zionist Congresses. Relations became strained after the split in the Zionist movement and the secession of the Revisionists, who had quite an active chapter in Skala.

Youth groups vied to earn honors in their efforts on behalf of the Jewish National Fund and to obtain "certificates" (British emigration permits to enter Palestine) for members who completed their "hachshara"—extensive agricultural training. The "aliyah" of each "chalutz" (pioneer) became a festive event for

בוגרי שיעורי־ערב לעברית ב"בית העם" עם המחנך שרגא אוקסהורן בשנת 1932.

Graduates of the night-school course in Hebrew, with the teacher Shraga Ochshorn (1932).

istence. In the effort of enlarging and expanding the library, he was joined by Shlomo Schwarzbach and Feivel Gottesfeld, who offered dedicated assistance. They were subsequently joined by Abraham Bilgorei, who actually managed the library until it was closed and its books confiscated by Soviet authorities in 1939. An impressive exhibit of selected books in every language was held in 1933, a festive event for all who attended.

Group activities were held by voluntary, apolitical organizations, by political parties and youth movements. Complex human relationships caused divisions into opposing groups, though not necessarily due to political, religious or class differences. One fierce feud, between Yaeger, the executive secretary of the municipal council, and Moshe Feuerstein, a member of the municipal council and for a time the chairman of the Jewish Community Council, was widely publicized. Each side marshalled many supporters and even the heads of the Polish community became involved in the controversy. Such disputes were never known for the polite manner in which they were conducted, and, at times, bitter animosities raged.

Due to the initiative and dedication shown by the leaders of the local Zionist movement, a free loan society and a people's bank were set up, the principal capital for which was obtained

became frequent. The situation continued to worsen late in the Thirties, so that when the Soviets invaded and occupied Skala for almost two years, the already shaky economic structure of Jewish Skala collapsed entirely.

As for educational institutions in Jewish Skala, the children received their primary education at the "Pulaski" public school, the only one in town. After studying there for seven years, they turned to a life of work helping their parents, and only a few would continue their studies in secondary schools out of town. In 1933, a private high school with a two-year course was founded, where children of Jews, Poles, and Ukrainians prepared for the graduating exams in Borszczow or Czortkow, but this school was closed at the outbreak of the war. However, in addition to attending morning classes in the Polish school, children of traditional families studied as well in "heder," while those of the more "enlightened" class studied at the Hebrew "Tarbut" school, which housed both kindergarten and secondary classes. This school enjoyed a fine reputation, and was cared for by community and Zionist leaders who assured it a sufficient budget. It was blessed with good teachers—Roiz, Lederman, Ochshorn, Tepper and others. Hayim Roiz, an excellent educator, was admired by hundreds of students and held in great esteem by the entire community. The kindergarten and Hebrew teachers organized cultural events, literary evenings, theater performances—all conducted in pure Hebrew. No wonder, therefore, that Hebrew was spoken well in Skala's streets and homes. The school was housed in a fine, three-story building called "Bet Am" (people's house) which was erected in 1921, on a side-street populated by simple folk. One who gave of his energy and time more than any other person to the establishment of the Tarbut School was Moshe Weidberg, who later perished in the holocaust. Besides the classrooms, this building housed in its basement a meeting place for the Hashomer Hatzair Youth; a library and reading room on the first floor, and a large public auditorium on the second floor. Just before its destruction, the "Bet Am" library contained 5,000 books: about 2,000 in Yiddish, 2,000 in Polish, 800 in Hebrew and 300 in German. The founder of the library was Moshe Wiesental (Moshe Brachas, now in the United States), who organized and managed it the first few years of its ex-

were "melamdim," traditional Hebrew teachers for various grades, Talmud instructors, some of them fine scholars and outstanding pedagogues of exceptional abilities, all of whom, however, lived on meager incomes. To complete the picture, there were the clerks, who served as secretaries and bookkeepers in the export companies, in business, in communal offices, in the free loan society, in the flour mill, and so forth.

For about a decade, a Jew served as chief city clerk, an occurrence rare in Poland between the two world wars. Finally, not included in the above list, is a large number of Jews whose precise occupations cannot be described, the so-called "Luft menschen"—counselors, mediators, petition-writers to government offices, matchmakers, etc. At the bottom of this socioeconomic ladder were the poor, day- or hour-laborers, servants, water-drawers, and, of course, beggars. The business of smuggling, fully described earlier, continued a few years after World War I, and provided significant income and profits for quite a number of merchants, middlemen, money-changers, packers, carters and smugglers. As the years passed, however, the Soviet Union sealed the border hermetically shut, while the Poles, themselves, began to impose severe punishments on offenders, denying them access to the border region, even after serving their prison sentences.

Quite a large percentage of Jewish families having no means of support would certainly have approached starvation if not for the two types of assistance offered them: first, the interest-free loans from the funds of the "Gemilut Hasadim" (Free loan society) established by local businessmen, most of whom were Zionists. This loan society was founded through the generous contributions of former residents who had emigrated to the United States, Skala's "landsmanschaft," and through contributions from foundations in other countries. Second, parcels of clothing and money were sent to families by their relatives abroad. The anti-Jewish policies of the Polish government and the manifestations of anti-Semitism by the populace, starting during the infamous Grabski-period and continuing up to the crisis of the Thirties, brought, as they did elsewhere, economic decline to Jewish Skala. As a result, bankruptcies among Jewish merchants, particularly in the fabric and clothing trades,

Jews suffered at the hand of the Polish forces of General Josef Haller. Rampaging soldiers harassed, molested and injured Jews cutting their beards and sidelocks. Many of Skala's Jews were among the wounded. Eventually, however, the civilian administration gained control and life returned to normal.

During this period, most of the Jewish community had to struggle to survive, and searched for ways, however uncertain, to eke out a meager living. To be sure, a class of well-to-do, even wealthy, Jews did develop, but the numbers of poor were quite endless. In between was the "petit bourgeoisie" class: merchants who sold fabrics, footwear, tools, construction materials and sundries to the Christian populace. From the latter, Jews bought agricultural products: grain, beans, fodder, and eggs, large amounts of which were, in turn, exported to Western Europe and overseas. On Wednesdays the weekly fair took place, attracting thousands of peasants from surrounding villages. Skala's merchants, for their part, would bring their wares to the fairs held in other towns: fabrics, clothing, leather, boots and shoes, sheepskins, and fur hats. In the little town of Ulaszkowce (Lashkewitz), a large annual fair was held, publicized all over East Galicia, and there Skala's merchants held prominent places. (There was even a Jewish folk saying: "As noisy as the Lashkewitz fair!") There was no conspicuous change after the war in the activities of the Jewish artisans of Skala. Wagoners and carriage-drivers provided a vital service to the townspeople, transporting passengers to the railroad depot, to the cities of Borszczow and Czortkow, and to nearby towns. The Jewish huckstresses of the market added variety to the peculiarly Jewish panorama of the "shtetl"; their customers were almost exclusively peasant women. There were also Jewish farmers, though few in number, and two of them were quite wealthy landowners.

The free professions were scarcely represented: two doctors, three dental technicians, a few teachers and "magisters"—graduates of law schools who remained unemployed because Skala had no courthouse—who attempted to further their studies or to find work in Borszczow. Religious life and services were quite adequately attended to: two rabbis (for the two opposing Hassidic sects, Czortkower and Wizhnitzer); rabbinical arbiters, ritual slaughterers, supervisors and sextons. Then there

to the forces at the front. Among Skala's Jews were a few contract-suppliers, some of whom really "hit it rich" and were known as war profiteers. Toward the end of the war, the central Powers occupied large portions of the Ukraine, as far as Odessa on the Black Sea and as a result commerce flourished even more.

It goes without saying that at such unstable times one cannot expect too much in the way of cultural activity, especially as most of the educated youth had been conscripted into the Austrian army or had managed to settle in the Austrian capital of Vienna.

3. Between the Two World Wars

At the end of World War I, with the fall of the Hapsburg Monarchy, Galicia underwent two years of uneasy transition, and was finally annexed to the new Polish Republic. At first, a "Ukrainian Democratic Republic" was set up, which was not very friendly toward Jews. In addition, penetrating Petlura gangs from across the border terrorized the Jews of Skala, though their assaults were less severe than those in the Eastern Ukraine. It should be noted that on one occasion, Jewish youths in Skala fought with the Petlura gangs and forced them to retreat.

The West Ukrainian authorities did not interfere with the economic foundations and livelihood of the Jews. Trade in fuel oil, brought from the wells of Drohobycz and Boryslaw, began to flourish. Jews had to take on Ukrainian partners, for only under Ukrainian names could licenses be obtained to purchase the fuel and to transport it to Skala by rail. Russian Jews would transfer the petroleum in barrels to the Eastern Ukraine. The Jews of Skala accumulated considerable sums of money, but when the Ukrainian government fell, this currency became worthless and the new-found wealth was lost.

In 1920, the entire area was occupied by the Red army. A "Revcom" (Revolutionary Committee) was set up in Skala, and the Bolsheviks severely harmed Jewish business and livelihoods. Their rule lasted but seven weeks, and when the Poles defeated the Soviets, the Zbrucz became the new border between Poland the the Soviet Union. In the early months of the Polish rule, the

2. The First World War

At the outbreak of World War I, panic seized the Jews of Skala, who feared the onslaught of the Cossacks as the river Zbrucz was the only natural barrier between them. A few affluent Jews managed to escape to the West, despite the prohibition and surveillance of the Austrian police. The front moved back and forth, and in late August, 1914, Skala fell to the Russians, however not to military forces but to civilian authority. Tolerable relations were established with the Russian officials, but in the summer of 1915 an edict of expulsion was issued upon all Jews living in the border area. Skala's Jews were exiled to Czortkow and were forced to march there under the guard of Cossacks who did not hold back their lashes. In Czortkow they were herded into the courtyard of the grand Rabbi, and the next day were transported to the town of Kopyczynce. A few days later they were permitted to return to Skala, but only a week passed and they were ordered again to vacate their houses for good and to relocate at least eight kilometers from the border. Possessions were hidden with Christian neighbors, houses were shut, and the wanderers scattered in every direction, to nearby towns and villages, where they remained in miserable, impoverished conditions. To make matters worse, a cholera epidemic broke out, and hundreds fell victim. A year later, when the Jews of Skala were allowed back to their homes, they found utter destruction. The Russian soldiers had removed windows and doors, floors and ceilings, anything that would serve as fuel or as reinforcement for the trenches and strongholds. The Ukrainian townspeople finished off the looting, and practically nothing was ever returned. The returning refugees, attempting to rebuild their lives, made some temporary repairs on their homes. New sources of income soon opened up: Jews from Russia, in need of all manufactured goods, were willing to buy, with gold and silver, any merchandise they could obtain. The Jews of Skala bought up whatever they could, from near and far, and sold to their Russian brethren. Certain items, such as candles, cigarette paper, blades for straw-cutting, and cheap ornaments were especially in demand. Likewise, lively trade went on in the other direction: from Russia came supplies of flour, sugar, salt, tobacco, and matches, to the Galician populace and

There were about ten other prayer and study houses and small synagogues: the Czortkower, Wizhnitzer, Otynyer, "Itzik's Kleisel" and "Port Arthur"—a synagogue built during the Russo-Japanese War, which looked a little like a fortress. Skala also had some *misnagdim* (opponents of Hasidism) but their influence was negligible; and the secular Jews in general tried not to publicly offend the sensibility of the religious.

As for education, all the children obviously went to "heder" or to the community "Talmud-Torah." Gifted boys studied independently in the house of study or under the tutelage of the town's rabbis, all outstanding teachers. Children of the affluent and of "enlightened" secular Jews studied in gymnasiums, mostly at Czernowitz in Bukowina. The townspeople held these students in great esteem, as did the students themselves. A Hebrew "Tarbuth" school, founded in Skala in 1906, attracted a large student body thanks to its talented teachers, Siwak and Tennenblatt. Social and cultural activities included lectures, celebrations and parties, as well as amateur theater performances which delighted the audiences of the day. Old-timers among Skala's former residents may still remember the successful presentation of the drama "God, Man and the Devil."

Skala's Jews took interest in political movements, and in this area as well, there was little agreement. The community was primarily divided into Zionists and Socialists, and the differences in outlook were evident not only in heated debates but also in quarrels and animosities. On the other hand the Jewish community was on good terms with the Gentile population, and little anti-Semitic sentiment was felt. Jews were in the majority until the late nineteenth century, and made up just under half the population before World War I. Skala's Jews were represented on the town council in proportion to their numbers, and the office of deputy-mayor was for many years reserved for a Jew. In this post, Woolf Itzik Freifelder became especially famous, and was admired even among his Gentile colleagues. Even as one against many, his view would be adopted by the council and the Ukrainian members would concur by saying: "Let it be as Mr. Wolko says," and there was no need for a vote to be taken.

Nearly all the Jews of Skala devoutly adhered to their religious tradition; few were secular "free-thinkers." Hasidism was deeply rooted in their hearts; in this very corner of Galicia, the Baal-Shem-Tov himself was born and lived. Here Reb Israel of Rosanoy crossed the border in his escape from Russia in the mid-nineteenth century. He founded the Sadogura dynasty, and his following in Skala was quite large. The rebbe of Wizhnitz, however, also had a large community of followers, and frequent disputes between the two groups led to open displays of animosity. Of course, Skala therefore had separate sets of religious functionaries: two rabbis, two slaughterers, etc.

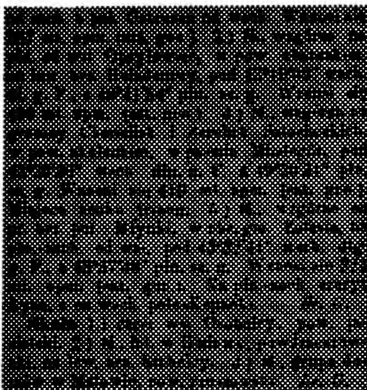
Of the town's famous rabbis, mention should be made of Rabbi Shlomo Drimmer, a well-known religious authority of the early nineteenth century and author of the treatise *Beth-Shlomo*; his son, Rabbi Abraham Drimmer, author of the *Beerah Shel Miryam*; and his grandson, Rabbi Nuta Drimmer, who wrote glosses on his father's work. The son of this last, Rabbi Shlomo Drimmer, studied law at the University of Krakow, and attained the position of deputy Chief Rabbi of the Polish Army with the rank of captain. In September, 1939, he was detained by the Soviet army and died in prison. Rabbi Nuta's younger son, Rabbi Yehuda Drimmer, inherited his father's rabbinical position in Skala, and during the Nazi occupation was appointed to the "Judenrat." In September, 1942, he was deported to the Janowska camp in Lwow where he met his death.

Skala had an abundance of synagogues: the old "shul" dating from the sixteenth century was burned in 1911; the new structure begun on its ruins was never completed. This was a massive building of hewn stone and arched windows, which never reached completion and stood desolate for decades. In one corner, a small synagogue was set up where simple folk prayed. On the High Holidays—on Rosh HaShanah before the shofar was blown and on Yom Kippur before the "Neilah"prayer—the town's two rabbis, one a Czortkower Hasid and the other a Wizhnitzer, would come, each in his turn, accompanied by the elders of the community, to the old "shul," where they would preach to the worshippers and call out the blasts of the shofar.

Wnet nadjechał Jan Wawelli z tajnem zleceniem od Aleksandra, hospodara wołoskiego, i z listami od baszy Białogrodu, w których obaj znać dawali, że pokoju pragną. Podejrzywając Wawellego o szpiegostwo wódz polski zatrzymał go pod strażą, aż do przybycia Chodkiewicza, naczelnego wodza wyprawy. Za Jana Kazimierza popadło miasto w ruinę, zwłaszcza gdy Rakoczy silną w zamku osadził załogę, dla utrzymania związku z swoim krajem i odpierania ukrywających się między górami oddziałów wojska polskiego. W kilka lat po ukończeniu wojennych zapasów zesłani lustratorowie 1665 r. podają: „Wezwani przed nas mieszczanie żadnego prawa nieprodukowali, powiadając: że ich nie mieli y teraz nie mają. Jest teraz mieszczanków 15, którym dano słobody na lat 12. Zamek na skale wymurowany, wkoło murem obwiedziony, spustoszał. Possesorem ststwa jest Hieronim Lanckoroński, podkomorzy podolski". Ostatnia lustracya 1765 r. podaje: „Skała żadnej osady kupców inszego narodu nie mająca, jedynie żydami, którzy arendę trzymają i kramiki drobnych rzeczy, jest osadzona. Na elewacyi skalistej góry zamek stary, murami dawnymi opasany, w którym miejscu pałac nowy, murowany, przez Adama Tarłę ststę był wyrestaurowany, ale ten w kilka lat po skończeniu przez ogień piorunowy spalony został, i teraz pusto stoi, szczególnie w oficynach mieszkanie zreparowane. Miesce od inkursyi Tatarów kiedyś musiało być do obrony zdatne, bo tego są dowodem mury i bastyony, in girum cały zamek opasujące. Z miasta prowent roczny na zł. 6487 gr. 7 jest wylikwidowany. Do ststwa należą wsi: Iwanków z Gusztyncem, Krasiłów, Żabińce z Jarosławką, Latawa, Bereżanka, Dawidkowce, Łosiacz, Kołodróbka, Sienków. Czysty dochód zł. 39,960 gr. 5 sz. 2". W 1772 r. odpadło miasto z kilkoma wsiami do Austryi, z Bereżanki zaś utworzono ststwo. Uszczuplone takim sposobem ststwo skalskie składało się z przedmieścia „Wołochy" zwanego, czyniącego w 1789 r. dochodu zł. 1676 gr. 8 i ze wsi Latawy nad Latawką, z której Flor. Tarło, dzierżawca, miał czystej intraty zł. 8337 gr. 8. *B. R.*

[redacted]

רישום „סקאלה" בספר „פולין בימי הביניים," כרך III.

[redacted]

Skała, miasto i S. *Stara Wieś*, wś nad rz. Zbruczem, pow. borszczowski. Stanowią jedną gminę. S. Stara leży na północ od miasta. Granice: wsch. rz. Zbrucz a za nią gub. podolska, płd. Iwanków i Gusztynek, zach. pola, lasy a za nimi wś Cygany, płn. Burdiakowce. Obszar dwor. 3138 mr., włośc. 2162 mr. W 1870 r. S. miasto miało 4459 mk, S. Stara 859 mk.; w 1880 r. w całej gminie 6154 (miasto 5228), na obszarze dwor. 346 mk. (miasto 202). Parafie obu obrządków w miejscu. Rzym.-katol., nieznanej erekcyi, ma kościół murowany p. w. N. M. P., wystawiony przez Walentego Mierzejewskiego, kaszt. zakroczymskiego, 1719 r. Patron Agenor hr. Gołuchowski. W Skale 586 rzym.-katol. W skład paraf. wchodzą: Bereżanka (79 dusz), Bossyry (261), Burdiakowce (267), Cygany (610), Dembówka (54), Gusztyn (135), Gusztynek al. Husztynek (40), Iwanków (25), Kociubińczyki (160), Łosiacz (617), Podfilipie (27), Puklaki (23), Siekierzyńce (30), Słobódka (81), Trójca (104), Turylcze (88), Wierzbówka (24), Załucze (49 rz.-kat.) W parafii są 2 kaplice: na cmentarzu w Skale i w Kociubińczykach, oraz kaplica prywatna w pałacu w Skale, a prócz tego kościół w Turylczu. Gr.-kat. par. (dek. skalski) ma cerkiew murowaną, wystawioną i poświęconą 1882 r. Metryki są od 1784 r. Druga cerkiew w S. Starej p. w. Narodz. N. M. P. W całej par. 2507 gr.-kat. Szkoła etat., dzieci (1888 r.) gr.-kat. w wieku szkol. 141; kasa pożyczk. gm. z kapit. 2873 złr. Szpital założony przez Adama Kopińskiego. Kapitał zakładowy 16,750 złr. w oblig. indemnizacyjnych. Zawiadowca zakładu Agenor hr. Gołuchowski Zakład ubogich, fundowany 1857 r. przez Adama Kopińskiego i rz.-kat. proboszcza Macieja Chilarskiego, ma kapitału 1000 złr.; przełożony miejscowy proboszcz rz.-kat. Z zakładów przemysłowych są: browar piwny, gorzelnia, młyn parowy, młyn wodny, 2 olejarnie. Ludność trudni się wyrobem płótna, sukna grubego, wozów, sań, pługów i sprzętów domowych. Prócz tego zajmują się furmaństwem i przepędzaniem bydła sprowadzanego z Rossyi. S. jest punktem głównym ordynacyi skalskiej, założonej przez ś. p. Agenora hr. Gołuchowskiego, byłego namiestnika Galicyi. Oczyścił on z długów majątek rodzinny i ustanowił ordynacyą, którą obecnie posiada syn, ożeniony z księżniczką Murat. Rezydencyę właścicieli stanowi obszerny pałac. S. było zdawna pogranicznym obronnym zamkiem. Książęta Koryatowicze odbudowali zamek zniszczony przez Tatarów. Witold, w. ks. litewski, urażony na Teodora Koryatowicza, zabiera mu 1395 r. różne grody a w ich liczbie Skałę, którą ludem swoim osadza. Po zgonie Witolda w 1430 r. ubiegli Podolanie warownię i osadzili załogą. Niszczoną przez najazdy osadę miejską uwolnił Zygmunt I 1510 r. od opłat czynszowych na lat 4, od dziesięciny pszczelnej na 2, od podwód zaś i podatków na lat ośm. Tenże monarcha w 1518 r. ponawia miastu utracony w czasie wojny przywilej na prawo magdeburskie, jakoteż jarmark na Wniebow. Pańskie i targ we wtorki odbywać się mający Zamek zaś, w sstwie kamienieckiem leżący, wymagający naprawy i przekształcenia, poleca odbudować stście Stan. Lanckorońskiemu przy pomocy mieszkańców, których z tego powodu na lat 2 uwalnia od podatku miejskiego. Po spaleniu przez Wołochów, otrzymało miasto 1539 r. uwolnienie jednoroczne od podwód i opłaty czynszu. Z lustracyi 1570 r. okazuje się, że S. stanowiło odrębne ststwo niegrodowe. W mieście znajdowało się 186 dm. chrześc., opłacających czynszu po 12 gr., żydowskich 10, po 1 zł.; nic nie opłacały: 2 wójtowskie, 3 szlacheckie, 4 popowskie, 25 zamieszkałych przez sługi zamkowe i 2 przez sługi miejskie; dziesięciny baraniej dostało się sztuk 63, pszczelnej pni 86, powołoszczyzny wołów i jałowic 117. Kiedy kto rolę zamkową zajmuje daje skopczyznę, czyli 10-tą kopę, a zamiast dziesięciny od wieprzów składają mieszczanie pewną ilość owsa. W lustracyi z 1615 r. czytamy: „miasto in anno praesenti przez inkursye tatarską spustoszone, włości popalone y poddani z żonami, dziećmi y dobytkami do Tatar zabrani; także y przez ludzi swawolnych pod pretekstem żołnierskim, t. j. Kozaki, którzy do Wołoch szli, są bardzo zniszczone". Ściągnąwszy tu ostatnich dni maja 1621 r. Stan. Lubomirski, podczaszy kor., wytknął obóz, samem przyrodzeniem od niedostępnych skał i oblewu rzeki warowny.

The Skala entry in the Polska Starozytna, *volume 3, by Balinski-Lipinski.*

reputations, tinsmiths, glaziers, carpenters, and locksmiths—some expert and famous—bakers, and even blacksmiths, a craft which requires great physical stamina and was ordinarily the province of Ukrainians alone.

A fascinating chapter in the history of economic activities of Jewish Skala was written by the smugglers, whom the Jews called "peckel-machers." This dangerous but profitable operation evolved in Skala over generations, and though few actually engaged in it, the smugglers gained notoriety, even in distant towns, by the fear they instilled in both the Russian frontier guards and the Austrian gendarmes. The border seethed with life by night. In the winter, when the river was frozen, smuggling was more difficult than in summer. To name all the kinds of goods that were smuggled would be quite a task—anything that required payment of duty and was in wide demand became an item for smuggling. This meant profits for merchants who ordered the goods from distant places, as well as for the storekeepers connected with the smugglers and the money-changers and money-lenders. Corals, snuff, cigarette paper, whiskey, liqueurs, fabrics, skins, and furs—this is but a small sample of the types of smuggled goods. Smuggling included the danger of running into the border guards, of violent clashes, and of being apprehended and sentenced to long prison terms. Bands of smugglers competed, even fought with each other, for customers and sources of supply; the competition led to acts of revenge, even to murder. Many years before World War I, one such case was known in Skala. The story circulated for quite a while among Jews and Gentiles alike, and was widely reported in the press all over Galicia.

The smugglers were also involved in carrying people across the border, from Russia to Galicia. A surge of such refugees flooded the border in 1905, at the time of the Russo-Japanese war, when young Jews began to flee conscription into the armies of the hated Tsar. These refugees were assisted by their brethren in Skala, and while most emigrated to the United States, some joined the second "Aliyah" to the land of Israel and others remained permanently in Skala.

* * *

throughout the region. Two Jews imported coral necklaces from Italy, destined finally to be smuggled into Russia for sale there. The export of eggs to western Europe was also controlled by Jews, and continued so, in sizable proportions, until World War II. In the beginning of this century, export of beans, peas, chickpeas and flax began to develop in Skala. These products were bought mostly in Russia and transported to Germany, Switzerland, Italy, France, England, Spain, and even to the United States, Cuba, and Puerto Rico.

There were, as well, large exporters of wheat, rye, oats, and barley, providing, of course, steady employment for hundreds of families in the community: buyers of grain from peasants, carters, drivers, watchmen, porters, clerks, and . . . smugglers. Money-changers did excellent business with these smugglers. Certain products were duty-free, and were thus transported openly over the border at the Zbrucz river. Great quantities of cattle feed were bought in Russia and sold to farmers and farm-tenants in Austrian Galicia. Poultry dealers bought geese in Russia, whose flesh, fat and livers were much in demand among the population. Various other products were bought and sold, wholesale and retail, by the experienced merchants of Skala. Large shops for fabrics, woolens, clothing, leather for shoes and boots, notions, groceries, and stores for hardware, tools, metals, and farm implements simple and sophisticated, displayed their wares to the entire area. One hardware dealer was the agent of several manufacturing companies in Vienna, Prague, and Brno. Again, much of this merchandise was smuggled into Russia, where anything that came from the West would be gobbled up. A few well-to-do Jews dealt in building materials and lumber for construction and carpentry. Many of the "Polish roads" and railways were in need of large quantities of stone and gravel, as paved roads were unknown at the time. This material was taken from local stone-quarries, and the merchants of Skala shipped it to Tarnopol, Stanislawow, and Zloczow.

Most dealers in fabrics, clothes, leathergoods, shoes, and boots drew the bulk of their income from fairs in the neighboring towns. They would split their week in two, spending three days at the fairs, and two tending their stores at home.

Craftsmen held an important place in town: tailors, several of them famous throughout the district, shoemakers with fine

they numbered 362 souls. This latter source states that in the town lived only Jews, employed as tenants and petty merchants. Despite the twists of fate that befell the town, and particularly its Jewish community, the Jewish settlement developed continuously, both in number and in prosperity, from the eighteenth century until World War I. Several factors contributed to this, among them the fact that Skala was a frontier-town with both a customs-house and the potential for large-scale smuggling which contributed to the development of legal as well as illegal commerce. Moreover, the Jews of Skala benefitted from the benevolent attitudes of the Counts Goluchowski, landholders of Skala, among them Agenor Senior (1812-1875), governor-general of Galicia and minister of the interior of Austria. (His brother, the philosopher Joseph Goluchowski, was a close friend of the great Polish poet, Adam Mickiewicz, and became famous for his plan to solve the Jewish problem by establishing a Jewish state in the Caucasus.) Agenor Goluchowski, Junior (1849-1921), son of the senior Agenor, was a diplomat-statesman, and for several years held the post of foreign minister of Austria-Hungary. His son was the last count who lived in the ancestral palace of Skala and attended to the affairs of the enormous estate. These Polish noblemen conducted extensive commercial transactions with the Jews of Skala.

* * *

The economic and professional structure of the Jewish populace was quite diverse, ranging from porter and peasant to wealthy land-owner, from market-peddler to well-to-do exporter with business abroad. In the nineteenth century, two wealthy Jews acquired farming estates in the vicinity of Skala—Yehoshua Drimmer, in the village of Bosyri, and Eliezer Seidman, in Krzywcze. Of importance to the economy of the Jews of Skala were several oil presses for the production of lubricants, which were also exported abroad. Raw materials for the manufacture of these products were imported from Russia. A brewery owned by the Counts Goluchowski was leased to two Jews; its product too was sold abroad. Likewise, a large flour mill of the Counts' was leased to Jews. Jews also owned distilleries for whiskey and liqueurs, which were marketed

Turkish army near Chocim on the Dniester River, 35 kilometers south of Skala. The town was rebuilt and enjoyed relative peace for about twenty years.

During the reign of King Jan Casimir, the town was conquered several times by the Tartars, Wallachians, Turks, and the Cossacks of Bohdan Chmielnicki, and was again totally destroyed, its inhabitants either slaughtered or taken captive. Though the Skala fortress was damaged, it was restored again and again. From the census taken in 1665, we can conclude that there were then only 15 families living in the town, and, though reinforced by walls and turrets, the fortress stood empty. The last census of the Polish reign, taken in 1765, shows that in the town of Skala dwelled only Jews! employed as innkeepers, tenant-farmers, small traders, and peddlers. The ruined fortress was rebuilt as a palace for the country-squire Adam Tarlo, but burned down when struck by lightning a few years later, and was never again restored. Its fortified walls stand on their foundation to this day.

In 1772, the year of the first partition of Poland, Skala passed, along with the entire region, to Austrian control. In 1809, Napoleon Bonaparte turned over the area of Tarnopol, including Skala, to Tsar Alexander I of Russia, but after the Congress of Vienna the district reverted to Austria.

In the nineteenth century, Skala was the most opulent possession among the many estates of the Counts Goluchowski, a family of Polish nobles (Szlachta) of great influence in Galicia as well as in the court of the Austrian monarch.

Between the two world wars, Skala was a Polish frontier-town. In September, 1939, Skala, together with eastern Galicia, was annexed by the Soviet Union to the Ukrainian Soviet Republic. From the end of June, 1941, until the end of March, 1944, it was occupied by Nazi Germany.

* * *

It is safe to assume that a Jewish settlement existed in Skala as early as the twelfth and thirteenth centuries, as we have knowledge of Jews living then in neighboring localities. First mention is made of Jews in Skala in the 1560 census, according to which ten Jewish families resided in the city. The Jewish settlement grew in the period following, and in the census of 1765

vulnerable to attacks by various invaders, and was destroyed more than once in their wake, passing from one power to another.

* * *

The history of Skala begins in the thirteenth century. A Ruthenian-Ukrainian duke built the fortress on that side of the hill best protected by its steep slopes. However, by the end of the same century it was destroyed by the Tartars. The Polish King Kazimir the Great conquered Podolia in 1331 and presented Skala to Duke Kozibrodski. This duke rebuilt and restored the fortress, and it is thought that even then a small number of Jews had settled in the vicinity of the fortress, supplying its needs. In 1395, Witold, Grand-duke of Lithuania, led a campaign against the Polish duke Kozibrodski, conquered several fortified settlements including Skala, and settled therein some of his own subjects. Upon Witold's death in 1430, the Poles retrieved the Skala fortress, and until 1772 the entire region was part of the Polish kingdom.

Skala was open to endless conquest and destruction by Tartars and Wallachians (Romanians), as witnessed by various written decrees of privilege addressed from time to time by the Polish rulers to the residents of Skala, freeing them from certain levies of the royal treasury "because this border-region suffers heavily from enemy attacks." These privilege grants are preserved in the archives of the Polish kingdom from the years 1510, 1518, and 1539.

The 1570 census, taken during the reign of King Zygmunt August, shows that Skala was a county-town (Starostwo), had 232 houses, 10 of them Jewish, for which the Jews paid one zloty (gold-piece) rent, whereas the Christians paid only ten groschen. In 1615 the Tartars again devastated Skala, burned it, and led its inhabitants—men, women, and children—captive to the slave markets of Crimea. In 1621 Duke Lubomirski established his military camp on the ruins of the fortress, and prepared to attack the Turks and Wallachians from there. A mission from the enemy arrived in camp, ostensibly to talk peace but actually to spy. The mission was detained until the return of the supreme commander, Hetman Chodkiewicz, who had set out from the Skala fortress, leading his army to victory over the mighty

מבט מפתח המבצר הטורקי לעבר הזברוץ׳ וברית המועצות.

A view from the Turkish fortress across the river Zbrucz.

in Polish history. Beyond the fortress and the stream lies Old Skala (Stara Skala), cut through by a dirt road leading north to Husiatyn and northwest to Czortkow, while west of the stream is the rural suburb of Zapotocze. Only from the south and southwest are there no natural barriers in approaching the town, and in those directions are roads leading to Borszczow, Mielnica and Zaleszczyki on the banks of the Dniester.

Skala exemplified a "mixed" settlement characteristic of Galicia—a Jewish town surrounded by suburbs, populated mostly by Ukrainian peasants with a sprinkling of Polish families among them. A border-town, Skala was always

GEDALIA LACHMAN

THE HISTORY OF SKALA

1. The Jewish Community From Its Inception Until 1914

The town of Skala lies in western Podolia on the right (western) bank of the river Zbrucz. This river flows in an almost straight north-south line, winding through a picturesque valley, narrowing and widening in turn, and empties into the larger river Dniester about 35 kilometers south of Skala. At the mouth of the river lies the town of Okup, birthplace of the Baal-Shem-Tov.

Skala and its environs typify the Podolian (Southeastern Galician) landscape, known for its beauty, lush colors, and fertile soil. It is an area of hills and valleys, dense forests and broad fields; a land rich in water, with a temperate climate. Summer is comparatively hot and rainy, while in the winter heavy snows are often accompanied by bitter cold. Particularly delightful, however, is the Podolia region in the other two seasons of the year: in the bloom of the warm, fragrant spring, and in the flaming red and gold treetops of the fall.

In this beautiful landscape is set Skala, with its characteristic small-town center and the rural suburbs that surround it on the north, west, and south. The town is built on a high hill whose slopes descend steeply eastward into the Zbrucz river valley, and westward into the narrow gulch—almost a canyon—made by a nameless stream called simply "Potik." The southern projection of the hill is a protruding, sharp rock, protected by the river valley and by the depression of the stream. From this rock rise the ruins of the ancient fortress, with its past so significant

CONTENTS

After many years of ceaseless efforts, struggles with apathy, differences of opinion as well as disappointments, the Skala Book became a reality, thanks to the devotion, persistence and the stubborn resolve of a few individuals.

The contents of the Skala Book is not as rich as we had hoped and wanted it to be; this is so not only because of the already mentioned lack of historical sources, but principally because of the cruel fate of the Holocaust years which tore away from us practically all of Skala's leaders and public personalities who surely knew more about Skala and were probably more gifted writers than we, the survivors.

To the credit of those who participated in the Skala Book, we must note that not one of us is a professional writer and that each contribution is, to the best of our ability, true and authentic testimony to the lively, creative Jewish Skala of the past as well as to the final pain and suffering.

In preparing this Skala Book, we kept in mind that our children as well as other interested readers do not read Yiddish, *our* mother tongue, and therefore almost one half of the important historical articles in the book as well as the picture captions are printed in both English and Hebrew. This, we hope, will help our children and grandchildren to draw closer to the memory of our birthplace, the town of Skala, and to the spiritual inheritance of the Jewish way of life in Eastern Galicia — a way of life which perished in the flames of the Holocaust.

Max Mermelstein (Weidenfeld)
Chairman, Editorial Committee

FOREWORD

The idea of perpetuating the memory of Skala's Jewish community and telling future generations about its rich past and tragic demise was discussed as far back as the 1950s, when the few dozen survivors of Skala made it to their next rest stop, whether in Israel or in America. However, it was not until November 19, 1960, at the annual Memorial Meeting in New York for the "Martyrs of Skala," that a decision was formally taken to prepare and publish a *Skala Yizkor Book*. At about the same time, the Israel Society of Former Residents of Skala decided to do the same thing. An America-Israel Book Committee was formed and a call went out to all of our home-town survivors to participate in the project by giving testimony, evidence, memoirs, pictures and documents as well as the necessary financial means to attain our goal.

Long and hard were the birth pains of this book on Skala. To begin with we had thought that the most difficult aspect of publishing the Skala book would be financial. Soon, however, we realized that the biggest difficulty was the lack of historical materials and other documentary sources. It became clear to us that the most important sources for the history of Jewish life in Skala lay in our memories, in the memories of the small handful of Skala's Jewish survivors in America and in Israel.

This awareness, that we, the survivors, are the only and the last carriers of the 600-year history of the destroyed Skala Jewish community strengthened our resolve that the spiritual inheritance of Jewish Skala, her mores and ways of life, her communal, cultural and charitable institutions, her personalities and characters, her folklore and humor and the awesome pain and sorrow of her destruction, must be noted and perpetuated.

מפת מחוז טרנופול שבו שכנה סקאלה

Map of the State of Tarnopol in which Skala is located

Designed and Produced by M. Dworkin & Company

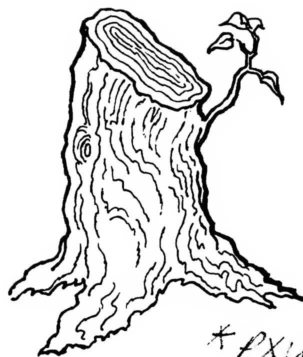
Manufactured in the United States of America

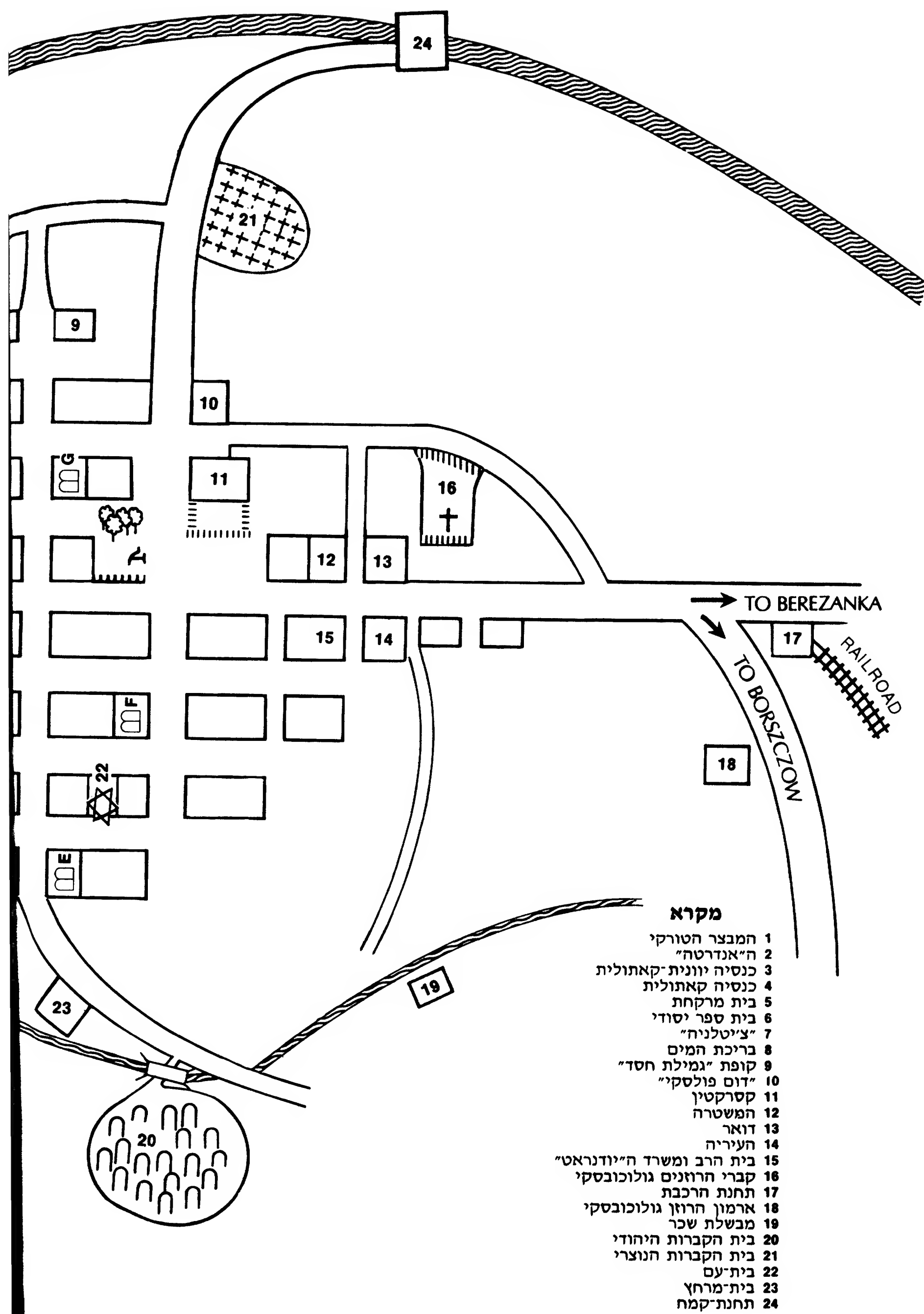
SKALA

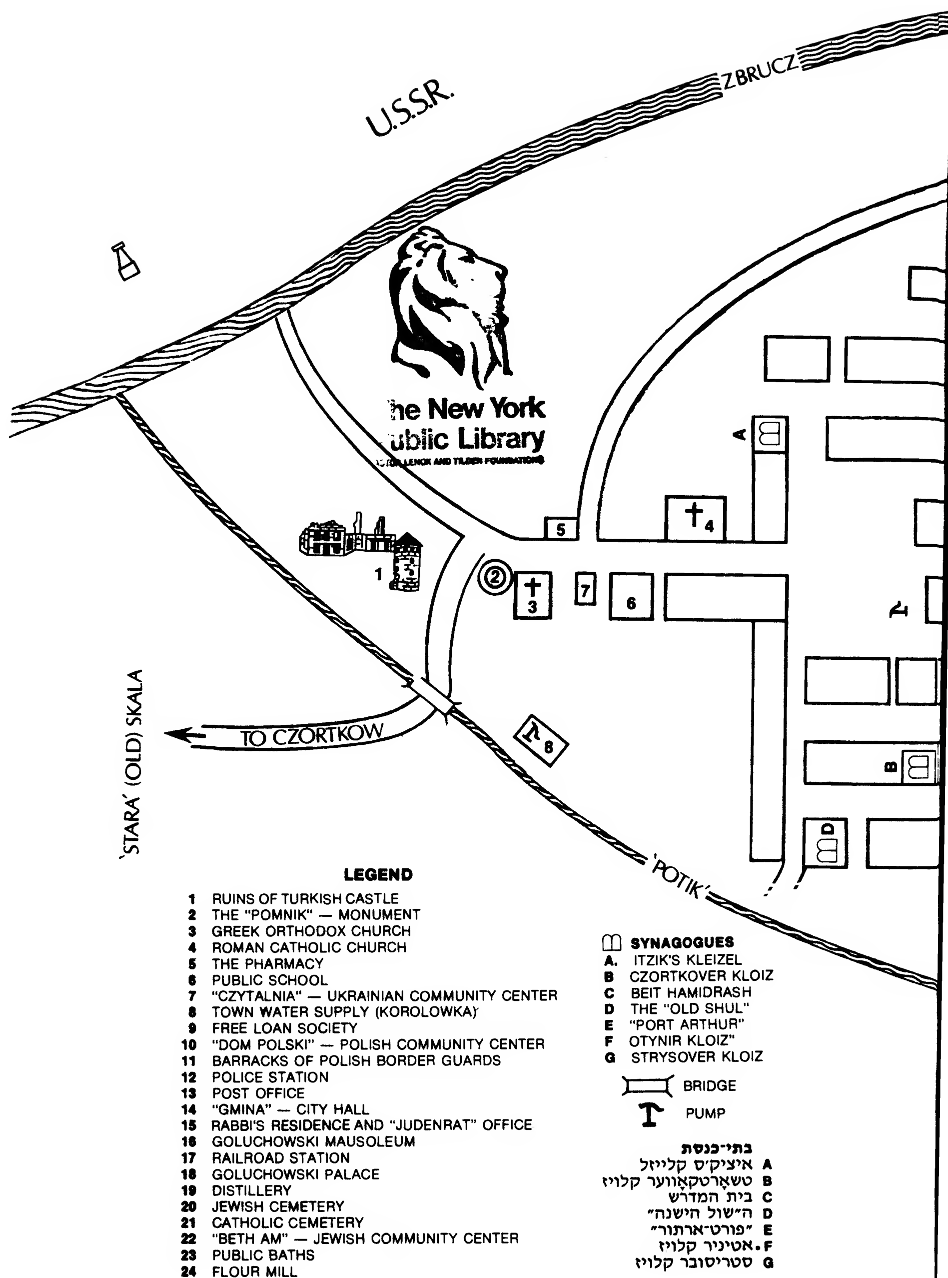
SKALA BENEVOLENT SOCIETY
MEMORIAL BOOK COMMITTEE
NEW YORK - TEL AVIV 1978

SKALA

24
21
9
10
G
11
16
12
13
TO BEREZANKA
15
14
17
RAILROAD
TO BORSZCZOW
F
22
18
E
19
23
20
מקרא
1 המבצר הטורקי
2 ה״אנדרטה״
3 כנסיה יוונית־קאתולית
4 כנסיה קאתולית
5 בית מרקחת
6 בית ספר יסודי
7 ״צ׳יטלניה״
8 בריכת המים
9 קופת ״גמילת חסד״
10 ״דום פולסקי״
11 קסרקטין
12 המשטרה
13 דואר
14 העיריה
15 בית הרב ומשרד ה״יודנראט״
16 קברי הרוזנים גולוכובסקי
17 תחנת הרכבת
18 ארמון הרוזן גולוכובסקי
19 מבשלת שכר
20 בית הקברות היהודי
21 בית הקברות הנוצרי
22 בית־עם
23 בית־מרחץ
24 תחנת־קמח

U.S.S.R.
ZBRUCZ
The New York
Public Library
5
4
A
1
2
3
7
6
'STARA' (OLD) SKALA
TO CZORTKOW
8
B
D
'POTIK'
LEGEND
1 RUINS OF TURKISH CASTLE
2 THE "POMNIK" — MONUMENT
3 GREEK ORTHODOX CHURCH
4 ROMAN CATHOLIC CHURCH
5 THE PHARMACY
6 PUBLIC SCHOOL
7 "CZYTALNIA" — UKRAINIAN COMMUNITY CENTER
8 TOWN WATER SUPPLY (KOROLOWKA)
9 FREE LOAN SOCIETY
10 "DOM POLSKI" — POLISH COMMUNITY CENTER
11 BARRACKS OF POLISH BORDER GUARDS
12 POLICE STATION
13 POST OFFICE
14 "GMINA" — CITY HALL
15 RABBI'S RESIDENCE AND "JUDENRAT" OFFICE
16 GOLUCHOWSKI MAUSOLEUM
17 RAILROAD STATION
18 GOLUCHOWSKI PALACE
19 DISTILLERY
20 JEWISH CEMETERY
21 CATHOLIC CEMETERY
22 "BETH AM" — JEWISH COMMUNITY CENTER
23 PUBLIC BATHS
24 FLOUR MILL
SYNAGOGUES
A. ITZIK'S KLEIZEL
B CZORTKOVER KLOIZ
C BEIT HAMIDRASH
D THE "OLD SHUL"
E "PORT ARTHUR"
F OTYNIR KLOIZ"
G STRYSOVER KLOIZ
BRIDGE
PUMP
בתי־כנסת
A איציק׳ס קלייזל
B טשאָרטקאָווער קלויז
C בית המדרש
D ה״שול הישנה״
E ״פורט־ארתור״
F אטיניר קלויז
G סטריסובר קלויז